

ИСТОРИКИ

ВЪЗЛЮБЛЕНИ
ПРИКЛОНИТЕ
УШЕСА СРДЦЪ
ВАШИХЪ. И
ПОСЛУШАИТЕ
ПРИЛЕЖНЬНО
СЛОВЕСЬ ...

Из Учително евангелие
на Константин Преслвски,
Синодален препис, № 262,
XII в., л. 126а - л. 126

ИСТОРИКИИ

Университетско издателство
“Епископ Константин Преславски”
Шумен, 2008

Съчинението на Константин Преславски “Историкии” е съставено през 894 г. по модела на Кратка хронография на патриарх Никифор, която е и негов основен извор. “Историкии” обръща погледа на българина към световната и старобългарската история. “Историкии” са познати по един руски препис от втората половина на XII век, съхранявани в Държавния исторически архив в Москва.

Юбилейният сборник се издава с финансовата помощ на дарителите:

Факултет по хуманитарни науки

Йордан Костадинов,
Бивш изпълнителен директор на АЕЦ “Козлодуй”

Димитър Димитров,
Кмет на с. Игнатиево, община Аксаково

ИСТОРИКИ

Юбилеен сборник

в чест на доц. д-р Стоян Витлянов
по случай неговата 60-годишнина

ТОМ 3

Университетско издателство
“Епископ Константин Преславски”
Шумен, 2008

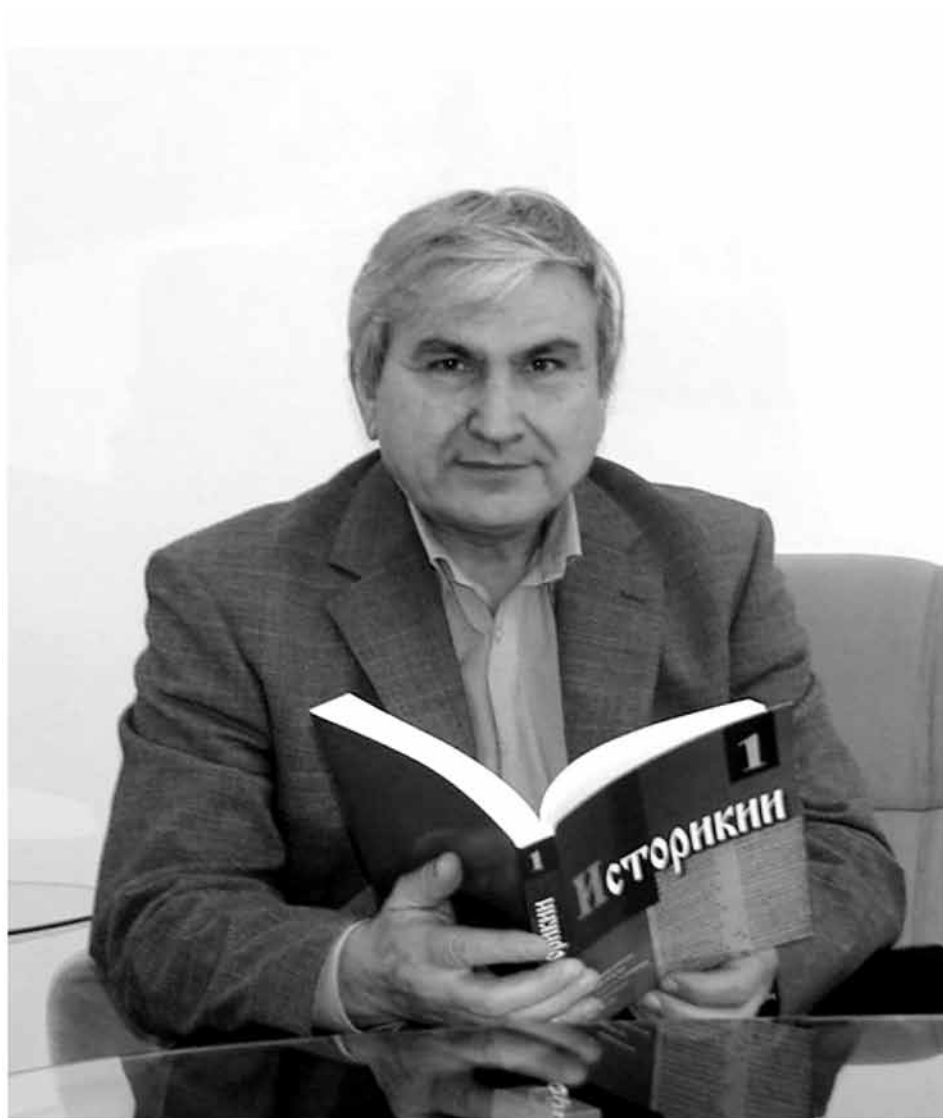
РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

проф. дин Иван Карайотов
проф. дин Иван Йорданов
ст. н. с. I ст. дин Рашо Рашев
доц. д-р Неделчо Неделчев

Редакционната колегия не носи отговорност за фактите и концепциите на авторите.

© Авторски колектив, 2008

© Университетско издателство “Епископ Константин Преславски”
ISBN 978-954-577-493-5

ДОЦ. Д-Р СТОЯН ВИТЛЯНОВ

ПРЕДГОВОР

Напоследък у нас все повече се утвърждава една благородна традиция да се издават юбилейни сборници. Тази практика не подмина и археологическата наука, а също така и античната и средновековна история на българските земи.

Катедрата по история и археология при Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет “Епископ Константин Преславски” посвещава настоящия том на „Историкии” на 60-годишнината на доц. д-р Стоян Витлянов, декан на Факултета по хуманитарни науки.

Шест десетилетия не са кой знае колко дълъг отрязък в контекста на глобалното историческо време, но в личностен план те са достатъчни за осъществяването на многобройни творчески контакти, за въздействие върху младите кадри и за сериозно утвърждаване в науката.

С многобагрената си тематична палитра този сборник е ярко доказателство за богатия живот на доц. д-р Витлянов в историческата наука. Имената на участниците от чужди университети и от научни институти при Българската академия на науките недвусмислено говорят за широките контакти на юбиляра в българските и чуждестранните научни среди. Те красноречиво увенчават неговата творческа и организаторска личност заради приносите му в археологията и етнографията и в осъществяването на учебния процес в областта на историческите науки.

На поканата на катедрата се озоваха колегите на доц. Витлянов от Института по археология при БАН (филиал Шумен), с които той е работил в зората на своята научна кариера: покойният ст. н. с. I ст. дин Рашо Рашев, проф. дин Тотьо Тотев, проф. дин Иван Йорданов, и ст. н. с. д-р Стойчо Бонев. От Института по етнография при БАН участва неговият директор проф. дин Рачко Попов. Представител на Софийския университет е проф. дин Любомир Огнянов, а на Великотърновския - проф. дин Радослав Мишев. Към тях се присъединява проф. дин Димитър Игнатовски от Педагогическия факултет на Шуменския университет. Шуменският регионален музей е представен от научните сътрудници д-р Жена Жекова, д-р Стела Дончева, младия етнолог Ирина Витлянова и др.

Свои разработки, посветени на юбиляра, предложиха и световноизвестните учени: археологът проф. Хенрик Мамзер (Полша), проф. Мариан Виздал (Словакия) и филологът проф. Имре Х. Тот (Унгария).

Значително е присъствието и на членовете на Катедрата по история и археология при ФХН на ШУ, инициатор и осъществител на изданието. В изданието участват проф. дин Иван Карайотов, ръководителят на катедрата доц. Неделчо Неделчев, доц. Диана Радойнова, ветеранът доц. Стоян Танев, асистентите: д-р Тодор Тодоров, д-р Константин Константинов, д-р Росица Ангелова, д-р Стефан Минков, д-р Николай Кънев, д-р Васил Параскевов, Данаил Петров, Тодорка Симеонова и докторантите Еюб Еюб и Красимир

Кръстев. Със свои разработки уважиха юбиляра и проф. Христо Трендафилов, доц. Веселин Панайотов, д-р Николай Николов, както и теолозите проф. Димитър Киров и д-р Галя Йорданова.

Публикуваните в юбилейния сборник, посветен на доц. д-р Стоян Витлянов, статии засягат изключително широк спектър от археологически, етнографски, исторически, езиковедски и философски проблеми. Изданието се явява трибуна за изява на редица млади учени, които с уверени стъпки поемат по пътя на юбиляра, посветил близо две десетилетия от живота си на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски”. Заедно с всички участници в тома и ние, съставителите, пожелаваме на доц. д-р Стоян Витлянов дълголетие, здраве и творчески просперитет.

От Редакционната колегия

В ЛОНОТО НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Прекрасно е за съвременния археолог да се роди в Шуменския край. От мълък да вдъхне благородния полъх на древността и още невръстен, да усети несравнимото чувство, че живее в близост до най-забележителните останки от Първото и Второто Българско царство. Такъв шанс е имал доц. д-р Стоян Витлянов.

Той е роден на 3 февруари 1947 г. в село Марково, Шуменска област. Средно образование завършва в Шумен и през 1974 г. се дипломира във Великотърновския университет “Св. Св. Кирил и Методий”.

Като студент той навлиза в потайностите на археологическата наука, слушайки лекциите на незабравимия проф. Станчо Ваклинов, останал и до днес единствен автор на двутомен учебник по Археология, обхващащ всички периоди от праисторията до последните векове на Средновековието. Негови преподаватели са и професорът по Стара история и археология Велизар Велков и неуморната организаторка на студентски проучвания проф. Златозара Гочева, която в края на 60-те и началото на 70-те години беше асистентка във Великотърновския университет.

Още първите студентски практики на доц. Витлянов се осъществяват под крилото на проф. Тотю Тотев. За неговото израстване допринася и многозначителният археологически обект, който практикантите разкриват – Дворцовият манастир във Велики Преслав. Непосредственото участие при разкопаването на останките му сигурно е укрепило в още по-голяма степен възторга на младия Витлянов от великолепието на Златния век на Симеон. Още тогава навярно в душата му са прокънтяли осезаемите акорди на специфичните особености на ранното българско Средновековие.

Веднага след завършване на университета доц. Витлянов постъпва като археолог в Шуменския окръжен музей, който има богати традиции и особено богати колекции от средновековни материали. Тук той прави първите си стъпки на професионален полеви археолог под вещото ръководство на ст. н. с. Вера Антонова, на която българската наука дължи мащабното дългогодишно изследване на Шуменската крепост. Тези свои първи уроци по проучване на крепостното строителство Витлянов прилага при разкопаването на секторите от крепостните стени и съоръжения на Плиска, които се изследват под ръководството на ст. н. с. Вера Антонова.

Този отличен старт в Средновековната археология откроява Витлянов и през 1975 г. той печели конкурс, и е назначен като научен сътрудник III степен в Националния археологически институт и музей при БАН (филиал Шумен). Това слага началото на неговото израстване по стълбицата на научните степени и звания.

През 1982 г. той успешно защитава кандидатска дисертация на тема “Железообработването в българските земи през VIII-XIV век”, а през 1984 е избран за научен сътрудник II степен. Първа степен придобива през 1992 г.

Преподавателската му дейност в Шуменския университет “Епископ Константин Преславски” датира от далечната 1990 г. В началото той е хонорирован преподавател, а от 1998 г. - редовен доцент по археология.

Малко преди хабилитирането неговият *cursus honorum* в науката вече е придружен и от израстване по стълбата на избираемите университетски длъжности. От 1997 до 2002 година доц. Витлянов е заместник-декан на Факултета по хуманитарни науки и едновременно с това - ръководител на катедра История (1991 – 2001). От 2002 г. е декан на Факултета по хуманитарни науки. Като администратор доц. д-р Стоян Витлянов има големи заслуги за укрепване на катедрите в ръководения от него факултет, за връзките на Шуменския университет с други европейски и български университети. Особено големи са заслугите му за катедра История, която след разкриването на специалност Археология успешно се развива като Катедра по история и археология.

Археологическите изследвания на доц. Стоян Витлянов обхващат широк диапазон. Той е един от малкото перфектни изследователи на железните оръдия на труда от епохата на българското Средновековие. На тях именно са посветени първите му публикации в списанията “Векове” и “Музеи и паметници на културата”. Още през 1980 г. той се откроява като водещ специалист в тази област с едно изследване върху обработката на желязо в “центровете на Първото българско царство”, публикувано в монографията “Средновековният български град”.

Но научните интереси на доц. Витлянов не се ограничават само в областта на средновековната металургия. Още през 70-те години на ХХ век той обнародва резултати от разкопките на некропола при Голямата базилика в Плиска (Векове, 1979, кн. 6), проучва и един слабо изследван отрасъл на средновековното стопанство – пчеларството (Известия на Националния селскостопански институт, 1983, № 5). Вниманието на младия археолог твърде рано е привлечено и от византийската белоглинена керамика, която се открива при разкопките на първите български столици (Преслав III, 1983 г.). В списание „Археология” (1984, кн. 2-3) юбиларът прави обстоен анализ на “стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска”. В съавторство с Вера Антонова в сборника “Плиска – Преслав” (Том IV) доц. Витлянов публикува резултатите от проучванията в периода 1973 – 1974 г. на Западната крепостна стена на Плиска. Резултатите от проучванията на Южната крепостна стена във Велики Преслав, той публикува самостоятелно в същия том на поредицата.

Научният кръгозор на доц. Витлянов обхваща и проблеми на средновековните отоплителни системи, сфрагистични и тегловни старобългарски паметници, украсата на конската сбруя, коланите украси и други паметници на торевтиката в древна България.

Духовният живот в първите български столици също привлича юбилара. Той интерпретира плоча с шаманско изображение от Велики

Преслав, търси старинни елементи в топонимията на преславските околности, има обобщаващи статии върху културата на средновековните царства и върху семантиката на огнището в българското традиционно жилище.

Редица от разработките на доц. Витлянов имат интердисциплинарен характер. Той успешно съчетава археологически и етнографски наблюдения и в това отношение върви по стъпките на ерудирия наш изследовател проф. Иван Венедиков.

Многобройните статии и студии на юбиляра заемат сериозно място в нашата медиевистика и етнография. Сред трите монографии на доц. д-р Стоян Витлянов най-ярко се откроява “Старобългарското въоръжение (по археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав)”, София. 1996. 119 стр.. Тя е резултат на дългогодишните теренни изследвания на автора и е единственото по рода си изследване, което засяга важни въпроси за спецификата на средновековното българско предпазно и нападателно въоръжение. Книгата на юбиляра е високо оценена от проф. Тотю Тотев в рецензията “Нов принос към изучаването на старобългарското въоръжение”.

На резултатите от археологическите проучвания на един уникален архитектурен паметник - Голямата базилика и манастир около нея - е посветена монографията „Архиепископията-манастир в Плиска”(София. 2001. 234 стр.), в съавторство с Павел Георгиев. На този обект през 1974 г. Витлянов започва своите първи археологически ракопки като професионален археолог.

През 1977 г. Археологическия институт и музей при БАН създава проблемна група за изследване на Дворцовия център във Велики Преслав под ръководството на проф. Д. Овчаров. На Ст. Витлянов е поверено проучване на сектора до вътрешното лице на Южната крепостна стена. На резултатите от тези изследвания е посветена монографията „Военно-административни сгради от Двореца във Велики Преслав IX-X век.”, София, 2004, 166 стр. В нея той посочва, че откритите от него постройки са принадлежали към най-представителните сгради на столичния град през IX-X век.

Определена тежест има дългогодишната преподавателска дейност на доц. Стоян Витлянов. Близо две десетилетия той чете курсове по археология, етнология и стопанска история. Привличан е като лектор във Варненския свободен университет, в Смолянския филиал на Пловдивския университет и в университета “Йохан Волфганг Гьоте” във Франкфурт на Майн (Германия).

Със своята сериозна научна продукция (три монографии и над 80 студии и статии), с преподавателската си и административна дейност доц. Стоян Витлянов е достоен член на шуменската археологическа колегия. Сред нея блестят имената на големи български учени като Рафаил Попов,

Стилиян Чилингиров, Йордан Господинов, Цветана Дремсизова, Вера Антонова, работили от началото до последните десетилетия на XX век. Сериозни позиции в нашата археологическа наука имат и старите и настоящи колеги на юбиляра: проф. Тотю Тотев, проф. Иван Йорданов, ст н. с. I ст. Рашо Рашев. С основание можем да кажем, че в Шумен има археологическа школа, към която с основание се причислява и доц. Стоян Витлянов.

При настъпване на неговата творческа зрялост, нека му пожелаем още много творчески години.

На многая лета!

Ad multi anni, скъпи доц. Витлянов.

Проф. дин Иван Карайотов

ДОЦ. Д-Р СТОЯН ВИТЛЯНОВ В ЗЛАТНАТА ВРЪЗРАСТ ЗА АРХЕОЛОГА

Шестдесетата годишнина на доц. д-р Стоян Витлянов, декан на Факултета по хуманитарни науки, ме изненада, защото неговият път на археолог започна с участие като студент във Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий” в ръководените от мен разкопки на Дворцовия манастир във Велики Преслав. Заедно с няколко свои колеги историци, Витлянов участва в разкриването на този най-голям от проучените досега осем манастирски ансамбли в Симеоновата престолнина по време както на летните, така и на есенните археологически кампании. От това време всъщност датират контактите ни на ръководител и археолог-разкопвач, довели по-късно до решението му да избере и направи от археологията своя път и своя съдба за цял живот.

Не си спомням каква е била разработената тема на дипломната му работа при завършване на ВТУ, но желанието му да започне работа и да се специализира в археологическия отдел на някой от музеите в Североизточна България не беше го напуснало. Оптимистични бяха очакванията да се предприемат археологически теренни проучвания в столичните центрове Плиска, Велики Преслав и Търновград във връзка с отбелязването на 1300-годишнината на България. В Археологическата база-музей на Българската академия на науките в Преслав, която аз завеждах по това време, се очакваше осигуряване на десетина щата за предстоящите археологически разкопки и проучвания. Отпускането им се забави и Витлянов започна работа в отдел “Археология” на Историческия музей в Шумен при заслужилата за археологическото проучване на Шуменската крепост Вера Антонова. С нея Витлянов съвместно участва и в теренните изследвания на крепостните стени и съоръженията на Плиска.

Смятам, че няма да сбъркам, като кажа, че за израстването на Стоян Витлянов като археолог и музеен работник най-много допринесе създаденият Филиал на Археологическия институт и музей при БАН в Шумен. Във Филиала той постъпи още при създаването му през 1976 г. и работи до идването си в Шуменския университет “Еп. Константин Преславски”. Работата му във Филиала (теренна, научноизследователска) върху проучването от него паметници в старобългарските столици на Първото българско царство допринесе името му бързо да влезе в българската средновековна археология и особено сред специалистите, които изучават занаятите и въоръжението в българското Средновековие. Близко 20 години неговите участия като специалист археолог и научен сътрудник в Историческия музей и Филиала на Археологическия институт и музей при БАН в Шумен характеризират с убедителност качествата му на добър практикуващ археолог и изследовател. Затова допринася и участието му в две международни археологически експедиции в Балчик през 1993 и от 1997 г. в един българо-немски проект, организиран от университета във

Франкфурт на Майн, Археологическия институт и музей при БАН и университетите в София и Шумен.

Дейността си на преподавател Стоян Витлянов започва в Шумен след създаване в Шуменския университет през учебната 1990/1991 г. на специалностите “История” и “Богословие”. За преподавателските му способности като асистент и доцент свидетелства големият интерес на студентите историци и археолози, на които той преподава.

Участието на Стоян Витлянов в ежегодни археологически и етнографски експедиции със студенти, активната преподавателска дейност и заетостта му като зам.-декан, а след това - като декан, ни най-малко не го отклоняват от научноизследователски занимания. Затова красноречиво говори честото му участие в научни форуми (конгреси, симпозиуми, конференции), както и многото му публикации (студии, статии, научни съобщения, рецензии), намерили място в томове от поредиците “Плиска-Преслав”, “Проблеми на прабългарската история и култура”, “Известия на Шуменския исторически музей”, “Трудове на Катедрите по история и по богословие”, “Епископ-Константинови четения”, в сборници като “Бог и цар”, “1100 години Велики Преслав”, “Медиевистични изследвания в памет на Пайо Димитров” и мн. други, както и в някои престижни списания на научната периодика, като “Археология”, “Палеобулгарика”, “Векове” и др.

На отпечатаните и приетите за печат трудове на доц. д-р Стоян Витлянов няма да правя оценка. Няма да пропусна обаче да изтъкна, че монографията му “Старобългарското въоръжение (по археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав)”, С., 1996 е пръв сериозен опит за цялостен поглед върху старобългарското въоръжение въз основа главно на постъпили по археологически път материали от първите столици Плиска, Велики Преслав и култовия център Мадара. Тя разкрива много съществена страница от военното дело и материалната култура в Средновековна България. Написана с професионализъм, книгата задълго запълни празнината от един доста подробен свод (корпус) на старобългарското въоръжение.

По повод на 60-та годишнина пожелавам на Стоян Витлянов от все сърце успех във всичко. Понякога разговарям с него на темата на бъдещата му голяма докторска дисертация. Той отделя много време за администриране, но му пожелавам да не се отказва, защото има все още време. 60-годишнината е златна възраст за археолога, който е натрупал и теренен опит, и много материали, така че вярвам, че ако се захване сериозно, той ще стане и доктор на историческите науки. От сърце му пожелавам придобиването на тази научна степен.

На многая лета!

проф. дин Т. Тотев

CURRICULUM VITAE
на доц. д-р Стоян Витлянов

Роден на 03. 02. 1947 г.– с. Марково, Шуменско.

1974 г.- Завършва Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”, специалност **ИСТОРИЯ**.

1974 г. – Уредник в Исторически музей Шумен.

1975 г. – Специалист – археолог в системата на БАН - филиал Шумен.

1984 г. – Защита докторска дисертация (PhD) ”Желязообработването в българските земи през VIII-XIV век”.

1984 г. – Научен сътрудник в Археологически институт и музей при БАН-филиал Шумен.

1990 – 1998 г. - Хоноруван асистент по Етнография и История на Стария свят в Шуменския университет “Епископ Константин Преславски”.

1997 –2002 – Заместник-декан на Факултета по хуманитарни науки в Шуменския университет “Епископ Константин Преславски”.

1998 – Доцент по Археология във Факултета по хуманитарни науки в Шуменския университет “Епископ Константин Преславски”.

1999 – 2001 г. - Ръководител на катедра История към Факултета по хуманитарни науки Шуменския университет “Епископ Константин Преславски”.

2002 – 2008 г. - Декан на Факултета по хуманитарни науки в Шуменския университет “Епископ Константин Преславски”.

Основни научни интереси: Археология; Етноархеология; Занаятчийски производства и стопанска история;

Основни университетски курсове: Средновековна българска археология; Етнология; Стопанска история.

Чете лекции в други университети: Варненски свободен университет ”Черноризец Храбър”; Пловдивския университет “Паисий Хилендарски” - филиал Смолян.

Ръководи археологически разкопки в: Плиска, Велики Преслав, Шуменска крепост, Балчик.

Работни езици: френски, руски.

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ
на трудовете на доц. д-р Стоян Витлянов
за периода 1978 – 2007 г.

- Колективна находка - железни оръдия на труда от Преслав. –В: Векове, 1978, 4, 76-78.
- Манастирски некропол при Голямата базилика в Плиска. –В: Векове, 1979, 6, 62-65.
- Група железни оръдия на труда от Средновековна България. В: МПК, 1980, 5, 23-25.
- Данни за обработката на желязо в центрoвете на Първото българско царство. В: Средновековният български град. София, 1980, 137-143.
- Желязна теглилка (кантар) от Плиска. –В: Нумизматика, 1981, 3, 18-22.
- Ковашки инструменти и съоръжения през Средновековието в България. – В: Археология, 1981, 3, 54-63.
- Оградната стена на манастира при Голямата базилика в Плиска. В: МПК, 1981, 4, 24-28.
- ЖЕЛЕЗООБРАБОТВАНЕТО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ VIII-XIV ВЕК. Автореферат на дисертация за получаване на научна и образователна степен “доктор”. София, 1982.
- Пчеларството в българските земи през Средновековието. В: Известия на Националния селскостопански музей, 1983, 5, 78-89.
- Към въпроса за византийската белоглинена керамика от Плиска и Преслав. В: Преслав. Т. 3. Варна, 1983, 160-170.
- За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска. В: Археология, 1984, 2-3, 95-103.
- Плиска. Западна крепостна стена - сектор север (Археологически разкопки 1973-1975 г.). В: Плиска-Преслав. Т. 4. София, 1985, 44-78 (в съавт. с В. Антонова).
- Южната крепостна стена на вътрешния град на Преслав. В: Плиска-Преслав. Т. 4. София, 1985, 177-188.
- Опит за определяне на тегловната характеристика на везна от Плиска. В: Нумизматика, 1985, 4, 30-36 (в съавт. със С. Парашкевов).
- Отоплителни съоръжения в ранносредновековните български жилища. В: Българските земи в древността. България през Средновековието. (Втори международен конгрес по българистика). Т. 6. София, 1987, 420-430.
- Новооткрит царски печат от Велики Преслав. В: Нумизматика, 1988, 4, 38-41.
- Колективна находка от земеделски оръдия от околностите на Преслав. В: Българска етнография, 1988, 1, 26-30.

- Дионисополис през ранновизантийската и раннобългарската епоха в светлината на последните археологически проучвания. В: *Terra antiqua Balcanica Acta III*. (Втори национален симпозиум “Североизточна България - древност и съвремие”, Разград, 8-11 декември 1985). Sofia, 1988, 229-236 (в съавт. с Д. Овчаров и М. Димитров).
- Железообработка в средновековой Болгарии. В: Труды V международного конгреса археологов славистов. Киев, 1988, 37-40.
- Два императорски печата от Велики Преслав. В: *Нумизматика*, 1989, 1, 32-34.
- *Das Schmiedehandwerk in Bulgarien vom VII-XIV.Jh.* В: *Slavia antiqua*, XXXII, Bock, 1989-1990, 145-170.
- За украсата на старобългарската конска амуниция от Велики Преслав. В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. 1. София, 1989, 400-411.
- Боздугани от музеите в Плиска, Мадара и Преслав. // *Военноисторически сборник*, 1990, 4, 168-174.
- *Ein vergoldetes silbermedaillon aus Preslaw*. В: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 42, 1990, Akademia Kiado, Budapest, 195-204.
- Резултати от дейността на международната комплексна експедиция в гр. Балчик. В: *Балчик - древност и съвремие*. Добрич, 1990, 73-83.
- Новооткрита плочка с шаманско изображение от Велики Преслав. В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. 2. София, 1991, 232-238.
- За някои старинни елементи в топонимията на Велики Преслав и неговата околност. В: *Език и литература*, 1991, 2, 54-73 (в съавт. с Б. Кръстев).
- Старобългарски везни от Плиска, Мадара и Преслав. В: *Мадара*. Т. III. Шумен, 1992, 177-190.
- Особенности на някои земеделски оръдия на труда в средновековна България. В: *Плиска-Преслав*. Т. 5. Шумен, 1992, 231-238.
- Културата на средновековна България. В: *Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България*. София, 1992, 291-312.
- Нови проучвания на една от крепостните стени във Вътрешния град на Преслав. В: *Приноси към българската археология*. Т. I. София, 1992, 48-53 (в съавт. с Ж. Аладжов, Ст. Бонев, Т. Михайлова).
- Бронзови модели - матрици за коланни украси от Преслав. В: *Преслав*. Т. 4. Шумен-София, 1993, 166-173.
- Защитно въоръжение от Преслав. В: *Преслав*. Т. 5. София, 1993, 165-178 (в съавт. с Я. Димитров).
- Апликация с лъвско изображение от Велики Преслав. В: *Известия на историческия музей-Шумен*. Т. VIII. Шумен, 1993, 53-61.
- Накрайници на стрели от Плиска, Мадара и Преслав. В: *Плиска-Преслав*. Т. 6. София, 1993, 121-127.

- Металографски изследвания на ковашка продукция от Плиска и Преслав. В: Известия на историческия музей-Шумен. Т. VIII. Шумен, 1993, 309-320 (в съавт. с Ог. Жеков).
- Колективна находка от земеделски сечива от с. Берковски. В: Попово в миналото. (Сборник доклади от научна конференция). Варна, 1994, 28-33.
- Интересна творба на старобългарската торевтика. В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 209-214.
- Новооткрит княжески печат на Симеон от Велики Преслав. В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, 103-107.
- За някои моменти в развитието на българското средновековно железообработване. В: Медиевистични изследвания. Шумен, 1994, 306-315.
- Новооткрити лични печати от Велики Преслав. В: 1100 години Велики Преслав. Т. I. Шумен, 1995, 154-160.
- За няколко топонима от околностите на старопрестолния Преслав. В: 1100 години Велики Преслав. Т. II. Шумен, 1995, 349-358 (в съавт. с Б. Кръстев).
- Стопанският облик на столичните манастири през IX-X век. // Плиска-Преслав Т. 7. Шумен, 1995, 92-100.
- СТАРОБЪЛГАРСКОТО ВЪОРЪЖЕНИЕ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ОТ ПЛИСКА, МАДАРА И ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ). София, 1996, 119 с.
- За класификацията и хронологията на битовата керамика от манастира при Голямата базилика в Плиска. – В: Епископ-Константинови четения. Т. 2. Шумен, 1996, 238-256 (в съавт. с Я. Димитров).
- Новооткрити метални кръстове в Преслав. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 98-105.
- Новооткрити измерителни уреди от Велики Преслав. – В: Епископ-Константинови четения. Т. 3. Шумен, 1996, 47-55.
- Семантиката на огнището в българското традиционно жилище. – В: Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”). Т. 1. Шумен, 1997, 140-155.
- Колективна находка от оръдия на труда и предмети на бита от село Марково Варненско. – В: Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”). Т. 2. Шумен, 1998, 40-47.
- Бронзова фигура на еднорог от Велики Преслав. – В: Минало, 1998, 3, 20-25.
- Митологични аспекти на една “звънтяща украса” от Велики Преслав. – В: Годишник на Етнографския музей-Пловдив, 1999, Т. 4. Камбаната: бит, обред, мит, 18-22.
- Дървото на живота върху бронзов съд от Велики Преслав. – В: Археология, 2000, 3-4, 57-62.

- Археологически данни за икономическия облик на Плиска. – В: Плиска-Преслав. Т. 8. Шумен, 2000, 87-93.
- АРХИЕПИСКОПИЯТА-МАНАСТИР В ПЛИСКА. София, 2001, 234 с. (в съавт. с П. Георгиев).
- За символиката на една кръстовидна композиция върху керамичен съд от Велики Преслав. – В: Минало, 2001, 1, 16-21.
- Новооткрити царски сгради от IX-X век във Велики Преслав. – В: Преславска книжовна школа. Т. 5. София, 2001, 87-93.
- Новооткрита златна апликация с клетъчен емайл от Велики Преслав. – В: Епископ-Константинови четения. Т. 4-5. Шумен, 2001, 137-144.
- Медальони пандантиви от Велики Преслав. – В: Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”). Т. 4. Шумен, 2001, 44-49.
- За винопроизводството в манастира до Голямата базилика в Плиска. – В: Виното в етнокултурата и литературата. Шумен, 2001, 172-177.
- За производствения характер на българските средновековни манастири. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. София, 2002, 713-719.
- Терминологията на зидарските инструменти в старобългарския език. – В: Преславска книжовна школа. Т. 6. София, 2002, 233-249 (в съавт. с Н. Николов).
- Кухненска и трапезна керамика от владетелския дворец във Велики Преслав. – В: Епископ-Константинови четения. Т. 6-7. Шумен, 2002, 45-55.
- Новооткрит стопански комплекс в Плиска. – В: Известия на Националния исторически музей, XI, 2002, 283-291.
- Новоткрити предмети на въоръжението от село Марково, област Варна. – В: Оръжие и снаряжение през късната античност и Средновековието IV-XV в. Варна, 2002, 137-140.
- Колективна находка от земеделски сечива, скотовъден инвентар и оръжие от Плиска. – В: Известия на историческия музей-Шумен. Т. X. Шумен, 2002, 92-103.
- Новооткрит старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Велико Търново, 2003, 167-171.
- Неутилитарни функции на занаятчийския инструментариум според старобългарските писмени паметници. – В: Научни трудове на педагогически колеж Добрич. Т. 3. Шумен, 2003, 205-212 (в съавт. с Н. Николов).
- ВОЕННОАДМИНИСТРАТИВНИ СГРАДИ ОТ ДВОРЕЦА ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ, IX-X ВЕК. София, 2004, 166 с.
- Новооткрити накитни предмети и елементи на облеклото от Велики Преслав. – В: Преславска книжовна школа. Т. 7. Шумен, 2004, 426-437.

- Новооткрити инструменти за писане и пособия за книги от Велики Преслав. – В: Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”). Т. 5. Шумен, 2004, 176-181.
- Към въпроса за старобългарските метрологични термини. – В: Епископ-Константинови четения. Т. 8. Шумен, 2004, 356-372 (в съавт. с Н. Николов).
- Проучвания на Източната крепостна стена на вътрешния град на Велики Преслав (1982-1989). – В: Преслав. Т. 6. София, 2004, 24-40.
- Die bulgarischen Kloster (im Mittelalter)-universale Produktionszentren. – В: Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”). Т. 6. Шумен, 2004, 145-150.
- Занаяти и производства в Плиска и Преслав през IX-X век. – В: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дин Димитър Игнатовски. Шумен, 2005, 24-32.
- Наименованията на занаятчийските производства и професии в старобългарския език. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи, Т. IV. Текстовете в архитектура и образи. София, 2005, 140-153.
- Древнеболгарские ремесленные термины в Пространных житиях святых Кирилла и Мефодия. – В: Byzantinoslavica, LXIII, 2005, 263-264 (резюме на доклад в съавторство с Н. Николов).
- Някои наблюдения върху технологията на старобългарското ковачество. – В: Историкии. Т. 1. Шумен, 2006, 246-260.
- On the spatial model of old capitals Pliska and Veliki Preslav. – В: Проф. дин Тотю Тотев и столицата Велики Преслав. София, 2006, 65-76.
- Непубликувани коланни гарнитури от Велики Преслав. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев, Шумен, 2007, 245-259.
- On the crafts in the First Bulgarian Kingdom. – In: Studia Hungaro-Bulgarica, I, Szeged-Sumen, 2007, 89-97.
- **Витлянов, С.,** Ein Herrenhof des 10.-11. Jahrhunderts in der Äußeren Stadt von Pliska. – In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. Walter de Gruyter. Berlin. New York 2007, S.383-391.
- **Витлянов, С.,** Ein Hortfund mit Eisengegenständen aus Pliska und das Problem der frühmittelalterlichen Agrartechnik in Bulgarien. – In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. Walter de Gruyter. Berlin. New York 2007, S.393-402.

АРХЕОЛОГИЯ

Rasho Rashev

**ОЩЕ ЗА ХРИСТИЯНСКИЯ СМИСЪЛ НА НЯКОИ
„ПРАБЪЛГАРСКИ” ЗНАЦИ**

Rasho Rashev

**SOMETHING ELSE ON THE CHRISTIAN MEANING OF SOME
“PROTOBULGARIAN” SIGNS**

Abstract

The present research paper focuses on the description and analyzing of a stone block of pictures found in 2007; a cross and a sign “epsilon with two hasts” (? 1-4) are of great interest. Traditionally that sign is considered to be ProtoBulgarian, that is, of pagan character, and there are different statements about its meaning. The author mentions one of his previous research works pointing out that after Bulgarians converted to Christianity that sign, as some other “ProtoBulgarian” signs, acquired Christian meaning. There are other examples of similar character mentioned in the present paper, which come from certain or supposed Christian monuments (? 5-7). We find out a specific non-canonical Christian practice spread in the periphery of the Eastern Christianity, which could substitute the main canonical Christian symbol – the cross – with signs with completely different graphical form.

Повод за настоящата бележка е откриването на нов паметник с кръст и знаци „ипсилон с две хаста”. Той се прибавя към вече известни от по-рано примери и позволява отново да се постави въпросът за християнския смисъл не само на този, но и на други знаци, считани за прабългарски и съответно езически по своя смисъл, независимо от археологическата среда, в която се намират.

През пролетта на 2006 г. в южната половина на голямото ранносредновековно землено укрепление, което днес попада на територията на ДП „Кабияк”, при почистване на изорана с трактори площ за засяване с царевица, е бил изровен голям паралелопипеден варовиков блок с врязани върху него кръстове, кирилски букви и знаци. Блокът има размери 0,72/0,40/0,35 м. На една от дългите му страни е оформен правилен четириъгълен отвор с размери 0,22/0,13/0,10 м (обр. 1). Той би могъл да се определи като гнездо за подпора на олтарна маса, каквото предназначение е могъл да има въпросния блок. За подобно предназначение обаче препятства масивният паралелипипеден обем на камъка, както и фактът, че гнездото е разположено встрани от центъра на правоъгълното поле. Върху другата страна са издълбани три от т. нар. лястовичи опашки – трапецовидни по

форма гнезда за полагане на свързващи оловни или железни свързващи елементи за придаване на стабилност на градежа (обр. 2). Тези гнезда са характерни за строителната техника от елинистическо време и са познати от преупотребени блокове в ранносредновековни градежи в Плиска. Вероятно и в случая блокът е бил преупотребен. Към това следва да се отбележи и фактът, че около мястото на намирането му по повърхността са разхвърляни много ломени камъни, които произхождат от голяма, вероятно верижна по план сграда.

Едната тясна страна на блока е равна и гладка, но без връзвания. Другата, също така гладка и равна, е заета от връзани с острие изображения (обр. 3, 4). Част от тях са били унищожени при вторични отчупвания на част от повърхността, причинени от плуговете на машините. Почти в средата на полето се разполага грубо и дълбоко очертан кръст, очертанията на който са повторени с по-тънка линия във вътрешността му. Външните му очертания не са били довършени, краят на долното рамо от вътрешното очертание е отчупен. С много повече подробности е представен вторият кръст, разположен вдясно и над първия. Той принадлежи към т. нар. престолни кръстове. В ъглите на четирите му рамена и в ъглите на триъгълната подставка са връзани кръгчета. Вдясно от този кръст доста плитко са връзани отделни знаци и чертици, над които се вижда двуредов кирилски надпис. Долният ред е силно повреден. Горният е по-добре запазен, но не се чете сигурно, освен началото, където може би е изписано ГОСП[ОДИ]? Вляво от големия кръст два пъти е връзана глаголическата буква, а под нея – знакът „ипсилон с две хасти”. Същият знак е връзан и в долния край на полето. Не е ясно какво точно означават двете успоредни черти, образуващи тъп ъгъл между големия кръст и глаголическите букви, както и драсканиците над тях.

Разположението на описаните изображения не оставя съмнение, че те са били връзани така, че да не се засягат и пресичат, т. е. едновременно или в неголям отрязък от време. Това би означавало, че кръстовете и знаците „ипсилон с две хасти” са битували като символи по едно и също време и са имали сходно, ако не и еднакво значение. Този извод, изненадващ само на пръв поглед, вече бе обоснован преди време въз основа на присъствието на т. нар. патриаршески кръст и знак „ипсилон с две хасти” върху двете страни на серия от бронзови ранносредновековни медальони. Обяснявани обикновено като паметници на преходно време от езичество (знаците – знак на Тангра?) към християнство (кръстът – символ на Христос), те бяха интерпретирани като израз на един и същ символ с християнско съдържание.¹ Като имаме предвид изказаните там съображения, можем да твърдим, че и върху блока от Кабиюк са връзани кръстове и знаци „ипсилон с две хасти” като израз на канонична (кръста) и неканонична (ипсилон с хасти) форма на основния християнски символ.

Този извод може да бъде разширен и по отношение на други знаци – идея, вече показана с примери, но неразвита в посочената наша по-ранна

работа. От общия масив на знаците, известни до 1980 г.², бяха издирени 8 комбинации, съставени от по три еднакви знака, разположени в редица един до друг, а в два от случаите страничните знаци са връзани един над друг. В пет от случаите средният знак е кръст (обр. 5/2, 3), в един от случаите (камъкът от Бяла) – ипсилон с две хасти (обр. 5/1), в два от случаите – ипсилон без хасти³. Страничните знаци са винаги еднакви, макар начертани по различен начин според маниера на съответните автори. Единият наподобява римските цифри VI или IV, другият – гръцката буква гама. По същество тези комбинации повтарят композицията върху камъка от Бяла с тази разлика, че изписването на първия знак има различни вариации и положения. Въз основа на тези наблюдения ние направихме извод, че замената на ипсилона с кръст при запазване на другите два знака може да означава, че двата символа са равностойни по значение, т. е. ипсилонът в християнско време е бил схващан като кръст.

Този извод може да бъде разширен и по отношение на другите два знака от въпросните комбинации, тъй като трябва да се очаква, че и те са имали значение на християнски символи. Тази възможност се потвърждава от примери, които не бяха взети под внимание в първата ни работа. Известните знаци върху каменен блок от Шудиковския средновековен манастир, обикновено смятани за „прабългарски“, т. е. езически по своя смисъл (зодиакални символи, знаци на Тангра и т. н.)⁴, по същество са повторение или варианти на знаците от Беленския камък (обр. 5/4 – 8). Нещо повече, върху една от страните на каменния блок са връзани първите два знака от Бяла (обр. 5/6). В подкрепа на възможността те да са неканонични християнски символи е фактът, че камъкът е намерен в развалините на средновековна черква. Предположението, че той произхожда не от черквата, а от развалините на съществувал по-рано на това място прабългарски езически храм не се основава на никакви конкретни факти, а само на предположението, че сакрални постройки на различни религии понякога се изграждат на едно и също място⁵.

Подобна е ситуацията и тълкуването на знаци, изсечени върху скала в района на гр. Ерзерум, Североизточна Анатолия, Турция, близо до населеното място Караязи (обр. 5/9 – 13). Авторът, който ги публикува, ги сравнява с древнотюркски рунически писмени знаци и родови (огузки) тамги, в това число с аналогични по начертание ранносредновековни знаци от България, приети за прабългарски⁶. Той свързва знаците със селджуките и ги датира в XII – XIII в., но не отдава значение на факта, че те са връзани вдясно от входа на скална църква и че до тях има староарменски (т. е. християнски) надпис⁷. Двата знака, представени в общо пет разновидности, са аналогични на знаците от Бяла, Плиска и Шудиково. Техният християнски характер не само че не може да се изключва, но е и много вероятен.

Напоследък връзката между кръста и знака „ипсилон с две хасти“ получи две нови потвърждения. Първият паметник е един оловен печат. На

лицевата му страна е представена птица с клонка, на опакото – кръст, разположен над знака (обр. 6)⁸. Непосредственото им съседство не оставя съмнение в близостта или тъждеството на двата знака. Вторият паметник е надгробен кръст, пренесен в гр. Балчик от Северна Добруджа през 1940 г. по време на преселването в България на живеещи там българи. Публикуван е само със снимки, от които тук е направена схематична графична прерисовка (обр. 7/1). Надписът върху долното рамо на кръста погрешно се разчита като „прабългарски“⁹, тъй като от цитирания препис и от графиката на буквите ясно се вижда, че е надгробен надпис от XIX в. на смесен българо-румънски език. Важното тук е, че върху страничните рамене на кръста в медальони са представени два знака „ипсилон с две хасти“ като потвърждение за симбиозата на кръста и ипсилона, позната от паметници още от IX – X в. И само в този смисъл е оправдано посочването на ипсилона от един обреден хляб от Родопите от края на XIX в.¹⁰, тъй като в случая знакът замества кръста, който обикновено фигурира върху българските обредни хлябове. Заместването на кръста и с други „рунообразни“ знаци е познато от Крим през VII – IX в., където и когато върху надгробни камъни, поставени при гробове с несъмнен християнски погребален обред, са връзани не обичайните в подобни случаи кръстни знаци, а различни по начертание символи, които вероятно са имали значението на кръста (обр. 7/2– 5)¹¹. Натъкваме се на една неканонична християнска практика, разпространена в перифериите на източното християнство, която е позволявала заместването на основния верски символ със знаци, които имат свършено различна графика.

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Рашиев, Р.** За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти“. – В: Приноси към българската археология, I, 1992, с. 98, обр. 1.
2. **Дончева-Петкова, Л.** Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII – X в. София, 1980.
3. **Рашиев, Р.** Цит. съч., обр. 2а – з.
4. Последно за това у **Сидоров, М., Келеведжиев, Е.** За древнобългарските знаци от Шудиково, Черна гора. – Старобългаристика, 2001, 2, 80 – 89 с л-ра.
5. Пак там, с. 81.
6. **Váry, H.** Alttürkische Felszeichnungen in Nordost-Anatolien. – Ural-Altische Jahrbücher, 40, 1967, S. 53 – 64, препис на знаците на с. 56 в текста.
7. Пак там, с. 53.
8. **Йорданов, И.** „Корпус на печатите на средновековна България“. Addenda et corrigenda. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, с. 106 - 107, № 131в, табло XXIV.
9. **Добрев, П., М. Добрева.** Древнобългарска епиграфика. София, 2001, с. 125 – 160.
10. Пак там, с. 124, фиг. 35.
11. **Веймарн, Е. В., А. И. Айбабин.** Скалистинский могильник. Киев, 1993, рис. 11/1, 2, 16, 19.

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ

Обр. 1. Четириъгълното вдълбаване на каменния блок.

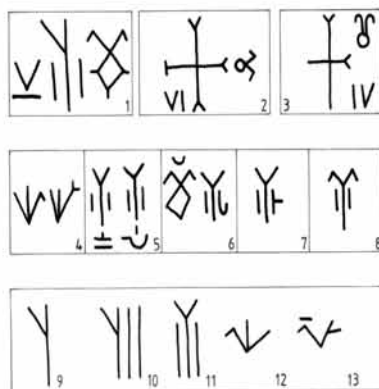
Обр. 2. Т. нар. лястовичи опашки върху каменния блок.

Обр. 3. Изображенията върху тясната страна на каменния блок.

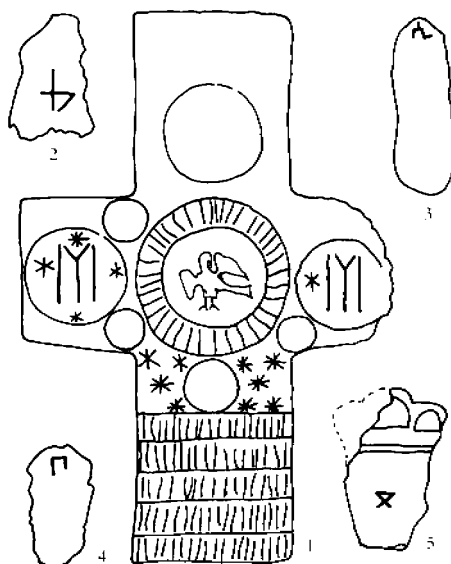
Обр. 4. Изображенията върху тясната страна на каменния блок – графична прерисовка.

Обр. 5. Знаци върху различни паметници: 1. Бяла. 2, 3. Плиска. 4 – 8. Шудиково, Черна гора. 9 – 13. Района на Ерзерум, Турция.

Обр. 6. Оловен печат (Плиска?).

Обр. 7. 1. Каменен надгробен кръст от Северна Добруджа. 2 – 5. Надгробни кръстове от Кримския полуостров (по Веймарн – Айбабин).

Тотю Тотев

**ОЩЕ ЗА ЕДИН КРЪСТ-ЕНКОЛПИОН
ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ**

Totyu Totev

ON A RARE ENKOLPION CROSS FROM PRES LAV

Abstract

The cross has discovered more than 50 years ago during excavations by V.Ivanova of two churches at the turn of eastern wall of the interior city in the Old Bulgarian capital of Preslav. What the author said about it in her article is exhausted by a few lines about the circumstances of its discovery and its dating to the second half of the first millennium AD. In addition she printed a photograph of it (ill.1). The size of the cross was not mentioned and no attention was paid to its iconography or the name of the person Ioan (John), both of which are interesting in many respects.

Later, when Ivanova unearthed a basilica in the Stamboul yolu area of Preslav, she found and published another encolpion cross featuring images of similar iconography (ill. 4-5).

The saint depicted on the cross in question stands in a prayerful (Orans) posture, wears iron chains and is designated as Ioan. After an exhaustive iconographical analysis of this person which deals party with the structure of the cross, he is identified as one of the two saints featured on the cross from Stamboul yolu dating from the same time (9th-10th century) – the companion of the holy monk Symeon Fool-for-Christ from Emesa known as Hieromonk Ioan Salos (John Fool-for-Christ). He died ca. 590 and is celebrated by the Eastern church on 21st July.

Открит преди повече от петдесет години при разкопки на тогавашната главна ръководителка на преславските археологически проучвания В. Иванова, кръстът е оцелял до днес с едната си половина¹. В студията си за археологическите резултати от разкопките, откривателката му го представя само с няколко реда и една фотография². Трудно е да се търси някакво обяснение за малкото място, което тя му отделя. Възможно е да е възнамерявала да го разгледа и на друго място. С това донякъде се обясняват пропуските ѝ да съобщи размерите на кръста и да даде отчасти сведения за

¹ Кръстовете-енколпиони са служили за реликварии на свети мощи или на фрагменти дърво от Христовия кръст – вж. *Миятев, Кр.* Палестински кръстове в България. – ГНМ, 1921-1922, с. 59 и сл.; На тези кръстове у нас е посветена още една непубликувана докторска дисертация – вж. *Дончева-Петкова, Л.* Средновековните кръстове-енколпиони от българските земи (X – XIV в.) и тяхното значение като историко-археологически извори. Автореферат. София, 1989, с. 41.

² *Иванова, В.* Двете църкви при чупката на източната стена на вътрешния град в Преслав. – ИАИ, XX, 1955, с. 466-467, обр. 5.

стила и иконографията на представения отгоре светец (обр. 1)³. Всичко казано от Иванова се изчерпва с отбелязване на точното местонамиране – в притвора на една от проучените от нея църкви и хронологическото му определяне към група палестински кръстове - енколпиони от втората половина на първото хилядолетие⁴.

Обр. 1

Посребрен бронзов кръст-енколпион от Велики Преслав (IX-X в.)
A bronze encolpion crosscovered with silver from Preslav (9th-10th)

Повод да се спра върху този интересен кръст е, че половин век след публикуването му никой от специалистите не беше го включил в кръга на заниманията си⁵. Искам да призная, че едва ли и аз щях да се заема с това, ако не бях открил подобен нагръден кръст със сходни изображения при разкопки на една базилика в извънградската околност на Преслав⁶.

Опитите, които предприех да се запозная непосредствено с кръста се оказаха напразни. Не го намерих нито в изложбените музейни зали, нито във фондохранилището. Няма го записан и в инвентарните книги на

³ Известен специалист по славянска епиграфика с палеография и на проблеми, свързани със славянската святост, В. Иванова не спира вниманието си на кръста и в по-късните си изследвания.

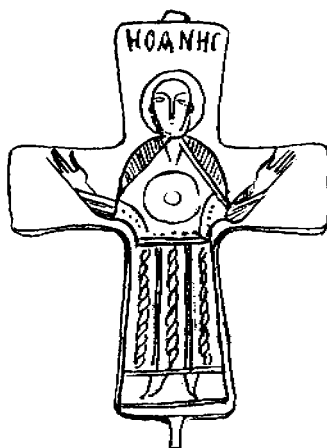
⁴ *Иванова, В.* Двете църкви ..., с. 466-467 и дадената под линия литература.

⁵ За пръв път кръстът задържа вниманието ми преди десетина години, когато го използвах за илюстрация – вж. *Томев, Т.* Велики Преслав. 1993, обр. 20.

⁶ Свързана с непроучени към нея сгради (вероятно на манастир), базиликата не е цялостно публикувана. Предварителни сведения и план вж. у: *Томев, Т.* Велики Преслав ..., с. 79-80, обр. 67; *Totev, T.* Great Preslav. Sofia, 2001, p. 75-76; *Томев, Т.* Базилика в Стамбол йолу на Велики Преслав. – Преслав, 6, София, 2004, 57-76, обр.13.

Археологическият музей “Велики Преслав”⁷. Същото се повтори при търсенията ми и в средновековния отдел на Археологическият музей при БАН в София. При това положение нямаше друга възможност, освен да се задоволя със съобщеното в студията на Иванова и с отпечатаната там фотография.⁸ Последната е без линеен мащаб и във връзка с точните размери на енколпиона възникнаха също трудности. За тяхното преодоляване използвах негатив (формат 6 x 9), който ми беше предоставен преди години за включване на кръста като илюстрация на подготвяно от мен издание⁹.

След отливането от бронз, кръстът е бил посребрен (обр. 1 и 2). Заедно с издатъците в краищата на вертикалното рамо за шарнирано залавяне, той е бил с приблизителни размери: 7,8 – 8,2 x 4,8 – 5,2 см. и дебелина около 0,5 см. При затваряне с нестигналата до днес втора негова половина дълбочината му не е надминавала 1,2 – 1,4 см. Към краищата си кръстните рамене постепенно се разширяват (обр. 1 - 2).

Обр. 2

Графично изображение на посребрен бронзов кръст-енколпион от Велики Преслав (IX-X в.)
A drawing of the bronze encolpion cross covered with silver from Preslav (9th-10th century)

Представеният светец, въпреки схематизма, който Иванова отбелязва,¹⁰ е гравирани от опитен майстор. Линията, очертаваща стоящия в орантна поза светец, е изтеглена уверено и с елегантност (обр. 3). Особено силно впечатляват неговите достижения при стъпалата на краката и пръстите на вдигнатите нагоре и встрани ръце. Увереност се наблюдава и при очертанятия на лицето с нанесените по него подробности. Едрото издължено лице е от

⁷ Благодаря на Г. Майсторски и Кр. Стоева от Археологическият музей “Велики Преслав” за оказаното съдействие.

⁸ *Иванова, В.* Двете църкви ..., с. 466-467, обр. 5.

⁹ *Totev, T.* Great ..., p. 75-76, fig. in the p. 29.

¹⁰ *Иванова, В.* Двете църкви ..., с. 466-467.

източен тип. Нимбът около него много сполучливо имитира зрънчест кръст. Високите достижения на гравьора като майстор на рисунката се наблюдават, както при очертанятия на издадените встрани на лицето уши, така и при дискретно и с пестеливост нанесените брада, нос, очи, вежди и уста. По много сполучлив начин са показани и следите от коса в единия край на плешивото теме на изображения (обр. 1 - 3).

Същата увереност, а на много места и замах, се наблюдава и при облеклото на изображения. Горната дреха при рамената с ръкавите са запълнени с ритмично изтеглени прави успоредни линии в две посоки. При долната дреха единичната права линия се съчетава с точковидни низове или се удвоява при разчертаните вертикални и хоризонтални ивици. Тук е важно да обърне внимание, че от кръста надолу върху дрехата на представения, във всяка една от вертикалните ивици са провесени вериги, съставени от заловени едно за друго звена (обр. 1, 2 и 3). Едва ли някой би ги схванал и приел като декорация. За тяхното буквално възприемане като вериги ще стане дума по-нататък. Под изрязаното с триъгълна форма деколте, пред гърдите на представения е очертано правилно кръгло вдълбаване (диам. 1,2 см) с пробит в центъра му отвор (0,2 см). Отворът в средекръстието с определеност насочва, че най-вероятно е бил предназначен за инкрустиране на медальон или някакво кръгло звено от друг материал (емайл, полускъпоценен камък, стъкло и т. н.). Примерите в тази насока са не един или два.

След това описание искам веднага да отбележа, че разглежданият тук кръст - енкалпион от Преслав, по техника на изпълнение и иконография на представения отгоре му светец с изписано име Йоан се отнася към група подобни кръстове с врязани по тях изображения, работени към манастири и мартирии в Сирия, Палестина и Мала Азия¹¹. Тяхната поява и разпространение в границите на Първото българско царство след Покръстването е многократно засвидетелствано, както с врязани образци, като разглеждания, така и с отливани с релефни изображения¹². Превесът, струва ми се, на днешния етап на проучванията у нас, е все още на вторите¹³. През последните години при

¹¹ Byzantine Art and Archaeology at Princeton University. Edited by Slobodan Curčić and Archer ST. Clair. Princeton, 1986, № 75.

¹² *Залеская, В.* Связи средновековного Херсонеса с Сирией и Малой Азии в X – XII веках. – В: Восточное Средиземноморье и Кавказ IV – XVI вв. Ленинград, 1981, с. 93-98.

¹³ *Миятев, Кр.* Палестински ..., с. 59 и сл.; *Огнянова, Л., Георгиева, С.* Разкопките на манастира край Валкашина в Преслав през 1948-1949 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 405, обр. 45; *Георгиева, С.* Кръстове-енкалпиони от средновековен Преславд. – Известия в чест на акад. Д. Дончев. София, 1958, с. 605-610; *Милчев, А.* Ранносредновековни български накити и кръстове-енкалпиони от Северозападна България. – Археология, 3, 1963, с. 30 и сл., обр. 9-10; *Манова, Е.* Църквата в Кърджали. – В: Родопски сборник. С., 1965, т. 1, с. 217-218, обр. 22; *Mašov, S.* La necropole medievale pres du village Gradesnica dep de Vraca. – V: Culture et art en Bulgarie medievale (VIII-XIV siecles). – ИАИ, 35, с. 31-47, обр. 16; *Вълева, Ю.* Средновековни кръстове-енкалпиони от Националната художествена галерия. – Археология, 1-2, 1981, с. 74-79; *Тотев, Т.* Два бронзови кръста с релефни изображения на Разпятие Христово и Света Богородица Оранта от Североизточна България. – Сборник в памет на проф. Николай Михайлович Дилевски – Доайенът. С., 2004, 491-497.

някои селища от X – XI в. в Южна България обаче се наблюдава превес на кръстовете с връзани изображения.¹⁴

Източният характер на разглеждания кръст-енколпион е ясен. Едва ли някой би се заел да възразява и относно хронологическите параметри, в които неговата откривателка го отнася¹⁵. Трудностите, с които се сблъскваме при него, са във връзка с идентифициране на представения отгоре му Йоан. В тази насока кръстът не предлага каквито и да било податки (езикови, иконографски и т. н.). Ако някога е съдържал такива, то те ще да са били връзани върху нестигналата до нас втора негова половина. При това положение не ни остава друго, освен да се обърнем към споменатия вече от нас втори кръст-енколпион от Преслав и да видим с какво той може да ни помогне в това отношение¹⁶.

Въпросният кръст (обр. 4) задържа вниманието ми с връзаните отгоре си изображения на двама светци (единият на вертикалното рамо, другият върху хоризонталното) и придружаващите ги надписи. Информацията, която може да се извлече от цялата иконография върху кръста заслужава оправдан интерес, но тук ще се насоча към това, което предлагат изображенията, връзани върху хоризонталното рамо. Още повече, че там е интересуваният ни тук светец Йоан (обр. 1-3).

Обр. 3

Посребрен кръст-енколпион от Велики Преслав (IX-X в.) - увеличен
A bronze encolpion cross covered with silver from Preslav (9th-10th century) - magnified

С това същото име е означен и връзаният в единия край на хоризонталното рамо бюстов образ. Гръцките букви са разположени в отвесен строй отдолу нагоре (обр. 4). Като пандан на бюстовия образ, в срещуположния край на хоризонталното рамо е начертано кръстно изображение с вилообразно раздвоени краища на раменете, обхванато от връзана с двойни успоредни линии рамка. Специален интерес заслужават и свързаните верижно кръгли звена, подобно на провесените по полите на дрехата на Йоан вериги от разглеждания тук кръст (обр. 3).

¹⁴ **Джамбов, Ив.** Църква-гробница от средновековното селище при Хисар и някои въпроси на християнството в подбалканската област. – В: Криптохристиянство и религиозният синкретизъм на Балканите. София, 2002, с. 103-104.

¹⁵ **Иванова, В.** Двете църкви ..., с. 466-467.

¹⁶ **Тотев, Т.** Кръст-енколпион от Велики Преслав. – Трудове на катедрите по история и богословие. Т. 6, С., 2004, с. 117-122.

Обр. 4

Бронзов кръст-енколпион от Велики Преслав (IX-X в.)

A bronze encolpion cross from Preslav (9th-10th)

Изобразеният светец на вертикалното кръстно рамо е в орантна поза (Orans). От шията между малко “тромаво” вдигнатите ръце с разперени пръсти се провесва нагръден кръст с вилообразно раздвоени краища (обр. 4). Лицето е едро, от източен тип. Нимбът, който го обхваща, следва издължения му овал. В начина и стила, използвани от гравьора, се сблъскваме с познатия схематизъм, макар и в по-малка степен при Йоан от посребрения кръст-енколпион (обр. 3). Общност с последния се наблюдава и в орнаменталната декорация на облеклото. Изградена линейно, без точковидни низове и други някакви елементи, последната е балансирана и спокойна. Известна динамика се внася от едрите S-овидни звена на въжестия орнамент по полите на връхната дреха, наподобяващи преплетени една в друга вериги (обр. 4)¹⁷.

Разчертаното с две линии не голямо поле в горния край на вертикалното рамо на кръста, над главата на изображението е запълнено от гръцки надпис, в който има няма изписано, а се чете о αγιος σαλος¹⁸. От съвсем късия текст става ясно, че се отнася за аскеза (светителски подвиг на изображените върху еноклпиона, означен като σαλος, който повечето от изследователите определят с юродство).

Оттук нататък, благодарение на привличане на агиографски свидетелства, не е трудно да се разбере, че Йоан с двете си изображения: орантно на разгледания тук кръст и бюстово от хоризонталното рамо на другия с увереност се идентифицира с едни от 38-те източни светци на Православния

¹⁷ Повече подробности вж. у **Томев, Т.** Археологически свидетелства за светци-стълпници и юродиви в Средновековна България (неотпечатан доклад).

¹⁸ По въпроса за юродството съществува огромна литература, вж. у **Иванов, С.** Византийское юродство. Москва, 1994; **Ковалевский, И.** Юродство о Христе и Христа ради юродивые Восточной и Русской церкви: Исторический очерк и жития сих подвижников благочестия. – Москва, 1902, с. 287. с. Реп. М. Святыячок, 1996, Переизд. Москва, Лепта, 2000, с посочената под черта литература; **Вачкова, В.** Византийските “безумни заради Христа”. Съдбата на един тип святост. – В: Власт – образ – възбавяване – Medievalie Christiana 1/2005, София, 2005, 55, 76, с посочената в края литература.

Изток¹⁹. И още, че той е сириец, който се повизава в пустинята около р. Йордан с най-известния от VI в. представител на източното юродство преподобни ради Христа Симеон от Емеса²⁰. За него съобщава интересни неща в своята история Евагрий (+594 г.). От житието му чийто автор е Леонтий Неаполси от Кипър научаваме още, че Йоан е бил архидякон в Емеса. А също така и това, че паметта му се чества заедно с паметта на Симеон на 21 юли.²¹

Изводът, който произтича от тези кратки мои наблюдения в настоящото съобщение е, че подвижничеството на юродиви и на стълпници в прославената цар Симеонова столица Велики Преслав се е знаело.

¹⁹ Польной православный богословский энциклопедический словарь. Том I, II. Репринтное издание Москва, 1992, Т. А – I, с. 1087 (за иером. Йоан; Т. П К – Y (ижица)) с. 2060, (Симеон Юродивий); За родния град на Симеон Емеса – вж. *Немесий, епископ на Емеса*. За природата на човека. София, ЛИК, 2003, с. 10-11.

²⁰ За Симеон Юродиви и Йоан има написано от Леонтий Неаполски между 642 – 648 житие. Любопитни неща за двамата се съдържат у историка Евагрий (+594 г.), вж. у *Архиепископ Сергей (Спаски)*. Полный месяцеслов Востока, I. Восточная агиология, Репринтное воспроизведение издания: г. Владимир, 1901; Москва, 1997, с. 439 и Т. III, с. 278-279.

²¹ Пак там.

Хенрик Мамзер

ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА МЕТААРХЕОЛОГИЯТА

Henrik Mamzer

FROM METAARCHEOLOGICAL POINT OF VIEW

Abstract

Metaarchaeology is a discipline that refers to archaeology as a specific field linked to a self-critical approach, self-knowledge or self-reflection. Metaarchaeology amounts to a consideration of the actual thinking about the past. Therefore, the paper considers ways of reflecting on the past rather than a sequence of utterances about it. The objective is to understand what one does when one is investigating bygone societies, and is one aware of the vagueness of one's view of these societies. From the metaarchaeological point of view, archaeology investigates and provides a cognitive approach to the past, but it also co-creates the cultural reality in which it participates.

Понятието метаархеология въведе в интересуващата ни област Колин Ренфрю (1969), за да определи общата теория и методи на археологията. По-късно го е доразвил Лео С. Клейн, разширявайки неговия обхват. Според Клейн метаархеологията е област, чийто предмет е археологията като специфична област, свързана със самокритичния поглед към самата себе си, със самоопознаване или със саморефлексия – според определението на Ян Ходер (1999, 14 – 15).

Понятието метаархеология, така, както понятията: метафилософия и метаетика, остават в тясна връзка с понятието метаезик, въведено в ХХ век от полския логик Алфред Тарски (1944). Както е известно, той е разделил това понятие на предметен език и метаезик. Към предметния език принадлежат всички изречения, отнасящи се към предмета, а към метаезика - всички изречения на предметния език и граматиката на този език, т.е. допълнителни изрази за самия език. Формулираните от изброените по-горе археолози мисли, отнасящи се за характеристиката на понятието метаархеология, и мнението на А. Тарски водят до убеждението, че метаархеологията представлява вид размисли, концентриращи своето внимание върху самото мислене за миналото. Става въпрос не толкова за предметните изрази, отнасящи се за миналото, колкото за начините на рефлектиране върху нея. Изобразените по-горе задачи за изследване на метаархеологията стават по-изразителни в конфронтация със съвременните правила в рамките на философията на културата.

Следвателно, археологията може да се разглежда, общо взето, по два начина:

(1) Като не се вземат под внимание знанията на тема появяващите се пред нея познавателни трудности, оставайки при досегашния доминиращ начин на нейното разглеждане, изгубвайки интелектуален контакт с влизащите в нейния състав хуманистични области, или (2) взимайки под внимание проблемите, възникващи от използването на такива понятия, като: истина, теория, интерпретация, факт, емпирична база, извор, опит и т.н. Другият начин изисква ситуиране на археологията в контекста на съвременните дискусии, провеждани в хуманистиката. Метаархеологията според нашето мислене, би била вид рефлексия, предхождаща стриктно предметните разследвания. Би била равна на рефлексията, която обръща внимание на нееднозначността на разбирането на основните терминологични категории, с които оперираме и насочваща замисъла върху увеличаването на изследователя в собствената си култура. В следствие на това метаархеологията би могла да бъде *самосъзнателно* приготвление на авторите на интерпретационни предложения за конфронтация, разговор, дискусия с различни интелектуални предложения.

В този момент възниква проблем за второто от ключовите за нас понятия – понятието дискурс. Думата *дискурс* се използва едновременно с думата: *разговор*. Общите условия на разговора, както знаем, са подател и получател. Всяка от страните интерпретира, дава смисъл, за да бъде разбран изразът на интерлокутора. Спецификата на археологичния дискурс се състои в това, че има определен обхват на разговора в каталога за извори, извори на културната предметност, за която говорим и натрупаните знания на тази тема. При това подлежи на индивидуални аксиоматични избори на следователя, възникващи от неговия поглед към света и оставящи във връзка с погледа към миналото. Самите археологични извори са прецедент, а не инструкция в дискурса. В днешни времена в хуманистиката най-зрелищни се явяват предложенията за водене на дискурси на Карл-Ото Апел (1981) и Юрген Хабермас (1985), от една страна, (дискурс, завършен с консенсус, обхващащ всички разговарящи), а от друга страна, Михаил Бахтин - с дискурс свързан, с интерпретацията на повестта на Ф. Достоевски и творчеството на Франсоа Рабле. Първото от изброените предложения е дискурс, завършен с консенсус, обхващащ вземащите в него участие. Другият представлява полифоничен диалог, незавършен, в който участвуват много противоположни на себе си гласове или самостоятелни и равни съзнания без различаваща се позиция. Независимо от това, кой от вариантите предпочитаме, опознаването на света и опознаването на миналото е процес, протичащ в дискурса.

Археологията, занимаваща се с откриването на следи от човешката дейност от минали епохи, лишени от писменност или недостатъчно запознати с нея, представлява емпирична наука за културата. Това, за което се говори в традиционно формулирания предмет на изследвания, се основава – противоположно на останалите дисциплини, занимаващи се с изследване на миналото – на материални т.е. реални основи. В резултат на своите изследвания анализирайки, обяснявайки, превеждайки – с други думи:

интерпретирайки - представя действителен, макар и непълен образ на миналото. Следователно, е призвана да играе ролята на съдия, който решава спорове провеждащи се въз основа на други дисциплини, занимаващи се с миналото. Прави го по неоспорим начин, може да се каже „очевиден”, потвърждава или противоречи на тезите, формулирани въз основа на записани косвени данни или енигматични забележки, както е например в „библейската” археология. Следователно, интерпретацията е – най-общо казано – процедура, която има за цел разбиране или изясняване на определен случай; процедура която се съсредоточва върху изясняването на това „как е било”. Археологията, свързана с така разбраната емпиричност, насочва значението на термина *интерпретация*, подчертавайки първоначалността на опита спрямо теорията.

Според общото убеждение, сред дисциплините, занимаващи се с миналото, точно археологията, която се съсредоточва върху откриването и разследването на материалните остатъци след миналите общества, е най-подходящата дисциплина за отговор на този въпрос. Материалното и физическото ни свързва не само с реалността, но и с обективността на това, за което говорим. Когато говорим за откриването на „съществуващото”, ситуираното под повърхността, нахлува мисълта изречението да завърши... под повърхността на изказването и семантиката му. Това е семантична интерпретация, която определя както относителността на предметите, така и семантичната интерпретация на езика. Тежко е обаче, така разбраната интерпретация да се отнесе към археологията, която съдържа главно материални остатъци, а не текстове. Казвайки истината, все по-често срещаме в археологичната литература определения от типа на: „материалната култура като текст”. Това означава, че материалната култура се разбира като текст, който не е адресиран към никого – противоположно на писмените извори - „запис” на събития, който трябва да се отчете. Самата формулировка „материалната култура като текст” съдържа противоречие, тъй като понятието „материална култура” се използва за определяне на реалността, в която няма интенции, а текстът винаги ги съдържа. В споменатото „отчитане”, без значение дали се използва метафората на „текста” или не, се срещаме с известното убеждение, че отчитането е откриване на значения, които миналите общества са определяли на откритите от нас предмети. Особено като се има предвид, че се занимаваме с различна от текстовете категория на материални извори внушаващи обективния им характер.

Едно нещо е обаче историческата действителност, а съвсем друго е нашето мнение за нея. Така формулираното мнение едновременно съобщава, че достъпът до тази изследвана минала действителност не е толкова очевиден, както би се считало от убеждението, което се намира в определението *Realienkunde*, което едно време се е използвало за материалната култура, представляващо основа на археологичното изследване на миналото.

Това означава, че отчитането на „текстовете на материалната култура”, въпреки че самите текстове са неинтенционални, в никакъв случай не представлява отчитане по този точно неинтенционален начин. Даже тогава,

когато разследваме геологични или археологични слоеве, за които е невъзможно да се каже, че са възникнали интенционално, когато говорим за тях, никога не говорим безпристрастно. В нашето описание на неинтенционалното, прониква интенционалното по такъв начин, че при неговото отчитане това, което е интенционално, не може да се съкрати до това, което е неинтенционално. Такова отношение, което както Хилари Патнам (1992, с. 58 – 59), така и Юри Кмита (1995, с. 243), определят като „редукционистични роения” е следствие от вярата в съществуването на „чиста фактичност”. Въпрос на вяра остава формулировката „материалната култура като текст”, която трябва да се отчете единствено по начина, по който предлага универсалната граматика, както смяташе Я. Ходер (1986, с. 122 –124). За това текста не го прочитаме, а го четем. Четейки „текстовете” от миналото, ние ги определяме според нашите собствени категории със значения. Следователно, възниква въпросът: какво е археологично разследване на миналото? Отговаряме: това е интерпретация като определяне на връзките на теорията с опита.

Макар че в първия случай бихме могли да кажем, че се занимаваме с подреждането на твърдения пряко свързани с опита, теоретическите твърдения, то използването на метафората „текст” определя изцяло проблема. Това пък е свързано с въпроса: как да определим предметните значения на изразите в езика, който не познаваме? Или как да определим значенията на предметите, които са им давали обществата, чиито ценностни системи остават изцяло чужди за нас? Формулировката „материалната култура като текст” притежава своеобразен начин на изразяване. Въведена като производна на т.н. лингвистичен израз в хуманистиката, внушава, че в нашите изследвания не се занимаваме с действителността, такава, каквато тя наистина е била, въпреки материалния характер на изворите, които се считат за еднозначни с обективността при изказването за тях. Тази метафора на „текста” съдържа внушение, че разследваме не толкова миналото, колкото мисленето, говоренето или писането за нея, т.е. с езика. Оттук и понятието *linguistic turn*. Точно този проблем, свързан с начина на мисленето за миналото, представлява основния проблем, разглеждан в тази статия. От друга гледна точка, обаче, искаме да отговорим на въпроса: какво да правим, когато изследваме миналите общества, осъзнавайки това, че не ги изобразяваме точно такива, каквито всъщност са били?

В резултат на въпроси от този вид се появява рефлексията, че езикът, който използваме, когато говорим за миналото, е нашият собствен език, езикът на нашата културна общност, в която участваме. Подреждането на твърденията, свързани с опита на теоретическите твърдения, се оказва да бъде присъединяването на нашия собствен опит, а не опитът на миналите общества. Имайки предвид, че нашата културна общност е съвсем различна от тази, която е предмет на нашето археологично разследване, забелязваме, че нейната интерпретация е всъщност тълкуване на данните от миналото през призмата на нашето въображение за нея. А въображението за нея взимаме от културния

контекст, в който функционираме. В изказването си за нея използваме собствените си символи и значения, а не тези, които са използвали изследваните от нас минали общества. Теоретическата интерпретация на опита (дейност, обратна на първата – емпиричната интерпретация на теорията) ни се представя като дейност за определяне на смисъла на дейностите или на техните предмети, но определянето правим ние. При това не притежаваме никакви данни, които да ни убедят в това, че тези определяни значения на предметите са еднакви с тези, които са използвали представителите на миналите общества. Точно обратното, много често при провеждането на такива дейности постъпваме съобразно с принципа: какво бихме направили, ако бяхме на мястото на човека от миналото, за да получим такива резултати, каквито са получавали при своите действия представителите на миналите култури. С други думи, предположението за рационалността, използвана в интерпретационната процедура, е нашето собствено предположение, внушено на човека от миналото.

Понятието за реалност е считано като резултат от обществени съгласувания. В известен смисъл това отговаря на определението „вътрешен реализъм”, иначе казано - „реализъм с човешко лице” на Хилари Патнам. Проблемът е в това, че това са определения, които съществуват в областта на нашата собствена общност, общността на археолозите, а не в тази, която разследваме.

Съгласувайки реалността на предметите, ние ги подреждаме използвайки категориите на времето и пространството. Оказва се, че тези категории – обратно на нашето мнение – са наши съвременни категории; нямат универсален характер. Използването на критерия за разликите и приликите в това подреждане, е съвсем различна от този, който са използвали древните общества, за които самоличността е била равностепенна със съществуването, независимо от приликите или разликите във физически смисъл. Резултатът от това подреждане на данни са групи прилики, осъществявани с археологичните култури, тяхни групи или подгрупи, в зависимост от степента на прилика между предметите. Промяната им представлява течение на времето. Времето и пространството нямат физически характер; те са производна на промените на предметите на културата, които ние забелязваме, както свидетелства съвременната идея за технологически напредък, според чиито категории са осъзнавани. Следователно, съвсем различно от древните общества и културите на античния свят. Оценяването на „еднакви” произведения, като произведения сътворени от „еднакви” производители означава, че са идентифицирани с племенни или етнически общества по еднакъв начин, по какъвто са били осъзнавани племената и народите в Европа през XIX век, по време на формирането на национални държави. Психофизичната идентификация на самоличността на производителите със самоличността на произведенията им остава в биологическа връзка, даже с расови конотации. Белезите на националистическа идеология от XIX век са изцяло забележими.

Въвеждането на понятието „интерпретационна общност“ обогатява съдържанието на археологическото понятие на културната общност. В такъв случай тя не е само комуникационна общност, не е комуникация за своята обществената самоличност спрямо другите, чиито комуникации са в наказателна форма. Общността на подателя в този случай се оказва да бъде интерпретационна общност, която тълкува окръжаващата я действителност в една и съща степен, както общността на получателя. Това ни дава възможност да разглеждаме археологичните култури не само като общности с експанзивен характер, на които експазията е била равносилна на емиграция или екстерминация на културите ситуирани в пространствата. Появява се възможност да ги разглеждаме като общества, съществуващи едновременно.

Понятието за различност на общностите, функциониращи едновременно, не е равносилно на аксиологичната му неутралност. Тяхната оценка от гледна точка на цивилизационния и технологическия им напредък е равносилна с йерархизация. Въвеждането на оценяващо понятие за промяна на мястото на разновидността задейства изтичането на така насоченото време. Процесът на промени в посока на все по-голям цивилизационен напредък или сложност на организационната структура означава, че общностите, представящи най-високото до сега ниво на развитие, определят горната точка на възможности на общностите на по-ниски нива и по този начин ги подчиняват. Подчиняването и властването над общности с по-малък цивилизационен напредък се оказва, че е неочаквана консеквенция на първоначалните хуманитарни предположения на процесуализма. Така се получава и с неговия изразител – процесуалната археология. В този момент се появява въпросът, дали проектът на постпроцесуалната археология, залагаща съществуването на множество разновидности култури, не стига до заплахата от културен релативизъм?

В следствие на това археологията е не само дисциплина, която изследва миналото. Тя представлява също общност, интерпретираща окръжаващата я действителност, в която функционира и практика съобщаваща, за това навън. И така, археологичното разследване е не само аксиологично неутрално разследване. Всяка от изследваните дисциплини, като: културно-историческа, процесуална или постпроцесуална археология, по различен начин представя факти и събития от миналото. По различен начин акцентира, когато става въпрос за значението, причините и следствията, възникващи от тези събития. Това означава, че те не са свързани помежду си толкова сугестивно, колкото по принцип ги представяме, както и не се подреждат в исторически ред така, както произхожда от гледната точка на всяка от тях поотделно. Въпреки че ги свързва обща грижа за запазването на съществуващата културна среда, в която функционират и чиято част представляват, резултатите от техните „почтени“ (понятие на А. Зибертвич) първоначални предположения не винаги съвпадат с изискванията на общочовешката гледна точка.

Тези дисциплини – както се оказва – се намират в определен период на философията. Оказват се начин на мислене, оформен от съвременната окръжаваща ни култура. Проблемите, с които се среща археологията, са

аналогични на тези, с които са се борили творците на тези философични концепции на историята. Това се отнася и за класическата немска философия на: Кант, Фихте, Хегел и Шелинг, от една страна, както и за плурализиращата концепция на Хердер. Така се случва с метафизичната концепция на историята, инспирирана от феноменологията на Хусерл, както и от философията на Хайдегер, чието влияние е забележимо напоследък в англосаксонската и скандинавската археология. Във връзка с това възниква въпросът: дали инспирираната от френската постструктурална философия, концепция за множество и разновидност на историята, като алтернатива на „метафизичната“ концепция, дава възможност за – поне частично – избягване на проблемите, за които говорим, а които подробно са представени в книгата на Х. Мамзер (2004). Трябва да добавим, че метафорично употребената в историческо-философските концепции на историята дума „археология“, разширява нейния смисъл с проблеми, които не присъстват в нашата, така наречената академична дисциплина. Представят проблеми, чиято реализация в областта на самата археология, в много по-голяма степен би я ситуирала в партньорска позиция спрямо такива дисциплини, като: етнология, история, езикознание, психология или философия на културата.

Светът на нашите ценности и убеждения, които приписваме на изследваните от нас минали общности, съществуващ в анализирани дисциплини, не съвпада напълно с изискванията на окръжаващата ни действителност. Както експанзивността и културният империализъм, така и крайният релативизъм, намиращи се в „мисълта“, изразявана чрез нашата археологична изследователна практика, е далеч от диалогическото отношение. Проектът на археологията на диалога е ръководен от мисълта насочена към съществуването на множество разновидности на културите, а не от неговата екстерминация, както е в културно-историческата археология или уеднаквяване и асимилация, които са резултат от процесуалната археология. В множеството и разновидността на културите се намира културо-творящия потенциал.

Щом археологията е начин на мислене, това означава, че освен разследване на миналото, едновременно създава действителност, в която функционира. С други думи, археологията като част от културата едновременно се превръща в неин творец. Това е целта и задачата на археологията. За това, ако искаме да опознаем миналото, според картезианската мисъл – миналото такова, каквото е било, първо трябва да „опознаем самия себе си“, както гласи известната делфийска максима. Тук не става въпрос за каквато и да е вътрешна интроспекция. Сентенцията, поместена върху фасадата на храма на Аполон в Делфи *gnothi seauton* – както пише константинополският патриарх Фотий (820 – 891) в своята *Библиотека* (т. 5, с. 17, Кодекс 249), коментирайки *Животът на Питагор* на анонимния автор от IV в. пр.н.е. – „...както разказват, произхожда от Аполон Питийски, но се приписва на Хилон [от Лакадемон], на единия от седемте елински мъдрци [епиграма от Палатийската Антология – Х.М.]. Напомня ни да опознаваме

своите сили и възможности”. Следователно, не е била абстрактен принцип, отнасящ се към живота, а технически съвет, който е трябвало да се спазва, отивайки към съда. „Познай себе си” означавало тогава: „Не смятай, че си бог”, а също така „Осъзнавай за какво наистина питаш, когато идваш към съда за съвет”. Делфийската максима, която е също философско правило на Сократ, е представлявала пречистващо напомняне, че не сме тези, които се опитваме да бъдем, т.е. богове. Нека да си припомним мисълта на Хилари Патнам за претенциозната позиция на „божественото око”, като позиция, намираща се над нивото на културата, универсална, аксиологично неутрална, когато говорим за реалността на това, което виждаме и обективизма на това, което говорим за него. С други думи, старейки се да опознаем миналото, първо трябва да опознаем самите себе си – културната действителност, в която функционираме и която закрива възможността ни да опознаем миналото такова, каквото то е било. Длъжни сме да се стараем да открием метафори, с помощта на които се опитваме да го опознаем. Откривайки ги, срещаме следващи метафори – прикрития и свързани с тях интерпретации. Не можем – парафразирайки мисълта на Майкъл Томасело (1999) – да свалим нашите културни очила, за да видим света без култура и да го сравним с перцепцията на света, оформен от културата на миналите общества и от нашата собствена култура. „Историята не е опознаване на фактите или външните събития; това е вид самоопознаване. За да опозная себе си, не мога да изляза извън себе си, да прескоча своята сянка. Трябва да избира обратния път. В историята човек непрекъснато се връща към самия себе си...” (Касирер, 1977, с. 352). Нашето познавателно положение е сравнимо с описаното от Платон в VII книга на неговата *Държава*, положението на затворниците в пещерата. Те само виждат сянката на действителността, а не самата действителност. След излизане от пещерата, всеки от тях вижда действителността по различен начин, така, както всеки от тях е виждал различни сенки на един и същ предмет. От тук се появява спорът за това, чий поглед е най-добър и най-адекватен. От тук следва, че сенките на действителността, първо виждани по различен начин от всеки затворник, са били причина за различното виждане в пряка конфронтация с нея след излизането от пещерата; посочили са начина на тяхното виждане на действителността. „В този смисъл може да се каже – използвайки думите на Лешек Колаковски (2000, с. 78) – че в целия свят човек не може да намери толкова дълбок кладенец, че когато се наклони над него, да не открие своето лице на дъното”.

В същата степен това се отнася за хуманистиката и природознанието, чиито представители не отделят вече наблюдателя от света, когото той наблюдава, както са правили в периода на развитието на класическата физика. Мисълта, изразена с думите на Л. Колаковски, допълнително утвърждава казаното от Хана Аренд (1968) относно природознанието, основаваща се на мнението на Вернер Хайзенберг, нееднократно изразявана в неговите последни публикации. Той е твърдял, „че човек когато пробва да разбере нещо за неща, които нито не представляват самия него, нито не съществуват благодарение на

него, не среща в крайна сметка нищо друго, а самия себе си, собствената си структура и схемата на своите собствени дейности”. Възникващото от тук творчество или съвместно творчество на културата, в която археологията има участие, принадлежи следователно към тези задачи, които я правят дисциплина не само доставяща знания, задоволяващи нашето любопитство за миналото. Археологията не е само антикварна дисциплина, както Ф. Ницше определя в своите *Късни размисли* историята, която не допуска каквото и да е творчество в името на запазването на догматичното разбиране от изследователя на правата за вяност спрямо това, „което е било”, с цел предаването на потомците на условията, в които сам е бил създаден. Ролята, която изпълнява, я прави дисциплина, даваща данни за отговора на Фуколтовския въпрос: „какви бихме могли да бъдем?”, за да запазим собствената си идентичност в съвместната дейност с останалите култури - без използването на насилие, а с едновременното възприемане на тяхното разнообразие.

Библиография

1. *Apel, K.O. 1981. Transformation der philosophie. II.* Frankfurt am Main.
2. *Arendt, H. 1968. Between past and future. Eight exercises in political thought.* New York.
3. *Habermas, J. 1985. Der philosophische Diskurs der Moderne.* Frankfurt am Main.
4. *Hodder, I. 1986. Reading the past.* Cambridge.
5. 1999. *The archaeological process. An introduction.* Oxford.
6. *Klejn, L.S. 1994. Metaarchaeology in the West. Western notions on what theory in archaeology is, Journal of Theoretical Archaeology 3–4 (1993–1994): 59–82.*
7. 2001. *Metaarchaeology.* Acta Archaeologica Supplementa 3. København.
8. *Kmita, J. 1995. Jak słowa łączą się ze światem. Studium krytyczne neopragmatyzmu.* Poznań.
9. *Kolakowski, L. 2000. Kultura i fetysze. Eseje.* Warszawa.
10. *Mamzer, H. 2004. Archeologia i dyskurs. Rozważania metaarcheologiczne [Sum.: Archaeology and discourse. Metaarchaeological considerations].* Poznań.
11. *Putnam, H. 1992. Renewing philosophy.* Cambridge.
12. *Renfrew, C. 1969. Review of Clarke’s and Binford’s books, Antiquity 43: 241 – 244.*
13. *Tarski, A. 1944. The semantic conception of truth and the foundations of semantics, Philosophy and Phenomenological Research 4: 341–75.*
14. *Tomasello, M. 1999. The cultural origins of human cognition.* Cambridge.

Превод:
Магдалена Марек

Стойчо Бонев

ОТ “РАЙОНА НА ЮЖНАТА ПОРТА” ДО “ЮЖНАТА ЧАСТ НА ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ” ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ. РАЗВИТИЕ НА ИДЕЯТА

Stoycho Bonev

FROM “THE REGION OF THE SOUTH CITY GATE” TO “THE SOUTHERN SECTION OF THE ROYAL PALACE” IN VELIKI PRES LAV. THE DEVELOPMENT OF THE IDEA

Abstract

The achievements in the archeology field in the centre of Great Preslav during the last thirty years changed our conceptions for the Royal Palace. They outline in a new way the town plan of the so called “Inner city”. It is now clear that the palace of the Preslav rulers does not only consist of the two previously known from long ago and accepted as the only existing edifices, but it is a larger ensemble of buildings. The separate regions in it are not isolated one from another, yet are in direct correlation and are functionally tied with one another.

On this background in the article it is insisted that “the region of the south city gate” is in fact the southern section of the Royal Palace. Examined are all architectural monuments erected that same region between IX-X c. - impressive buildings, the round-domed church, the incrustated phiale, public works facilities. They come to the conclusion that in the southern section of the Palace is laid out a big square enveloped by the high frames of a couple of monumental edifices and enhanced in its eastern part where are the public lane leading towards the ruler’s residency, with its stalwart proportions of a Christian temple and its fine water mirror. With its current layout and setting from a constructional point of view the square not only has a clear expressed aesthetical effect, it becomes a centre of intensive public life.

Още първите изследователи на Българското средновековие стигат до извода, че в структурата на втората българска столица са изградени два крепостни пояса. И тъй като по-малкият е вписан в друг, със значително по-големи мащаби, територията, която всеки от тях обхваща, се обозначава съответно като Вътрешен и Външен град¹. Заключение от такъв характер е принципно вярно, но е резултат на подход, който съвсем естествено не е могъл да представи цялостната картина, характерните особености, подробностите и нюансите на запазилото се до наше време и така да се направи точна

¹ *Шкорпил, К.* Паметници от столица Преслав.- В: България 1000 години. София, 1931, 193-194, табл. X.

интерпретация, както на крепостната система, така и на застрояването на площите, обхванати от нея.

По-късно, в отделни сектори на стените, спорадично или планомерно, се провеждат археологически проучвания. При едно от тях, ръководено от В. Иванова-Мавродинова, се разкрива южната порта на “Вътрешния град”². Констатира се, че в план тя се състои от четири квадратни помещения, по две от страни на прохода, издаващи се навън и навътре от куртината на стената. Над засводения проход четирите помещения са били обединени в обща кула. Заедно с портата са разчистени малки участъци от южната и източната крепостни стени с тъпия ъгъл, който сключват и, в който е изградена кръгла кула. По такъв начин се оформя югоизточният ъгъл на “Вътрешния град”, поне що се отнася до неговата рамка. В. Иванова го нарича “района на южната порта” и така до скоро го определяха всички, които искаха да са точни при необходимост от локализация. За съжаление, с изключение на портата, другите толкова значими паметници, след тези първи разкопки, останаха необнародвани.

Наскоро след тях, пак В. Иванова попада на основите на сграда с верижен план, долепена до източната крепостна стена, но я оставя недопроучена. Въпреки това и на нея определя категорично предназначението, като нарича редицата помещения “казармени”³. Това наименование придобива такава популярност, че дори и до днес някои автори не могат да приемат, че сградата не е казарма и че само близостта ѝ с южната порта не я прави автоматично такава⁴. Изобщо В. Иванова имаше не съвсем полезния навик да прикача конкретни имена на новоразкрити паметници, което, естествено крие много рискове. Типичен пример за това е наречената от нея “църква на каменаря”⁵. Трябвяше да минат години от нейните разкопки и да се проведат нови проучвания, за да стане ясно, че църквата не е на никакъв каменар, пък бил той и високо квалифициран столичен скулптор, а е една от многото църкви в равния крайречен квартал на Преслав, обградени от големи или по-малки архитектурни ансамбли⁶.

През 60^{-те} и 70^{-те} години на ХХ в. разкопките в “района на южната порта” продължават под ръководството на Ив. Жандова. Тя обаче съсредоточи усилията си в преследване трасето на една крепостна стена, която не е част от известната дотогава крепостна система и стои в разрез с планировката на “града”. Още с появата си стената предизвика спорове и различни тълкувания,

² **Иванова, В.** Южната порта на Вътрешния град, нейният градеж и архитектурен тип.- ИАИ, ХХІІ, 1959, 133-169.

³ **Иванова-Мавродинова, В.** Преслав. Пътеводител за старините и музея. София, 1974, 23.

⁴ **Бояджиев, Ст.** Трета крепостна стена на Велики Преслав (Йоанопол).- В: П.Балабанов, Ст. Бояджиев, Н.Тулешков. Крепостното строителство по българските земи. София, 2000, 187-188.

⁵ **Иванова-Мавродинова, В.** Преслав. Водач за старините и музея. София, 1963, 49-50; **Станчев, Ст.** Велики Преслав. София, 1966, 54; **Тотев, Т., П. Георгиев.** Две църкви в Преслав.- В: Плиска-Преслав, 1, 1979, 18-25.

⁶ **Бонев, Ст.** Архитектурен комплекс в Преслав.- Преслав, 4, 1993, 56-77.

особено що се отнася до датировката ѝ. Ив. Жандова се ориентира сполучливо за нейния предстоличен произход, но публикация по този въпрос така и не се появи. В хода на проучванията, там, където границите на изкопа засягат близкостояща сграда или съоръжение, те се разширяват за тяхното разчистване. При едно такова разширение се стига до разкриването на известната “баня във Вътрешния град”⁷. Самата постройка е добре разчетена на терена и влезе в научен оборот, но откривателката ѝ не даде отговор на въпроса как така една луксозна баня ще стои изолирана наред полето и не посочи нуждата от нейното издигане точно на това място. С други думи, Ив. Жандова и нейната сътрудничка арх. Д. Василева не направиха опит да потърсят мястото ѝ в градоустройствената структура на “Вътрешния град”. Вместо това, те отново насочиха поглед към трасето на стената и към други паметници в близост до него, но твърде далеч от “района на южната порта”. По-късните проучвания на това отбранително съоръжение доказаха по безспорен начин, че то действително датира от предстоличния период на Преслав, няма отношение към столичната фортификация, тъй като е едно разширение на неговата най-ранна укрепителна система⁸. Това е причината по-нататък в изложението да не спирам вниманието си повече на него.

Коренен поврат в изследването на “района на южната порта” и в очертаването на действителния му облик настъпи през 80-те години на XX в., когато системни проучвания там започнаха два археологически екипа – единият под ръководството на Ст. Витлянов, другият оглавен от автора на настоящата работа (за всички новоразкрити сгради и съоръжения виж обр.1).

Най-напред се осъществи разчистване на южната крепостна стена, западно от портата, заедно с югозападната кръгла кула и малък сектор от западния дял на крепостта⁹. Тези находки нямат пряка връзка с архитектурното оформление на най-южната част на “Вътрешния град”, но все пак очертах нейните рамки и териториален обхват. Оставаше да се проникне в нейната вътрешност, което беше направено в периода 1980 – 1998 г. и резултатите са налице.

По неписано правило, като че ли да затрудни дишифрирането на архитектурната структура и плановата композиция на района, но в същото време да даде мощен стимул за бъдещото му изследване, първо се попадна на най-загадъчния със своята уникалност, но и най-ефектен архитектурен паметник. На 22 м фронтално срещу източната половина на портата изпод дълбоките насипи, отложени се до началото на XIV в. се появи великолепно

⁷ *Акрובה-Жандова, Ив., Д. Василева.* Баня във Вътрешния град на Преслав.- Преслав, 2, 1976, 258-268.

⁸ *Бонев, Ст.* Нови наблюдения за южната стена на преславския аул.- Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 259-272; Южната стена на преславския аул и въпросът за хронологията на преславското крепостно строителство.- В: Плиска-Преслав, 6, 1993, 101-108.

⁹ *Витлянов, Ст.* Южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав.- В: Плиска-Преслав, 4, 1985, 177-188.

водно съоръжение, известно днес като “Преславската фиала”¹⁰. Фиалата е шедевър на старобългарската архитектура и хидроинженерно строителство, който и сега, тридесет години по-късно, няма аналог и буди възхищение. Издигната с изключително прецизен градеж от големи трапецовидни блокове отвън, тя има кръгла форма с диам. 5,60 м. Вътрешността ѝ обаче е правилен осмостен с дължина на страните 1,10 м. Октогоналното очертание е постигнато чрез облицовка с червени тухли, поставени в десет хоризонтални реда. Фугите между отделните редове са запълнени и обмазани с ярко червен водоустойчив хоросан. Дъното е било застлано с квадратни плочи, полирани от бял мрамор. Върху широките 1,60 м стени е стъпвала мраморна колонада, увенчана с купол. По такъв начин, от чисто архитектурна гледна точка, е постигнато неповторимо естетическо въздействие. Водата е бликала навътре от осем метални, художествено изработени, чучура, които са излизали от оловна тръба, вместена при горния край на стените и кръжаща по цялата обиколка на съоръжението.

Разкриването на фиалата преобърна представите, че в този сектор няма останки от столични паметници, и че едва ли не той е място, където са си изхвърляли ненужната пръст В. Иванова и Ив. Жандова. Появиха се и първите догадки, че то може би е дори с по-особено значение в структурата на “Вътрешния град”. В търсене на истината за неговото застрояване трябва да отбележа, че преминах през дълго лутане. Логично беше да допусна, че подобен декоративен басейн е бил разположен и срещу западната част на портата, за да се оформи алея в посока към “Дворците” на север и естествено насочих разкопките натам. Изненадата беше пълна, когато се разбра, че на 11 м от фиалата е разположена църква¹¹. Въпреки че е стигнала до нас много обезличена, подробностите в плановата ѝ схема се установиха добре. Дълга 13 м и широка 7 м, църквата е от типа на кръстокуполните с вписан кръст и свободни междурамия. Снабдена е с три апсиди, които отвън са полукръгли. Олтарната част е с изразено предапсидно пространство, което отнася самата църква към кръстокуполните от цариградския вариант. Подкуполният квадрат е образуван от четири свободни подпори, в случая колони, които поддържат барабана и купола. Притворът е едноставен, като дългите му стени са разчленени от пиластри в ос с приапсидните стълбове.

След това откритие стана съвършено ясно, че двете върхови творби на старобългарската архитектура не са издигнати самоцелно, не могат да стоят изолирано и очевидно са били вплетени в някакъв по-различен и нестандартен градоустройствен силует. При това положение задължително трябваше да се търси и да се осветли средата, в която те, освен че са функционирали, са и естетизирали. За целта вече имаше даденост, каквато беше сградата при източната крепостна стена, оставена на определен етап на проучване от В.

¹⁰ *Бонев, Ст.* Преславската фиала.- В: Преслав, 5, 1993, 52-67.

¹¹ *Бонев, Ст.* Църква при южната порта на Вътрешния град в Преслав.- В: Археология, 1992, 3, 44-49.

Иванова. Повторните разкопки доведоха до нейното окончателно разкриване и внесоха съществени корекции, както по отношение на плана, така и за предназначението ѝ.

Корпусът на сградата е облегат на крепостната стена, като началото му е в непосредствена близост до югоизточната кръгла кула¹². Състои се от седем, наредени във верига, правоъгълни помещения с обща дължина 46 м. Входовете им са от запад към вътрешността на “града”, накъдето впрочем е и лицето на цялата сграда. Приземието ѝ е по-ниско от терена пред нея и в него се влиза посредством стъпало, което в същото време е и праг на входовете. Дълбоките основи и широкият надземен квадрант градеж показват, че сградата е имала и горен етаж. В стаите му се е влизало през галерия, развита пред западната фасада. Покривът е бил едноскатен, с покритие от големи, изпечени от жълта глина керемиди. Общата височина на постройката е възлизала на близо 7 м, и, опряна до източния дял на стената, е оставала на около 3 м под нейната платформа.

Паралелно с изследването на църквата и източната верижна сграда вървяха разкопките на друга монументална постройка, чието начало е вместило в чупката между западното крило на портата и южния крепостен зид¹³. Задълбочаването на проучванията по цялото протежение на крепостта показва, че на 2,50 м пред северното ѝ лице са развити в линия корпусите на две постройки или може би на една, но с две ярко разграничени от проход, широк 5 м, крила¹⁴. Източното крило има верижна планова схема, съставена от единадесет правоъгълни помещения. Входовете, поотделни за всяко от тях, са от север. Градежът и ширината на зидовете не оставят съмнение, че над приземието се е извисявал и горен етаж. Западното крило е с по-различна планова композиция. Съставено е от две редици помещения, като тази, която е в линия с източното крило е с девет. Към нея от север е добавена втора редица, със същата обща дължина, но разчленена вътре от напречни зидове на единадесет по-малки помещения. Не личат местата на входовете. Заварена в такъв вид, тази сграда (или това крило) създава много неясноти. Те се отнасят, както до плана ѝ, така и до възможната ѝ архитектурна реализация (обр. 2). Ако, например, двете редици помещения са едновременни, т.е. ако те са издигнати заедно, буди недоумение обстоятелството, че напречните им разпределителни зидове не са в ос и твърде неестествено се разминават. Едно такова решение от страна на строителите води след себе си редица трудно решими въпроси. Не мисля обаче, че бенефисният сборник е най-подходящото място за критики и дискусии още повече, че юбиларът, на който е посветен, е

¹² **Бонев, Ст.** Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX-XIV в.). В. Търново, 1998, 58-66.

¹³ **Михайлова, Т.** Верижни сгради край южната крепостна стена във Вътрешния град на Преслав.- В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 274-284.

¹⁴ **Витлянов, Ст.** Военнаминистративни сгради от Двореца във Велики Преслав. София, 2004, 10-21.

археологът-проучвател и автор на публикацията на въпросния паметник. Становището си за него ще изложи обстойно на друго място.

За моето изложение важно значение има и обстоятелството, че от север, пред цялата сграда е оставено обширно свободно пространство и, ако се съди по запазените фрагменти, трябва да се приеме, че е било покрито с равна настилка от големи варовикови плочи.

Заключителен акорд в проучването на архитектурните паметници от IX – X в. в “района на южната порта” отбеляза разкриването на най-внушителната постройка след разгледаните до тук¹⁵. Тя отстои на 50 м от южната крепостна стена и е разгърната успоредно на нейното трасе. Корпусът на сградата държи посока право изток-запад и е съставен от деветнадесет, подредени верижно, помещения, в това число и разкритата отдавна баня, която е неразделна част от нея. Началото ѝ опира в източната крепостна стена, а краят е банята, допряна до заварения в основи при нейното издигане, западен дял на предстоличната крепост. Общата дължина на постройката е 122,60 м. Помещенията са с размери средно 4,70 (с-ю) X 5,20-5,40 (и-з). Състоянието, в което е стигнала до днес тази северна верижна сграда, не позволява да се определят местата на входовете. Указание за оформянето на нейната лицева фасада са хоросановите стъпки от юг пред някои от разпределителните зидове, предназначени да поддържат стълбове. Постаментите са сигурно основание, че пред южната, очевидно представителна, фасада е наредена колонада за галерия пред стаите на етаж. А че такъв е имало, се потвърждава не само от широките и дълбоко вкопани основи и масивния блоков градеж на постройката, но и от преките аналогии с останалите две сгради в близост. По-различното в сравнение с тях е това, че северната е много добре благоустроена чрез включване в конструкцията ѝ на водоснабдителни, канализационни и други хигиенни съоръжения. От първото помещение води началото си, изграден от големи плочести камъни, канал. Той пресича косо приземието и го напуска през добре оформено легло в северния му зид, за да отведе нечистите води до Големия канал, който вие през “Вътрешния град” от северозапад към югоизток. Върху разпределителния зид между петото и шестото помещение, в легло от червен хоросан, е положен водопровод от керамични тръби, чието основно предназначение е било да захранва фиалата. Едва ли обаче строителите са пропуснали да отклонят вода и за сградата чрез вътрешна инсталация. Освен че в специално отделение е изградена луксозна триделна баня, специален интерес представлява и хигиенното съоръжение в предхождащото я осемнадесето помещение. Става дума вероятно за отходно място, от което се е запазила правоъгълна площадка с канализиран изход, отвеждащ до септична яма на 1,20 м зад сградата. В общ план банята и това помещение съставляват обособен хигиено-санитарен възел, което не е чак толкова често срещано явление в средновековния бит и съответно - архитектура. В конструкцията на сградата е оставен проход през осмото ѝ помещение за преминаване и за комуникация от портата към централните части на “града”.

¹⁵ *Бонев, Ст.* Цит. съч., 67-80.

При излиза си алеята стъпва на изискан плочник, фланкиран от източната му страна с портик, чийто гръб е един масивен зид, свързан конструктивно със зидовете на постройката. Изобщо плочниците и портиците, каквито вече са разкрити и на други места в центъра на българската столица през Х в., са ярък показател за високата урбанистична и благоустройствена култура на поръчителите на това строителство, а и на неговите по-късни обитатели¹⁶.

С разкриването на северната верижна сграда картината на застрояването на южния район на “Вътрешния град” придоби плътни очертания и претендира да е в достатъчна степен пълна. През всичките тези години, а те са повече от тридесет, с не по-малък размах вървяха разкопки и в други сектори на “града”. Те бяха и си остават част от изследователска програма, която предвижда системно и целенасочено проучване на центъра на Велики Преслав, южно от двете, разкрити най-рано, големи постройки. В този терен археолозите попаднаха на неизвестни преди сгради, свързани пряко с резиденцията на владетеля, на християнски култов център, заключен между дългите корпуси на няколко монументални постройки, на площади с важна роля в обществения живот, на централния манеж на столицата, на църкви, на хигиенни и декоративни съоръжения, на покрити пасажи¹⁷. Достиженията на археологическата наука в Преслав очертаха по нов начин градоустройствения облик на т.нар. Вътрешен град, видян в смислово и функционално единство. Стана ясно, че централно място в него заемат двете, приемани доскоро за единствени, дворцови сгради, но в никакъв случай само и единствено те не съставляват Двореца на преславските владетели. Царският дворец в Преслав не се вписва в тесните рамки на тези две централни сгради, а е много по-голям архитектурен ансамбъл, който се разпростира върху цялата южна част на комплекса, придобил известност като “Вътрешен град”, без разширението му на север, познато като “Чупката” на източната му крепостна стена¹⁸. В този си вид той е строен близо тридесет години след 70^{-те} години на IX в. и е завършен до фактическото преместване на столицата в Преслав. Планировката и нейната блестяща реализация са плод на непозната дотогава, съвършено нова градоустройствена идея, на строителна програма, която покрива изцяло и наведнъж предвидената територия и през целия посочен период е следвана без отклонения. Отделните райони на Двореца не са изолирани или дори обособени, а са в пряка зависимост, и са функционално обвързани.

¹⁶ **Бонев, Ст.** Портици в Преславския дворец.- В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 63-66.

¹⁷ **Овчаров, Д., Ж.Аладжов, Н. Овчаров.** Големият царски дворец във Велики Преслав. Преславската патриаршия през Х в. София, 1991, 9-51; **Ваклинова, М., Ир. Щерева.** Югозападният двор на Преславския дворец.- В: Плиска-Преслав, 7, 1995, 81-91; **Бонев, Ст.** Царският манеж във Велики Преслав.- В: Плиска-Преслав, 8, 2000, 181-185; **Ваклинова, М., Ир. Щерева, Си. Горянова.** Преславският дворец след Ст. Ваклинов.- В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 11-23.

¹⁸ **Бонев, Ст.** Идеята за Царския дворец във Велики Преслав четвърт век след Станчо Ваклинов.- В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 203-210.

На този фон фактите, които изложих за застрояването на “района на южната порта”, говорят категорично, че той е бил неразделна част от Преславския царски дворец. Като такъв е бил предмет на особено внимание от страна на строителите за осъществяването на впечатляваща планова композиция, силно повлияна от византийската строителна традиция.

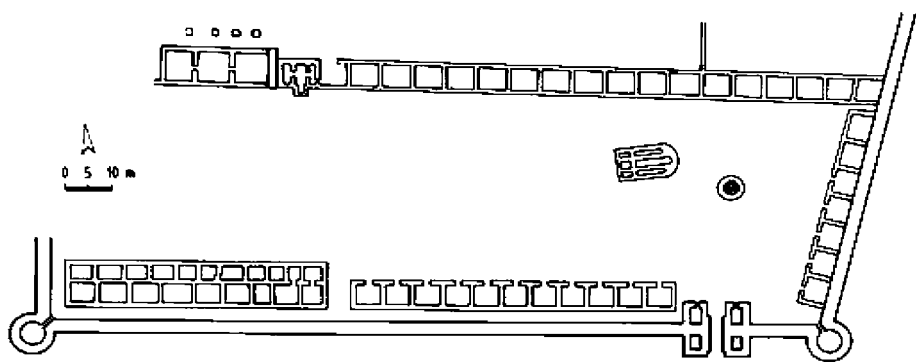
Високо издигнатата крепостна стена с изтеглената към югоизточния ѝ ъгъл порта определят границите и оказват въздействие върху ситуацията и планирането на градежите. Няколко монументални постройки се извисяват симетрично в така очертаното пространство. От двете страни на портата разгръщат високите си корпуси масивни двуетажни сгради. Едната е опряла гръб в източната крепостна стена, другата се развива покрай южния отбранителен пояс (обр. 2). Трета представителна постройка завършва към север този цялостен архитектурен ансамбъл в началото на владетелския дворец. По такъв начин в неговия общ план е оформен площад, обхванат от цяла група здания. В средата на този южен дворцов площад се извисяват с изисканите си и стройни пропорции два архитектурни паметника: издигащата се срещу западната половина на портата кръстокуполна църква и стъпилата недалеч от югоизток фиала. Със своя план и реконструиран образ църквата е сред най-ярките представители на преславското християнско култово строителство, а фиалата, с великолепия си декоративен ефект, създава неповторима атмосфера и уют в инфраструктурата на Двореца и внася хармония в неговия цялостен силует (обр. 3). Така конструиран и решен композиционно, площадът в южната част на Преславския царски дворец, освен че има художествено-естетическо въздействие, се превръща в средище на интензивен обществен живот¹⁹.

За окончателния вид на южната част на Двореца от значение ще бъде разкриването на още един архитектурен ансамбъл, чието проучване започна наскоро и все още продължава²⁰. Той е развит на запад от банята и вероятно достига близо или съвсем до западната крепостна стена. Съставен е от постройки с различни планове. Една от тях продължава линията на северната верижна сграда и също е с верижен план, но обогатен с допълнителни архитектурни елементи. В него са изградени още: портик, водно огледало, настилка от големи варовикови плочи, прекарани са водопроводи, които охранват сградите. Новоразкритата градоустройствена структура завършва облика на южната част на Двореца, но трябва да се подчертае, че няма пряко отношение към площада, към който остава гръбът ѝ. Лицето на ансамбъла гледа на север, накъдето са и комуникациите му. Той държи връзка с намиращата се на 60-70 м част от Преславската патриаршия през Х в., от която е съществено звено²¹.

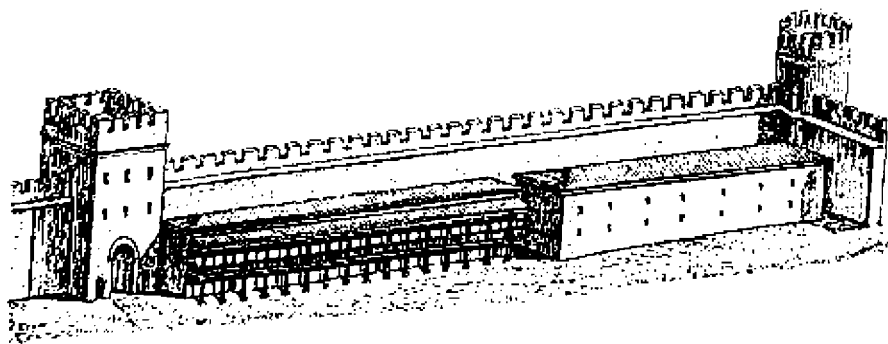
¹⁹ **Бонев, Ст.** Царския дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата, 121-126.

²⁰ **Бонев, Ст.** Предварително съобщение за нов архитектурен паметник в Преславския дворец. - В: Плиска-Преслав, 10, 2004, 244-251; Разкопки в югозападната част на Дворцовия център в Преслав. - АОР през 2006 г. София, 2007, 431-433.

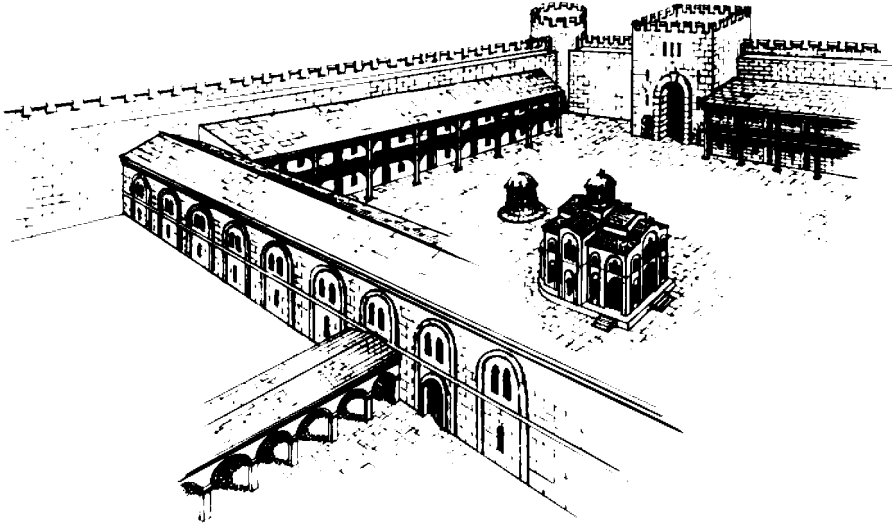
²¹ Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Цит. съч., 11-48.

06p. 1

06p. 2

Обр. 3

Константин Тотев

ОЛОВЕН МЕДАЛЪОН С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА СВ. ТЕОДОР

Konstantin Totev

A LEAD MEDALLION WITH IMAGES OF ST. THEODOR

Abstract

This research paper presents a two-sided lead medallion with images of St. Theodor – a warrior, horseman and dragonfighter, who came from North Bulgaria and had a certain connection with the group of the evlogies of Solun (Thessaloniki). The icon-image of St. Theodor horseman-dragonfither from the lead medallion has a close connection with other small lead icons with the same pictures on them as well as with numerous medallions made of glass paste dated back to XIII century. The historical record in question is of Byzantine origin and dated back from the end of XII to the beginning of XIII century.

Подобно на солунските ампули, различните икони с правоъгълна, кръгла или кръстовидна форма, изработени от олово, не се откриват често при археологически разкопки. Напоследък у нас техният брой се увеличи, както в частните колекции, така и в резултат на откупки в музейната мрежа на страната. В научно обръщение влязоха няколко групи двустранни оловни икони с гръцки надписи и различни изображения от едната страна и „разцъфнал кръст“ от другата. Става въпрос за образите на св. Георги и св. Теодор, Богородица Оранта, Богородица Елеуса, Богородица Киккуитиса, св. Никола, Христос Пантократор, архангели, пустинници и др.¹ Някои от тези паметници, произхождащи от Североизточна България, прибръзано бяха

¹ *Аладжов Ж.* Оловен медальон от Карнобатската крепост. – В: Нумизматика и сфрагистика, 5, 1998, 102-103; *Йотов, В., Г.Атанасов.* Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско. Pensoft, С., 1998, с. 98, обр.75, кат. № 337, табл. С-337, инв. № 463; с. 98-100, кат. № 338, табл. С-338; инв. № 616; *Тотев, К.* Средновековные византийские свинцовые иконы из северо-восточной Болгарии. (К иконографии Святого Георгия – драконоборца). – Материали по Археологии, Истории и Етнографии Таврии. Симферопол, 2000, 362-369; Двустранна оловна иконка с Богородица Киккуитиса и Разцъфнал кръст от Преслав. – В: Преслав, т. 6, С., 2004, 167-179; *Тотев, К., А.Пейков.* Кръстовидни оловни медальони от България. – В: ИНМВ, 38-39 (53-54), 2002-2003. 406-416; *Бонев, Ст.* Творби на металопластиката със светци от Преслав. – В: Преславската книжовна школа, т.7, С., 2004, 407-411, обр. 3.; *Дончева-Петкова, Л.* Култови предмети от некропола при с. Одръци, Добричко. - В: Материали от Юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев. *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia.* С., 2003, с. 218, обр. 5-а.; Одръци. Некрополи от XI в.С., 2005, с. 97, с. 209, с. 277, с. 342, обр.160₆.

свързани с християнската култура на Първото българско царство.² Впоследствие стана ясно, че оловните иконки от един и същи тип и с еднакъв сюжет се откриват както в Северна, така и в Южна България и най-вероятно се свързват с групата на солунските евлогии. Ясно е, че почти всички имат византийски произход и датировката им с право се търси в границите на XII-XIII в., а понякога в XIV, дори в началото на XV в.³ Напоследък в България се намериха и други солунски евлогии, т.н. енколпиони с кръгла и правоъгълна форма с изображения на св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен и разцъфнал кръст и светците войни Георги, Димитър и Теодор и разцъфнал кръст⁴. Към групата изображения на св. Теодор се отнася един двустранен кръгъл медальон, разглеждането на който заслужава отделно внимание. Всъщност този паметник се включва към нова група кръгли медальони с различни образи. Засега са известни два такива със св. Богородица Одигитрия и кръст и св. Константин и Елена и кръст. Медальонът, който ще разгледаме, е с интересна иконография на св. Теодор. От едната му страна светецът е представен като конник драконоборец, а от другата - бюстово като воин. (Обр. 1)

Находката произхожда от Северна България. Съхранява се в частна колекция, без да има каквито и да е други конкретни данни и обстоятелства за местонамиране. Медальонът е обграден от рамка, украсена от двете страни по различен начин: с къси перпендикулярни линии и с точковиден

² *Атанасов, Г.* Ранносредновековни оловни медальони от Североизточните български земи. – Нумизматика, кн.2, 1988, 22-26.; Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги-войн от Южна Добруджа. – В: Археология, 3, 1992, 35-43; Ранносредновековна оловна икона със св. Пантелеймон. – Археология, 2, 1994, с. 47-51; Ранносредновековен енколпион със св. Георги-войн и св. Теодор Стратилат от Апиария. – В: Годишник на НИМ, X, 1994, с. 67-73.; *Encolpion du bas moyen age avec saint Georges-militaire et saint Theodor Stratilat d'Appiaria.* – Culture et civilization au bas Danube, Musee du bas Danube, XIII- XIV, 1995, 207-216.; Войнските иконографии, въоръжението и снаряжението на св. Георги през ранното Средновековие V-X в.- В: Оръжие и снаряжение през късната античност и Средновековието IV-XV в., Acta Musei Varnaensis, Варна, 2002, 37-53, обр. 1-28; Св.Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. Зограф, Варна, 2001, обр. 138, 149-151, 153.; *Томев, К. Г.Атанасов.* Св.Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. (Зограф, Варна, 2001, 366 с., 244 образци) [рецензия]. – В: Археология, 2003, № 3, 60-66; *Томев, К., Д. Косева.* Иконографията на св. Георги Драконоборец, според една група паметници на византийското приложно изкуство. – В: Сборник в чест на проф. д-р А. Давидов., В.Търново, 2004, 571-579.

³ *Томев, К.* Нагръдни оловни икони с изображения на св. Георги войн, пешак и драконоборец. – В: Манастирската култура на Балканите. Международна научна конференция, 2002, С., 2005, с.131-138; *Томев, К., А.Пейков.* Оловни икони на св. Теодор войн, конник и драконоборец от България. – В: Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменски университет в чест на 80-годишнината на проф. Р. Поптодоров., изд. Фабер, 2006, 286-303.

⁴ *Томев, К.* Оловна евлогия със светци-войни и „разцъфнал кръст“ от България. – В: Сб. В чест на 70-годишнината на акад. В.Гюзелев, С., 2006, с. 343-352; Солунски евлогии от България. – В: Археология, 1-4, 2006, 210-219.

фриз. Има следните размери: диам. 2,8 см, дебелина – 0,15 см. Страницата е откършена. Отчупена е част от ухото за провесване.

От едната страна светецът е показан върху галопиращ кон в ход наляво. Изображението е изпълнено във висок релеф и е оброчно от низ от вдълбани точки. С дясната ръка конникът замахва назад и пронизва дракон с дълго копие. Тялото на змея, преплетено по средата, лежи в краката на коня. Динамична е диспозицията на ездача с изправено и изнесено напред тяло и изпънат в коляното крак, която до известна степен напомня язещите императорски фигури върху латинските печати⁵. Запазени са букви от надписа, които със сигурност идентифицират светеца (Α ΘΕΟ)ΔΟΡΟ(ς) (Обр. 1).

Иконографията на св. Теодор конник-драконоборец от оловния медальон намира близка връзка с няколко оловни иконки, върху които е развит същият сюжет, както и с медальоните от стъклена паста от XIII в.⁶ и с една египетска костена иконка също от XIII в., където драконът е представен по аналогичен начин⁷. При стъклените медальони тялото на дракона е показано едро и с крила, докато при разглеждания оловен медальон е змиевидно, преплетено в средата. Всъщност това е и основната разлика между тях. Освен това, при медальона от Северна България впечатление прави извитото назад тяло на ездача с развято наметало и замахнала дясна ръка, с която забива копието в дракона. Конната фигура на св. Теодор напомня до известна степен изображенията, само че на св. Георги драконоборец върху няколко нагръдни стеатитови икони от къснопалеологово време⁸. По отношение на иконографията, изображението на св. Теодор върху кръглия медальон стои по-близко до стеатитовата икона от Балтимор⁹ с неизвестен конник драконоборец, чиято датировка трябва да се търси в XIII в.

Отчитайки решаващата роля на фолклорното начало, И. Делайе доказва, че змеборческият мотив е проникнал най-рано в житията на св. Теодор Тирон от края на IX в. (Пар.ръкопис № 1470)¹⁰. В същото житие на св. Теодор битката с дракона е спомената като съвсем скромнен епизод, не особено добре свързан с останалата част на повествованието¹¹.

⁵ *Овчаров, Т.* Новоткрит печат от Царевец. Нумизматика, 1979, 4, 5-8; *Генова, Е.* Оловен печат на латинския император Балдуин II от средновековната крепост Плевен. Нумизматика, 1985, 3, 12-15; *Цочев, М.* Моливдовул на латинския константинополски император Хенрих, открит при разкопките на Царевец. – В: Нумизматика, 2, 1987, 24-25.

⁶ *Wentzel, H.* Das Medaillon mit dem Hl. Theodor... S. 50 – 67; Byzantine and Post-Byzantine Art. Athens, 1986, cat.no.237; The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261. Ed. H.Evans and W.Wixom. New York, 1997, cat.no.136.

⁷ *Атанасов, Г.* Св.Георги Победоносец..., ил. 168.

⁸ *Kalavrezou-Maxeiner, I.* Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985., Pl. 80_{A-9}; 81_{A-12}; 84_{A-24}.

⁹ *Ibid.*, Pl. 16²⁹.

¹⁰ *Delehaye, H.* Les legends Grecques des Saints militaires. Paris, 1909, p. 117.

¹¹ *Беновска-Събкова, М.* Змеят в Българския фолклор. С., 1995, с. 70-71; *Delehaye, H.* Op.cit., p.20.

Проследяването на литературната история на житието на св. Теодор Тирон, а след това и св. Теодор Стратилат показва развитието и усложнението на епизода с дракона, което, от своя страна, в изобразителното изкуство се визуализира чрез представянето на св. Теодор Тирон, св. Теодор Стратилат и св. Георги на коне, самостоятелно или по двойки, като войни драконоборци.

Върху другата страна на разглеждания паметник, допоясният образ на светеца е разположен в рамка, запълнена с къси успоредни линии. По такъв начин е украсен и медальонът от XII в. с Богородица Одигитрия и кръст от Карнобатската крепост¹². Светецът е показан като воин. В дясната ръка държи копие, а в лявата – триъгълен щит. Облечен е с мрежеста ризница и наметало. Главата е оброчена в зрънчест нимб. Издълженият овал на лицето завършва с остра добре оформена брада. От ляво са запазени няколко букви от името (ΘΕΩ)ΔΟΡΟΣ. (Обр. 1) В стилово отношение пряк паралел на разглеждания медальон е споменатият по-горе от Карнобатската крепост. Според формата на щита при допоясното изображение на светеца, датировката на медальона може да се търси към XIII в¹³.

Иконографията на светците войни, индивидуалната характеристика на образите, особеностите на въоръжението и останалите характерни атрибути отдавна занимават широк кръг изследователи. Тези изображения са известни в живописа, скулптурата, торевтиката, глиптиката и останалите приложни изкуства. Познати в нумизматиката и особено популярни в сфрагистиката, светците-войни, показани бюстово в цял ръст или на кон, стоят най-близко до разглежданите изображения върху оловните иконки. С най-голяма известност се ползват Георги, Димитър и Теодор. Върху печатите се срещат и други военни светци – Прокопий, Меркурий, Андроник, Никита, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат. Образът на св. Димитър за пръв път се появява в монетосеченето преди реформата на Алексей I Комнин (1081-1092)¹⁴, св. Георги при Йоан II Комнин (1118-1143)¹⁵, а св. Теодор – по време на управлението на Мануил I Комнин (1143-1180)¹⁶. Изобразяването на светци войни е свързано най-вече с монетосеченето на провинциалните градове и преди всичко – Солун¹⁷. В града съществува монетен двор, в който явно се предпочита показването на

¹² *Аладжов, Ж.* Цит. съч., 102-103.

¹³ *Шандровская, В.* Изображения святых воинов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Сб. Византия и Ближний Восток. (памяти А. В. Банк), С-П, 1994, 70-89.

¹⁴ *Morrisson, C.* Catalogue des monnaies Byzantines de la Bibliotheque Nationale. P, 1970. Vol. II. P., 680-681. Pl. XCIV.

¹⁵ *Hendy, M.* Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261, Washington, 1969, Pl.10₁₋₆.

¹⁶ *Hendy, M.* Op.cit., 13_{5,9}; *Morrisson, C.* Op.cit., P. 694. Pl. XCVI.

¹⁷ *Bellinger, A., Grierson, Ph.* Catalogue the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Washington, 1973. Vol.III, Part.2, Pl. LIX, 7a 1; 7a 5; 7b 2; 7b 3; *Лазарев, В. Н.* Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-война в византийском и древнерусском искусстве. – Русская средневековая живопись. М., 1970, с.76; *Hendy, M.* Op.cit., Pl. 40,8; 42, 5-6.

патрона на града – св. Димитър. През XII в. само в някои случаи са изобразявани войни върху монети, сечени в Константинопол¹⁸. Войни са представени и в монетосеченето на Никея и Магнезия¹⁹. Съпоставяйки военските изображения и военските атрибути в нумизматичните и сфрагистичните паметници, В. Шандровская с умерена предпазливост опитва да предложи по-сигурни критерии за датировка²⁰. Според тези изображения е изработена хронологическа класификация на отделните видове оръжия - копия, щитове и мечове, която може да бъде използвана и при работата с други творби на изкуството²¹.

Тази иконография на светеца, показан до поясно като воин срещахме при друга група правоъгълни икони с по-малък формат. Известен е само един екземпляр със запазено ухо за провесване (2,9x1,6 см). Светецът е представен фронтално, в рамкирано, почти квадратно поле (Обр. 2). С дясната ръка държи копие, а с лявата – триъгълен щит. Главата е обгърната от къдрици, а в долния край лицето завършва с брада. В горния ляв ъгъл се вижда едра буква Θ, вероятно началната буква на името на светеца. На другата страна е представен релефен кръст. Подобни по форма и композиция са три оловни икони с изображения на св. Богородица и кръст с надпис IC XC NK.²²

Както вече установихме, иконографията на различни сюжети върху оловните иконки от България отразяват някои двупосочни влияния, проявени в изкуството на Византия и Западна Европа, по време на кръстоносните походи. Към подобни предположения насочват изборът на оловния материал, техниката на изработка и предназначението на иконките, като нагръдни енколпиета, обикновено разпространени сред военските съсловия. Навярно такъв е характерът на една част от споменатите творби. Твърде е възможно обаче друга група оловни иконки да е продукция, излязла от манастирски работилници, където се тиражират подобни нагръдни поклоннически творби и с други образи, свързани с култа на светци мирноосци или с иконография, възникнала също в смесена среда, където се съчетават източно-средиземноморски, итало-византийски или западно- европейски влияния.

Ако се опитаме да потърсим, макар и условно, центъра за изработка на по-голяма част от разглежданите иконки, не можем да не обърнем поглед към оловните ампули и медальони – евлогии, произвеждани в

¹⁸ *Hendy, M.* Op.cit., Pl. 10₁₋₆; 13₅₋₉.

¹⁹ *Ibid.* Pl. 30₂₋₁₀; 31₆₋₁₀; 32₈₋₉; 33₁₂; 35₉₋₁₃.

²⁰ *Шандровская, В.* Цит. съч., с. 70-89, табл. I, II.

²¹ Пак там, табл. III, IV, V.

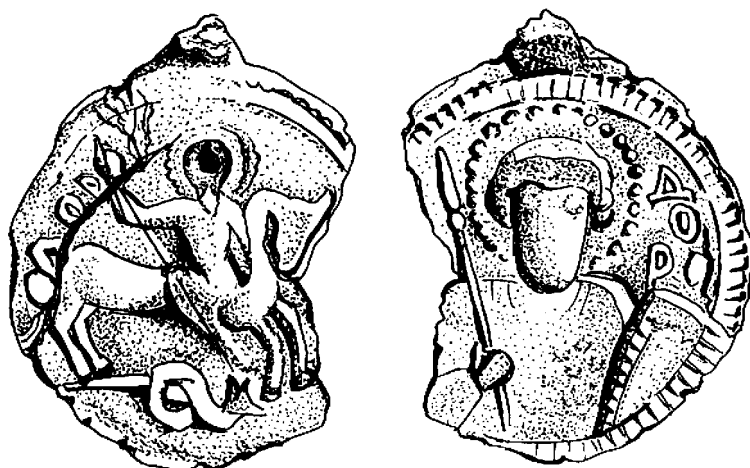
²² *Лазаров, Л.* Оловни иконки от Петрич кале край с. Аврен, Варненско. – В: ИИМВ, 32-33 (47-48), 1996-97, Варна, 2002, 177-180, обр. 1,2. Без каквито и да е доказателства авторът счита, че иконите са част от серийно производство на местно ателие, работило в самата крепост през втората половина на четвъртото десетилетие на XI в. Иконите са постъпили като откупки в музея в Дългопол. Според нас тяхната датировка е по-късна – XIII или XIV в.

Солун, от края на XII – до XIV-XV в. Установените идентични стилови белези между някои от оловните иконки и солунските евлогии и ампули подсказват, че можем да свържем и изработката на двустранните оловни творби именно с манастирските работилници на този голям поклоннически център. Не трябва обаче в никакъв случай да изключваме възможността голяма част от тези интересни паметници на оловната металопластика да са били копирани, отливани и тиражирани и на територията на други центрове и средища от византийския културен кръг.

Списък на илюстрациите

Обр.1. Графична рисунка на двустранния медальон с изображения на св. Теодор. Края на XII-XIII в.

Обр. 2. Графична рисунка на двустранна оловна иконка-евлогия с изображение на св. Теодор и кръст. XIII-XIV в.

Обр.1. Графична рисунка на двустранния медальон с изображения на св. Теодор. Края на XII-XIII в.

Обр. 2. Графична рисунка на двустранна оловна иконка-евлогия с изображение на св. Теодор и кръст. XIII-XIV в.

Стела Дончева

**МАТРИЦА ЗА РЕЛЕФНИ ИКОНИ ОТ КРЕПОСТТА ОВЕЧ,
ПРОВАДИЙСКО**

Stela Doncheva

**A MOULD FOR RELIEF ICONS FROM THE OVECH FORTRESS,
PROVADIA REGION**

Abstract

The object represented was found in the foothills of the Ovech fortress, Provadia region and it is a part of a mould for ornaments images, which had been obtained by hammering of a thin metal sheet over the hard surface of the object. In the central part of the mould it is situated the frontal waist-deep representation of a saint, from which it had been preserved only one half. There is a nimbus around the head. The face is elongated, with a lengthened nose, almond-shaped eyes and ends with a sharpened, medium-length beard. The details of the clothing can be noticed very clearly, too. It is military and consists of chain armor, sleeve-protector and chlamys, caught by a fibula. In his left hand the saint holds an oval shield.

In the rectangular field above the representation as well as in the space between it and the relief frame there is an inscription, consisting of two words. On the top there can be deciphered the two Greek letters O and S (sigma), which undoubtedly is a part of the word *αγίος* (saint). The another group of letter signs is an abbreviated representation not of the saint's name, but of his definition – “*Στρατιλάτι(η)ς*” (Commander in chief). In the missing half it had been written the first name of the saint – “*Θεόδωρος*”.

In the image over the mould it had not been violated the strict frontal view, typical for the 11th – 12th centuries. On the contrary, the plane rendering of the forms, the decorative representation of the details of the military clothing and the designation by thin lines refer to the Komnenian arts. In this case the form suggests also the purpose of the mould for manufacture of relief images of one of the most popular military saints – St.Theodore Stratyлатus. The applications obtained had been attached to different objects (relicvaria, ampoules and small boxes). On the base of everything mentioned above, we can assign for sure the date of production and usage of the mould to the first half of the 11th century, and its origin – to some capital Byzantine workshop.

Предметите за производство на ювелирни изделия са едни от най-редките находки, но сред тях групата на матриците са смятани за уникални произведения за всички времена и епохи. Известните до момента

византийски матрици и модели, открити на територията на страната ни, са едва няколко и то повечето с неизяснен произход¹. Ето защо проучването и популяризирането на повече подобни предмети е от особено значение, както за изследването на отделните етапи на производство, така и за изясняването на установените традиции в средновековната торевтика. Представеният предмет е намерен в подножието на крепостта Овеч, Провадийско и е част от матрица за ентарзийни изображения, които са получавани чрез изчукване на тънък метален лист върху твърдата повърхност на предмета. Запазена е половината от матрицата, която има миндаловидна форма, излята е от бронз и е с размери: дължина – 5,5 см, ширина – 1,4-2,3 см и дебелина – 0,6 см (Обр. 1а-б). В цялостния си вид матрицата е била с ширина – 5,2 см, което съвпада с диаметъра на долната овална част. Изображението и надписите, представени в негатив, са връзани върху лицевата повърхност и това на пръв поглед създава впечатлението за вид калъп (Обр. 1в). По-внимателното вглеждане обаче показва отсъствието на леечни канали за отвеждане на метала и наличието на рамка около изображението – по-плитка и на места прекъсната. От друга страна, ръбът по очертанието при обратната страна е скосен навътре, което не е случайно, а е служило за поставянето на матрицата в оформено гнездо за закрепването ѝ към неподвижна плоскост.

Освен интереса, който предизвикват въпросите, свързани с производството на самия предмет и формите от него, от съществено значение е определянето на наличното изображение. В централната част на матрицата е разположено фронталното допоясно изображение на светец, от което е запазена едната половина. Прецизното гравирание дава възможност ясно да се разграничат отделните детайли от него. Около главата минава нимб, а лицето е продълговато, с издължен нос, бадемовидни очи и завършва със заострена средно дълга брада. Косата също е по-дълга и стига до извивката на рамото. Много отчетливо се забелязват и детайлите от облеклото. То е войнско и се състои от вталена ризница, наръкавник и бойна хламида, прихваната вероятно с фибула на дясното рамо. В лявата си ръка светецът държи овален щит, по очертанието на който минава релефна рамка. Предполага се, че в дясната би трябвало да държи копие, но това, за съжаление, не може да бъде видяно.

¹ *Мицтев, К.* Бронзовият релеф с изображением Богоматери из Пловдивското музея. – *Seminarium Kondakovianum*, Прага, V, 1932, 32-44; *Томев, Т.* Един недовършен бронзов - модел матрица от Преслав. – *МПК*, IX, 1,1969, 1-3; *Василев, В.* Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сб. В памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, 192-197; *Янков, Д.* Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – Сб. Приноси към българската археология, I, С., 1992, 227-230; *Томев, К.* Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. – В: Търновска книжовна школа, Т.6, В. Търново, 1999, 601-619; *Плетньов, В., К. Томев.* Бронзова матрица със светци-войни от Варненския музей. – *ИНМВ*, (38-39), 2002–2003, 396-405.

В правоъгълното поле над изображението и в пространството между него и релефната рамка има надпис, който се състои от две думи (Обр.1в). Най-отгоре се разчитат двете гръцки букви О и С (сигма), което без съмнение е част от думата Άγιος (свети). Другата група от буквени означения е абривиатурно представяне на втората част или име, като най-високо се намира Т (тита) с лигатура над вертикалната ѝ хаста, а под нея са разположени Α (алфа) и С (сигма). Началото на името или първото име не е запазено, защото попада в липсващата част на матрицата. Това е и причината, която затруднява на пръв поглед определянето на изображения персонаж и ни кара да обърнем внимание на иконографията. Образът е на военен светец с буйна коса, издължена брада, мустаци и гъсти вежди, който е облечен в пластинчата ризница и държи в лявата си ръка малък овален щит. Всички тези особености са характерни за изображенията на Св. Теодор Стратилат, инспирирани от малоазийската (кападокийската) иконография на светеца, който заедно със Св. Георги и Св. Димитър е сред най-популярните и често изобразявани военни светци-покровители през цялото Средновековие². Опитът за разшифроване на лигатурата също подкрепя едно такова становище. Според нас втората група от букви не е завършек на името на светеца, а неговото определение – “Στρατιλάτι(η)ς” (Пълководец). На първо място в подкрепа на това е ясната лигатура над τ (тита), която е индикация за съкращение, а не за завършване на името; и на второ – последователно изписаните букви “TAC”, които най-често се срещат в името. В по-късния период (XIV в.), например, става обичайна практиката при някои иконни изображения да се съкращават първите пет букви от името “Στρατι” в една лигатура и предпоследните две “το”, като изцяло се изписват “λα” и “ς”³. В липсващата половина е било нанесено първото име на светеца – “Θεόδωρος”, по всяка вероятност също с лигатура.

В началото на VII в. култът към мартирите е вече установен, а думите “свят” и “мартир” започват да означават едно и също нещо⁴. През това време започва да се утвърждава специалната функция на светците-войни и техния постоянен атрибут – оръжието. В житието на Св. Теодор, което е пряко обвързано с това на Св. Георги - и двамата се представят въоръжени с меч или копие и щит. Ранният иконографски образ на Св. Теодор е на конник, облечен в ризница, с копие в дясната ръка, пробождащо главата на

² *Мавроудинова, Л.* Св. Тодор – развитие и особености на иконографския му тип в средновековната живопис. – ИИИ, XXIII, 1969, 39-41; *Лазарев, В.* Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-война в византийском и древнерусском искусстве. – ВВр., VIII, 1959, 200-201; *Атанасов, Г.* Ранносредновековен енкаллион със Свети Георги – войн и Свети Теодор Стратилат от Апиария. – ИНИМ, X, 1994, с. 68; *Томев, К.* Бронзов медалион с изображение на Свети Теодор-войн. – В: Сб. Оръжие и снаряжение през Късната Античност и Средновековието IV–XV в. Варна 2002, 151-154.

³ *Лазарев, В.* История Византийской живописи. Т. 2, М., 1986, Таб. 510.

⁴ *Walter, C.* The Origins of the Cult of Saint George. – Revue des Études Byzantin, Vol. 53, Paris, 1995, p. 297.

дракон, паднал под краката на коня⁵. Култът към Св. Теодор Стратилат се разпространява в Константинопол още от V в., когато е построен и посветен на него храм. По-късно по времето на Юстин I (518–527) е възстановен друг такъв. През X в., в епохата на войнствена политика и непрекъснати сражения, светците-воини се превръщат в закрилници и предводители, което ги връща към раннохристиянските им позиции⁶. Хитоните и патрицианските им одежди отстъпват място на ризници и доспехи, а кръстовете – на мечове и копия. Постепенно през XI–XII в. те се разпространяват в различни техники на приложното изкуство в целия византийски свят, като при образци и модели от столицата индивидуалните белези на тяхната иконография се съхраняват най-точно. Самостоятелните изображения са по-разпространени за втория по големина град на империята, какъвто е Солун⁷, но няма ясно разделение в производството и популяризирането на подобни предмети.

Допоясните изображения са по-рядко срещани и са засвидетелствани най-вече върху оловните моливдовули от XI в., където светецът е представен фронтално с копие в дясната ръка и щит в лявата (Обр.2). Ако във византийската иконография образите на светците воини получават широко разпространение в края на IX–X в., то в сфрагистиката изображението на светеца-воин се среща още от VI–VIII в., за да изчезне и се появи отново през X в., превръщайки се в предпочитан образ през XI–XII в.⁸. Възникването на култа към войните през X в. се обуславя от реалната историческа действителност. “Встъпването на Византия на пътя на енергичната военна експанзия води до потребността от покровители за възглавяващия войската император и неговите многочислени военачалници”⁹. Императорската тематика изиграва важна роля в установяването на иконографията на светците воини и не е случайно, че фигурите на последните заемат поза, традиционна при предаването на образа на императора. Изборът именно на Св. Теодор Стратилат е повлиян не само от патронимията, но и от модата през XI в. изображението на светеца-воин да се използва при печатите на византийските стратегии¹⁰. Иконографските белези на матрицата (тясното лице и клинообразната брада на светеца) са сходни и с тези от някои императорски печати, като тези на

⁵ Opp. cit., p. 299.

⁶ Балабанов, К. Теракотни икони од Виница. Скопие, 1991, 14-15; Атанасов, Г. Пос. съч., с. 70.

⁷ Тотев, К. А. Пейков. Кръстовидни оловни медалиони от България. – ИИМВ, (38-39).

⁸ Шандровская, В. Изображения святых воинов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток. (памяти А. В. Банк). Санкт-Петербург, 1994, 70-89.

⁹ Лазарев, Н. Новыи памятники станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве. – В: Русская средневековая живопись. М., 1970, с. 69.

¹⁰ Cheynet, J.-Cl. Du strategie de theme au duc: chronologie de l'evolution au cours du XI-e siècles. – Travaux et memories, 9, 1985, p. 182-190; Косева, Д., Е. Дерменджиев. Моливдовул от фонда на историческия музей във Велико Търново. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна 2004, с. 277.

Исак Комнин (1078-1081), Теодор Комнин (1195-1203), Йоан Кантакузин¹¹. Надписът също е подобен и е разположен вертикално от двете страни на изображението. Той представя едното или двете имена на светеца, като при първия вариант вляво е нанесено определението “ἅγιος (свети)”, а вдясно – името “Θεόδωρος”, докато при втория – съответно “Θεόδωρος” и след това “Στρατιλάτι(η)ς” (Обр. 2). И в двата случая имената са съкратени, което, както и при матрицата, се налага от липсата на достатъчно място за изписване на двете думи¹². Подобни допоясни изображения се срещат и при някои медалиони от XII в. (Херсонес, сбирката на Ханенко¹³), а бюстовете на архангели и светци-войни често фланкират сюжетни композиции върху портативни византийски стеатитови икони, като “Короноване на светците войни” и “Разпятие Христово”¹⁴.

Иконографските особености на изображението върху настоящата матрица и прецизността на изпълнението определено подчертават нейния византийски произход. Докато през късносредновековния период много от сюжетите при различни творби на металопластиката са изпълнявани и по собствено приготвени модели, то от X до края на XI и началото на XII в. образците в повечето случаи са предмет на импорт. Художествените изделия от скъпи метали и емайл, потвърждаващи постепенното натрупване на опит в местните занаяти са свидетелство за това¹⁵. При изображението върху матрицата не е разрушена строгата фронталност, характерна за XI–XII в. Напротив, плоското предаване на формите, декоративното представяне на подробностите от военното облекло, от чертите на лицето, разделянето на косата и брадата и означението им с тънки линии, насочват към комниновото изкуство¹⁶. Характерът на релефа и графичните начертания на буквите също отнасят матрицата към XI в. Палеографията на надписите има сходства с паметници от XI и от по-ранния X в. – показател за това са хоризонталните и вертикални черти в края на буквите (τ, α)¹⁷ и

¹¹ *G. Zacos, A. Vegler*. Byzantine Lead Seals. Vol. I, Part 2, Basel, 1972, p.1488, Pl.181; p.1489, Pl.181; p.1570, Pl.189; p.1548, Pl.187.

¹² *Йорданов, И.* Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, Табл. 6, 16; 10, 77; 27, 303-307; 28, 311; 39, 356; 33, 374-376; 42, 489; *Jordanov, I.* Corpus of Byzantine Seals From Bulgaria. Byzantine Seals With Family Names. Vol. 2, Sofia, 2006, No 120, 167, 574, 685, 737, 738, 760-766.

¹³ *Николаева, Т.* Древнорусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. - САИ, Е, 1-60, М., 1983, с. 49, табл. 10-3,4; *Томев, К., А. Пейков.* Кръстовидни оловни медалиони от България. – ИИМВ, (38-39), с. 410.

¹⁴ *Kalavrezou-Maxeiner.* Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, Pl. 13-21; *Томев, К.* Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство. – Археология, 3, 1990, с. 50 сл.

¹⁵ *Томев, К.* Византийски модели и традиции..., с. 611; *Овчаров, Н.* Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII–XIV в. – Археология, 3, 1986, с. 36.

¹⁶ *Пуцко, В.* Киевская сюжетная пластика малых форм (XI–XIII вв.). – В: Сборник посветен на Бошко Бабиќ. Прилеп, 1986, с. 171, рис. 5.

¹⁷ *Пуцко, В.* Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев. – Археология, 1-2, 1984, с. 90.

тяхната закръглена форма¹⁸. Детайлното и обемно представяне на образа също е реминисценция на изкуството от X в. Подобна трактовка на изображенията на светци-воини се наблюдава върху два триптиха от края на X – началото на XI в., изработени от слонова кост - съответно от Louvre и British Museum (Обр. 3)¹⁹.

Близко сходство при изобразяването на военното облекло (плочеста ризница, наръкавници, плащ) обаче се наблюдава върху изображението на Св. Теодор Стратилат върху бронзова пластина с позлата от средата на XI в., намерена в Константинопол. Не само това, но и представянето на подробностите от лицето (коса, брада, очи, нос), са много близки до образа на светеца върху матрицата (Обр. 4)²⁰.

Изображението не отразява специфичните особености на гръко-източната школа на Европейска Гърция и най-големия център Солун, а по-скоро се доближава до класическия византийски стил на XI в. Докато за първата е характерно плоскостното предаване на формите и ниския релеф, то столичните произведения, даже и техните реминисценции се представят в закръглени форми. Високият и плавен рисунък, подчертаната изисканост и пластичност, чужда на строгата линейност, е определяща за вторите и ясно се забелязва при представяната матрица²¹. Близко до нея стоят двете византийски стеатитови иконки от XI–XII в., при които образът е моделиран обемно и изразително, а войското облекло – ризница, плащ, овален щит са сходни²². По подобен маниер е представен Св. Теодор Стратилат и върху златната релефна икона от трезора на Сан Марко, Венеция (Обр. 5)²³. Тук образът не е лишен от индивидуалност и пластичност, въпреки плоскостната трактовка, преодоляна чрез моделирането на светлосенки при фона и изображението. От същия период е сборната икона с Разпятие, около което има множество светци в правоъгълни рамки. Подобни са изображенията върху ставротеката от Ермитажа и триптихът от Ватикана, хронологически отнасящи се към началото на XI в., където Св. Теодор Стратилат е представен в цял ръст и с идентична на нашия предмет обемност на рисунъка²⁴. Представянето на

¹⁸ **Банк, А.** Опыт классификации византийских серебряных изделий X–XII вв. – ВВр., 32, 1968, с. 137, рис. 1, 9, 11, 12.

¹⁹ **Lowden, J.** Early Christian and Byzantine Art. London, 2003, p. 216, Abb. 123; p. 218, Abb. 124.

²⁰ **Buckton, D.** Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture. British Museum Press, London, p. 148, Abb. 160.

²¹ **Пуцко, В.** Киевские рельефы святых всадников. – Старинар, XXVII, 1976, с. 112, 121.

²² **Николаева, Т.** Древнорусская..., с. 23, табл. 10-2,3.

²³ **Wesseel, K.** Die Byzantinische Emailkunst vom 5. Bis 13 Jahrhundert. Berlin, 1967, S. 97; **Банк, А.** Опыт классификации..., с. 139.

²⁴ **Банк, А.** Византийское искусство в собраниях Советского союза. Л., М., 1966, обр. 186; **H. Evans, W. Wixom.** The Glory of Byzantium Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A.D. 843-1261. New York, 2000, p. 132, Abb. 79.

военни светци в медалиони се среща и върху кръстове енкалпиони от XI–XII в.²⁵.

Друг един съществен въпрос, който представяната матрица поставя, е за предназначението на получаваните от нея ювелирни изделия. Те са представлявали тънки метални релефни изображения, които по всяка вероятност са служили за инкрустиране на процесийни кръстове, икони или за обков на ампули и реликварии. Практиката да се апликират изображения на персонажи от християнския пантеон върху предмети на култа се налага през XI в., а допоясното им представяне е едно от най-разпространените. Започвайки от XI и през целия XII в., съгласно данните на писмените източници, постепенно нараства ролята на сребърните обкови на иконите с подобни медалиони, като фонът между тях се запълва с орнаменти от повлечи и палмети²⁶. Има не малко примери в тази насока. Един от тях е процесийният кръст от Metropolitan Museum, където са представени бюстовите изображения на Христос, Божията майка и двамата архангели – Михаил и Гавриил²⁷. Дълбочината на релефа и специфичното за периода предаване на детайлите на лицето – разделена коса, изобразена с прави дълбоки линии и спускаща се до рамената, издължени бадемовидни очи и прав нос са идентични с рисунъка върху матрицата. В настоящия случай формата показва и предназначението, а именно за направата на ентарзийни изображения на един от най-популярните военни светци през разглеждания период Св. Теодор Стратилат, които впоследствие да бъдат апликирани към различни реликварии (ампули, ковчежета и др. подобни). От всичко казано до тук можем със сигурност да определим датата на производство и употреба на матрицата в първата половина на XI в., а произхода ѝ – в някое столично византийско ателие.

²⁵ *H. Evans, W. Wixom.* Opp. cit., p. 173, Abb. 124.

²⁶ *Банк, А.* Пос. съч., с. 140.

²⁷ *Mathews, T.* Byzantium from Antiquity to the Renaissance. New York, p. 132, Abb. 99.

Списък на образите в текста

Обр.1 Бронзова матрица. Овеч,
Провадийско.
а/ лицева страна

Обр.1 Бронзова матрица. Овеч,
Провадийско.
б/ лицева страна – графика

Обр.1 Бронзова матрица. Овеч, Провадийско.
в/ отпечатък

Обр.2 Моливдовули с изображение на Св. Теодор Стратилат, XI в.

Обр.3 Триптих, X – XI в. Константинопол.

Обр.4 Плочка с изображение на Св. Теодор Стратилат, XI в. Константинопол.

Обр.5 Релефна икона, XI в. Сан Марко, Венеция.

Константин Константинов

**ПОНЯТИЯТА “БИТ” И “БИТОВА КУЛТУРА” В
ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ
НАУЧНИ СРЕДИ**

Konstantin Konstantinov

**THE TERMS “DAILY USE” AND “DAILY USE CULTURE” IN THE
WESTERN EUROPEAN AND BULGARIAN SCIENTIFIC
ENVIRONMENT**

Abstract

This article is aimed at defining the terms “daily use” and “daily use culture” and their presence in the Bulgarian and Western European historiography. The views of authors from different schools and science directions have been examined, which ensure a great completeness. It is clear from the analysis that there exist some core opinions about these terms, which are only different from one another when it comes to the content of daily use social sphere.

През последните десетилетия все повече се налага тенденцията за теоретизация на научните сфери. Подобен подход допринася за изясняване на различни понятия и термини, които играят важна роля при провежданите практически изследвания. Едни от най-широко застъпените понятия са “бит” и “битова култура”, чието съдържание е обект на настоящето изследване¹. При техния анализ от представители на различни научни школи и направления се открояват няколко основни становища, между които “не съществуват никакви дълбоки и непреодолими противоречия, а само различия по обхвата и ширината на битовата социална сфера”².

Пръв, който изказва мнение за същността на понятието “бит”, е руският учен Иван Забелин. Занимавайки се с особеностите на домашния бит на руския народ, той отбелязва още в края на XIX в., че “това е среда, в която лежат зародишите и зачатъците на всички т. нар. велики събития в човешката история”³. Авторът категорично застава зад идеята, че изследването на всекидневието, което той нарича “житие-битие”, е в основата на правилното разбиране и анализиране на всички особености на епохата. Въпреки че не

¹ Използвам случая да изкажа благодарност на титуляра на настоящия сборник доц. д-р Стоян Витлянов за оказаната научна и методическа помощ при разработването на дисертационния ми труд.

² *Хаджисниколов, В.* Теоретико-методологически проблеми на етнографията. Велико Търново, 1979, с. 81.

³ *Забелин, И.* Домашний быт русского народа в XVI и XVII ст. Т. 1. Ч. 1. Москва. 1895.

изяснява категорично основните компоненти на бита, Забелин допринася за привличането на вниманието върху тази несъмнено значима сфера от човешкия живот, която традиционно е подценявана и поради тази причина остава встрани от научния интерес.

Първите системни и целенасочени разработки върху характера и съдържанието на понятието “бит” са направени от съветските учени-теоретици след 1917 г. Обяснението на този факт трябва да се търси в руския произход на самата дума⁴, поради което разглежданият проблем първоначално не намира място в научните изследвания в Западна Европа. Сравнително късното теоретизиране на тази област от човешкото всекидневие предполага и едно подценяване на битовите отношения, вероятно породено от свързването им с определени прослойки от обществото. Често срещано през този период е погрешното отъждествяване на бита единствено с всекидневния живот на най-нисшите слоеве от населението. В много случаи той се различава съществено от този на аристокрацията, което не позволява разглеждането му.

Опит за определяне на характера и съдържанието на понятието “бит” прави Игор Илински. В брошурата си “Право и бит”, излязла от печат през 1925 г., той изказва мнението, че битът може да се определи като “обществен ред на потреблението” и “строй на домашния живот”⁵. Подобна гледна точка е твърде едностранчива, тъй като се акцентира единствено върху потреблението, което представлява само една част от битовите отношения в дадено общество.

Като цяло, в началния период на проучванията прави впечатление тенденцията подобни определения да нямат ясна насоченост към теоретичните проблеми на бита, а по-скоро да са свързани със защитаване на класовата структура на обществото. Като се изключи тяхната идеологическа натовареност, те се оказват достатъчно проблемни и комплексни, за да предизвикат след себе си редица изследвания в разглежданата област.

Принос в изясняването на понятието “бит” представлява трудът на Анатолий Луначарски “За бита”. В него авторът от позицията на философ-социолог формулира следното определение: “Ако от всички области на нашето съществуване отделим държавния и стопанския живот, ще получим бит...”⁶. За пръв път се прави опит за определяне на някакви граници, в които се развива тази област от човешкото всекидневие. Макар да има обобщаващ характер, трудът на Луначарски е насочващ и основополагащ за бъдещите теоретични разработки по проблема. Това ясно личи от разсъжденията на Иван Скворцов-Степанов, според когото битът е “непроизводствената част на битието на човека – тази част, в която той не

⁴ *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1. Москва. 1964, с. 260.

⁵ *Ильинский, И. Д.* Право и быт. Ленинград-Москва, 1925.

⁶ *Луначарский, А. В.* О быте. Москва-Ленинград, 1927, с. 6.

произвежда, а консумира това, което е получено от производството”⁷. Подобни възгледи се основават единствено на свеждането на разглежданото понятие до условията и начина на живот извън производството. Това е от особена важност за археологическото изследване на характера и съдържанието на термина “битова култура”, защото се прави необходимото разграничение между бит и поминък като основни компоненти на човешкото всекидневие. Наред с приносните моменти, формулираната от Скворцов-Степанов хипотеза съдържа и някои слабости, породени до голяма степен от общите тенденции в тогавашните научни среди. Липсва директно и конкретно посочване на елементите на бита, което може да се обясни с енциклопедичния характер на неговите разработки. Извън съдържанието на понятието “бит” той оставя важна област на всекидневния живот – домашните производства. Макар че не са част от сферата на потреблението, те задоволяват непосредствените нужди на хората и като такива са пряко свързани с бита.

Като цяло, в научните разработки на съветските учени-теоретици от 50-те и 60-те години на ХХ в. се налага формулировката, че “битът – това е животът на хората извън производството и работата”⁸. Най-категорични в своето становище са Б. Паригин и Д. Чесноков, според които “битът - това са не само и дори не толкова условията на живот, колкото самият живот на хората във от производството и обществената дейност”⁹. Прави впечатление, че в подобна постановка неправилно се противопоставят различни по степен на значимост елементи. Условията на живот извън производството са неотделима част от всекидневния живот и не могат да бъдат елиминирани при един комплексен подход. Безспорен факт е, че заобикалящата среда определя и съответния бит на дадено общество, без да се абсолютизира значението ѝ като фактор в това отношение.

Една от най-завършените и пълни разработки по този въпрос принадлежи на Давид Чхиквишвили. Според него под понятието “бит” трябва да се разбират “онези страни от повседневния живот на човека, които непосредствено не са свързани с трудовата дейност, но са обусловени от социално-икономическите отношения, от развитието на материалния и културния живот на обществото. Бит – това е квартирата, храната, дрехата, отдихът, развлечението, удовлетворението на културни потребности”¹⁰. Налице е една цялостна формулировка, в която са засегнати почти всички

⁷ *Большая Советская Энциклопедия*. Под ред. на И. Скворцов-Степанов. Т. 8. Москва, 1927, с. 333.

⁸ *Абросенко, К. П.* Рост культуры советского общества. Москва, 1958, с. 152; *Тугаринов, В. П.* О категориях общественного бытия и общественное сознание. – *Вопросы философии*, 1, 1958, с. 21; *Гордон, Л. А., Е. В. Клопов.* Человек след работа. Социални проблеми на бита и извънработното време. София, 1975.

⁹ *Парыгин, Б. Д.* Социальная психология как наука. Ленинград, 1965, 175-176; *Чесноков, Д. И.* Исторический материализм. Москва, 1965, с. 349.

¹⁰ *Чхиквишвили, Д. И.* Народ и культура. Тбилиси, 1974, с. 124.

страни от живота на дадено общество. Отбелязани са основните компоненти на бита, без да се отдава предимство на неговата материална или духовна страна. Въпреки че се отнася за всекидневието на съвременни общества, трудът на Чхиквишвили позволява да бъде използван и за нуждите на археологическите проучвания по проблема. В него за пръв път са изяснени сравнително точно границите на изследваното понятие. В постановката на Д. Чхиквишвили се откриват и известни пропуски, свързани с ролята на заобикалящата среда при формирането на определени битови отношения в дадено общество, независимо от степента му на развитие. Става въпрос за географския фактор, който наред със социално-икономическите отношения влияе в значителна степен върху всекидневието на хората. Съответният тип климат, характерът на терена, наличието или липсата на водоизточници и др., водят след себе си до определени битови отношения, които в най-голяма степен отговарят на особеностите на околната среда.

Важно значение във връзка с изясняването на особеностите на всекидневието на човешкото общество имат изследванията на Арон Гуревич¹¹. От позицията на учен-теоретик той обръща внимание главно на характерните особености на епохата при изучаването на средновековната култура, като правилно отбелязва, че не съществува единен показател, под който могат да се поставят всички цивилизации¹². Важно място се отделя на мирогледа и ценностните представи на самите хора от съответната епоха. Въпреки че не засягат конкретно битовата сфера, разсъжденията на Гуревич имат съществено значение, защото предполагат една по-голяма системност и методичност в разработките по проблема.

Самият термин “битова култура” се появява за пръв път самостоятелно в работите на Юлиан Бромлей. Според него, той противостои на понятието “професионална култура”¹³, като в тези постановки отново намира място разграничаването на производствената и непроизводствената дейност в човешкото всекидневие. Бромлей посочва и носителя на битовата култура – “трудещите се маси на определен етнос”¹⁴. На пръв поглед подобно определение изглежда доста идеологизирано, но в същото време много точно акцентира върху водещата роля на културата на бита при определянето на характерните особености на дадено общество. В последствие възгледите на Бромлей са възприети и доразвити от немския културолог Херман Щробах, който допълва, че многообразието на тази област на всекидневието се дължи както на регионални, така и на социално-икономически предпоставки¹⁵.

Близка по мащаби и насоченост тенденция се наблюдава и в теоретичните разработки на западните учени, където интересът към

¹¹ Гуревич, А. Я. Категории средневековой культуры. Москва, 1984.

¹² Пак там, с. 19.

¹³ Бромлей, Ю. В. Етнос и етнография. София, 1976, с. 69.

¹⁴ Пак там, с. 70.

¹⁵ Щробах, Х. Мисли за единството и многообразието на народната култура. – БЕ, 2, 1984, 13-18.

“практиките на всекидневния живот” става все по-отчетлив, особено в годините непосредствено след Втората световна война¹⁶. При разработването на проблемите на всекидневието актуалност придобива терминът “всекидневна култура”. Причините за това се коренят както в руския произход на думата “бит”, така и в двойния смисъл, придаван на понятията “народ” и “народна култура”¹⁷. В последните години подобна тенденция се наблюдава и в теоретичните постановки на някои български учени, също склонни по този начин да се освободят от идеологическата натовареност на разглежданото понятие¹⁸.

Ново по отношение на етнографския подход към всекидневието предлага Норберт Елиас, който стига до определянето на осем различни смисъла, криещи се зад съдържанието на термина “всекидневие”¹⁹. Както отбелязват някои европейски културни антрополози, голяма част от тези значения носят идеологически привкус и поради това са трудно приложими при обективното теоретизиране на изследвания проблем²⁰. Същността на разглеждания термин се свързва със сферата на всекидневните събития, без това да предполага цялостно изясняване на съдържанието му. Независимо от идеологизацията си, разработките на Елиас представляват значителна крачка напред в изследването на бита. Вероятно под въздействие на неговите разсъждения, Ян Шчепански включва във всекидневната култура сфери като “непосредственото материално обкръжение на човека, делничното знание и вяра, всекидневните действия и поведение, жестовете, маниерите, говора и др.”²¹. В подобна насока са и възгледите на Херман Баузингер в известното му съчинение “Културна идентичност”²². От представените примери на теоретични постановки става ясно, че, разгледано по подобен начин, понятието “всекидневна култура” се отличава отчасти от битовата, която е само елемент от човешкото всекидневие. Независимо от различните термини, които се използват, става дума за една и съща сфера от живота на хората, отличаваща се със своята нестопанственост.

Мнение по въпроса изказва и американският етнограф Мелвил Херсковиц. Според него битът е “сума от поведението и обикновения начин

¹⁶ За мнението на Хайнц Маус вж. – *Dow, J. R., H. Lixfeld*: Introduction. – In: *German Volkskunde. A Decade of Theoretical Confrontation, Debate, and Reorientation (1967-1977)*. Bloomington, 1986, 11-12.

¹⁷ *Naumann, H.* Primitive Gemeinschaftkultur. Jena, 1921. Цит. по: *Беновска-Събкова, М.* Политически преход и всекидневна култура. София, 2001.

¹⁸ *Беновска-Събкова, М.* Политически..., 20-21.

¹⁹ *Elias, N.* Zum Begriff des Alltags. – In: *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 20*, 1978, 26-27.

²⁰ *Pom, K.* “Народна култура” – (Социалистическа) “Всекидневна култура”: Един нежелан научен преход? – *Българска етнология*, 2, 2001, 5-17.

²¹ *Szczepanski, J.* Reflexionen über das Alltägliche. – In: *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 20*, 1978, s. 315.

²² *Bausinger, H.* Kulturelle Identität. Bonn, 1982, 7-8.

на мислене на хората, които образуват дадено общество”²³. Подобен възглед се различава значително от дотогавашните теоретични формулировки, защото се акцентира върху самостоятелността на битовия живот на хората, зависещ единствено от техните способности и желанието им за промяна. По този начин се пропускат съществени компоненти, влияещи на бита, като социалните условия, географската среда, нивото на производителните сили и др., които налагат тази сфера на човешкото всекидневие да не бъде разглеждана изолирано и откъснато от заобикалящата я действителност.

Още през 40-те години на ХХ в. споровете по въпроса за характера и съдържанието на понятието “битова култура” се пренасят и в българските научни среди. Вероятно под влияние на съветските теоретици, съчиненията с подобна насоченост у нас също отразяват донякъде класовите нагласи на авторите, което влияе в малка степен върху тяхната достоверност и значението им за изясняването на характера на разглеждания термин.

Първият български теоретик, който се занимава с проблемите на бита, е Иван Хаджийски. В своя научен труд “Бит и душевност на нашия народ”, той отъждествява разглеждания термин с философското понятие “битие”²⁴. Подобно определение е твърде широко и не позволява навлизане в същността на изследваната материя. Поставянето на знак за равенство между двете понятия предполага включването и на други компоненти в бита – производствена дейност, обичаи, обреди, които съпътстват живота на един човешки колектив, но не се вписват в постановките за едно нестопанско всекидневие. Това не означава категорично отхвърляне на духовната страна в бита, а по-скоро прехвърлянето ѝ в една по-различна категория като допълващ фактор при изясняването на картината на бита при всяко общество.

Прави впечатление, че в българските научни среди също се следват тенденциите на противопоставяне на производствена и непроизводствена дейност при изясняване на понятието “бит”. Както в съветската литература от периода, така и у нас, се утвърждава становището, че той не включва производствената дейност на хората²⁵. Авторите, които поддържат тази хипотеза, правят необходимото уточнение, че нивото на битова култура зависи до голяма степен от развитието на производителните сили през съответния период и по тази причина не може да бъде разглеждана изолирано. Подобен подход води до едностранчивост в изследванията по проблема и не дава ясна представа за действителното състояние на разглежданата сфера от човешкото обкръжение. Както беше отбелязано по-горе, има исторически периоди, в които е изключително трудно да бъдат разграничени отделните компоненти на всекидневието на дадено общество, особено ако то се намира в ранен етап от своето развитие.

²³ *Herskovits, M.* Relativism and Culture values. Binnial Review of anthropology. New York, 1959, p. 357.

²⁴ *Хаджийски, Ив.* Бит и душевност на нашия народ. Т. I. София, 1940.

²⁵ *Денев, Д.* Бит и традиции в семейството. София, 1966, с. 9.

В българската наука се появяват и изследвания, представляващи успешни опити за изясняването на разглежданото понятие. Приносни в това отношение са разработките на Райна Пешева-Попова, която има ясна позиция за ролята и мястото на бита в живота на обществото²⁶. За пръв път в нашата историография е формулирано определението, че “битовата култура е пласт от общата култура на един народ и представлява главното мерило за развитието на бита”²⁷. Подобно мнение се отличава със сравнителна яснота и същевременно се явява основа за по-нататъшните разработки, свързани с изясняването на характера и съдържанието на понятията “бит” и “битова култура”. Сред заслугите на Пешева-Попова в тази област е и направеният от нея опит за теоретично изследване на всекидневния живот от гледна точка на неговата масовост. По този показател се предлага класификация на културата на бита на такава, свързана с колективния, както и на принадлежаща на личния бит²⁸. Подобно разграничение е от съществена важност за по-нататъшните изследвания, тъй като позволява една по-голяма яснота и систематичност при теоретизацията по проблема.

Паралелно с тези разработки се появяват и такива, които са насочени към по-тясното и специализирано разглеждане на понятието “бит”. Преобладават трудовете с етнографска насоченост, главно поради самата същност на изследвания термин. Най-активен и същевременно най-последователен в тази област е Веселин Хаджиниколов²⁹. Освен че прави преглед на основните становища по проблема, той застава зад хипотезата, че битът е начин и форма на задоволяване на човешките потребности. Хаджиниколов разграничава бита от “системата от условия, фактори и средства за неговото осъществяване”, които той нарича култура на бита или битова култура³⁰. Към елементите на бита според него се причисляват жилището и вътрешната му уредба, облеклото и принадлежностите за обуване и покриване на главата, наките и украшенията, храната и напитките, домакинските съдове и принадлежности. Хаджиниколов изказва категорично мнение в полза на непроизводствения характер на тази сфера от човешкия живот. На сходни позиции застава и Ганка Михайлова. В своите трудове тя откроява отделен етап в съществуването на материалните вещи в живота на хората – “процеса на непосредственото потребление и удовлетворяване на човешките потребности от материални блага”³¹. По-

²⁶ *Пешева-Попова, Р.* Бит и култура на селото. София, 1970; Материален бит. – В: Социологическата структура на съвременното българско общество. София, 1976, 154-176.

²⁷ *Пешева-Попова, Р.* Бит и култура..., с. 7.

²⁸ *Пешева, Р.* Материален..., 154-176; *Венедиков, Й.* Култура на личния бит. – Известия на Института за култура при Комитета за изкуство и култура и БАН, 1, 1979, 7-49.

²⁹ *Хаджиниколов, В.* Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука. Велико Търново, 1979, 80-81; Теоретични проблеми на етнографията. София, 1991.

³⁰ *Хаджиниколов, В.* Бит..., с. 571.

³¹ *Михайлова, Г.* Материалната култура като обект на изследване от етнографската наука. – Българска етнография, 2, 1975, 5-23.

късно възгледите ѝ са възприети и допълнени от Росица Ангелова, която във връзка с изясняването на понятието “бит” прави опит да разкрие някои от закономерностите в развитието и изменението му в зависимост от фолклорните явления и процеси³². Разглежданата сфера на човешкото съществуване е представена като “комплекс от начин на живот, нрави, обичаи, обреди и фолклор”. Направено е разграничение между материалните и духовните компоненти във всекидневния живот на дадено общество, от една страна, и между бита и поминъка, от друга. Според Ангелова фолклорът се явява отражение на народния бит, което определя и неговата сравнително голяма устойчивост.

Етнографска насоченост имат и някои от теоретичните разработки на Стоян Генчев. В тях се определя ролята на битовата сфера като естествен носител на специфичните форми на народната култура и изрично се подчертава взаимното проникване на производството и бита³³. Подобна формулировка, макар и недостатъчно конкретизирана, има важно значение за определяне на особеностите на нестопанската сфера във всекидневния живот. Отбелязва се значимостта на бита като показател за нивото на културно развитие на дадено общество, което подчертава научната стойност на формулировките на Генчев.

Важно място в това отношение заемат и теоретичните постановки на Николай Генчев³⁴. Той ясно и категорично представя отделните елементи на разглежданото понятие: културата на жилището, на храненето и хигиената, на облеклото и отдиха. Определянето на динамиката на тяхното историческо развитие е от изключителна важност, тъй като стеснява кръга на битовите дейности, които могат да бъдат възстановени посредством използването на етнографски сведения от по-късни исторически периоди. Изказаните от Н. Генчев хипотези са базирани на устойчивостта и консервативността на тази сфера от всекидневния живот, като известни промени се допускат единствено при елитарните обществени слоеве, и то на култури с по-висока степен на развитие.

От направения дотук преглед на основните мнения за понятията “бит” и “битова култура” става ясно, че битът и материалните форми, под които той се проявява, заемат важно място в живота на всяко едно човешко общество, независимо от достигнатото ниво на развитие на производителните сили. Те до голяма степен са обусловени от географските условия, от една страна, и от производствената дейност, от друга. Както отбелязват повечето автори, битовата сфера се причислява по-скоро към непосредственото потребление. Сред основните ѝ компоненти се отбелязват основни необходими на човешкото всекидневие като храна, жилище, вода, хигиена, облекло и др.

³² *Ангелова, Р.* Бит и фолклор. – ИЕИМ, XIV, 1972, 5-37.

³³ *Генчев, Ст.* Народна култура и етнография. София, 1984.

³⁴ *Генчев, Н.* Традицията в българската култура. – Проблеми на културата, 2, 1986, 18-32.

Еюб Еюб

**ПРОУЧВАНЕ НА ЗЕМЛЕНИТЕ УКРЕПЛЕНИЯ ЧРЕЗ
ГЕОФИЗИЧНИТЕ МЕТОДИ - ВЪЗМОЖНОСТИ И ГРАНИЦИ**

Eyub Eyub

**UNTERSUCHUNG VON ERDSCHUTZWÄLLEN DURCH
GEOPHYSISCHE VERFAHREN – MÖG**

Abstract

In dem folgenden Artikel werden beschrieben welche archäologische Strukturen genau bei geomagnetischer Prospektion entdeckt werden können und deren Relevanz bei der Erforschung der Erdbefestigungen.

Die Tatsache, dass sich bei geomagnetischer Prospektion auch Holzstrukturen entdecken lassen, die selbst bei Ausgrabungen schwer sichtbar sind, macht dieses Verfahren zu einer idealen Methode zum Durchleuchten der Wallinnere.

Anschließend wird ein Beispiel aus der Slowakei für Wallprospektion gegeben und ein Vorschlag gemacht zur Anwendung für die Befestigungen in der Pliska Ebene.

Укрепленията винаги са играли важна роля в историята. Строежът на едно укрепление изисква определено ниво на цивилизованост, технически и организационни умения. Те се нагаждат на необходимостта на човечеството от защита при опасност. Взети в една по-широка рамка, строежът или разрушаването на такива съоръжения създават свидетелствата на обществено-историческите процеси. Проучването на укрепленията е придружено с редица проблеми. Една проблемна група представляват така наречените землени укрепления.

Състоящата се от един ров и вал и затварящи определена площ землени укрепления, без особено видими други следи, оставя една твърде широка рамка на датиране и функционално определяне на тези обекти. Специално за ранносредновековните обекти това е незадоволително.

Проучването на землените укрепления се състоеше досега главно от локализирането, създаването на план и проучването на фортификационните елементи (ров, вал, кули и порти), видими по главните сгради и по-малко до вътрешната структура на отделните обекти. С традиционните археологически методи този процес е особено затруднен при землени укрепления с особено големи размери, при което, ако няма видими следи на повърхността, не може да се създаде дори план на укреплението, а да не говорим за изясняване на вътрешната структура и същността на паметника. Друг проблем остава датирането. Наличието на точна датировка е необходимо условие за прецизно историческо интерпретиране.

Качествено нова възможност при решаването на горе посочените проблеми дават геофизичните методи на проучване. Най-подходящият от всички геофизични способности при проучване на ранносредновековните землени укрепления се оказва геомагнитният способ.

Геомагнитният способ е един от геофизичните методи, който успешно се интегрира в археологията и като измервателен принцип е познат отдавна.

В настоящата статия ще опиша точно какви структури могат да се откриват с този способ и какви други възможности предлага той при проучването на ранносредновековните землени укрепления.

Геомагнитният способ принадлежи към групата на така наречените пасивни способности на проучване. Тоест в процеса на работа измервателното устройство не излъчва никакви сигнали в земята, както това е характерно, например за георадара, а улавя и мери земното магнитно поле, което е измеримо само с една фина апаратура с голяма разделителна способност. *Какви обекти в археологията точно могат да се откриват с този способ?*

На първо място, това са материали и обекти, при чието изграждане и употреба са текли термични процеси. Тяхната измеримост при магнетични измервания се дължи на процес, наречен *Thermoremanente Magnetisierung (TRM)*. Тази магнетичност се причинява, когато под действието на огън определен материал се нагрее до Кюри температура T_C и после постепенно изстива във външното магнитно поле. В процеса на този повтарящ се процес на нагряване и изстиване възниква резултираща (*реманентна*) магнетичност. Колко е силна тази магнетичност, се вижда в процеса на измерване, като отделните обекти се открояват в магнетограма с голям контраст.

Към археологическите обекти, откривани чрез този метод, спадат: огнища и всякакъв вид пещи; стени, градени с тухлен материал; места с голямо струпване на керамика, тухли или керемиди; различни мазилки и подови настилки от същия материал ¹.

На второ място, това са група от обекти, чиято измеримост се дължи на антропогенните отлагания в почвата. Още първите измервания с магнетометър показват измеримостта на структури, като различни ями, землянки и ровове. Такива структури имат ясен *Suszeptibilität* контраст и се наблюдават почти при всяка проспекция на селищни обекти с такива структури. Една от главите теории, която обяснява причините за измеримостта на такива структури, е на Le Borgne ².

При едно населено място повърхностният почвен слой (А хоризонт) е по-силно магнетичен от заобикалящата среда. Това се дължи на факта, че използването на огъня от човека води до повишаване на магнетичността в

¹ *Neubauer, W.* Magnetische Prospektion in der Archäologie. Wien, 2002.

² *Le Borgne, E.* Les propriétés magnétiques du sol. Application à la prospection des sites archéologiques. *Archaeo Physik.* 1965. 1, 1-20.

рамките на даденото населено място. Силно магнетичният материал се разпределя равномерно от обитателите и добитъка в рамките на селището. Този повърхностен силно магнетичен материал, под действие на дъждовните процеси, с течение на времето седиментира в по-дълбоките участъци, в случая ямите и землянките. Този процес се наблюдава също и при по-големи обекти, като укрепителни ровове. Бавното запълване на рововете с по-тежки материали с глинести примеси във водниста среда води до ориентацията на магнетичните ядра по посока на външното магнитно поле. По такъв начин се образува така наречената седиментна реманентност, докато при един бързо протичащ процес на отлагания не е възможно да се наблюдава този процес. Тоест, една прясно изкопана яма и веднага след това запълнена не показва магнетичен контраст с този характер.

При проспекция с един *Foerster Ferex Magnetometer*, такива обекти се явяват като светли (позитивни) ивици, линии (за ров) или петна (за ями и землянки) в магнетограма. Големината и формата на тези аномалии, с малки изключения, отговарят на действителната големина на обектите.

На следващо място искам да се спра на откриваемостта на дърво и дървени останки при геомагнетични проучвания. Общеизвестно е, че дървото като материал не е магнетично. Въпреки това, през последното десетилетие, все по-често нарастнаха случаите на откритие на следи от дървени конструкции при магнетометрични проучвания. Това зависи най-вече от почвено-климатичните условия. Местата с обгоряло дърво, като например дървена конструкция на вал и други следи от опожаряване, са измерими чрез по-горе описания процес (ТРМ). Така че, ако останките от обгоряло дърво още са запазени, вероятността им за локализиране чрез проспекция е голяма.

Твърде често, при проучването на землени укрепления с магнетометър, се виждат следи от палисади и даже единичните греди на различни дървени градежи, които обаче при контролни разкопки са трудно или почти неоткриваеми. Видимостта на тези структури при проспекция се дължи на така наречените магнетотактични бактерии и образувания от тях биогенен магнетит³. Магнетита принадлежи към групата на железните оксиди и е силно магнетичен. Той е измерим в почвата при присъствие от 0.000001 %, а за да промени цвета си, така че да се види при разкопки, е нужно най-малко процентно присъствие от 0,1 %.

Единственият недостатък на този способ, за разлика от другите геофизични способности е, че не определя дълбочината на обектите и по такъв начин не дава ясна стратиграфска картина. С магнетиката не е възможно да се даде цялостна картина на обектите, което обаче може да се допълни с

³ *Fassbinder, J.* Die magnetische Eigenschaften und die Genese ferrimagnetischer Minerale in Böden im Hinblick auf die magnetische Prospektion archäologischer Bodendenkmäler. Verlag Marie Leidorf, Buch am Erlbach. 1994.

другите геофизични способности, като георадар и геоелектрика.

Сфери на приложение при землените укрепления.

При положение, че геомагнетиката като метод е твърде бърз, позволява за кратко време да се покриват огромни площи (в зависимост от уреда от 2 до 4 хектара на ден), което е идеално условие този способ да се въведе за картиране на вътрешния ареал, така, както подходите към укрепленията.

Особено ефикасно е при укрепителни съоръжения с много големи размери, при което за кратко време се получава ясна картина на вътрешността на обекта.

От друга страна, с едно проспектиране на вътрешността на землените укрепления може, въз основа на селищната структура и застрояването, да се определи характера и функцията на съоръжението и диференциацията на различните функционални райони, вътрешната пътна мрежа (улична система) и т.н.

Също така може да се провери външната страна и да се установи наличието на предградия или други селища.

Благодарение на това, че успешно се проспектират и дървени селищни структури и може да се определи формата и типа на единични жилища, може да се определи структурата и размера на селището. Този подход дава възможност за разглеждане на укрепленията като едно функционално цяло.

Приложен за измерване на самата укрепителна линия, способът доставя твърде важна информация. За кратко време се съставя един 2Д план на лагера.

Освен плана и формата на съоръжението, могат накратко да се установят и локализируют входовете на укреплението, възможните други отвори и техният характер (тип), прекъсванията на вала и т.н. От друга страна, може с точност да се определи структурата на укрепителната система, като наличие на берма, каменна подпорна стена, единичен двоен ров и тяхното съотношение в различните части на укреплението. Всичко това може да спести многократното разрязване на вала и по такъв начин разрушаването на паметника.

Положението, че с геомагнетиката могат да се проспектират дървени останки, които чрез нормални археологически разкопки са трудни за улавяне, прави този способ идеален метод за проучване на валовете за наличието на вътрешна дървена конструкция или такава по короната на вала. Един въпрос, който до днес остава нерешен примерно за Землените укрепления на Плиска⁴.

Веднъж локализиращи, районите със запазени дървени останки могат, с целенасочени сондажи, да доставят ценен материал за модерните

⁴ *Георгиев, П.* Землените укрепления на Абоба-Плиска. В: Плиска-Преслав, Т. 8, 2000, с. 23.

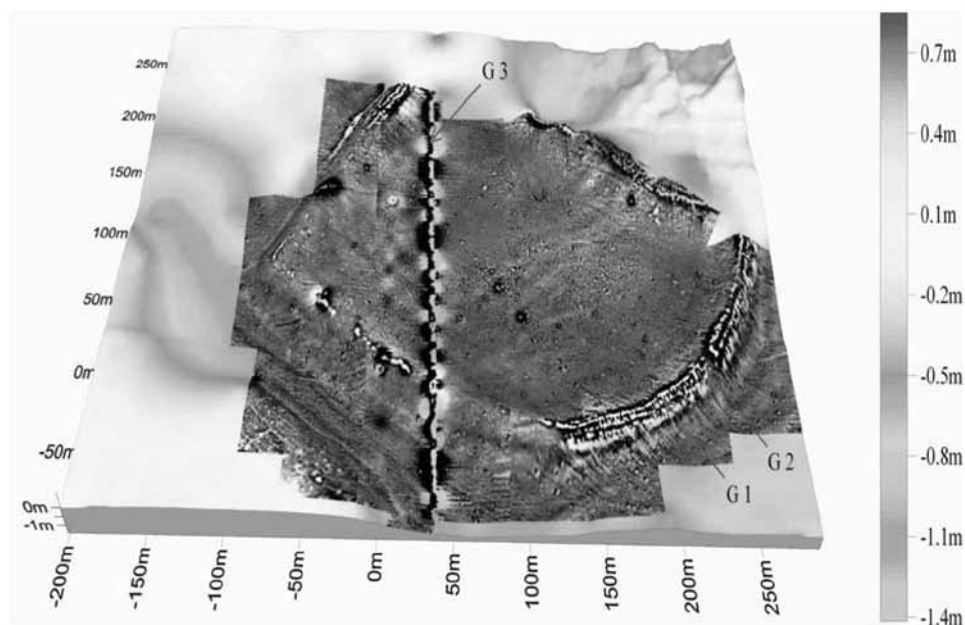
датиращи методи, като 14 C и дендрохронология (обр. 1)⁵. По такъв начин би се направила решаваща крачка за конкретното датiranje и определяне облика на тези паметници, което би позволило едно по-прецизно историческо интерпретиране.

Образ 1. Пример за успешна проспекция на ранносредновековно укрепление от Западна Словакия (Majcichov). Илюстрацията представя едно съчетание от триизмерен теренен модел и геомагнетика. G (Gradient) 1-показва горяла дървена конструкция във върешността на вала. По дължината на вала може да се наблюдават участъци със запазени следи. Във вътрешността на укреплението не се наблюдават никакви структури. G 2-показва ясно обособено прекъсване (вход, порта) във вала, без това да е видимо на терена. G 3- смущение причинено от преминаващият през укреплението газопровод. Тези резултати послужиха като изходна база за целенасочени сондажи по вала за добиване на ценен датиращ материал.

Големина на измерената площ: приблизително 10 хектара.

Геомагнитно проучване: Еюб Еюб и Петер Мило.

Геодезично измерване и теренно моделиране: Клаус Хенинг.

⁵ За първите резултатите от проучванията виж: *Matej Ruttkay/Joachim Henning/ Eva Fottová/ Eyub Eyub/ Ján Tirpák*. Archeologický výsum a geofyzikálna prospekcia na včasnostredoveých hradiskách v Majcichove a v Pobedime. B: Ve službách archeologie VII. Brno 2006, c. 93- 112.

Красимир Кръстев

**ЕМПОРИОНИ И АНТИЧНИ СЕЛИЩА В ГРАД БУРГАС И
В БЛИЗКИЯ РАЙОН**

Krasimir Krustev

**EMPORIA AND ANCIENT SETTLEMENTS IN THE TOWN OF
BOURGAS AND HIS REGION**

Abstract

On the place where the gulf of Bourgas jut out most inside in the land, there was an ancient settlement. This settlement is known in archaeological science as Sladkite kladentsi. At this place begin an ancient road to inland Thrace. The first data for this antic settlement we due to Shkorpil brothers in the end of 19th century. The first archaeological sondages is work of Ivan Galabov in 1948, and the first archaeological resarches was provided between 1962 and 1978. Mihail Lazarov in 1960s assume that this was a trade settlement (emporion) of ancient apollonians, and it exist between 2nd half of 6th and early 3rd century B.C. In the territory of this emporion were found a grate number fragments of amphores, and this give the opinion for Ivan Karayotov to suppose that there was antic amphorae worehouses. The famous bulgarian scientist consider that from this emporion pass the trade roads between Apollonia and the Thracians from inland. Karayotov call this apollonian emporion – The port of Thracian kings.

В точката на Бургаския залив, която се вдава най-навътре в сушата, е било разположено антично селище. Това място в миналото се е наричало Сладките кладенци. Тук се намира единственият сладководен източник в цялата околност. По-късно тук се е разполагал бургаският квартал *Комлука* (днес – *Победа*). Мястото представлява тясна ивица земя, затворена на изток от Бургаския залив, а на запад - от Бургаското езеро (езерото Вая, Ваякьойското блато). По всяка вероятност, Мандренското и Бургаското езеро в миналото са били по-малки по площ, но много по-дълбоки от днес. Това се обуславя от факта, че тези езера всъщност представляват лиман (Мандренското) и лагуна (Бургаското)¹. Всъщност каналът, с който Мандренското езеро се свързва с морето, днес е преграден с ниска язовирна стена и по този начин се е образувал язовир, който е с около два пъти по-голяма площ, отколкото е било езерото

¹ С течение на времето този тип крайбрежни езера увеличават площта си за сметка на дълбочината си. Това важи в особено голяма степен за лиманите, които представляват преградено от пясъчна коса речно устие. Тези промени в площта и дълбочината на този тип езера се дължат на непрестанно отлаганите от речните води наноси. За повече информация вж.: Черноморски езера. – В: Черно море. 1978, с. 262-273.

преди изграждането на стената. По същия начин и каналите, с които тези езера се свързват с морето, в миналото са били много по-дълги. Самите езера представляват заблатени по бреговете си територии, а дълбочината им е изключително малка – около 0,5 – 1 м². За сравнение, Варненските езера са достатъчно дълбоки за корабоплаване.

Мястото, където е било разположено античното селище, обаче, е изключително удобно за пристанище. То е защитено от ветровете от три страни. Природната защитеност на мястото се обуславя от факта, че селището е било разположено в самото дъно на залива, който в началото на XX век жителите на Бургас с гордост наричали “Златен рог”.

Теренът, на който е било разположено селището, е равен, със съвсем слаб наклон по посока на езерото и морето. Насипът е от пясък, отгоре примесен с малко чернозем. Теренът не надвишава значително нивото на морето. Затова нивото на подпочвените води тук е много високо. Водата бликва на малка дълбочина и западната част на обекта е заблатена. Почти на цялата територия на античното селище водата бликва на дълбочина най-много 1 – 1,2 м. Самото селище е било разположено върху пясъчната ивица. Точно по тази тясна ивица земя, разположена между езерото и Бургаския залив, през римската епоха е минавал крайбрежният път от Бизантион за устието на река Дунав. В дъното на Бургаския залив в Певтингеровата карта е отбелязана пътната станция Pudizo. Тя се е намирала на западнопонтийския път, но същевременно от нея е започвало разклонение, водещо към вътрешността на Тракия. Тъй като на мястото на емпориона *Сладките кладенци* не са намерени материали от римската епоха, Константин Господинов стига до извода, че пътната станция Пудизо се намира след “Пода”³. Там, близо до разклонението на шосетата за Созопол и Малко Търново, се откриват множество римски останки. Близо е и късноантичната и средновековна крепост *Порос* (нос *Форос*) при бургаския квартал *Крайморие*. Това обуславя изключителната важност на мястото от гледна точка на търговията с вътрешността, с територии, отдалечени на значително разстояние от крайбрежието.

Географското положение на терена (много тясна ивица земя), обаче, не позволява да се развие едно значително селище. Освен това, мястото е изключително неудобно от гледна точка на военната защита на селището – от една страна, отворено към морето и езерото, и от друга – заобиколено от стратегически възвишения, изключително удобни за построяването на

² Българското черноморско крайбрежие. София, 1979, с. 56-58.

³ **Господинов, К.** За локализацията на римската пътна станция Пудизо и по някои въпроси на античната пътна система в югоизточната част на Балканския полуостров. – В: Студентски изследвания, IV, Велико Търново, 1981, с. 3-21; **Господинов, К.** За някои пътища и селища в Югоизточна Тракия според Равенския космограф. – В: Юбилеен сборник на възпитаниците от Историческия факултет. ВТ, 1985, 83-91; **Господинов, К.** Данните на Певтингеровата карта за района около съвременния Бургас. – ИМЮИБ, XVIII, 1995, с. 39-51; **Господинов, К.** Древната картография. – В: Бургас – вечното пристанище. Бургас, 2000, с. 62-76; **Господинов, К.** Още за Певтингеровата карта и района около Бургаския залив. – ИМЮИБ, XXI, Бургас, 2005, с. 168-182.

укрепления и крепости. Изобщо цялата околност е била гъсто заселена още от праисторически времена.

Околността изобилства с археологически обекти, някои от които недвусмислено свидетелстват за развити търговски отношения на земите около *Сладките кладенци* още в една твърде ранна епоха. Недалеч от Атанасовското езеро се откриват останки, датиращи от неолита⁴. Северозападно от квартал Изгрев, близо до брега на Атанасовското езеро, се намира селищна могила. В най-горните ѝ пластове е открита малка глинена призмичка, съдържаща кратък надпис с минойско писмо (XVII – XV в. пр. Хр.). Иван Гълъбов счита, че тя е нещо като придружителна бележка за транспортиране на необработена мед (или бронз) и добавя, че тя е един документ, свидетелстващ за ранни (може би трайни) икономически отношения на нашите земи с южните морета и по-специално с остров Крит⁵.

Гореописаната находка показва, че земите около днешния Бургаски залив са били посещавани от чужди (в случая критски) търговски плавателни съдове. Може би тази, на пръв поглед съвсем непретенциозна, глинена табличка, свидетелства за износ на необработена мед от мините, разположени недалеч от мястото на намирането ѝ. Вероятно тази толкова ценна в онези времена суровина е била изнасяна от нашите земи за остров Крит. Тя свидетелства за развити търговски връзки още през първата половина на II хил. пр. Хр.

Това съвсем не е единствената находка от онова време, която да говори за търговски връзки с Критско-минойската цивилизация. На около 35 км от брега на Мандренското езеро, което според Иван Карайотов в древността е било плавателно, в землището на село Черково е открит меден слитък⁶. Той има форма на опъната волска кожа и тежи 26 кг. Такива слитъци са открити в голямо количество на остров Крит. Те са откривани и на различни места по Егейското крайбрежие. Познати са и от фреските в Тел ел-Амарна (Египет) (XV – XVI век пр. Хр.). Тези медни слитъци са се използвали като парични знаци при търговските операции на критяните и представляват един вид домонетна форма⁷. Според Ш. Зелтма те представляват ахейския меден талант, който тежи 25,220 кг⁸. Според Иван Карайотов наличието на знаци върху повечето от тези слитъци, дава основание да ги разглеждаме като разменна

⁴ *Панделев, И.* Стари селища около Бургас. 1. Атанаскѝйското езеро. ИБАИ, IV, 1926-1927, с. 304-306.

⁵ Подобни глинени таблички се намират в голямо количество на остров Крит. Обикновено те се откриват в складовете край придружаваните от тях стоки. Вж.: *Гълъбов, И.* Далечното минало на бургаския район. – В: Юбилеен сборник 80 години от освобождението на Бургас. 1958, с. 7-12.

⁶ *Карайотов, И.* Критски меден слитък от село Черково, Бургаски окръг. – Нумизматика, 1, 1978, с. 12-17.

⁷ За домонетните форми, открити в днешните български земи вж.: *Харитонов, Х.* Антична нумизматика. ВТ, 1996, с. 28-32.

⁸ Цитирано по *Тончева, Г.* Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие през XVI – XIV в. пр. Хр. – Векове, 3, 1973, с. 17-24.

единица⁹. Слитък с подобна форма е открит и във водите до нос Калиакра. Той представлява сплав от злато, сребро и мед и тежи 1445 г¹⁰. Като още едно доказателство за търговските връзки на днешните български земи с близки и далечни земи са и многобройните каменни котви, откривани по целия български бряг. Те също са датирани през II хил. пр. Хр.

При драгиране на Бургаското пристанище е открито селище от бронзовата епоха, намиращо се днес на дъното на залива, недалеч от *Сладките кладенци*. Близко до съвременния бряг на Атанасовското езеро явно също е имало малко селище от Античността (IV – II в. пр. Хр.). На северозападния бряг на Бургаското езеро са открити наколни жилища. Може би езерата още в праисторическата, и особено в античната епоха, са се използвали не само за риболов, а и като воден път. По този начин се е улеснявала връзката по вода. Търговските връзки около езерата през Античността са засвидетелствани и от няколко монетни съкровища: месамбрийски монети при с. Батово, статери на Лизимах при Дебелт и съкровището от аполонийски драхми от връх Шилото¹¹.

Както бе вече споменато, в римската епоха от тук е минавал западнопонтийският път. Според Велизар Велков римският път е следвал трасето на много по-стар път, който е следвал бреговата ивица и е свързвал Бизантион с устието на река Дунав¹². Вероятно при *Сладките кладенци* от него се е отделяло разклонение, което е потегляло за вътрешността на Тракия. Този път е вървял в посока към Дебелт, като е минавал между Бургаското и Мандренското езеро. Трасето на пътя между споменатите езера е осеяно с множество антични археологически обекти.

На първото, най-близко разположено до морето възвишение (връх Шилото), което се намира само на 5 км от морето, според Петър Балабанов се намира тракийска крепост¹³. Културните напластявания тук са от ранножелязната, класическата, елинистическата и римската епоха¹⁴. От тук произхождат няколко интересни предмета, както и едно монетно съкровище от 120 сребърни аполонийски драхми¹⁵. Тези материали подтикват изследователите от Бургаския музей да заговорят за светилище на връх Шилото¹⁶.

⁹ *Карайотов, И.* Цит. съч., с. 14.

¹⁰ *Тончева, Г.* Цит. съч., с. 17-24.

¹¹ *Кияшкина, П.* За един неизследван археологически обект от територията на Бургас. – В: ИНМБ, III, Бургас, 2000, с. 106-116.

¹² *Велков, В.* Пътища по западното Черноморие в предримската епоха (VI – I в. пр. Хр.). – В: ИВАД, XIV, 1963, с. 25-33.

¹³ *Балабанов, П.* Антични селища от територията на Бургас. – В: ИМЮИБ, II, 1979, с. 28.

¹⁴ *Карайотов, И.* Антично светилище край Бургас. – Черноморски фронт, бр. 12894 / 11.07.1984.

¹⁵ *Кияшкина, П.* Цит. съч., с. 106-116.

¹⁶ *Кияшкина, П., И. Карайотов.* Светилище на върха. – В: Бургас – вечното пристанище. Бургас, 2000, с. 58-61.

На брега на Мандренското езеро се намира друг археологически обект. Иван Карайотов счита, че това е тракийска крепост¹⁷, а според Петър Балабанов тук се е намирал тракийски тюрзис¹⁸. От тук произхождат много бронзови монети на Аполония; диобол на Аполония, бронзова монета на Месамбрия от типа “Атина Алкис”, бронзова монета на Мостис, както и каменна котва за лодка. Тя е с по-малко тегло от корабните котви и е с една дупка. Иван Карайотов допуска вероятността тракийският владетел на този тюрзис да е упражнявал власт върху емпориона *Сладките кладенци* и върху близо разположените мини¹⁹.

Близо до югозападния бряг на Бургаското езеро се намира могилен некропол. Недалеч от този некропол се намира стара мина (сега рудник Върли бряг). Там и до днес могат да се забележат следи на стар рудник, който е бил разработен още през желязната епоха²⁰.

В непосредствена близост до *Сладките кладенци* е намерена лодка еднодръвка. Тя е била изхвърлена от морето след голяма буря и е датирана от желязната епоха²¹.

На територията, където днес е разположен град Бургас, се намират два ниски рида, които в миналото са се вдавали много по-навътре в морето. По този начин между ридовете се е образувал малък залив. Според Петър Балабанов, недалеч от този залив (в централната част на Бургас), може би е съществувала пътна станция през римската епоха²². В самия център на Бургас при изкопни работи са разкрити 14 гроба, които са датирани от изследователя им Михаил Лазаров в римската епоха (IV век)²³. Съществува предположение, че този некропол принадлежи на селище от същата епоха, разположено недалеч²⁴. Може би става въпрос за един от бургите, построени при император Антонин Пий²⁵. Както съобщава един латински надпис, намерен в село Пънчево, с такива бурги били снабдени и границите на територията на колонията Деултум²⁶. Че границата на Деултум се е простирала до Бургас, научаваме от друг латински надпис, намерен тук²⁷. Една стъклена гривна от черно стъкло (със заоблено триъгълно сечение), както отбелязва самият

¹⁷ *Карайотов, И.* Тракийска крепост на северния бряг на Мандренското езеро. – Изкуство, 2-4, 1975, с. 36-44.

¹⁸ *Балабанов, П.* Тракийски тюрзис близо до Бургас. – В: ИМЮИБ, VII, 1984, с. 11-37.

¹⁹ *Карайотов, И.* Лодка еднодръвка. – В: Бургас – вечното пристанище. Бургас, 2000, с. 25.

²⁰ *Davies, O.* Prehistoric copper mines near Burgas. – *Man* XXXVI, 1936, 118, p. 92-93.

²¹ *Карайотов, И.* Цит. съч., 2000, с. 24-26.

²² *Балабанов, П.* Цит. съч., 1979, с. 27 и сл.

²³ *Лазаров, М.* Некропол от IV в. на н. е. в Бургас. – *Археология*, 4, 1967, с. 48-53.

²⁴ Пак там, с. 51.

²⁵ Пак там, с. 52.

²⁶ *Кацаров, Г.* Антични паметници из България – В: ИАИ, IV, 1926, с. 107 и сл.

²⁷ *SIL*, III, No 12329; *Шкорпилови, Х. и К.* Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – В: СЧУНК, IV, 1891, с. 117; *Шкорпил, Х. и К.* Старовремски надписи из разни краища на България. – В: СЧУНК, VII, 1892, с. 88.

Лазаров²⁸, има паралел с подобна гривна (но с кръгло сечение), намерена в една от гробниците около църквата *Св. София* в София, които се датират от втората половина на IV в. пр. Хр.²⁹ Разбира се, може да става дума за случайно съвпадение. В един от гробовете се намери интересна огърлица. Тя се състои от мъниста с продълговата форма от алабастр и четиринайсетстранни мъниста от кехлибар. Подобни кехлибарени мъниста се откриват на територията на Украйна³⁰ и са свързани с Черняховската култура. Но такива мъниста се откриват най-вече на територията на Румъния и са свързани с културата Сънтана де Муреш – некропола при Търгшор³¹, при Петриш³², некрополите в областта Мунтения³³.

Към тези обекти трябва да прибавим и многобройните останки на мястото, където по-късно възниква римската колония Деултум. От тук произхождат около 15 кг бронзови монети на Филип II от IV в. пр. Хр., както и тетрадрахми на Бизантион (Лизимахов тип) от II в. пр. Хр. Тук се откриват и много фрагменти от гръцки амфори, както и бронзови монети на Месамбрия и Кабиле. При разкопките е открит и един интересен керамичен фрагмент с надпис “Довел”. Въз основа на това Иван Карайотов смята, че римляните възприели името на селището от траките³⁴.

Данните за селището *Сладките кладенци* датират от преди повече от век. Още в края на XIX век братя Шкорпил съобщават за останки на антично селище в южното предградие на Бургас³⁵. Първоначалното мнение на братята за селището *Сладките кладенци*, още при първото им посещение в Бургас е, че тук се намират останките на Апология Понтика. По-късно братя Шкорпил ревизират становището си и се присъединяват към мнението, че Апология трябва да се търси на Созополския полуостров. Останките при *Сладките кладенци* започват да се считат за римската пътна станция *Pudizo*³⁶.

За случайни находки на фрагменти от червенофигурна атическа керамика от това място съобщава и Богдан Филев³⁷. Освен за керамични

²⁸ Лазаров, М. цит. съч., с. 49.

²⁹ Филев, Б. Софийската църква “Св. София”. София, 1913, с. 64.

³⁰ Сымонивич, Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре. – МИА СССР, 82, табл. XV; Сымонивич, Э. А. Памятники черноховской культуры степного Приднепровья. – СА, XXIV, 1955, с. 282-316; Кухаренко, Ю. В. Поселение и могильник полей погребений в селе Привольноу. – СА, XXII, 1955, с. 125-152, табл. II-IV.

³¹ Diaconi, Ch. Tirgşor. Necropol din secolele III-IV e.n. Bucureşti, 1965, p. 46, 48, 54, 56, 65, tabl. CXXXVIII (16, 18).

³² Zaharia, N., V. Palad. Sondajul din necropola de la începutul epocii migraţiilor de la Pietris. – MSA, VIII, 1962, p. 596, fig. 7(6).

³³ Mitrea, B., C. Preda. Necropol din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia. Bucureşti, 1966, p. 72, fig. 185 (5).

³⁴ Карайотов, И. Монетарниците на Южния Понт (4) Колония Флавия Пакис Деултензиум. – Море, 6, 1994, с. 70-75.

³⁵ Шкорпил, К. и Х. Цит. съч., 1891, с. 103-140.

³⁶ Пак там, с. 118.

³⁷ Филев, Б. Новооткрити старини. – В: ИБАД, I, 1910, с. 226

фрагменти, той съобщава и за други антични предмети (колективна находка от 69 аполонийски бронзови монети) от същото място, които той датира не по-късно от IV в. пр. Хр. Така Филов заключава, че всъщност Бургас не е бил основан във византийско време, както се е смятало тогава, а датира още от времето на гръцката колонизация³⁸. През 1912 г. Георги Кацаров публикува старогръцки надпис (който той датира в III в. пр. Хр.), открит на това място³⁹. Иван Панделеев публикува намерени на това място керамични фрагменти, амфорни дъна, римски лампички, както и изцяло запазена голяма амфора, намерена още преди 1910 г.⁴⁰.

Първите сондажи тук провежда Иван Гълъбов през 1948 г.⁴¹. Открити са множество цели и фрагментирани керамични съдове, датирани в периода VI-III в. пр. Хр.⁴².

През 1962, 1963 и 1964 г. в южната част на селището са проведени разкопки от Михаил Лазаров. Проучванията са затруднени от факта, че част от обекта е под вода. Разкрити са следи от жилища и два склада за амфори. Разкрит е и част от некропол с трупоиизгаряне. От него са извадени червенофигурни съдове и много теракоти. Въз основа на намерените материали Михаил Лазаров датира селището от втората половина на VI в. пр. Хр. до началото на III в. пр. Хр. Авторът смята, че селището тук е търговско поселение на Аполония⁴³.

В Бургаския музей постъпват и много случайни находки от обекта, повечето от които, за съжаление, непубликувани. Много малка част от тези находки са публикувани⁴⁴.

Понеже територията на селището попаднала в двора на бившата текстилна фабрика “Яна Лъскова”, през 1978 г. са проведени спасителни разкопки във връзка със строителството на нови цехове. Под ръководството на Петър Балабанов и Цоня Дражева е изследвана площ от около 500 м²⁴⁵. Разкопаният участък се намира в северната част на селището, североизточно от

³⁸ Пак там, с. 226; **Филов, Б.** Новооткрити старини. – В: ИБАД, II, 1911, с. 268-287.

³⁹ **Касаров, Г.** Eine neue thrakische inschrift. – AA, XV, 1912, p. 95-100. (Jahresh. des österr. Arch. Inst. XV Weiblatt).

⁴⁰ **Панделеев, И.** Стари селища около Бургас. 2. Ваякьойското езеро. – В: ИБАИ, IV, 1926-1927, с. 306.

⁴¹ Общо за разкопките тук вж.: **Лазаров, М.** Археологическите разкопки и проучвания в Бургаски окръг. Резултати, проблеми и задачи. – В: ИБМ, I (1969), 1971, с. 7.

⁴² **Гълъбов, И.** Археологически приноси за историята на град Бургас. – В: ИНМБ, I, 1950, с. 241-251.

⁴³ Материалите не са публикувани. Кратък доклад е изнесен на XII археологическа конференция в Стара Загора през 1967 г. Вж.: **Найденова, В.** XII отчетна археологическа конференция. Археология, IX, 1967, 3, с. 71; вж. също и: **Лазаров, М.** Цит. съч., 1971, с. 3-19.

⁴⁴ **Бакалова-Делийска, М.** Керамични находки от западното Черноморие. – В: ИАИ, XXIII, 1960, с. 253-260.

⁴⁵ **Балабанов, П., Дражева, Ц.** Тракийски некрополи в квартал “Победа” в Бургас. – В: ИМЮИБ, VIII, 1985, с. 9-29.

обекта, разкопан от Михаил Лазаров. Авторите определят разкрития от тях некропол като тракийски.

От *Сладките кладенци* произхождат многобройни и разнообразни археологически материали, които се откриват още на повърхността. Количеството им в дълбочина нараства, а след 1 м дълбочина рязко намалява. На дълбочина от около 1,2 м напълно изчезва, като оттам започва или слой чист пясък или рукват подпочвените води. Културните пластове на цялата територия на античното селище са разбъркани значително. Причините за това, освен високото ниво на подпочвените води на това място, са и продължителната обработка на земята и строителството. В резултат на това стратиграфията на пластове е нарушена значително, като културните останки са значително разбъркани, а на места те са унищожени напълно.

Въпреки че на територията на селището е открит сравнително богат материал, много малка част от находките е публикувана. Тук са открити голям брой амфори от класическата и самото начало на елинистическата епоха. Те са открити като че ли подредени в пясъка и затова Иван Карайотов третира това място като амфорни складове⁴⁶. Голяма част от амфорите са тасоски. Открити са също така и много тежести за рибарски мрежи⁴⁷. Те свидетелстват, че търговията не е била единственото занимание на обитателите на селището. Преди построяването на пътя Бургас – Созопол, недалеч от брега на Бургаското езеро, са открити два червенофигурни кратера и едно ойнохое. Последното е с изключително интересна форма, приличаща на кана. В него не е намерено нищо друго освен тиня, пясък и вода. Тези находки са били открити направо в пясъка на дълбочина не повече от 0,50 м. Според Мария Бакалова-Делийска червенофигурният съд се отнася към IV в. пр. Хр.⁴⁸ Тази находка навежда на мисълта, че е възможно в случая да става въпрос за останки от ритуални действия. Твърде възможно е да имаме погребения чрез трупозгаряне, като за урна е бил използван червенофигурен съд. Такива погребения са познати от *Сладките кладенци*. Погребение в камбановиден кратер е открито през същата 1958 г. и в некропола на Месамбрия, като кратерът е бил покрит с чернофирнисова паница⁴⁹.

Иван Карайотов намира сходство във формата и сцените от ойнохое от *Сладките кладенци* и това, открито в могилата *Светица* край Казанлък⁵⁰. Тези и други факти му дават основание да нарече емпориона *Сладките кладенци* – “Пристанище на тракийските царе”. Той допуска, че тракийските царе, погребани в гробниците в Долината на тракийските царе край Казанлък са контролирали и цялата морска търговия, осъществявана от емпориона

⁴⁶ *Карайотов, И.* Кръстопът на цивилизациите. В.: Бургас – вечното пристанище. Бургас, 2000, с. 16-24.

⁴⁷ *Гълъбов, И.* Цит. съч., 1950, с. 248-249.

⁴⁸ *Бакалова-Делийска, М.* Цит. съч., 255.

⁴⁹ Пак там, 257-260.

⁵⁰ *Карайотов, И.* Бургас – пристанището на тракийските царе. – *Море*, 2004, 9-10, с. 10-12.

*Сладките кладенци*⁵¹. Прави му впечатление и един друг факт. Това е приликата на амфората, открита от Георги Китов в могилата *Светица*, с две амфори от района на *Сладките кладенци*. Едната амфора е открита при драгиране на рибното пристанище в Бургас, а другата - в ямното тракийско светилище край Дебелт⁵². Тези амфори са аналогични и на амфорите, открити в *Сладките кладенци*.

Най-масово присъстващият керамичен съд в *Сладките кладенци* е амфората. Фрагментите от амфори заемат близо 75 % от намерената керамика. Голяма част от тях са публикувани⁵³. Откриваните амфори са най-често във фрагментирано състояние, но нерядко се откриват и цели. При разкопките, проведени тук през 1978 г., са документирани фрагменти от амфори, произхождащи от множество центрове на античния свят: Тасос, Лесбос, Хиос, Хераклея Понтика, Менде и други⁵⁴.

От *Сладките кладенци* произхождат и множество амфорни печати. От публикуваните през 1950 година 15 амфорни печата от Бургаския музей, 5 произхождат от *Сладките кладенци*. Три печата са определени като тасоски. За другите два авторката посочва, че глината им напомня на тасоските⁵⁵. Балабанов и Дражева публикуват печат, който представлява врязана окръжност, както и един печат с фигура на Херакъл, на едно коляно, опънал лък⁵⁶ и принадлежи на Тасос⁵⁷. Печати с вид на врязана окръжност се срещат често. Понякога те са поставени на шийката на съда⁵⁸. Изказани са различни хипотези за техния произход⁵⁹, а съществува предположение, че амфори с подобни печати са произвеждани в различни центрове⁶⁰.

Изобщо в емпориона преобладават значително вносните съдове. Фината вносна керамика, произхождаща от емпориона, принадлежи на два основни керамични центъра на древния свят. Най-старите съдове, открити тук, принадлежат към родоско-йонийската (източногръцката) керамика. Това са фрагменти от два съда: амфориск и още един съд, от който е запазен фрагмент от устието и стените. И двата съда са фрагментирани. Към тях може би трябва да се прибави и една глинена лампа с вероятен йонийски произход, както и някои други фрагменти. Тези съдове се датират в края на VI и началото на V в.

⁵¹ Пак там, с. 12.

⁵² Пак там, с. 10-11.

⁵³ Вж.: *Лазаров, М.* Антични амфори от Българското черноморие (VI – I в. пр. н. е.). – В: ИИМВ, IX, 1973, с. 3-51, №№ 32, 33, 61, 64, 92-96, 100-114, 116-119, 147, 157, 180, 210, 211.

⁵⁴ *Балабанов, П., Ц. Дражева.* Цит. съч., с. 14.

⁵⁵ *Алексиева, А.* Амфорни печати в Бургаския музей. – В: ИИМВ, I, 1950, с. 45-51. (№ 1, 2, 3, 10, 12).

⁵⁶ Пак там, с. 21.

⁵⁷ *Bon A-M et Bon A.* Les timbres amphoriques de Thasos. – In: Etudes Thasiennes, IV, P. 1957, № 249-250.

⁵⁸ *Grace, V.* Stamped wine jar fragments. In: BCH, 1955, p. 539, No 215.

⁵⁹ *Лазаров, М.* Непубликувани амфори и амфорни печати от Българското черноморие. – В: ИИМВ, XI, 1975, с. 3-34, с цит. лит.

⁶⁰ *Балабанов, П., Ц. Дражева.* Цит. съч., с. 21.

пр. Хр. и са най-старите, откривани на територията на емпориона. По този начин те дават и долната граница на съществуване на селището.

За разлика от гореописания тип керамика, атичската керамика е широко застъпена сред материалите, открити в *Сладките кладенци*. Широко застъпени са както червенофигурните (средата на V – края на IV в. пр. Хр.), така и чернофирнисовите (средата на V – началото на III в. пр. Хр.) съдове.

От емпориона *Сладките кладенци* произхождат и три фрагментирани теракоти. И трите изобразяват женски фигури, като двете са на седнала жена. Двете фигури на седнали жени са правени на калъп, а третата женска фигура – на ръка и е изработена сравнително грубо. Балабанов и Дражева предполагат, че едната седнала женска фигура представя Кибела. Те разглеждат теракотите като вносна керамика⁶¹.

Местната керамика от емпориона *Сладките кладенци* е значително по-слабо застъпена от вноската. Тя е представена от съдове и предмети, типични за Тракия: дълбоки паници със завит навътре ръб на устието, гърнета с долепени до тялото подковообразни дръжки, кани, урни с релефна украса, правени на ръка. Балабанов и Дражева датират повечето от тези съдове през втората половина на IV в. пр. Хр.⁶² Застъпени са както съдове, работени на грънчарско колело, така и такива, изработени на ръка. От последните са известни урни и цедилки. Има основания да се смята, че този тип керамика се запазва до края на елинистическата епоха⁶³. Част от съдовете, изработени на грънчарско колело, повтарят формите на вносните. За разлика от вносните, те са без фирнис, а и изработката им е доста по-груба. Глината също има специфичен състав. Малък брой фрагменти са описани като принадлежащи към сивата тракийска керамика, характерна за вътрешните области на Тракия⁶⁴.

Към местната керамика трябва да прибавим и много други предмети, изработени от глина. Това са тежести за рибарски мрежи, правени на калъп от добре изпечена глина (със светлокафяв до сив и черен цвят) с примеси от пясък. При разкопките, проведени през 1978 г. са описани 11 цели тежести⁶⁵. Към тях трябва да прибавим и тежестите за стан. Те са правени на ръка от лошо изпечена глина. Имат сив до черен цвят и съдържат множество примеси от пясък и дребни камъчета. Откриват се също и прешлени за вретено, правени на ръка, както и един изработен от вторично използвана стена на съд. Част от тези находки е публикувана⁶⁶.

⁶¹ Пак там, с. 20-21.

⁶² Пак там, с. 22.

⁶³ *Čičikova, M.* Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. – In: *Acta antiqua Philippopolitana*. S., 1963, p. 35 sqq.

⁶⁴ *Балабанов, П., Ц. Дражева.* Цит. съч., с. 22.

⁶⁵ Пак там, с. 22-24.

⁶⁶ Пак там, с. 23-24, фиг. 17, 18.

В емпориона *Сладките кладенци* почти напълно липсва строителна керамика, така характерна за множество други обекти по крайбрежието от тази епоха⁶⁷.

Както вече бе споменато по-горе, от емпориона *Сладките кладенци* произхожда и старогръцки надпис, публикуван за пръв път още през 1912 година. По-късно надписът е публикуван и от Георги Михайлов⁶⁸, който смята, че надписът е пренесен тук от Аполония. Това, обаче, изглежда малко вероятно. Надписът е издълбан върху мраморна плоча с триъгълен фронтон в горната част. Там е изобразен Арес – гол, седящ и въоръжен с шлем, щит и меч. Мраморната плоча е счупена. Четат се горните четири реда, като последните два само частично: “*По препоръка на архонтите народното събрание реши: след като Рескупорис, изпратен от баща си цар Котис като заложник и от тогава чака в града...*”. Иван Карайотов смята, че Рескупорис и Котис са бизийски царе от средата и втората половина на I век пр. Хр. Както бе отбелязано, Кацаров датира надписа значително по-рано (III в. пр. Хр.). Но от района на Бургас произхождат още два надписа. Те са с името на бизийския цар Реметалк II. Единият е вече публикуван от Михайлов⁶⁹. Другият е от връх *Шилото* и е върху цокъла на статуята на облечения Аполон⁷⁰. Според Иван Карайотов надписът от *Сладките кладенци* е пряко свидетелство за присъствието на тракийски аристократи в емпориона през I в. пр. Хр.⁷¹

Михаил Лазаров през 1962-1964 г. разкрива малка част от некропол в южните покрайнини на селището. Погребенията са извършени чрез трупоизгаряне, а прахът е поставен в червенофигурни кратери, преизползвани като урни⁷².

През 1978 г. от Петър Балабанов и Цоня Дражева е разкопан друг некропол в северната периферия на античното селище⁷³. Разкопаната част на некропола е около 500 м². Гробовете са се намирили на нивото на подпочвените води, което не е позволило пълното им проучване. Погребенията са извършени отново чрез трупоизгаряне, като кремацията е ставала извън гробовете. За погребални урни, както и в южния некропол на селището, са използвани най-често керамични съдове за ежедневна употреба – амфори, гърнета и други, а не специално направени за целта урни. Балабанов и Дражева разграничават два основни вида погребения. При първия вид съдът е поставян на право в плитка яма, като понякога върху него има купчина дребни камъни.

⁶⁷ *Дремсизова, Ц.* Тухли с печати от некропола на Аполония. – В: Аполония. София, 1963, с. 321-325.

⁶⁸ *Mihailov, G.* Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, F. Serdicae, 1970, No. 389.

⁶⁹ *Ibidem*, No. 378.

⁷⁰ Надписът не е публикуван.

⁷¹ *Карайотов, И.* Цит. съч., 2004, с. 11.

⁷² Материалите не са публикувани. Кратък доклад е изнесен на XII археологическа конференция в Стара Загора през 1967 г. Вж.: *Найденова, В.* Цит. съч., с. 71; вж. също и: *Лазаров, М.* Цит. съч., 1971, с. 3-19.

⁷³ *Балабанов, П., Ц. Дражева.* Цит. съч., с. 9-29.

При втория вид гробовете са оградени със стени от ломени камъни. Тези стени образуват правоъгълни или кръгли камери. Освен това, в източната част на изследваната територия са разкрити три каменни съоръжения, които изследователите тълкуват като култови площадки⁷⁴. Основание за това авторите намират във факта, че около тези съоръжения са намерени множество фрагменти от битови съдове: киликси, скифоси, леканета, панички, както и голям брой цели и фрагментирани лампи. Приблизително в центъра на полукръглата площадка е разчистено петно, наситено с пепел и въглени⁷⁵.

Към първия вид се отнасят 10 гроба. При 9 от тях погребението е извършено в амфори, а при едно – в тумбесто гърне.

Към втория вид спадат 4 гроба. При два от тях погребението е извършено в гроб, оформен като правоъгълна камера. В единия гроб пепелта е събрана в амфора, а в другия - в гърне. При други два гроба е оформена кръгла гробна камера, като и този път в единия случай пепелта е събрана в амфора, а в другия – в дълбока паница.

Изследователите на обекта отбелязват, че характерът на погребенията и наличието на култови площадки намират „многобройни аналогии в тракийските некрополи” от ранноелинистическата епоха⁷⁶. За целта Балабанов и Дражева се позовават на материали, публикувани от Александреску⁷⁷. Неизвестно защо, авторите посочват само 4 съда и то открити далече от изследвания обект, извън територията на България (в Румъния)? Нима при тези многобройни аналогии не би било по-добре да се посочи обект, намиращ се в близост до изследвания от тях обект (ако има изобщо такива)? А, както бе отбелязано по-горе, тракийски обекти изобилстват дори в близките околности на селището. Все пак авторите са принудени да признаят, че откритите фрагменти от керамични съдове (дори и тези, които определят като местно производство) имат най-точни аналогии в двете най-близки гръцки колонии на Черно море – Аполония и Месамбрия, както и в другите крайбрежни селища и градове⁷⁸.

Селището *Сладките кладенци*, по всичко изглежда, не е било разположено на голяма територия. Все пак, вносна керамика, амфори и червенофигурни фрагменти се откриват в акваторията по цялото протежение на брега от Рибното пристанище до Пристанището на строителното предприятие *Транстрой*. Амфорни складове са били засечени и при изкопни работи на улица *Индустриална*. Засега не са регистрирани значителни архитектурни останки на това място. Открити са следи единствено от глинени фрагменти от стени на глинобитни жилища. Има вероятност част от селището да се намира на дъното на залива, поради покачване на морското равнище. За

⁷⁴ Пак там, с. 10-11.

⁷⁵ Пак там, с. 11.

⁷⁶ Пак там, с. 13.

⁷⁷ *Alexandrescu, A.* La nécropole gète de Zimnicea. – In: Dacia, XXIV, 1980, fig. 5; fig. 9; fig. 67, 68.

⁷⁸ *Балабанов, П., Ц. Дражева.* Цит. съч., с. 14.

това говорят и материалите, намирани непрекъснато по протежение на цялата брегова ивица на залива. По всичко изглежда, обаче, че селището не е било изобщо укрепено. Притиснато, от една страна, от морето, а от другата - от езерото Вая и разположено единствено върху пясъчната ивица между тези водни басейни, селището не е имало големи възможности за разрастване. Според Иван Гълъбов за това е пречел и нездравословният климат на това място⁷⁹. Според наблюденията, направени на това място при сондажни изследвания, изкопите за пристройки на завода, който днес се намира на това място, както и от разпита на околните собственици, Иван Гълъбов очертава границите на античното селище⁸⁰. Центърът му вероятно се е намирал около двата сладки кладенеца⁸¹. Откриваните керамични фрагменти в източна посока постепенно намаляват и напълно изчезват в градината до затвора. Южните му граници явно не са отивали по на юг от днешното шосе. При разпита на собствениците на имоти на това място се оказва, че основите на къщите, строени тук, не са срещнали никакви следи от предишен живот. Засега границите на селището на запад и югозапад не са установени. В изкопи, правени на мястото на тогавашния говежди пазар, са били намерени множество керамични фрагменти. Сондажите, направени в края на 40-те години на миналия век също дават голямо количество керамични фрагменти⁸². По време на тези сондажи не са били открити никакви архитектурни детайли и каквито и да било материали, свидетелстващи за някакви по-масивни строежи.

Откритите материали са по-скоро останки от търговските дейности, извършвани на това място. Това са предимно керамични фрагменти от амфори, както и вносна луксозна керамика.

Петър Балабанов счита, че античното селище, познато в българската наука под името *Сладките кладенци*, не е било емпорион, а тракийско търговско селище⁸³. Разкопаните от него и Цоня Дражева гробове той определя като тракийски и говори за чисто тракийският характер на двата некропола. Това, според него, свидетелства за преимуществено тракийския етнически произход на жителите на селището⁸⁴. Струва ми се, обаче, че аргументите му не са достатъчно убедителни. Иван Карайотов смята, че селището *Сладките кладенци* е емпорион и дори, че това е най-голямото търговско представителство на древните аполонийци⁸⁵. Той отбелязва и още два емпориона около днешен Бургас – единият в квартал *Изгрев*, а другият - в квартал *Меден рудник*⁸⁶.

⁷⁹ Гълъбов, И. Цит. съч., 1950, с. 241.

⁸⁰ Пак там, 241-242.

⁸¹ Гълъбов, И. Цит. съч., 1958, с. 7-12.

⁸² Гълъбов, И. Цит. съч., 1950, с. 242.

⁸³ Балабанов, П. Цит. съч., 1979, с. 27 и сл.

⁸⁴ Балабанов, П., Ц. Дражева. Цит. съч., с. 27-28.

⁸⁵ Карайотов, И. Кръстопът на цивилизацията. – В: Бургас – вечното пристанище. Бургас, 2000, с. 16-24.

⁸⁶ Карайотов, И. Цит. съч., 1996, с. 14-18.

Ivan Karayotov

THE BRONZE COINAGE OF MESAMBRIA IN THE PERIOD OF THE ROMAN EMPIRE

Иван Карайотов

МОНЕТОСЕЧЕНЕТО НА МЕСАМБРИЯ ПРЕЗ РИМСКАТА ЕПОХА

Резюме

Монетосеченето на Месамбрия през епохата, когато Тракия е била римска провинция, заема периферно място в нумизматичната литература. Ограничен брой императорски монети са описани в Суплементума на Мионе, в публикацията на Леон Ружичка, в каталога на Лишин и в каталозите на Бритиши музеум и Берлинския музеи. В статията за голямото съкровище от Смядово, Шуменско, Мушмов е описал 34 месамбрийски монети, но те се губят сред големия брой на другите градове от Долна Мизия и Тракия. През 1945 г. познатият дотогава материал е събран и обобщено представен в очерка на Ирини Варуха Христулопулу, отпечатан в книгата на Маргаритис Константиниду "Месамбрия на Евксинския Понт". Напоследък в книгата "Монетосеченето на Месамбрия" отново е направен кратък обзор на римското монетосечене на понтийската колония, но той е на базата само на колекцията на Археологически музей - Бургас и на няколко лични колекции.

Все пак изчерпателното изследване на месамбрийското монетосечене ни подтикна да съберем всичкия достъпен материал от България и частично от чужбина и се получи един доста внушителен брой монети, сечени с прекъсване в периода от Октавиан Август и след дълго прекъсване от Хадриан (117-138 г.) с незначителни паузи до Филип Син (247-249 г.). Откритията на последните години също обогатиха представите ни за монетосеченето на Месамбрия в началото на императорския период. Стана ясно, че градът е сякъл монети в чест на Август и неговия васал тракийския цар Реметалк I. Месамбрия е посветила бронзови монети и на самия Октавиан Август, а също така, както видяхме в предходните глави, последните му бронзови емисии биха могли да бъдат третираны едновременно като автономни и псевдоавтономни. Става дума за монетите от типа "Деметра - ΜΕΣΗΜΒΡΙΑ Απολον", сечен в последните години на I в. пр. Хр. и "Деметра - ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΝΩΝ кадуцей", сечен през втората четвърт на I в. след Хр. Към тях напоследък се добави и контрамарката "забулена Деметра", с която е контрамаркирана една бронзова монета на Реметалк II. Изключително много се обогатиха типовете монети на Гета и на Филип Син. В корпусът, който предстои да излезе от печат е включен

каталот с над 500 бронзови монети на Месамбрия, сечени през римската императорска епоха.

The Mesambrian coinage from the period when Thrace had been a Roman province occupies a site in the periphery of numismatic writing. Insignificant quantities of Mesambria's imperial coins are described in: Mionnet's Supplementum¹, the publication of Leon Ruzicka², Lischin's catalogue³, the catalogues of the British Museum⁴ and the Berlin Museum⁵. The article of Mushmov offers a description of 34 Mesambrian coins from the big treasure from Smyadovo, region of Shumen⁶, however, the examples seem somehow lost in the bulk of pieces coming from the other cities in Moesia Inferior and Thracia. In 1945 the then known material was collected by Iринi Christodouloupoulou and discussed in outline in her essay in M. Konstantinidis' "Mesambria on the Pontos Euxeinos"⁷. Recently, in our monograph "The Coinage of Mesambria"⁸, another rapid review has been presented of the Roman-period coinage of the Pontic colony, however limited to the collection of the Archaeological Museum in Burgas and to a few private collections.

In the *Bulletin of Coin Treasures from Bulgaria*, which was regularly issued until some several years ago, coins of Mesambria, although seldom, have been appearing, too. A summary of the information has been presented in the extensive work of Yurukova "Coinages of the cities in Moesia Inferior and Thracia – the 2nd – 3rd centuries AD. Hadrianopolis"⁹. Her research made evident again that Mesambria's coin output had been a fairly small amount compared to the other cities. Nonetheless, our objective of working out a comprehensive study on the coinage of Mesambria was quite an urge to collect all evidence detectable in Bulgaria and partially abroad. The resultant quantity was impressive, encompassing imperial coins, which had been issued - with a few intermissions – from Hadrian (117 – 138) till Philip-Son (247 – 249). Recent finds also helped to enlarged apprehension of Mesambria's coinage at the start of the Imperial period. It was established that the city had struck coins in honor of August and his vassal the Thracian king

¹ *Mionnet, T. E.* Description de médailles antiques, grecques et romaines, Souplément II, Paris, 1822.

² *Ruzicka, L.* Mesambria inedita, In: Berliner Münzblätter, Neue Folge, XXXVI, Jahrg. № 167 November 1915, S. 405-432.

³ *Collection C. N. Lischin*, Monnaies grecques, Thrace, Macon, 1902, p. 63-67 (Messembria), 573-609, Pl. X, 580-606.

⁴ *Barclay V.* Head et Perci Gardner, Catalog of Greek Coins. The taur. Chersones, Sarmatia, Dacia, Thrace, p. 133-135.

⁵ *Sallet, A. V.* Beschreibung der antiken Münzen, Bd. I Chersonessos-Thrakische Könige, Berlin, 1888.

⁶ Mushmov-Smedovo, 1 – 41, Pl. I – III

⁷ *Χριστοδουλοπούλου, Επρ.* Συμπλήρωσις εἰς τὰ ἀρχαῖα νομίσματα τῆς Μεσημβρίας – In: Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης, Η Μεσημβρία τοῦ Εὐξεινίου, Τόμος πρῶτος, Ἱστορία, Ἀθῆναι, 1945, 102-125, Tables I–II

⁸ *Καραϊστωβ, Ив.* Монетосеченето на Месамбрия. Бургас. 1992, 120 стр.

⁹ *Юрукова, Й.* Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II - III в. Хадрианопол. София, 1987

Rhoemetalces I¹⁰. Mesambria had also dedicated bronzes to Augustus-Octavian sole and, as seen in the previous chapters, the later of the city's original bronze issues may be considered autonomous and quasi-autonomous at the same time. These are the two varieties "Demeter - MESHMBRIA Apollo", which was struck in the last years of the 1st century BC and "Demeter – ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΝΩΣΝ caduceus" from the second quarter of the 1st century AD. Recently, the countermark "veiled Demeter", which appeared on a bronze coin of Rhoemetalces II, also joined them.

Accumulated information thus leads to a most unambiguous conclusion, namely that Mesambria of the first three centuries AD should not be considered a city of no importance for the development of the Balkan region. Although neighboring Anchialus had greatly overshadowed it, having become during that period a center of a strategy and subsequently a center of an even larger territory, Mesambria was nevertheless persistent in maintaining her *polis* traditions. Moreover, coins indicate that at the beginning of this period – end of the 1st century BC and the first half of the 1st century AD – Mesambria had actually been a standard to which Anchialus aspired to a significant extent. Coins of Rhoemetalces II had been countermarked in either city. Our examination of Mesambria's provincial coinage uncovered a new bloom by the end of the period, which may turn out to have been of significance for the further development of the city. Therefore, we hope that our research will contribute to reevaluation of standpoints and no longer will Mesambrian history of the first three centuries AD be regarded as a standstill between the city's peak developments in the Hellenistic and the Middle Ages.

August and Rhoemetalces (Fig. 1)

The moderate issues under the Emperor August bore the characteristics of style that labeled Mesambria's last autonomous coins and naturally, August's portrait on the coins possessed all conventional features that the whole of the nascent provincial coinage adopted under the influence of Rome.

The obverse die A₁ had been used for the issue "August – Rhoemetalces I" and also for one of the Augustan coins. Most probably, the fact is rather meaningful that at the start of the city's imperial coinage the same type was struck on the reverse of the Augustan and the autonomous coins. Yet by now this remains an isolated phenomenon and the city's return to countermarking of coins - now regal – as well as to the "quasi-autonomous" issue "Demeter – caduceus" of extremely primitive style, as already pointed out, testifies to the substantial demand for bronzes which was experienced in the neighborhood. The great number of Roman bronze coins from the time of Claudius and Nero in the hoard of the near-by Aquae Calidae points to the same conclusion¹¹.

¹⁰ *Карайотов, Ив.* Залезът на месамбрийското автономно монетосечене. – В: Нумизматика и сфрагистика IV, 1995-97, с. 42-53.

¹¹ *Filov, B.* Archäologische Funde im J. 1910, Bulgarien, AA XXV, 1911, S. 354; Kiachkina, P. Ivan Karayotov, Aquae calidae - centre de la culture thrace, In: Thracia Pontica VI,1, Sozopol, 1994, p. 125-130.

The first imperial coin of Istrus, described in Pick and Regling's catalogue, reminds thematically of the Augustan mesambrians¹². It has a reverse facing Apollo in a long wear, with a lyre in the left hand and maybe phiale in the right, the second device being under question. However, the inscription on the obverse reads ΑΥΤΟΚΡΑΤ...//ΣΕΒΑΣ..., which moves the specimen away from the Augustan era. Besides, the emperor's "light beard" ("leicht bärtig") and the reverse side, compared to some later issues of the Istrian mint, prevent Pick and Regling from concluding categorically about the date. Regretfully, the publication does not furnish any photo of the coin to allow for juxtaposing of the Mesambrian and Istrian coins.

The Mesambrian Apollo Citharoedos (**Fig. 2**) with its belted long robe, plectrum and the lyre supported only against the body, stands most closely to a reverse of provincial coins of Perinthus signed by Nero¹³. The local features of the type will be discussed in the Chapter about the Mesambrian pantheon.

The coin of Septimius Severus countermarked with the letters ΧΓ which, according to Lazarenko, denote the denomination¹⁴, is of the variety with reverse Corybantes.

Hadrian (117 – 138)

(Publius Aelius Hadrianus, emperor's title: Traianus Hadrianus Augustus, Hadrianus Augustus, ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΗΑΡΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ (Fig. 3 and 4)

The dies of the Hadrianic coins in Mesambria revive the nice traditions of the local die cutters. Although more than a century has elapsed, the reverse "Apollo with lyre and plectrum" occurs again on this very impressive issue of Hadrian. Even more impressive is a recently published unique coin with an obverse portrait of Hadrian and Trajan and a surrounding legend circumscription ΜΕΣΑΜΒΡΙΑΝΩΝ on the reverse¹⁵.

So far we know of two Hadrianic denominations - Denomination V and Denomination II. The varieties "Apollo with plectrum and lyre" (....) and "seated Dionysos with thyrsos and kantharos" (....) represent the bigger denomination and the type "Hermes with caduceus and purse" - the smaller one. As far as the emperor's title is concerned - ΑΥΤ ΚΑΙΤΡΑΑ/ΔΡΙΑΝΟC ΔΙC CEB - we would draw attention to the combination ΔΙC CEB or "twice CEB (ΑCΤΟC)" and also to the transition/replacement from CEB to the Latin borrowing AUG, which appears in the title on the smaller-denomination of Hadrian.

The legends known so far display the features of the coinage from the first period of Hadrian's reign. Denomination V bears the inscription ΑΥΤ ΚΑΙΤΡΑΑ/ΔΡΙΑΝΟC ΔΙC CEB and Denomination II respectively:

¹² *Pick, B.; Kurt Regling*, Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien, II, Berlin, 1910. No 484.

¹³ *Schönert, Ed.* Die Münzprägung von Perinthus, Berlin, 1965. Schönert-Perinthus, No 249-250.

¹⁴ *Lazarenko, Ig.* About two Pairs of Countermarks from the South Bulgarian Black Sea Coast, In Archaeologia Bulgarica, III, 1999, 81-82, Pl. I, 1a, 1b.

¹⁵ *Лазаренко, Иг.* Редки монети на Месамбрия от II – III век. – ИМЮИБ XX, 2003, с. 74, Обр. 1.

AUTTRAA/ΔRIANOC AVG. Both contain “TRA” - the abbreviated name of Hadrian’s predecessor. For Yurukova, this abbreviation, coupled with some portrait similarities was a basis to date the first issues of Hadrianopolis to 118 – 122¹⁶. The parallel certainly shows that the Mesambrian coins, too, and first of all, the Denomination V examples had been, to all appearances, synchronous with the Hadrianopolitan coins and have to be dated therefore to the same time. The fact is somewhat puzzling that in the old metropolis of Mesambria – Byzantium, there existed issues with the same abbreviation of Trajan’s name until the magistrate Demetrios II (128 – 136)¹⁷. The comparison of the portraits, however, is quite convincing and reveals that the Hadrianic mesambrians stand closer to the coins of Hadrianopolis and that the ruler designed on them bears his predecessor’s features. Therefore, the big Mesambrian denomination can be reasonably linked with Hadrian’s first big Thracian tour, which took place around 122 – 125¹⁸. A bilingual inscription, which was recovered between Aquae Calidae and the village of Izvorishte and which in 124 AD - at the time of the provincial governor of Thracia Q. Tineius Rufus - was dedicated to Hadrian¹⁹ also helps – albeit indirectly – the dating. The adoption of the Latin AYT - an abbreviation of AYTYCTOY, which follows the corresponding Greek abbreviation in Hadrian’s title ΣΕΒΑΣΤΟΣ, is also, in our opinion, an indication of a later date of the AUG-issue. For backing up the latter conclusion we shall point to the Hadrianic coins of Byzantium at the magistrate Demetrios II, which also contained AUG in the legend. This evidence presses us to date the Mesambrian smaller-denomination with reverse “Hermes caduceus” a bit later - to the AD 125 – 130 period. The three examples, which we know, were discovered in an excavated grave in the Mesambrian necropolis²⁰ and they have been struck from the same dies.

Hadrian’s visit in Thrace in 122 – 125 not only had an impact over the city of Hadrianopolis which this emperor founded, but was also the incentive to inaugurate mintage in Byzia and according to Yurukova in Anchialus as well²¹.

It was perfectly natural that the awakening of the Mesambrian coinage took place under the Hellenophile Hadrian. The emperor’s visit to the old Hellenic cities of Athens and Corinth, as well as inland Thracia - in Hadrianopolis, had most likely influenced the old Hellenic colony of Mesambria, too. The issue with a reverse Apollo, which became known recently, is one of the most remarkable imperial issues of Mesambria regarding its fine style. In weight – 23.725 gr. - it is considerably heavier than the ordinary coins of Denomination V, being closer instead to the sestertii from the central mints. The old Pontic colony, which was founded by Doric

¹⁶ *Юркова, Й.* Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II - III в. Хадрианопол, София, 1987, с. 11.

¹⁷ *Schönert-Geiss, Ed.* Die Münzprägung von Byzantion, I, Berlin, 1970. No1366 – 1371, Table 68

¹⁸ *Юркова, Й.* 1987, Цит. съч. с. 11.

¹⁹ IGBR, I(2), 384).

²⁰ *Чимбулева, Ж. Димо Кожухаров,* Новопостъпили материали от некропола на Месамбрия. – В: ИИМБс III (Studia in honorem Ivani Galabov), Бургас, 2000, 85-86, ex. 7

²¹ *Юркова, Й.* 1987, Цит. съч. с. 12.

settlers from Megara, Byzantium and Calchedon, rendered homage to the Emperor, famous for his deep respect for the Hellenic culture and presented him, with due honor and solemnity, with the superlative august title ΔΙC CEB.

Septimius Severus (193 – 211)

Septimius Severus, CEPTIMIOC CEYEPOC

After a half-century intermission, though timidly, Mesambria restored its coinage under Septimius Severus. During the long pause, at the time of Antoninus Pius (138-161), Marcus Aurelius (161 – 180) and Commodus (176 – 192), the ancient *politeia* was already left behind by prospering Anchialus²².

We know of three obverse dies from the time of Lucius Septimius Severus with a conventionally designed portrait of the Emperor. The familiar reverse “Apollo with plectrum and lyre” continues (No 12) and the types appear as follows: “Demeter with torch and grain ears” (No 14), “standing Zeus, spear and lightning” (Nos. 15 and 16), “Zeus enthroned” (No17), “Cybele seated left” and “dancing Corybantes” (Nos. 19 and 20). The Corybantes, as will be seen in the Chapter about the Mesambrian pantheon, do not appear in other civic coinages in Thracia and Moesia Inferior.

The obverse and reverse dies of Septimius Severus are both distinguished by their fine style. A certain geometrization is perceived in the depicting of the Corybantes. A coin of this variety has on the obverse a countermark GX²³.

During the two decades of the Severi (193-217), Mesambria had been among the prospering cities in Thracia. The well-being could be seen all over Thracia and Moesia Inferior²⁴. An inscription dedicated to Septimius Severus, which Mihailov dated to 194 AD, i.e. to the beginning of this emperor’s rule, originates from Apollonia²⁵. We cite it here as a testimony to the fact that even prior to the end of the civil war and the final strengthening of Septimius Severus’ position, the new Emperor was paid homage to in the south Black Sea region. It may be presumed that by 194/195 the emperor had strengthened positions enough so as to deal with Byzantium on the Bosphorus. This city of strategic importance between the East and the West, which did not recognize the Emperor’s authority, had thereby to be besieged and in the summer of 196 it was taken by Severus’ legions²⁶.

Naturally, the Mesambrian issues were struck after Septimius Severus’ final recognition. In the legends, as in all old Pontic cities, the name of the provincial governor is missing on the reverse and the obverse inscriptions are short and not containing any elements of the Emperor’s title. The only support for the dating is provided on behalf of analogies with bordering cities as well as by the die-analysis.

²² *Strack, M.* Die antiken Münzen Nordgriechenlands II 1, 1: Thrakien (Thrakische Völkerschft, Abdera, Ainos und Anchialos), Berlin, 1912, 440-453

²³ *Lazarenko, Ig.* O.c. 1999, 1, 81-82, Pl. I, 1a, 1b.

²⁴ *Юркова, Й.* 1087, Цит. съч., с. 15.

²⁵ IGBR, I(2), 396.

²⁶ *Ferrero, G.* Nouvelle histoire romaine, Paris, 1936. p. 267.

It should be paid notice that even the Apollonian mint, with its moderate imperial issuing, dedicated the biggest part of its output to Septimius Severus and Julia Domna. Anchialus did not remain behind with its coins from before the mid-195 with the name of T. Statilius Barbarus, a governor of the province²⁷. The same refers to Byzia as well, which, at this governor of Thracia, had a more limited coinage²⁸. Because of the uprising, Byzantium emitted the first small issue of Septimius Severus in 198 at the time of the arch-priests Gajus Salius Aristenetus and Aelius Heraidos²⁹. We could assume on this background that Mesambria, too, did not run slow. But since the reverse die R7 with Apollo Mousagetas (No 12) is also used for striking coins of Caracalla (No 21) and Geta (No 24), it may be assumed that the coins struck from the die are close to the date of Geta's recognition as an emperor and august – i. e. to 209 or according to latest research – October/November 210³⁰. The other important die-link and henceforth a chronological pin is the use of the obverse O6 (from the pair O6 – R7) with the reverse of Septimius' coin R11 upon which the rare type of the Corybantes is seen. The remainder of coins of pater familias have no established links with so far familiar dies, so they must be earlier but hardly earlier than 204 BC. It will be much more plausible if they were struck very close to the end of the period 204-210.

Caracalla (198 – 217) ΑΙΚΜΑΥΡ/ΑΝΤΩΝΙΝΟC

We have already noted the link of reverses on coins of Septimius Severus, Caracalla and Geta, which helps to refer Caracalla's coin (No 21) to 210/211 AD. The piece with Zeus on the reverse is familiar to us from a description with no illustration applied. We shall only remind that the Zeus type was also known at the time of Septimius Severus. To present day, the Mesambrian coins in the name of Caracalla continue to be extremely scarce. The only one extant form of the Emperor's name is ΑΙΚΜΑΥΡ/ΑΝΤΩΝΙΝΟC which in full reads.

It is not impossible that the coins of Caracalla were struck in 211 when the third agonistic festival SEBHRIA NUMFIA was held in Anchialus³¹. It is well known that this city had been issuing much more Caracalla's emissions than Mesambria³². A pedestal for a statue was found there, dating from between 213/214 – 217³³. If it is accepted, however, that the mentioned Flavius Claudius, had been legatus Augusti pro praetore until 213, it will be more plausibly to assume that the

²⁷ *Strack, M.* Die antiken Münzen Nordgriechenlands II 1, 1: Thrakien (Thrakische Völkerschaft, Abdera, Ainos und Anchialos), Berlin, 1912, Nr. 454-461a; Ботева, Д. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193-217/218 г. сл. Хр.). 1997, с.121.

²⁸ *Jurukova, J.* Die Münzprägung von Bizye, Berlin. 1981, 29-30.

²⁹ *Schönert-Geiss, Ed.* 1970, O. c. Nr. 1462-1467.

³⁰ *Ботева, Д.* 1997, Цит. съч., с. 43.

³¹ *Ботева, Д.* 1997, Цит. съч., с. 124.

³² *Strack, M.* 1912, o. c. 510 -544.

³³ IGBR, I(2), 369.

inscription dates from the beginning of the period, i.e. a little after Mesambria also struck coins in the name of Caracalla.

Geta (209 – 212)

ΛΟΥΚΙΟΣ ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ ΓΕΤΑΣ and ΠΟΥΒΑΙΟΣ ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ ΓΕΤΑΣ (Fig. 5, 6 and 7)

“Apollo with lyre on pillar and plectrum” appears also on the scant issues in the name of Geta and thereby the reverse R7 at the third member of the Severi family demonstrates Mesambria’s attachment to the patron-deity that had been honored throughout the previous centuries. In “Mesambria on the Pontos Euxeinos”, M. Konstantinidis describes a coin in the name of Geta with a reverse Heracles. The specimen, he thinks, has had a legend A.U.K.L.CEP.GETAS, which is incongruous with the commonly accepted view that in 203/204 Geta changed his praenomen from Lucius to Publius³⁴. Konstantinidis’ reading may be due to the fact that in its first half “the lettering is semi-destroyed”³⁵ Recently, Lazarenko published a coin of the same variety³⁶ but the legend on this example is, too, destroyed and therefore the coins do not testify to the change of the emperor’s name. The Mesambrian coins of Geta, which have emerged so far, come from the time when he was already Emperor – 210 – 211 AD and include examples of two denominations – the fourth and the first. On 26 February 211 Septimius Severus’ smaller son was killed by his brother³⁷.

Gordian III (238 – 244)

(Marcus Antonius Gordianus, Μ(ΑΡΚΟΣ) ΑΝΤ(Ω)ΝΙΟΣ ΓΟΡΔΙΑΝΟΣ

After a long interlude, the *polis* mint of Mesambria was activated again at Gordian III, as a similar halt is attested in the coinage of Hadrianopolis³⁸. The mintage in Anchialus was revived somewhat earlier - at Maximinus I³⁹ and in Byzia the pause spanned the years from 217 to 244⁴⁰, i.e. to the time of Philip Major. The monetary hiatus had been filled in by the more northerly Marcianopolis whose mint was central for the Province⁴¹ and also by the closer to Mesambria Deultum whose issues were especially intensive under Macrinus (217-218), his son Diadumenian, Severus Alexander (222-235) and Julia Mamaea, Maximinus Thrax (235-238) and Maximus Caesar⁴². Although the three cities had been of different status: a colony (Deultum), a newly founded city (Marcianopolis) and an ancient *politeia*

³⁴ Юркова, Й. 1987, Цит. съч., с. 14; Ботева, Д. 1997, с. 43.

³⁵ Χριστοδουλοπούλου, Είρ. 1945, ο. с. р. 101.

³⁶ Лазаренко, Иг. Редки монети на Месамбрия от II – III век. – В: ИМЮИБ ХХ, 2003, с. 80, Обр. 5.

³⁷ Ботева, Д. 1997, Цит. съч., с. 43.

³⁸ Юркова, Й. 1987, с. 101.

³⁹ Strack, M. 1912, O. S. 209

⁴⁰ Jurikova, J. 1981, O. с. S. 12.

⁴¹ Мушмов, Н. 1912, Цит. съч., 521-751.

⁴² Jurikova, J. Die Münzprägung von Deultum, Berlin, 1973, S. 30.

(Mesambria), their mints served the same purpose – to manufacture money supply well sufficient for the economic zones of the cities as well as for the numerous military garrisons in Moesia Inferior⁴³. The economic enlivening that the boundary province was going through in the second half of the 3rd century BC had an intensifying effect over the regional coinages of Marcianopolis' neighbors.

The first issues in the name of Gordian sole in Mesambria had been scarce and small. The number of dies used was scant and we have in our catalogue only three reverse types – “Athena”, “Demeter” and “Sarapis”.

Sometimes, a strange type – “Artemis and Sarapis” is mentioned in the literature but we have not come yet upon similar examples nor are we in a state of making comments since Mushmov's article does not provide for any illustration⁴⁴. “Athena with spear and shield” and “Sarapis with modium” are also familiar only from the literature⁴⁵ but either type occurs in the other issues as well. “Demeter with torch and grain ears” is a more common variety, of which we offer some plates in the Catalogue. The obverse and reverse designs are rendered in a linear style, not owing the plastic qualities of the earlier issues.

Gordian and Tranquillina

Μ(ΑΡΚΟΣ) ΑΝΤ(Ω)ΝΙΟΣ ΓΟΡΔΙΑΝΟΣΚΑΙ ΦΥΡΙΑ ΣΑΒΕΙΝΙΑΝΗ ΤΡΑΝΚΥΛΛΕΙΝΑ

In the first half of 241 AD, coin production increased after the marriage of Gordian III and Tranquillina⁴⁶ and also with the introduction of the double portrait on the obverse after the example of surrounding cities and Marcianopolis in particular. The big growth of mintage was perhaps due to Gordian' military activities in the Danubian borderland between 242 and 244. During these years the Emperor had a most excellent assistant in the face of his father-in-law and praetorian praefectus C. Furius Sabinus.

For the sake of chronological sequence, it is worth mentioning that while Marcianopolis and Odessus had been striking issues with obverse Gordian and Sarapis, these types were missing in Mesambria. The legends on the Marcianopolitan issues read the names of the legates Tullius Menophilus (mid-238 – mid-240) and Prosius Tertulianus (May 241 – February 244)⁴⁷ whereas the coins from the central Moesian mint in the name of Gordian and Tranquillina had been inscribed only with the name of the second legate⁴⁸. It seems that only when in the mid-241, at Prosius Tertullianus, these neighboring cities introduced the family portrait of Gordian and Tranquillina, it was adopted in Mesambria as well and a short but rather impetuous

⁴³ *Юркова, Й.* 1987, Цит. съч., с. 102.

⁴⁴ *Мушмов, Н.* 1912, № 3994.

⁴⁵ *Мионнет, Т. Е.* Description de médailles antiques, grecques et romaines, Supplément II, Paris, 1822. № 856

⁴⁶ *Александрова, Ал.* Легатите на Долна Мизия при Гордиан III (238-244), Минало, 1, 1998, 5-12.

⁴⁷ *Александрова, Ал.* 1998, Цит. съч., с. 11.

⁴⁸ *Мушмов, Н.* 1912, Цит. съч., 51-53.

flourishing of the city's imperial coinage was on the start. The first issues have to be referred to the second half of 241 but their acme probably falls in 242 and 243 in connection with the military agitation in Moesia Inferior in these years.

Issuing coins with two portraits on the obverse is naturally a consequence of a common tendency followed by in almost all cities in Thracia and Moesia Inferior. In Marcianopolis, whose coinage may be called the leader of the period, the double portrait – of the emperor and the empress – was introduced at Septimius Severus and Julia Domna and continues at Caracalla and Julia Domna, at Macrinus and Diadumenian, Elagabalus and Julia Maesa, etc⁴⁹. In Mesambria, the portrait of Gordian III and Tranquillina appeared as a result of the same common tendency. It was under this emperor that the portrait of the imperial couple, having started from Marcianopolis, was accepted too in Anchialus, Odessus, Dionysopolis, Tomi and Istrus and in Byzia – under Philip Father⁵⁰.

Philip and Otacilia

**Μ(ΑΡΚΟΣ) ΙΟΥΛΙΟΣ ΦΙΛΙΠΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΚΙΑ ΩΤΑΚΙΛΙΑ
ΣΕΥΕΡΑ**

In 243 after the death of Gordian's loyal father-in-law and praetorian praefectus, the office was taken over by Philip the Arab. The latter, who was virtually a barbarian by spirit, frequently outraged the emperor and eventually, after taking advantage of a soldiers' riot, he helped the death of his predecessor. Philip ruled jointly with his wife Marcia Otacilia Severa and their son Marcus Julius Philippus Caesar⁵¹. During his reign Mesambria went on minting issues with the portrait of the imperial couple. At Philip Major and his son caesar Philip Junior, the mint of Mesambria seems to have been fulfilling the obligations of the mints of her Pontic neighbors - Anchialus and Odessus. This is a clear-cut confirmation to the conclusions of Yurukova that there had been interaction and interdependence among the mints in the period from 235 through 249⁵².

The Mesambrian issue of Philip Major and Otacilia Severa had been struck from the spring of 244 until August 246 when Philip Junior became august.

Philip Junior and Sarapis

Μ(ΑΡΚΟΣ) ΙΟΥΛΙΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΚΑΙΣΑΡ

Philip Junior had been a caesar in the period March 244 – August 246. All coins with his name that are struck in Mesambria bear the title of caesar in the legend and

⁴⁹ *Лазаров, Л.* Циркуляция и трезоризиране на колониалните монети с по два образа на аверса (във връзка с находката от с. Славейково, Провадийско), In: Нумизматични изследвания, 3-4/1996.

⁵⁰ *Лазаров, Л.* 1996, с. 5; *Mouchmoff, H.* Une trouvaille de monnaies de la Mysie Inférieure et de la Thrace, RN, 1922, 58-61; Yurukova-Nadrianopolis, *Юрукова, Й.* Цит. съч., с. 100.

⁵¹ *Ferrero, G.* 1936, p. 273.

⁵² *Юрукова, Й.* 1987, с. 104.

have to be referred to this period. A part of the issues in the name of Philip Junior ought to have been synchronous with or immediately following some issues with the names of the august Philip and Otacilia Severa. The assumption is laid on the grounds of the common reverse dies R57, 62, 63, 77, 79 and 81 which represent as follows: “Demeter with torch and grain ears” – R57, “Emperor on horseback” – R62, “enthroned Cybele” – R63, “Sarapis with scepter on shoulder” – R77, “Fortuna-Tyche” – R79 and “Hera” – R81. It can be thereby figured out that the Mesambrian issues bearing the names of the emperor Philip Major and Otacilia refer to 244 – 246, when Philip Junior was a caesar only. The coins in the name of Philip Junior occur in predominant quantities in the treasures, which is a certain proof that most of them had been struck later than the coins of Philip Major and Otacilia Severa. The huge number of these coins would also presume a much more intensive striking as compared to the issues of the caesar’s parents Philip Father and Otacilia.

In the region of the south Black Sea coast, Yurukova has registered an exceptional intensity of the so-called “necessity mintage” in Anchialus at Gordian III and in Byzia – at Philip Major⁵³. It was followed - with no lesser intensity - by the peak-development in the Roman-period coinage of Mesambria. The issues in the name of Philip Junior as if take up the tempo of Byzia from the time of his father and autocrator Philip Major. In Mesambria caesar Philip Junior had an independent issue with reverse “dolphin and two fishes” which had been previously used for decades by Anchialus⁵⁴ and Byzantium⁵⁵. More copious, however, are the reverse types that combine with the obverse double portrait of the caesar and the army-patron – the god from the East - Sarapis. The introduction of his obverse type in Mesambria had probably taken place under the direct influence of the northern neighbors Odessus and Marcianopolis.

Circulation⁵⁶

The early imperial coins struck in Mesambria have been found in the city’s immediate vicinity. The two pieces of Octavianus Augustus originate from the old Mesambrian *katoikiai* and one of the specimens of August and Rhoemetalces – from Aquae Calidae. The same is to be said about the Hadrianic coins which, as seen in the Circulation Table, come from the city necropolis and the close Mesambrian *katoikia* between the villages of Tankovo and Kosharitsa.

The picture of money circulation turns to be more interesting and much more complicated in the mid-3rd century. From this period 21 treasures have come to light, some of them containing single examples of emissions struck at Gordian III and Tranquillina, Philip Major and Otacilia and Philip Junior with Sarapis on the obverse.

The most numerous are the mesambrians in the three treasures from Smyadovo, region of Shumen. “Smyadovo I” contains 34 pieces; “Smyadovo II” – 9;

⁵³ Юркова, Й, 1987, с. 15.

⁵⁴ Strack, M. 1912, o. c. Nr. 507, 508, 604.

⁵⁵ Schönert-Geiss, Ed. 1970 O. c. Nr. 1361 – 1365, 1418 – 1427 etc

⁵⁶ More for the circulation see: Karayotov, Iv. Circulation des monnaies de bronze de Messambria. – In: Nessèbre III, Burgas, 2005, 194-220.

and “Smyadovo III” - 2 pieces. However, we have reasons to assume that the larger part of the coins in the Catalogue and the Tables which are designated as coming from the Shumen district, have belonged to the two Smyadovo treasures. This holds true especially in respect of the pieces in the collection of Dr. Kharalanov, Shumen.

The treasures come from the territory enclosed between the Haemus and the lower Danube, as many originate from the region of Marcianopolis and present-day northeast Bulgaria. Only two have been discovered along the Khadzhiika valley, not far from Mesambria. The number of treasures – 21 in all – shows that in the 240s Mesambria had activated her coinage and though she could not become an equal partner of Marcianopolis, yet she had been a participator active enough in money circulation. During the reigns of Philip Major and Philip Junior her issues made up for the halted coining in Anchialus to the south and Odessus to the north, which may account for the Mesambrian presence in yet significant number of treasures. We shall emphasize once more that the city’s occupying a strategic place sheltered by the Eastern Balkan and in proximity to Marcianopolis - the center of Moesia Inferior - must have contributed a lot to the achieved economic stability in this period of crisis. Anchialus, with her more exposed geographical position, must have probably lost her dominance; and money coining, being a “delicate” manufacture, was probably felt more secure inside the fortifications of ancient Mesambria, as surrounded by the surging sea which the rising barbarian throngs could not surmount yet.

Fig.1A

Fig.1R

Fig.2A

Fig.1R

Fig.3A

Fig.3R

Fig.4 A

Fig.4R

Fig.5 A

Fig.4 R

Fig.6 A

Fig.6 R

Fig.7 A

Иван Йорданов

**ПЕЧАТИ НА ДВАМА ВИЗАНТИЙСКИ ТЪРГОВЦИ (IX-X В.),
НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРСКАТА СТОЛИЦА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ**

Ivan Jordanov

**SEALS OF TWO BYZANTINE MERCHANTS (IX-X C.) FOUND IN THE
BULGARIAN CAPITAL PRES LAV**

Abstract

Presented for the first time here are the seals of two Byzantine merchants generally dated in the IXth-Xth centuries found in the Bulgarian capital Preslav.

1. Andrea pragmateus (IX-X c.)
2. Plotinos pragmateus (IX c.)

The short texts of these surviving seals raise a number of questions: what kind of merchants were they: private persons or representatives of the Empire? Who were their addresses in Preslav? Who was their partner or partners here: government officials or private individuals? What goods did they import and export? Unfortunately, all these questions have remained unanswered so far. Hopefully, the future archaeological excavations will provide the necessary information for filling this gap.

It is a fact, however, that the two seals add another aspect from the life in the Bulgarian capital and the Bulgarian-Byzantine relations in the IXth-Xth centuries.

За търговията и търговските контакти между България и Византия през IX-X в. се говори и пише доста, но без конкретика. Съществува дори терминът “търговска война” в резултат на преместването на пазара за българите от Константинопол в Солун през 894 г.

Византийската сфрагистика е безспорно конкретна наука, тя ни предлага имената на конкретните институции и техните титуляри в точно определен период от време, т.е. хората, реализирали политиката на Византия. Намирането на печатите на тези институции и титуляри в други страни и държави илюстрират отношенията между тях.

От подобен характер са и печатите на двама византийски търговци, датирани най-общо в IX-X в., намерени в българската столица Велики Преслав.

1. Ἀνδρέας πραγματοεῦτής (IX-X в.).

Съхранява се в частна колекция. Имах възможността да го прегледам и опиша още преди двадесетина години, но не успях да се добрия с негова фотография. Размери: 26-26 мм.

На лицевата му страна е представен инвокативен монограм, съставен от буквите: горе R, долу ω, вляво H, в средата Θ и вдясно ЄІ. Съединени, отделните букви дават втората част от инвокацията: [+ Κύριε] βοήθει. В четирите полета е гравирани по един точковиден кръст.

На опаката страна по същия начин в полето горе и отдолу е гравирани точковиден кръст. Между тях е изписан три редов надпис:

∴| ANPCEA | ΠΡΑΜΑΤ' | Δ8ΛΟ.ΡΙ | ΤΟV | ∴

+ Ἀνδρέα πρα(γ)ματ(ευτῆ) δούλο [X]ριστοῦ

Най-общо датировката на печата според иконографията, палеографията и формата на текста е IX-X в.

2. Πλωτινίος πραγματοεῦτης (IX в.).

Вторият екземпляр бе закупен за колекцията на Регионален исторически музей в Шумен (инв. № 15459) през лятото на 2007 г. Намерен е в Преслав заедно с други двадесетина моливодувла, които са “изтекли” от разкопките. Има следните размери: на ядрото 19-19 мм, на зрънчестия кръг 16 и дебелина 3 мм. Отпечатъкът е пълен и сравнително добре запазен. Повърхността на аверса му е нарушена от удар с остър предмет или корозия.

На лицевата страна между два зрънчести кръга е изписана инвокацията: +KЄRONΘ'ΤΩCΩΔ': + K(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῷ δ(ούλω). В средата би трябвало да е представен патриаршески кръст, но точно тук повърхността на булата е повредена и не можем да кажем какво точно е било изображението.

На опаката страна е изписан три редов надпис:

+ΠΛΩ | ΤΙΝΙΩΠΡ | ΑΓΜΑΤ' | -.-

+ Πλωτινίω πραγματοεῦτης)

Името Плотиниос е рядко срещано и не е засвидетелствувано върху други печати. Не ми е познато и от други писмени паметници.

Датировката на печата според неговата иконография, палеография и най-вече изписването на инвокацията между два зрънчести кръга е в последната четвърт на IX в.

Какво представлява изписаната върху двата печата длъжност πραγματοεῦτης?

Не успях да намеря задоволителен коментар на тази длъжност в наротивните източници. Според коментара при публикации на подобни печати, зад този термин стои наименованието на търговец, търговски агент или брокер. Според същите автори, той би могъл да частно лице със свой

персонал, но също така и представител на държавата с подчинени служители, и който отговаря за търговията на определени стоки или суровини¹. Според други автори, това са провинциални търговци, които именно по това време се обединяват в търговски сдружения κοινότης πραγματείας, чиито членове се подпомагат в търговски операции в различни точки на света².

От кратките текстове на достигналите до нас печати на двама византийски търговци, намерени в българската столица Велики Преслав възникват редица въпроси: що за търговци са те: частни лица или представители на империята? До кого в Преслав са писали? Кой е бил тук техният партньор или партньори – държавни служители или частни лица. Какви стоки са внасяли и съответно какви са изнасяли? Това са все въпроси, които нямат отговор. Да се надяваме, че бъдещите археологически разкопки ще ни снабдят с информация за запълване на тази празнина.

Факт е обаче, че чрез тези два паметника добавяме още един щрих от живота в българската столица и от българо-византийските отношения през IX-X в.

Obr.1-avers

Obr.1-revers

¹ Виж *Schlumberger, G. Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris, 1884, 566-567; *Laurent, V. Les sceaux byzantins du Medaillier Vatican*, Vatican, 1962, 144-145.

² *The Economic History of Byzantium*, vol. 2, Washington, 2002, p. 708.

Женя Жекова

**ПОХОДЪТ НА ИСАК II АНГЕЛ В БЪЛГАРИЯ ОТ 1190 ГОДИНА.
ОПИТ ЗА НУМИЗМАТИЧНА РЕКОНСТРУКЦИЯ СПОРЕД ДАННИТЕ
ОТ КОЛЕКТИВНИТЕ МОНЕТНИ НАХОДКИ**

Zhenya Zhekova

**THE MILITARY CAMPAIGN OF ISAAC II IN BULGARIA FROM 1190.
AN ATTEMPT FOR NUMISMATICAL RECONSTRUCTION
ACCORDING TO THE HOARDS**

Abstract

The article is an attempt to determine the events following the military campaign of emperor Isaac II in Bulgaria from 1190. That campaign is the last attempt of Byzantine Empire for reaction against Bulgarian Kingdom. The written sources indicated the route of the Byzantine army from the Byzantine capital to the Bulgarian. Does the information given by the hoards confirm their movement to the North?

Twenty hoards were found in the territory of Bulgaria with terminus post quem the events of 1190. A part of them traces the route once from Constantinople to Turnovo and back from Turnovo to Constantinople. The last coins - those of Isaac II dated the hoards in 1190 and connected them with the last military campaign of that Byzantine emperor. That adventure costs not only the authority of the Byzantine emperor but also his treasure.

Писмените извори са основните източници на информация за нашето минало. Сведенията, които ни дават, заедно с данните от археологическите разкопки, изграждат облика на българската история. Друг важен източник на информация от първостепенна величина са монетните находки. За разлика от единичните находки, които отразяват монетната циркулация, протичала в даден отрязък от време на определена територия, колективните често са пряк свидетел на точно датирано историческо събитие. Обикновено повод за тяхното укриване са военни конфликти, вражески рейдове, а по-рядко са просто скътана семейна ценност. Съставът на находката определя нейния характер и датировка. По нашите земи най-масово намирани са т.н. съкровища по необходимост. Укривани извън чертите на населеното място, те свидетелстват за трагичната съдба на техните собственици, които впоследствие не са успели да си ги приберат обратно. По-рядко срещани са селективните находки, формирани от няколко поколения в сравнително голям времеви диапазон. Съдържанието им е предимно от златни монети, но към тях често са добавяни накити, съдове и разнообразни предмети на лукса.

В следващите редове ще се опитам да установя дали данните от колективните монетни находки, намерени до този момент от българските земи, съвпадат с информацията от изворите за пътя, който следва армията на Исак II Ангел при нападението си над България от пролетта на 1190 г. Това е не само най-мощният от поредицата походи, но и най-добре отразеният в изворите. На практика е и последният опит за противодействие на Византия срещу България. Неочаквано в двустранните отношения се намесват и преминаващите през Балканите войски от Третия кръстоносен поход. В началото на 1189 г. армията на Фридрих I Барбароса достига до българските предели, следвайки пътя си към Светите земи.

Какво казват изворите? Веднага след обявяването на въстанието още през лятото на 1186 г. Исак II Ангел лично повежда войските си срещу българите, като заема старопланинските проходи. Единственото обаче, което успява да свърши, е да възложи управлението на земите между Дунав и Стара планина на двамата братя Асен и Петър. През късната есен на 1187 г. започва първият поход на Исак II срещу българите. Тогава той достига до Триадика (София), но започналата зима го принуждава да се върне в Константинопол. Още на следващата пролет (1188 г.) византийският василевс предприема втори поход на север от Стара планина, този път обсаждайки Ловешката крепост, но както казва Никита Хониат, *“оставяйки пак незавършено начинанието си, тръгна оттам и се върна в Цариград”*¹. Най-подробно в изворите е отразен третият (последен) поход срещу българите. *“През пролетта на 1190 г. Исак II събрал цялата ромейска войска и предприел голям поход по суша и по море, целта на който била да се разправи веднъж завинаги с българите”*². За пътя на нападението в Северна България е избран един от източностаропланинските проходи. Сухопътната войска е стоварена от флотата край Анхиало или Месемврия (тук изворите се разминават), а корабите продължават на север към устието на Дунав, за да се пресече евентуално куманско нападение³. Императорът констатира, че крепостите в Източна България на практика са непревземаеми и не му остава нищо друго, освен да премине покрай тях и да се насочи директно към Търново. Коментарът на Златарски е повече от ясен: *“Като минал покрай Овеч, Преслав и други укрепени пунктове, всичкото си внимание съсредоточил на Търново, дето се бил затворил цар Асен, и което той обсадил, след като се разположил на лагер под стените. Но и тук не можал да се задържи дълго.”*⁴ Бързото сваляне на обсадата буди основателно недоумение. Едно от възможните обяснения, което дават гръцките извори, е изненадващо куманско нападение. Второто, и по-вероятно, е неспособността на Исак II да изплати заплатите на войниците си. Според изворите, той е

¹ Хониат, Н. История. – ГИБИ, XXV (XI), 1983, 35.

² Златарски, В. История на Българската държава през средните векове. Т. III, София, 1972, 62.

³ Хониат, Н., Пост. цит., 41; Скутариот, Т. Обзорна хроника. – ГИБИ, XV (VIII), 1971, 250; Акрополит, Г. История. – ГИБИ, VIII, 1972, 153.

⁴ Златарски, В. Пос. цит., 67.

платил на войската заплати само за два месеца. Логично е гръцките хронисти да търсят причината за внезапното потегляне към столицата не в своя император, а в куманите. По обратния път към Константинопол византийците са разбити от българите в Тревненския проход. Разгромена е не само армията на Исак II, но обозът и цялата императорска хазна попада в ръцете на българите. Самият император успява да се спаси с бягство чак в Берое (Стара Загора).

Това са накратко събитията около последния поход на Исак II Ангел срещу българите. Подробното описание, което срещаме в изворите, позволява да се проследи пътят на византийската армия от Константинопол през Старопланинските проходи, навлизането в Източна България, придвижването до Търново, и от там - през Тревненския проход към Берое до завръщането в столицата. Дали информацията, която дават колективните монетни находки от разглежданата територия потвърждава сведенията на гръцките хронисти? До този момент от днешните български земи са регистрирани 20 съкровища, в които последните емисии са на Исак II Ангел. Топографски погледнато, част от тях трасират (без, разбира се, да се абсолютизира) движението на византийската армия веднъж в посока към Търново и втори път - обратно към Константинопол. Това са находките: **Поморие, Смядово, Преслав (Шуменско), Драганово, Златарица (Търновско), Царева ливада, Енчовци (Габровско), Енина, Казанлък, Стара Загора**. Характерен момент при изброените съкровища, е датирането на билоновите скифати на Исак II Ангел. Било новото монетосечене на този владетел обхваща един тип с 5 официенни варианта⁵. Според *Майкъл Хенди* и *Иван Йорданов* последният официен вариант (тип Д) е отсечен след 1190 г. Те считат, че след разгрома на византийската армия в Тревненския проход, освен ценните трофеи, в ръцете на българите попадат и парите, носени от императора. Ето защо след тази не само военна, но и финансова загуба започва сеченето на нов вариант, който е със занижени метрични и иконографски характеристики⁶. На практика той е отражение на финансовата криза, в която изпада империята. Именно след 1190 г. започва и грижливото орязване на монетното ядро на билоновите скифати на Мануил I Комнин с цел набавянето на необходимия метал. Следователно находките, в които се съдържат емисии от *Вариант Д* би трябвало да са укрити след 1190 г. или най-рано в 1191 г. На практика това са съкровища, които не са обект на нашето изследване – **Смядово, Поморие, Стара Загора, Искра**. Издателите на съкровището от **Поморие** считат, че то е заровено през септември 1190 г., когато Анхиало е опожарено от българите⁷. Никита Хониат

⁵ *Йорданов, И.* Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261. София, 1984, 45.

⁶ *Хенди, М.* Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261. Washington, 1969, 117; *Йорданов, И.* Пос. цит., 46.

⁷ *Мутафов, В. А. Койчев, Б. Азманов.* Колективна находка от Поморие с билонови скифати от XII в., свързана с монетосеченето на цар Теодор-Петър. – Нумизматика и сфрагистика, VI, 1995-1997, 127.

отбелязва: “Прочее, те опустошиха Анхиало, завладяха Варна и стигнаха до Триадица, която някога се казваше Сердика”⁸. Най-вероятно опожаряването на Варна и околностите ѝ трябва да бъде *terminus post quem* и за находките от **Водица и Войводино, Варненско**.

Съществува обаче още една група съкровища, в които последните емисии са също от Исак II Ангел. Тяхната концентрация (с едно изключение) е изцяло в административните граници на днешна Пловдивска област – **Баня, Горнослав, Ново село, Тюркмен, Искра, Стрелча и Самоков**. Това са находки отново с последни емисии билоновите скифати на Исак II Ангел, но несъдържащи официния *Вариант Д*. Изключението тук е находката от **Искра**, която съдържа монети от въпросния вариант. Съставът на съкровището от **Горнослав** е изцяло от златни перпери. Това са находки, които със сигурност са укрити преди похода на Исак II в България от 1190 г. Единственото събитие, което съвпада и с техния географски ареал на разпространение, е придвижването на кръстоносната армия на Фридрих I Барбароса от Ниш към Адрианопол.⁹ През август 1189 г. кръстоносците завладяват Пловдив, а през ноември са вече в Адрианопол. В началото на 1190 г. е сключен договор между Исак II и Фридрих I, според който кръстоносците се изтеглят от Балканския полуостров към Мала Азия. Появата и преминаването на кръстоносците през Балканите е събитието, което хронологически предхожда похода на Исак II Ангел в България. Известни са опитите на двамата Асеневици да получат легитимност и признание от Фридрих I. Искането им е по-големият брат да получи титлата *император на гърците*¹⁰. По всяка вероятност това опасно за византийския император сближение довежда и до решителния поход от пролетта на 1190 г. Тук не изключвам възможността въпросните находки да са укрити и по-рано - по време на похода на Исак II Ангел към Триадица от късната есен на 1187 г., или към Ловеч от пролетта на 1188 г.

Разглеждайки колективните находки с последни емисии на монетите на император Исак II Ангел, на практика извървахме пътя на неговата армия към България. Макар и виртуално, станахме част от една военна кампания, която в крайна сметка коства не само авторитета, но и хазната на византийския василевс.

⁸ Хониат, Н. Пос. цит., 43.

⁹ Божилков, И. В. Гюзелев. История на средновековна България VII-XIV в. София, 1999, 429-437.

¹⁰ Ансберт. – ЛИБИ, XII, 290.

**КОЛЕКТИВНИ МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА
БЪЛГАРИЯ С
TERMINUS POST QUEM 1189/1190 ГОДИНА**

<i>Местонамиране</i>	<i>Състав</i>	<i>Датировка</i>
Баня, Пловдивско <i>Йорданов 1984, № 10</i>	Състои се от 36 E1 скифати: <i>Мануил I Комнин</i> – Тесалоника, тип С – 1 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – Константинопол, вар. А-24, Б-11	1189 г.?
Горнослав, Пловдивско <i>Йорданов 1984, № 59</i>	Състои се от 786 AV скифати: <i>Алексий I Комнин</i> – 239 екз.; <i>Йоан II Комнин</i> – 274 екз.; <i>Мануил I Комнин</i> – 262 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 8 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 1 екз.	1189 г.
Самоков <i>Бъчваров, Балабанов</i> Нумизматика, 1982/4, 25-36	Състои се от 1253 B1 скифати: <i>Мануил I Комнин</i> – III сечене – 399 екз., IV сечене – 645 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 163 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 46 екз.	1189 г.
Ново село, Пловдивско <i>Йорданов 1984, № 134</i>	Състои се от 17 AV скифати и 744 B1 скифати: <i>Алексий I Комнин</i> – 3 AV екз.; <i>Йоан II Комнин</i> – 10 AV екз.; <i>Мануил I Комнин</i> – 2 AV и 619 B1 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 1 AV и 109 B1 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 1 AV и 16 B1 екз.; <i>неопределени</i> – 6 екз.	1190/1191 г.
Тюркмен I, Пловдивско <i>Йорданов 1984, № 184</i>	Състои се от 11 B1 скифати: <i>Мануил I Комнин</i> – III сечене – 4 екз., IV сечене – 3 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 1 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 3 екз.	1190 г.
Тюркмен II, Пловдивско <i>Йорданов 1984, № 185</i>	Вероятно част от горното. Състои се от 11 B1 скифати: <i>Мануил I Комнин</i> – III сечене – 36 екз., IV сечене – 60 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 17 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 3 екз.	1190 г.
Стрелча, Пловдивско <i>непубликувано</i> <i>Вж. Мутафов, Койчев, Азманов.</i> Нумизматика и сфрагистика, 1995-97/IV, 127-153	Състои се от 668 B1 скифати: <i>Мануил I Комнин</i> – 576 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 89 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 3 екз.	1190 г.

Водица, Варненско <i>Йорданов 1984, № 38</i>	Състои се от 3 ВІ скифати част от находка: <i>Мануил I Комнин – IV сечене – 1 екз.; Исак II Ангел – 2 екз.</i>	1190 г.
Войводино, Варненско <i>Йорданов 1984, № 42</i>	Състои се от 471 ВІ скифати. Документирани са само 30 екз. от <i>Мануил I Комнин – IV сечене и Исак II Ангел</i>	1190 г.
Драганово, Търновско <i>Йорданов 1984, № 64</i>	Състои се от 752 ВІ скифати: <i>Мануил I Комнин – III сечене – 245 екз., IV сечене 444 екз.; Андроник I Комнин – 52 екз.; Исак II Ангел – 11 екз.</i>	1190 г.
Царева ливада, Габровско <i>Йорданов 1984, № 44</i>	Състои се от 200 ВІ скифати: Документирани са 24 екз: <i>Мануил I Комнин – 11 екз.; Андроник I Комнин – 3 екз.; Исак II Ангел – 10 екз.</i>	1190 г.
Енчовци, Габровско <i>Йорданов 1984, № 70</i>	Документирани са само 2 екз: <i>Мануил I Комнин – IV сечене – 1 екз. и Исак II Ангел – 1 екз.</i>	1190 г.
Златарица I, Търновско <i>Пенчев. Нумизматика 1980/4, 18-21</i>	Състояла се е от 400 ЕІ скифати. Документирани са 18 екз: <i>Мануил I Комнин – 2 екз.; Исак II Ангел – 16 екз.</i>	1190 г.
Енина, Старозагорско <i>Йорданов 1984, № 69</i>	Състои се от 169 ВІ скифати: <i>Мануил I Комнин – III сечене - 62 екз., IV сечене – 91 екз.; Андроник I Комнин – 24 екз.; Исак II Ангел – 19 екз.; БИМ тип А – 1 екз.???</i>	1190 г.
Казанлък II <i>Йорданов 1984, № 88</i>	Състои се от 203 ВІ скифати: <i>Мануил I Комнин – III сечене - 52 екз., IV сечене – 99 екз.; Андроник I Комнин – 24 екз.; Исак II Ангел – 28 екз.</i>	1190 г.
Преслав I <i>Йорданов 1984, № 149</i>	Състои се от 33 ВІ скифати: <i>Мануил I Комнин – III сечене - 6 екз., IV сечене – 1 екз.; Исак II Ангел – 27 екз.</i>	1190 г.
Поморие <i>Мутафов, Койчев, Азманов. Нумизматика и</i>	Състои се от 37 ВІ скифати: <i>Мануил I Комнин – III сечене – 2 екз., IV сечене – 7 екз., неопределени – 7 екз.; Исак II Ангел – 20 екз.; Теодор-Петър – 1 екз.</i>	1190 г.

сфрагистика, 1995-97/IV, 127-153		
Искра, Пловдивско Йорданов 1984, № 86	Състои се от 84 VI скифати: <i>Мануил I Комнин</i> – III сечене – 1 екз., IV сечене – 8 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 5 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 70 екз.	след 1190 г.
Смядово I, Шуменско Йорданов 1984, № 165	Състои се от 1048 VI скифати: <i>Йоан II Комнин</i> – II сечене – 2 екз.; <i>Мануил I Комнин</i> – III сечене – 250 екз., IV сечене – 360 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 22 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 353 екз.	след 1190 г.
Стара Загора II Йорданов 1984, № 168	Състои се от 699 VI скифати: <i>Мануил I Комнин</i> – II сечене – 2 екз., III сечене – 136 екз., IV сечене – 223 екз.; <i>Андроник I Комнин</i> – 48 екз.; <i>Исак II Ангел</i> – 288 екз.; <i>Теодор-Петър</i> – 1 екз.; <i>неопределени</i> – 61 екз.	след 1190 г.

Бъчваров, И. Д. Балабанов. Съкровище от византийски билонови скифати в района на Самоков. – *Нумизматика*, 4, 1982, 25-36.

Пенчев, В. Колективна находка от електронни византийски монети от XII в. – *Нумизматика*, 4, 1980, 18-21.

КОЛЕКТИВНИ МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ, УКРИТИ ОКОЛО 1189/1190 ГОДИНА

РАННОВИЗАНТИЙСКИ ИЗДЕЛИЯ ОТ КОСТ

Пламен Караулиев

Plamen Karailiev

EARLY BYZANTINE BONE OBJECTS FROM FORTRESS AT ALEKOV BAIR NEAR VILLAGE OF ZNAMENOSSETZ, MUNICIPALITY RADNEVO

Abstract

In this article are presented 5 bone objects, that originate from intact archaeological complexes inside of the fortress. The coins discovered on the site date them in the second half of VI th century AD.

При проучването на ранновизантийската крепост в местността „Алеков баир”, край с. Знаменосец, Радневска община, наред с многобройния подемен материал намерихме и една малка група изделия, изработени от кост, която ще бъде коментирана в настоящите редове¹. Те се намират nerядко в пластове, датирани най-общо в V – VI в. сл. н. е². Условно ги разделяме на две групи съобразно тяхното функционално предназначение. Към първата група отнасяме четири костени предмета, свързани с тъкачеството.

Доскоро те най-общо бяха определяни от проучвателите, като „цилиндрични” костени изделия, „дръжки” за инструменти или „предмети с неясно предназначение”. В археологическата литература, позовавайки се на етнографски изследвания, неодавна бяха определени определени като части за хоризонтален стан³. Както и при останалия публикуван до сега материал, и

¹ **Караулиев, П.** Ранновизантийска крепост в м. „Алеков баир”, край с. Знаменосец община Раднево. - В: Известия на Старозагорския исторически музей, 2007, с. 355-358.

² **Владикова, П.** Обработка на кост и рог в съвременните български земи през римската епоха и късната античност. - В: Археология на българските земи. С., 2006, т. 2, с. 264; **Petcovic, S.** Rimski predmeti od kosti I roga sa teritorije Gornje Mezije. Beograd, 1995, 49; **Gomolka-Fuchs, G.** Die Kleinfunde vom 4 bis 6 Jh. Aus Iatrus. In: Iatrus-Krivina II, Berlin 1982, kat. № 97; **Menze, S.** (Hrsg.) Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). - In: Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 43, München 1992, Taf. 13/22-23; **Иванов, Й.** Кюстендилският хисарлък и неговите старини.-ИБАД, 7, 1919/1920, 104, обр. 88; **Ботушарова, Л.** Новооткрити старини. - ГНАМПл, II, 1950, 251, обр. 22; **Георгиева, С.** Разкопки на обект S в Горно градище при с. Кадъкьой. – ИАИ, 18, 1952, обр. 277; **Дремсизова, Цв.** Необнародвани материали от Голямата пещера край с. Мадара. - ИНМК, I, 1960, 74; **Койчева К.** Костни изделия от ранновизантийската епоха - ИНИМ, XI, София, 2000, 248, таб. VIII.

³ **Janković, D.** Usotonu antike-Ranovizantijski Gamzigrad-Slovenski grad, Gamzigrad, kasnoanticki carski dvorac, Katalog izlozbe. Beograd, 1983, 135, 222-226.

нашите имат сравнително широк правоъгълен прорез в единия, обикновено по-широк край, а останалата плътна част е надлъжно пробита (Обр. 1, 2). Дъното на прореза е добре загладено и излъскано.

От вътрешната страна на двете пластини, които оформят прореза, също има следи от излъскване и лека деформация. Всичко това доказва, че прореза е бил в непрекъснат контакт с материал, който е причинил излъскването и деформацията. При намерените от нас два броя от този тип предмети, единият от който изцяло запазен, външната повърхност е старателно полирана. С връзани линии е изпълнена и украсата, която е концентрирана в двата края на предмета. (Обр. 1) Към пластините, оформящи прорезът, пояси от две връзани линии кантират основния мотив от двойка диагонално пресичащи се линии. Основният орнамент на другия край на предмета е от наклонени линии, които оформят ромбове, ограничени също от двоен пояс. Правоъгълният прорез е направен след положената украса, за което съдим от еднаквата ширина на концентричните пояси.

Другият аналогичен предмет е достигнал до нас силно фрагментиран, частично запазен до основата на прореза (Обр. 2). Украсата е от сходни мотиви, предимно от връзани концентрични линии на пояси. Нов момент е мотивът „птиче око“, разположен в основата на предмета.

Въпреки сравнително елементарния мотив, техниката на украсата е нанесена професионално, от ръка на опитен майстор. Линиите са еднакво широки и дълбоки. Не е изключено да е използван и специален инструментариум. Умело съчетаните мотиви ни дават представа за естетичния вкус на хората, за които са били предназначени.

Към изделията, свързани с тъкачеството, отнасяме и две фрагментирани, правоъгълни костени пластини, снабдени с отвор по дължината им (Обр. 3, 4). Ръбовете от към отворите са леко заоблени. Излъскване има и по полето на широките им страни. Дебелината на пластините е съобразена с ширината на прорезите на описаните по-горе предмети. Вероятно те са били подвижно монтирани в тях, което обяснява деформацията и излъскването по основата и вътрешната страна на вилката на прореза и подвижните пластини. Подобни правоъгълни или паралелепипедни пластини се намират често пъти заедно с предметите с прорези. Въпреки изказаното мнение, че подобни предмети са част от хоризонтален стан, тяхното функционално предназначение ни се струва неприложимо в конструкцията му, що се отнася за разтваряне на нишките на нищелките. По-вероятно е да са били елементи на вертикален стан. Така по-приемливо може да се обясни мястото на пластините в прореза. Нерядко заедно с тези костени предмети се намират и тежести за вертикален тъкачен стан, какъвто е и нашият случай. Всички коментирани тук предмети, заедно с една фрагментирана керамична тежест за вертикален стан, са

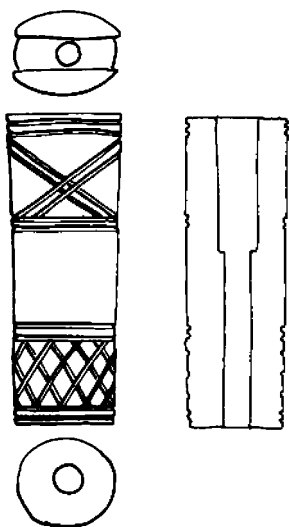
намерени на пода на помещение № 1, под пласт от силно отухлен кирпич, предшестван от пласт със строителен трошляк.

От същата крепост произхожда и част от трипластинен двустранен гребен⁴. (Обр.5) От запазената част личи, че зъбите от двете страни на гребена са изрязани с различна гъстота. За заздравяване и тук са използвани тесни костени пластини, недостигнали до нас, прихванати с метални нитчета. Оформеното легло на закрепващите пластини ни дава основание да предположим, че изрязването на зъбите и допълнителното заглаждане е ставало след тяхното монтиране на гребена.

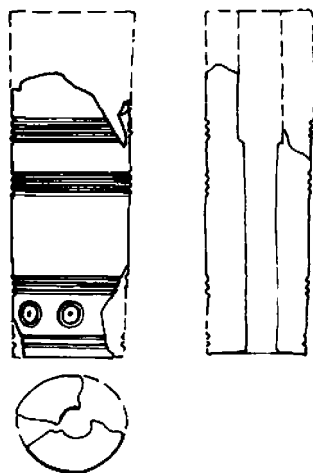
От територията на проучваната площ липсват костени заготовки или инструменти за обработката им. За нас това е явен показател, че те са внесени от ателие, което е извън нея. Досега в проучванията на ранновизантийските пластове от крепости и селища, разположени във водосборния басейн на р. Съзлийка, няма данни за ателиета, изработващи костни изделия. Въпрос на бъдещи проучвания е тяхното локализиране.

Наред с архитектурно-строителните останки, многобройните разнородни предмети, намерени при археологическите проучвания, са основен информационен източник за бита на обитателите на крепостта. Предвид затворените комплекси, надеждно датирани с монети, както на помещенията, така и на самата крепост, отсъствието на по-ранни или по-късни наслоявания, я правят еталон за датирание на находки в тесни времеви граници.

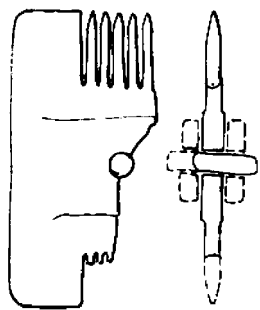
⁴ **Владикова, П.** Цит. съч. с. 267-268; **Хараламбиева, А.** Изделия от кост и рог от римските терми на Одесос. - ИИМВ, (XLII), 2006, с. 40; **Petcovic, S.** op. cit., 21-28; **Gomolka-Fuchs, G.** op. cit. Taf. 66, 491, 497, 517; **Gomolka-Fuchs, G.** Die Kleinfunde vom 4 bis 6 Jh. Aus Iatrus. - In: Iatrus-Krivina IV, Berlin 1991, Taf. 69, 1040-1044; **Фрова, А.** Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус. - ИАИ, 1950, 55; **Menze S.** op. cit. Taf. 132/ 19-25; **Овчаров, Д.** Нови археологически данни за крепостта и античното селище при с. Ковачевец, Търговишки окръг. - РП, X, 34-41, обр. 10; **Койчева, К.** Цит. съч. 251, Табл. VII, 4-6.

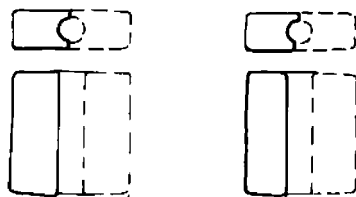
обр. 1

обр. 2

обр. 5

обр. 3

обр. 4

ЕТНОЛОГИЯ

Рачко Попов

**ДЕМОНИЧНИТЕ ПЕРСОНИФИКАЦИИ НА ВРЕМЕТО
В КАЛЕНДАРНИЯ ЦИКЪЛ НА БЪЛГАРИТЕ**

Rachko Popov

**THE DEMONIC PERSONIFICATIONS OF THE TIME IN THE
CALENDAR CYCLE OF THE BULGARIANS**

Abstract

This article analyzes the transitional period during the calendar time, worshipped as especially dangerous by the Bulgarians. It is about the week after Christmas (the so-called Dirty Sunday), the first week from the strong Lent (called Tudoritsa) and the week after Whit Sunday (known as Mermaid/Rysaliq). According to a traditional proverb these insane weeks are three sisters and Tudoritsa is the worst of all of them and the most frightening”.

The rite in these days is tightly connected to the appearance of a specific type of calendar demons. Certain type of woman's work is forbidden, such as spinning and weaving. Also, specific type of food consumption is forbidden during this time. During the Unclean/Impure Sunday there demons wandering through the night, called karakondjuli (demons), who attack travelers late at night, after sunset. During the Tudoritsa week St .Todor goes out himself, accompanied by his mother/wife-Granny Tudorichka. They punish people by beating them with crutch, late at night, or severely punish the householders, who don't fast or spine in that week. Through Rysaliq Sunday the dead-man spirits are wandering around (the drown and the young mothers who have died while giving a birth to their child) ,who cause and heal the same time the scary illness ,called “mermaid disease”.

The analyses of these beliefs and the rite prove that these three personified weeks-sisters own strongly demonological character and belong to an old mythological layer.

Основното традиционно схващане за цикличността на времето – космическо, астрономическо, календарно, сезонно, стопанско, предопределя и наличието на своеобразни преходни периоди, изпълняващи функцията на митологична и практическа граница между два последователни цикъла. В повечето случаи тези преходни времеви отрязъци са натоварени с отрицателна символика, тъй като се осмислят като опасни, нечисти, нередовни, защото се

характеризират с нарушено равновесие между силите на космоса и хаоса, на небето и земята, на нормалния биологичен и социален ритъм на живота. В следващите редове ще се опитам да характеризирам типичните за традиционния народен календар на българите гранични седмични периоди с оглед на митологията и обредността, която им е присъща.

Почти в цяла Северна България съществува представата, че в рамките на всяка календарна година има три “луди” седмици, които се отличават от останалото време със своеобразна митология, обредност, стереотипи на поведение, изразяващи се главно в спазването на определен тип забрани за работа, за консумация на видове храна и за социално и сексуално общуване. В най-широк териториален обхват триадата като символ на изключителна завършеност и хармония включва т.нар. *Мръсна, Тодорова и Русалска седмици*. Народната поговорка гласи, че “тези три седмици са сестри”, от които втората е най-старата и най-лошата. Понякога се срещат регионални и локални верианти на тяхното “сестринство”, като в ролята на една от “сродниците” влиза *Средопостната, Великата/Страстната* или *Празната седмица*. А сега ще обрисувам по-подробно тези злочести седмици, като се опитам да потърся на типологично равнище общата им митологична и функционална основа.

Мръсната седмица: Граничният период между старата и новата астрономическа година, който според древните езически представи се свързва с раждането на новото слънце, а християнската религия обвързва с раждането на Млада Бога, обхваща една или две седмици. Според различните представи той започва от Игнажден (20.XII.) или Коледа (25.XII.) и завършва на Васильовден (*Сурва*, 1.I.) или на Богоявление (*Водици*, 6.I.). За българските католици периодът обхваща дните от Св. Луция (13.XII.) до Св. Тома (21.XII.). По-често седмицата от Игнажден до Коледа е известна като *Мъчниците* (от *мъча се, мъка*) или *Леуско Погано* (от лехуса=родилка), тъй като според християнския мит тогава започват родилните мъки на Св. Богородица. Представата е особено добре отразена в коледните песни: “Замъчи се Божа майка/ от Игнажден до Коледа/ да си роди Млада Бога...” Тази седмица се почита особено строго от младите булки и бременните невести. Те не бива да похващат никаква домашна работа, за да могат да родят леко и децата им да са здрави¹.

Седмицата на преход между старата и новата година в Северна България е известна като *Мръсна седмица, Мръсните денове, Мръсниците*, тъй като след Коледа отпада забраната да се пости – вече *се яде мръсно*, т.е. блажи се. В Южна България нейните названия са *Поганото, Поганите денове, Буганците, Буганата седмица*, понеже са предопределени от представите за бродещите нощем зли духове – *поганци, буганци*. В Западните покрайнини и в

¹ През тази седмица жените стриктно слагат дърветата в огнището с по-тънката им част напред, за да се раждат децата лесно.

Македония се срещат и названията *Некръстени денови*, *Глухи дене* (Кюстендилско), *Караконджови вечери* (Разложко), а на други места още и *Дяволски деня* (Странджа и Пирин), *Криви дене* (Ямболско), *Вампирясани дни* (Карловско), *Вампирски денъове* (Сакар), *Вампирско Погано* (Странджа), *Връкулачеви дене* (Тетевенско). Повсеместна сред българите е вярата, че този преходен период от годишното време се свързва с появата на определен вид “календарни или сезонни демони” (според определението на Л. Виноградова, 1999). Това са караконджолите (*поганици*, *вънкашни*, *дракуси*), които излизат от земята (от гробища, пещери, реки и кладенци) и бродят нощем след залез слънце до “първи петли”. Те са страшни и зли, космати и рогати. Носят остър дарак на гърба си. Често наподобяват кентаврите (митични полухора-полуконе) или циклопите (великани с едно око и един крак). Нападат всеки закъснял по пътищата човек, възсядат го върху рамената, удрят го с конските си копита или го набиват на железните си шишове. Събират се нощно време край воденици и там причакват своите жертви. Обикалят и нечистите места, където е разлята кръвта на закланите коледни жертвени прасета. За да се предпазят от тях, стопаните не излизат нощем на двора, носят в дрехите си скилидка чесън, от чиято остра миризма дяволите бягат. Върху вратите и прозорците си поставят клони от бодлив черен глог, изписват по портите кръстове от катран, ръсят около обора и в градината си просо, житни зърна или маково семе, “защото докато демоните преброят зърната, петлите пропяват”. В Западна България тези превантивни мерки са насочени и срещу действията на магьосниците и бродниците, които правят своите магии за кражба на жито и мляко именно през Мръсните вечери. Християнските култови обекти като кръст, икона, тамян, светена вода, молитва също играят ролята на апотропей. Спорадично е регистриран възгледът, че през Мръсните и Тодоровите дни, “когато дяволите ходят по земята, трябва да се пеят шумни песни на много висок глас” (Луковитско).

Караконджолите (а наред с тях и други демонични сили като вампири, върколаци, самодиви и таласъми, които съвсем естествено в началните десетилетия на ХХ в., когато традиционната народна култура като тип система започва постепенно да се преосмисля и отмира, се обединяват в голямата група на *дяволите*) действат на воля – на земята и сред хората, до Богоявление. Тъй като на празника световните води са вече кръстени заедно с младия християнски Бог, тези дяволи отново се скриват в своето подземно царство, за да се появят отново след една година. Тържествената Богоявленска литургия, хвърлянето на кръста в реката, измиването на домашните икони и ралото в реката, обхождането на селището от свещеника и пръскането на къщите с осветена вода са все действия, осмисляни и като задължителна обичайна мярка за ритуално прогонване на нечистите сили от усвоеното домашно и селищно пространство.

Втора основна характеристика на Мръсната неделя е забраната върху всякакъв вид домашна женска работа, свързана с обработката на вълна. Докато траят Мръсните дни, жените не бива да влачат вълна, да предат и да тъкат. Те не плетат и не шият. Не се докосват до остри и режещи предмети – ножици, ножове и куки. Мъжете не сечат дърва за огнището (дървата трябва да бъдат предварително насечени). Ако забраната не се спазва, караконджолите ще напакосят на работещите, а демоните на болестите (чума, шарка, холера, треска) ще покосят домоцедието и добитъка. В южнобългарските земи, където Мръсната седмица много често съвпада с почитането на един от годишните цикли на *Вълчите празници*, системата от забрани за мъжка и женска работа се осмисля и като превантивна магическа практика за предпазване на овчарите и стадата от вълци. Спорадично в Странджа периодът е познат като *Вълчко Погано* и се свързва с представата за биологичното “бесуване” (размножаване) на зверовете. Сред преселниците от Беломорска Тракия съществува строга забрана за произнасяне на думата “вълк”. През цялата седмица жените събират пепелта от огнището – *поганска пепел*, и не я изхвърлят на бунището, за да не я “облизват караконджолите и вълците, че ще се плодят повече” (Гребенарова 1996: 316). Иначе във всички български области тази пепел се запазва и рано напролет стопаните пръскат с нея градините и нивите за плодородие (да нямат житото и царевицата “главня”).

Третата основна черта, характеризираща периода, е отнесена към стереотипите на поведение и междуличностно общуване. На първо място трябва да се постави съблюдаването на сексуално табу. То е типично за съпружеските взаимоотношения в цялата етническа територия на българите. Повсеместна е убеждението, че заченатото през Мръсната седмица дете ще бъде от всякаква гледна точка нещастно: ще се роди с някакъв недъг, няма да е умно и имотно, ако е момче – ще стане пияница, а момичето – разпусната жена, и накрая най-страшното – ще притежава способността да вижда дяволите и да общува с тях, както и да се превръща в демоничен персонаж приживе и след смъртта си. Това последно схващане е във връзка с типичната за много славянски и балкански народи представа за магическата метаморфоза човек-вълк/куче. Българското поверие гласи, че заченатите и родените през Мръсната седмица хора стават върколаци. Докато са живи, всяка година през същата седмица, както и през Тодоровата неделя, нощем те се превръщат във вълк или куче (по-рядко в прасе, кокошка, котка). След като умрат, душите им не намират покой и придобиват демоничен вид – стават вампир, караконджол, таласъм или самодива. Аналогична е представата и за починалите през Мръсната седмица хора. Възможно е тя да е провокирана и засилена вследствие на християнската забрана за извършване на опело от Коледа до Богоявление (според християнския светоглед душата на неопятния от духовно лице покойник се превръща във вампир).

Вярата в метаморфозата човек-животно, обединяваща заченатите, родените или умрелите през Мръсната седмица хора, е твърде разпространена. За това свидетелстват многобройни разкази и меморати за превърнат във вълк или куче младоженец, който напада вечерта младата си невеста или я блъсва с колата от висока пропаст; за воденичар, извадил трън от лапата на куче, което след време се появило пред него като момък, за да му благодари за стореното добро. Затова традиционните обичайни норми забраняват сексуалните контакти между съпрузите, а традиционната практика налага своевременни предпазни действия, насочени съответно към родените или умрелите през Мръсните дни. В Луковитско роденото през тази седмица дете се нарича *мръскул*, в Странджа – *поганче*, във Видинско – *каракоњак*, в Пазарджишко – *джангалозче*². В такива случаи за една нощ нечетен брой стари жени (най-често вдовици) ушиват под комина на огнището конопена риза за новороденото, която то носи в продължение на 40 дни или я облича всяка година през Мръсната и Тодоровата седмици (Кръстанова, 1991; Попов 1999: 300). Другаде прекарват новороденото три пъти над дарака или го опалват по следния начин: поставят го повито под връшника за печене на хляб и върху него запалват малко слама. В Новозагорско го увиват в дебела мокра кърпа и близо до огнището го затрупват с малко жерава. Сетне го изкъпват и го бодват по петата с игла или трън от чер глог, за да не стане *вепир* (вампир) и да плаши хората. Аналогични мерки се предприемат и с покойниците. Задължително техните близки ги пробождат в корема или в петата с игла или трън, за да не се превъплътят душите им.

Следващата особеност, характерна за Мръсните дни, е, че в Западна България това е времето на карнавалните шествия на ергените и сурвакарите, които разиграват по домовете традиционните сватбени сцени. В Македония през същия календарен отрязък от време по селата обикалят и русалийските мъжки дружини, които лекуват с музика и танц болните хора.

Християнската догматика забранява годежите, сватбите и опелата през Мръсната седмица, както и по време на Великите пости, в които се вмести и Тодоровата неделя. Не се правят и помени за мъртвите. А обичайното право забранява тлаките и седянките, на които младите общуват помежду си и често правят своя избор за бъдещ брачен партньор.

Тодоровата неделя: Седмичата започва след Сирни заговезни и бележи началото на строгия абсолютен тридневен пост (*тримиро*, *търпилка*, *тудуричене*, *няядка*) от Великденското заговяване. Нарича се *Тудуришка неделя* или *Тудурица*. Позната е още като *Сухата*, *Глухата*, *Лудата* или *Черната неделя*. Повсеместно се възприема за един от най-опасните и страховити периоди от годишното календарно време, за което свидетелстват и многобройните народни наименования за всеки отделен ден от нея. Очевиден е

² Вярава се, че такова дете “ходи на сън” (Стойчева 1966: 98).

пейоративният смисъл, вложен в тези названия³. Понеделникът се нарича *чисти*, защото къщата се почиства и всички съдове се измиват обилно с топла вода, за да не остане никаква мазнина по тях. Но наред с това, се нарича още *песи*, *песъчив*, *бесен*, *кучи*, *виси-куче* (Пловдивско) или *мръсен*, *разметен понеделник*, тъй като е свързан с ритуалното “бесене” на кучетата против болестта бяс. Част от тракийското население почита чисти понеделник като “миши празник”. Жените замазват символично прага и огнището, за да “замажат” очите и устата на мишките. В южните български земи на този ден всяка стопанка приготвя обреден хляб във формата на змия – *змиорка*, *гущерица*, който раздава на домочадието и добитъка, за да не бъдат ухапани от отровни змии през лятото. В Северозападна България чистият понеделник е ден в чест на враните, гаргите и врабците – *Вранинден*. Рано сутринта жените варят жито и пръскат от сварените зърна на двора и в градините, за да не кълват птиците през лятото посевите и лозята. А на места в планинските области на Южна България (Сакар и Източните Родопи) този ден се нарича *похлупен понеделник*, тъй като според местното поверие тогава Господ “похлупва” (затваря) душите на мъртвите, които са били пуснати за една седмица на свобода. В този понеделник, а и през цялата седмица, не се тръгва на път, не се сключва договор, не се ходи по търговия, защото всяко начинание ще завърши неблагоприятно. С този ден, наричан в Източна България и *Куковден*, започват традиционните пролетни карнавални шествия на маскираните мъже и ергени, които продължават до края на седмицата. Вторникът е познат като *чер*, *усофски*, *сух*, *глух*. Смята се за един от най-лошите вторници от годината. Почита се за болестта *усоф* или *устрел* и затова в селищата на Северозападна България мъжете прекарват добитъка през тунел, в края на който е запален огън. Не се работи също и да не пада гръм върху хората, къщата и стоката през лятото. В Провадийско вярват, че роденото през този вторник дете ще остане рано сирак. Срядата е *луда*, *крива*, *куца* или *черна* и жените не работят против полудяване, оглушаване и овдовяване. Четвъртъкът е *въртоглав*, *щуроглав*, *църлив*, *пърлив* или *Зимен Вартоломей*, *Вартолома* – не се работи за здравето на добитъка (да не става въртоглав). Петъкът е сред 12-те най-лоши петъци от годината и се нарича *чер*, *луд*, *крив*, *куц*, *шамотен*. Не се работи против полудяване, главоболие, световъртеж и против гръмотевици през лятото. В събота е *Тодоровден* – *Тудурица*, *Тудърлица*, *Сухото* и *Глухото Тодорче*, *Църлив Тодор*, *Крастава събота* или *Конски Великден* (Гребенарова 1989), който се тачи за здравето на конете и на младите тазгодишни булки.

Тодоровата седмица е свързана в представите и вярванията на българите с появата на злосторен демоничен ношен конник. Това е самият Св.

³ На места в Северозападна България седмицата между Месни и Сирни заговезни се нарича *Късата неделя*.

Тодор, който излиза със своя бял кон от гробището или от водите (река, кладенец) и обикаля нощем по селските пътища в продължение на цялата седмица. В Белослатинско вярват, че Св. Тодор “излиза с коня си и през Мръсните дни”. А според поверието от Северна България светецът е *овампирчен, вкаракончен* покойник или *таласъм*. Идвайки от света на мъртвите точно на границата между зимата и пролетта/лято, а може би и на границата между старата и новата година, която преди въвеждането на Юлианския календар започва с м. март, демоничният светец забива в земята гореща главня (нажежен железен шип) или я удря със зелена пръчка и по този начин я затопля (опложда). Вечер броди по пътищата и удря с патерицата си или с копитото на своя вълшебен кон хората, които не са се прибрали преди залез слънце по домовете си, или не спазват забраната за домашна и полска работа през неговата седмица. Светецът наднича през комина на къщата и гледа кой не е заспал, за да му вземе душата. Често се представя пред прегрешилите домакини в своята женска хипостаза – като *баба* или *света Тудуричка*. Влашкото население покрай Дунава вярва, че през “Тодоровото нощем по улиците ходи каракончо – човек на кон”. Повсеместно е убеждението, че прогонването на Св. Тодор (баба Тудуричка) от селското землище става на Тодоровден посредством традиционните ергенски състезания с коне. Затова много често в Североизточна България тези надбягвания (*кушия, домле*) започват от района на гробището, където отново следва да се скрие демоничният светец в края на своята “луда неделя”. Прави впечатление, че българските представи за този нощен ездач на бял кон твърде много напомнят на източносръбските *тодорици* и на румънските *сенточери*. Те представляват нечетен брой нощни конници, обвити в бели плащове, които нападат и похищават работещите жени или събралите се на седянка девойки (Попов 2002: 152-154).

Демоничната характеристика на Тодоровата неделя проличава и в забраната да се насаждат яйца за мътене през периода. Според поверието от такива яйца се излюпват злосторни пилета (*тодорчета, каракончовци*), които ако прехвъркнат над човека, той заболява неизлечимо или става вампир след смъртта си. Всички снесени през тази седмица яйца се запазват, за да бъдат боядисани в червено на Великден. Спорадично съществува и забрана да се посещават гадателки и врачки, защото ако предсказанието е лошо, то неминуемо ще се сбъдне.

Тодоровата неделя се характеризира със забрана за всякакъв вид домашна и полска работа. Не се преде и тъче, не се плете и шие, не се парят кълчища и вълна. Не се впрягат домашните животни и не се оре земята. Сутрин стопаните не бива да си мият очите, че мушици или житни класове ще ги бодат в очите през лятото по време на жетва. Мъжете в Родопите не докосват брадва или друго сечиво, понеже нивите ще пострадат от болести и

гризачи. Позволява се само засаждането на цветя и някои зеленчуци, като например лук и чесън (“че ще полудеят от растене, щото се саят в луди дни”)⁴. Нарушилите тези забрани, биват наказвани от Св. Тодор или от Баба Тудуричка, която според различните версии на поверието е женско съответствие, сестра, съпруга или майка на светеца. В Плевенско казват за работещите през седмицата жени, че ще бъдат навестени от *Тодоровата майка*, която “ще измори децата им или ще изгори къщите им”. Друг път прегрешилите домакини получават големи сини петна или рани по тялото си, които трудно зарастват. Те се схващат като белези, оставени от копитата на коня на Св. Тодор. А в Странджа *Глухото Тодорче* наказва провинилите с оглушаване. Въобще, общоразпространено е суеверието, че заболелият през Тодоровата неделя човек, който е наказан заради греховете си от демоничния светец, трудно ще намери лек за болката си и най-вероятно до една година ще умре. Такива са последствията и за жените, които перат и простират дрехи през седмицата. Нарушаването на забраната за пране и миене се свързва с угрозата от овдовяване, от падането на гръмотевици и на градушка през летните месеци. Тя води и до различни заболявания при хората и добитъка (конете страдат от *зутурач*), както и до полудяване.

Сексуалното табу е също така отличителен белег, характеризиращ периода. Повсеместна е представата, че ако се зачене или роди дете в Тодоровата седмица, то ще е нещастно, “ще вижда злите сили” и ще се превръща във върколак или кара-кон (караконджол). В облика на вълк или куче, то броди нощем през Тодоровите и Мръсните вечери, и ще пакости на хората (“пие кръвта им”). За да бъде предпазено от подобна орис, за него също се ушива за една нощ под комина риза, която то трябва да носи 40 дни. Поверието за починалите през периода хора е аналогично – душите им стават вампири или таласъми. Вярва се, че тогава умират грешните хора и особено онези, които не са съблюдавали тридневния строг пост. Има данни, че в Странджа такива покойници се погребват като “нечисти” на бунището, защото според местното поверие самото *Сухо Тодорче* е починало от глад по време на постите. Според К. Шапкарев починалите от глад по време на поста в Охридско също се погребват, както самоубийците на бунището (Шапкарев 1968: 564). В останалите райони задължително близките пробуждат пъпа или петата на починалите през Тодоровата неделя хора с голяма желязна кука или игла.

С началото на Великденските заговезни църквата слага край на зимния период на годежите и сватбите. По традиция тази забрана е валидна до Великден. До тогава е забранено и играенето на хоро. Затова през цялата Тодорова седмица старите (застоялите) моми и ергени са подложени на

⁴ В Хасковско пък се забранява засаждането на лук и чесън, защото човек полудява. В района на Горна Оряховица със същата цел се забранява консумацията на лук през Тодоровата седмица.

обществено опозоряване и всеобщи подигравки. Замерват ги по гърба с гърнета и чували, пълни с пепел; окачват по портите им магарешки опашки и палят пред къщите им огън от тръни. А на самия Тодоровден във Великотърновско и Горнооряховско младите разиграват карнавална “ялова мъжка сватба” (Попов 1998). През Тодоровата седмица се слага край на седянките и на младежките сборове по къщите. През същия период не се правят опела и помени в памет на мъртвите. Сред балканджийското население в Средна и Източна Стара планина съществува строга забрана да се раздава варено жито за умрял през Тодоровата седмица човек (“През Тудурица не се вари жито за Бог да прости”). Житото се носи сурово в черквата и чак след като опасният период отmine, то се вари и раздава за душата на покойника (Гъбюв 1900: 21; Попов 1991: 95). Очевидното противопоставяне на понятията сурово-варено в случая доказва за сетен път нередовността, хаотичността и “лудостта” на Тодоровата седмица. А връзката ѝ с представите за отвъдния свят на мъртвите и прадедите прозира още веднъж и в неканоничното честване на *Тудурувска душица* (задушница) в петъка преди Тодоровден (Василева 1974: 323).

Русалска неделя: Седмицата започва с празника на Св. Дух – понеделника след Петдесетница, и обикновено бележи прехода към летните горещини. В Северна България се нарича най-често *Русаля* или *Самодивска неделя*, а в южните краища е известна с локалните варианти *Русалица*, *Русална*, *Лусарска неделя*, като понякога първият ден от седмицата се назовава *Русалин* (Вакарелски 1935: 440; Стаменова 1986: 274). Всеобщо за цялата етническа територия на българите е убеждението, че най-опасни от седмицата са срядата и петъкът, които често носят епитетите *черни*, *луди*, *криви*, а по-рядко – *благ*. Също тъй рядко вторникът и четвъртъкът се обозначават като *въртоглави* или *цури*.

В своите светогледни представи българите свързват Русалската седмица с появата на демонични женски персонажи, известни като *русалийки*, *русалии*, *русале*, *русарци*, *русанки*, като в южнобългарските земи те по-често се окачествяват като самодиви или юди, което вероятно е вторично явление. Необходимо е да подчертая, че в ролята си на “календарни” демони русалийките са твърде по-различни по своя образ и функции от митичните самовили и юди – становище, което се приема до голяма степен в етнологичните изследвания. Представите за двата типа женски персонажи със сигурност се наслаждат и препокриват особено в началните десетилетия на ХХ в., когато традиционната култура започва своя постепен процес на изживяване и отмиране. Според изворовите данни русалийките “прелитат във вид на жълти пеперуди отвъд Дунава и остават при хората до края на Русалската неделя”. Дори и в по-ранните архивни и литературни източници сведенията за техния произход са твърде фрагментарни, но те все пак дават основание да предположим, че генезисът им е свързан с представите за инкарнация на

душите на мъртвите (в нашия смисъл душа-пеперуда, птица или мушица – Беновска-Събкова 1991). В по-значителна степен схващанията за тях в Южна България се препокриват с тези за самодивите (срв. например мотива за самодивската сватба – Стаменова 1986: 274). Особено е важно, че тези демонични същества притежават двойствена природа – вредят на хората, наказват ги с болести и беди, но същевременно могат и да им помогнат – да ги излекуват и да увеличат добива от селскостопанската реколта, като напръскат посевите с “жива вода”. Широко регистрирано е убеждението, че русалийките идват през този годишен отрязък, за да овършеят за една нощ връхчетата на билката росен (*русалийче, русалче, русанче, роксан*), който цъфти точно по това време. Паралелно с това поверие битува и друго, според което цветовете на уханната билка се събират от душите на мъртвите. Тук е необходимо да добавя, че в много голяма степен Русалската седмица корелира с вярата в отвъдния свят на мъртвите и на предците. Съобразно с традиционните представи на българите, Господ пуска душите на всички мъртъвци на Велики четвъртък или Великден и ги прибира отново на небето на Спасовден, Св. Троица или Св. Дух. Преди началото на Русалската седмица се вмества и една от най-почитаните годишни задушници – Спасовска, Русалска или Черешова (поради ритуалното раздаване на череши в памет на мъртвите). А често се смята, че щом душите се върнат на земята, те жухат като пчели или мушици именно около цъфналите череши и ягоди (Беновска-Събкова 1996). В Северозападна България и Източна Сърбия по поречието на р. Тимок петъкът от Русалската седмица се нарича *Света Петка Руласна* или *Русалница* (Срејовић 1929: 46; Срејовић 1933: 62). До този ден жените, които имат починали деца, не бива да ядат череши, защото според поверието децата им ще останат гладни на “оня свят”. Затова първите узрели набрани череши трябва да се раздадат. Както и при Тодоровата седмица, често в Североизточна България в петък от Русалската седмица жените организират своя втора некаконична *Русалска задушница* в памет на мъртвите. Очевидно в двата случая е пренебрегването на съботата като задължителен традиционен седмичен *мъртвешки* или *мъртъвски ден* за помени и задушници. Съсредоточаването на един толкова богат кръг от вярвания за покойниците около Русалската седмица недвусмислено насочва към евентуалния произход и същност на поверията за русалийките с оглед на вярата в отвъдния свят на мъртвите и прадедите – връзка, която не е така ярко доловима при самодивите и юдите.

В района на Провадийския сърт е регистрирано друго интересно вярване. Според тамошното население през Русалската неделя сред хората броди и чумата (персонифицирана в женски образ болест), която през тази седмица се изкъпва в реката. Затова жените не бива да перат и да се мият, за да не заболелят от чума (Тодорова 1990: 219).

На ежедневно-битово равнище периодът на Русалската неделя изисква пълно въздържание от всякаква домашна и полска работа – особено що се отнася до срядата и петъка. Често информацията сочи, че в останалите дни стопаните могат да отидат да прекопаят лозето или нивата, но трябва да са обезателно в група – никога сами. Докато са на нивата, не сядат на земята или под дърво да почиват. Не бива никак да заспиват, особено до обед. Всички домашни женски дейности, като предене, тъкане⁵, плетене, шиене, миене, къпане, пране, замазване на пода или на стените на къщата, са табу през цялата седмица. На овчарите се забранява да стрижат овцете. Ако бъде нарушена забраната за работа, русалийките ще “ударят”, “сгазват” или “сбъхтват” провинилия се и той заболява от *русалска* или *самодивска болест*. Представите за това заболяване са твърде разтегливи: то може да се изрази в частична парализа на крайниците, ослепяване, оглушаване, кожни обриви и рани (*кели, руса*), невроза. По традиция то се лекува посредством преспиване на болните на горски поляни и извори, където расте билката росен. А също и в резултат на магическата ритуална намеса на мъжките русалийски (калушарски) дружини, които обикалят по селата да лекуват “русалийската болест” с музика и танц точно през тази седмица.

Наред с опасността от заболяване, неспазването на забраната за работа през Русалската неделя води и до природни бедствия през лятото – гръмотевици и светкавици, градушка и поройни дъждове. Затова в някои от магическите заклинания срещу градоносните летни облаци се казва: “Тудуришка сряда, Русалски петък, разреши руса коса, разпилей се тъмен облак в пуста гора Тилилейска!” В този смисъл двете седмици – “сестри” показват явна функционална и семантична връзка с небесните стихии.

За да се предпазят от зловредното въздействие на русалийките, още в понеделник рано сутринта всички моми и жени берат пелин, орехова шума, лепка, бял лук (чесън), коприва, лайка и росен. Слагат от билките и тревите под масите и леглата, по прозорците и вратите на къщите и оборите. Обезателно увиват около кръста и главата си лепка и пелин. През цялата седмица носят в дрехите си скрит стрък пелин или чесън, от чиято силна миризма демоните се боят. Вечер не замръкват след залез слънце навън. Ако забравят някоя завивка или дреха на двора, тръскат я три пъти над огнището и едва тогава я използват. Спорадично съществува забрана върху консумацията на зелени тревни като коприва и лапад през цялата седмица. Архивните източници сочат, макар и не толкова често и пряко, че през периода трябва да се съблюдава и сексуално табу. Забраната за полово общуване между съпрузите е валидна в най-голяма степен за навечерието срещу сряда и петък. А родените през Русалската седмица деца по традиция се кръщават с имената Росен, Русанка, Росица, Руска, за да им е споен животът.

⁵ В Ловешко жените завързват краката на тъкачния стан, за да не го “друсат русалиите”.

Представените вярвания и обредни практики, характеризиращи трите “луди сестри” в календарния цикъл на българите, насочват към няколко закономерни извода. Трите седмици са своеобразни гранични периоди в целогодишното циклично календарно време – факт, който предопределя изцяло тяхната особено богата митология и обредност. “Мръсната неделя” осигурява прехода към новата астрономическа година, “Годорица” – от зимата към пролетта, а “Русаля” – към същинското лято. Те се обвързват с появата на определен вид календарно-сезонни демони, които нямат друга изява през останалото време от годината – караконджолите, демоничната двойка от светци (*Тодор* и *Тудуричка*) и русалийките. Обредността и комплексът от забрани за трите седмици са еднотипни: забрана върху всякакъв вид домашна и полска работа (предене, тъкане, шиене, миене, пране, къпане); забрана за сексуално и в известен смисъл за определен тип социално общуване (седянки и тлаки, годежи и сватби, кръщаване на дете, опела и помени за мъртвите, с изключение на двете неканонични задушници – Тодоровата и Русалската); спазване на определен кулинарен код – кансумация на месо и чесън през Мръсните дни; пости и забрана за ядене на лук през Тодоровата седмица; въздържане от коприва през Русаля или пък задължителна първа консумация на зелено (млад чесън, лук или коприва) през Тодоровата и Русалската седмици (Вълчинова 1995). Още една особеност обединява тези три периода от годишното време, белязани с белега на граничността. Това са маскарадните и русалийските игри, в които участва само мъжката половина от колектива, и които се изпълняват именно тогава – западнобългарските *джамалари* и *сурваскари* и македонските русалии през Мръсните дни; всички останали маскарادي през Тодоровата седмица и севернобългарските *русалии* или *калушари* – през Русалската седмица. Между трите седмици има още общи черти – задължително е носенето на растителни апотропеи (чесън или глог през Мръсните и Тодоровите дни; пелин, лепка или росен през Русалската неделя); забраните за работа са свързани функционално и с осигуряване на благоприятно време през лятото (Тодоровите и Русалските дни се съблюдават против градушка, гръмотевици и суша⁶). Част от тези характеристики са присъщи и на други седмични периоди от годишния календарен цикъл на българите.

В началото споменах, че понякога една от “сестрите” в тридвата от “луди недели” е различна. Версиите се отнасят до седмицата, бележеща средата на Великите пости, и до седмиците преди и след Великден. Първата е позната като *Разполовена*, *Кръстопоклонна*, *Кръстна* или *Средопостна неделя* (*Средопостница*). Обикновено през тази седмица стопанките преброяват

⁶ В Тетевенско именно на Тодоровден момите и ергените правят ритуалната кукла на Гечо (Герман), която заравят в гората, за да е дъждовно лятото и за да узреят посевите.

яйцата, които са събрали и оставили за боядисване на Великден. В неделния ден жените носят здравец в черквата и след като свещеникът го освети, той се сади в градината, защото е “кръстен”. Спорадично се вярва, че до обед не бива да се яде, защото “тогава се хранят умрелите”. Не се работи вкъщи и на полето, тъй като според поверието през тези дни дори и птиците не вият гнездо. Особено опасна е срядата, позната на места като *Руса сряда* или *Света Руса*. Това е *хаталия ден* (лош ден) в чест на болестта *руса* (червен вятър или червенка). Не бива да се похваща никаква работа, за да не заболее домочадието от руса. Интересно е, че понякога в различните географски области празникът на *Света Руса* е отнесен към срядата от седмицата след Великден или към срядата след Петдесетница, т.е. в друга една от “лудите” седмици. В Странджа освен против болести тази сряда се почита и против градушка и други природни стихии. Според местното поверие “Русата сряда носи градушката в ръкава си”. А от македонските земи е представата за Св. Руса, която по подобие на баба Марта наказала със замръзване козарката, която извела рано напролет стадото си в планината и не спазила забраната за работа (Делиниколова 1960). Очевидно е, че в случая имаме една неканонизирана народна светица – демонична персонификация на срядата и на болестта “руса”, напомняща твърде много на други аналогични женски персонажи като баба Тудуричка и баба Марта или християнските светици Неделя, Петка и дори Елена в ролята ѝ на изявена градушкарка. Средопостната седмица също се отличава със спазването на строг пост и забрана за полово общуване.

Седмицата преди Великден е известна като *Велика*. *Разпетиият петък* е най-стриктно съблюдаваният от жените ден, тъй като принадлежи към декадата най-лоши петъци от годината, а на християнско равнище се свързва с Христовото Рязпятие. Седмицата след Великден се нарича най-често *Празна*, *Светла* или *Заторена* (*Затурна*=затворена) *неделя*, тъй като се свързва с абсолютната забрана за всякакъв вид домашна и полска работа. Срядата се нарича *светла*, и в района на Странджа се свързва с изпълнението на обичая *Мара Лишанка* (ритуално изхвърляне на женска кукла в реката – Гребенарова 1996: 336). Не се работи против рани и болести. В четвъртък нищо не се сее, защото няма да поникне (Хасковско). Петъкът е посветен на лятното годишно честване на Параскева-Петка – явление, което е етнически специфично за българите. На този ден масово се посещават едноименните църкви, параклиси и аязми (лековити извори) на светицата. В навечерието на петъка болни и недъгави хора преспиват край поляните или в храма с надеждата, че точно в полунощ ще видят Св. Петка в облика на златна патица или като прелитащо огнено кросно, за да ги дари с изцеление. В Родопите през тази седмица не се работи нищо против градушка. Със същата цел мъжете отиват в четвъртък на нивата и заравят там едно червено яйце. В Странджа съботата от тази седмица се нарича *черна* или *църна* и се смята за най-лошия съботен ден през годината.

Роденият на този ден “няма да види хаир”. В Ловешко тя се нарича *развеяна* събота. Тогава се боядисват повторно яйца, които се раздават на гробището в памет на мъртвите.

Понеделникът след Празната неделя е познат на места като *пуст* (Софийско) или *разметен* (Ловешко, Добруджа). В Софийско мъжете не копаят и не засаждат нищо, защото няма да поникне. А в Добруджа момите и ергените търкалят по поляните червени яйца, за да не вали градушка през лятото. Сред капанското население деветият ден след Великден е известен като *Софинден*, *Сувинден*, *Сувия*. Не се работи и не се впряга добитък против куцотия (Василева 1985: 222). Жените не перат и не мият, за да не им излизат обриви и рани, а също и против лятна суша. На огнището не се слага черно котле, за да не заболява житото от главня. Жените отиват на гробовете на скоро починали родственици и раздават там жито и кравайчета за “Бог да прости”. Бесарабските българи наричат този ден *Мрътвио Великден*. Почита се изцяло в памет на умрелите. Попът отслужва молебен за дъжд, а жените и момите изпълняват обичаите против суша Герман и Пеперуда (Сорочану, 1986). А на места в Ловешкия край следващият ден е познат като *сух вторник* и се забранява да се сее, защото посятото няма да поникне.

Независимо от локалните различия в компонентите на триадата от “луди недели/сестри” в българската традиция, ще завърша с убеждението, че на митологично равнище тези “сестри” са своеобразни персонификации на преходното време и пространство между два последователни календарни цикъла. В това отношение най-ярък пример е образът на демоничната *баба* или *света Тудурица*, която по своеобразен начин vyplъчва времето и пространството, изпълващи Годоровата седмица. И ако погледнем проблема в сравнителен план, ще се убедим, че подобни аналогии съществуват и сред другите славянски народи. Сърбите и черногорците си представят времето на седемседмичния великденски пост в образа на висока, мършава и грозна старица, облечена в черни дрипи. Сърбите я наричат *баба Коризма*⁷, а в Херцеговина тя е известна с прозвището *Кучибаба*. Старицата се вмъква във вид на нощна пеперуда през ключалките на вратите на онези къщи, в които стопанките работят и не спазват поста. Удря ги с дрянвата си тояга и отвлича децата им, скрити в чувал на гърба ѝ (Попов 2002: 145-146). А според редица поверия, разпространени сред източнославянските народи на руси, украинци и белоруси, понеделникът от Русалската седмица се нарича *Русалка*. Тогава “идвала русалката и сядала сред житото, като баба с дълги коси, крадяла децата и ги убивала” (Толстая 2005: 214, 217). Очевидно *Русалката* е обобщена персонификация на демоните и своеобразно олицетворение на времето и пространството, през които те властват над хората. И така, трите демонични старици-сестри са онези митологични персонажи, които

⁷ Названието Коризма е от италианското quaresima, което означава пости.

въплъщават идеята за съответния календарен времево-пространствен прелом, през който силите на Хаоса надделяват над силите на Космоса, според известната теоретична постановка на М. Елиаде (Елиаде 1994). Затова именно към тези гранични преходни периоди в годината са съотнесени митологемите за “надупчената като решето земя”, за “болната земя, която не бива да се копае и оре”, за “отворените порти на рая” и за “завръщането на праведните и на грешните превъплътени души на земята”.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Беновска-Събкова 1991:** Беновска-Събкова, М. За русалките в българския фолклор. – В: Български фолклор, № 1, 3-14.
- Беновска-Събкова 1996:** Беновска-Събкова, М. Апокрифни молитви и народно вярване. (“Разпускането” на мъртвите души). – В: Българска етнология, № 3, 80-89.
- Вакарелски 1935:** Вакарелски, Хр. Бит и език на тракийските и малоазийските българи. С.
- Василева 1974:** Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Добруджа. С., БАН.
- Василева 1985:** Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Капанци. С., БАН.
- Виноградова 1999:** Виноградова, Л. Н. Значение календарских периода за карактеризацију митоложких биџа. – В: Расковник, № 95-98, Београд, 81-105.
- Вълчинова 1995:** Вълчинова, Г. За копривата и чесъна. Хранителни хипостазии на Коледа и Великден. – В: Българска етнология, № 4, 53-67.
- Гребенарова 1989:** Гребенарова, Сл. Загвоздни-Тодоровден като преходен период в народния календар. – В: Исторически преглед, № 1, 55-70.
- Гребенарова 1996:** Гребенарова, Сл. Календарни празници и обичаи. – В: Странджа. С., БАН.
- Гъбюв 1900:** Гъбюв, Сп. Народен календар от Търново. – СбНУ № 16-17, 19-24.
- Делиниколова 1960:** Делиниколова, Зд. Обичаји сврзани со поедини празници и неделни дни во Радовиш. – В: Гласник етнографског музеја, № 1, Скопије.
- Елиаде 1994:** Елиаде, М. Митът за вечното завръщане архетипи и повторение. С.
- Кръстанова 1991:** Кръстанова, Кр. Обредното тъкане – една старинна практика у българите. – В: Българска етнография, № 4, 46-57.
- Попов 1991:** Попов, Р. Светци близнаци в българския народен календар. С., БАН.
- Попов 1998:** Попов, Р. О једној варијанти карневалске сватбе код Бугара. – В: Кодове словенских култура. № 3, Сватба. Београд, 103-110.
- Попов 1999:** Попов, Р. Календарни празници и обичаи. – В: Ловешки край. С., БАН.
- Попов 2002:** Попов, Р. Светци и демони на Балканите. С.
- Сорочану 1986:** Сорочану, Е. Календарната обредност на бесарабските българи. Канд. Дис. Кишинев.
- Стаменова 1986:** Стаменова, Ж. Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., БАН.
- Срејовић 1929:** Срејовић, М. Из народног живота на Тимоку. – В: Гласник етнографског музеја, № 4, Београд, 42-45.
- Срејовић 1933:** Срејовић, М. Обичаји и верованија на Тимоку. – В: Гласник етнографског музеја, № 8, Београд, 59-71.
- Стойчева 1966:** Стойчева, Я. Етнографско изследване на с. Мало Конаре, Пазаджишко. Дипл. работа, С., СУ.
- Тодорова 1990:** Тодорова, Д. Традиционни пролетни и летни празници и обичаи в Провадийския сѣрт. – В: Известия на Народния музей. Варна, Т. 26, 208-221.
- Толстая 2005:** Толстая, С. М. Полесский народный календарь. Москва.
- Шапкарев 1968:** Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения. Т. 1, С.

Диана Радойнова

**ТРАДИЦИОННИ СЕМЕЙНИ МОДЕЛИ
НА ЧЕРНОМОРСКИТЕ ГЪРЦИ – В МИНАЛОТО И ДНЕС.
ЕТНОРАЗГРАНИЧИТЕЛНИ ФУНКЦИИ**

Diana Radoynova

**LES MODÈLES FAMILIALS TRADICIONELLS DES GRECS DE MER
NOIR-AU PASSÉ
ET AUJOURD'HUI**

Résumé

Le text est un part de la plus grande exploration de l'auteur sur la culture des grecs bulgares, qui habitent le bord bulgare de Mer Noir. Dans cette exploration on présente leurs modèles familiaux, la separation des engagements dans la famille, les manières de passer le temps libre etc.

Структурирането на социалния свят по поведоморфичен признак, наличието на специфични семейни модели, на разпределение на ролите в рамките на брачното съжителство, икономическите и моралните аспекти на това съжителство са универсални факти, изконно присъщи на всяка човешка култура. Те имат свои характерни особености и при общностите, атрибутирани и автоатрибутиращи се като *гърци* в региона на българското Черноморие и са обект на описание и интерпретация, доколкото се осъзнават (и) като (етнични) различия между тях и Другите в рамките на всекидневната култура. Естествено, ареалът на изследването – българското Черноморие - не е случайно подбран. Това е зона, в която от векове съжителстват човешки общности с различна етнична идентичност и сред тях с преваляращо присъствие са тези – на самоидентифициращите се като *българи* и като *гърци*. Една цяла редица исторически фактори детерминират тяхното отграничаване по етнокултурни признаци и съизмерването им в рамките на всекидневното им общуване. Джендър позициите¹ и

¹ Джендър проблематиката е сравнително нова за българската етнология. Тя обаче има отдавнашни традиции в западната хуманитаристика. В това отношение отпратки могат да бъдат направени към *Oakley, A.* 1972. Sex, Gender and Society. London; Rubble, D.N., Rubble, T.L. 1982. Sex Stereotypes. – In: A. J. Miller ed. In the eye of the beholder, contemporary issues in stereotyping. New York; Huici, C. 1984. The individual and social functions of sex role stereotypes. – In: H. Tajfel eds. The Social dimension. Vol. 2. Cambridge, Paris; Этнически стереотипи мъжского и женского поведения. 1991 – СПб; *Евтимова, И.* Gender-позиции в

произтичащите от тях ролеви схеми в традиционната култура на българи и гърци в изследваните селища, брачните модели и респективно различията между тях при разнуетничните общности имат и функциите на реактуализиращи тяхното различие и специфична им идентичност фактори. Така разпределението на задълженията в семейството, представите за нормативно половодиморфично поведение, обличане, хранене и т.н. се превръщат в сигнатури, изразяващи конкретната етнична идентичност.

Естествено е тези различия да са относително дискретни и вписани в общобалканския семеен модел, който е експлицитно разгърнат с теоретични изложения в хуманитаристиката.² Изследването на тези модели има толкова по-голямо значение, защото социалната спойка в рамките на балканските общности, според много изследователи, се изгражда именно чрез различни начини на сродяване, а не толкова чрез приятелска подкрепа и емоционално обвързване³.

Изследването на нагласите към брака и произтичащите от него социални релации в този текст има голямо значение още и защото именно сключването на бракове между представителите на самоосъзнаващи се като разнуетнични общности (и в частност най-вече между *гърци* и *българи*) води до преодоляване на дискриминативните нагласи на тези групи една към друга и до засилване на консолидацията в рамките на общоградското социално пространство. Както отбелязва и Ц. Бончева „този тип бракове изтеглят тънките, но здрави нишки, свързващи малцинствените общности с мнозинството, непозволяващи им капсулиране и изолация, които биха били пагубни за общностното оцеляване в условията на протичащия модернизационен процес“⁴.

Както е видно от по-долу възпроизведените спомени на информаторите, фиксирани по време на теренните проучвания, а и от други източници, именно сродяването се оказва най-солидната социална спойка между гърци и българи, в това число и в българските черноморски селища. Съпротивата срещу разнуетничното сродяване е явление, твърде добре познато в етнологията. Различните културални и социални предпоставки за

българското традиционно семейство. (По материали от Североизточна България). Докторска дисертация.

² Трудове, предлагащи изобилна фактология и теоретичното ѝ трактуване в тази насока са на *Тодорова, М. 2002*. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през Османския период. С. Изд. Амиситиа и *Казер, К.* Приятелство и вражда на Балканите. Евробалкански предизвикателства. С., 2003.

³ Пак там.

⁴ *Бончева, Цв.* Някои проблеми на брачната институция при българите-католици от Пловдивско и жителите на Поморие през първата половина на XX век. – В: Тракиецът и неговият свят, Т.2. С., 2004. Изд. ЕИМ-БАН, с. 275 – 302, с. 296.

ендогамията са отдавна емпирично доказани и теоретизирани. Към тях обаче, при конкретно изследваните общности се прибавя и генерирането в исторически план на негативни нагласи на двата етноса един към друг, което засилва и съпротивата на отделните общности към сключването на брак с представители на Другия етнос.

Свидетелство за това оставя още П. Р. Славейков в едно свое нравоучително стихотворение, назидаващо българските мъже в отговорния им избор на съпруга. Описвайки прелестите на българските моми, той им противопоставя негативните образи на гъркините, живеещи в някои български селища:

Бургазлийки – гърчолии безсолни
от нашите най-простите по-долни.
Арбанашки – гръцка измет остали,
костеливи, мършави са, пустали...

И тъй, вий, български ергени,
секи от вас, когато са прожени,
не земайте тез цигляви гъркини,
името ви, коренът ви да н`гини⁵.

В същата творба има и още епитети по отношение на гъркините – „развращени, разтлени” и „бодилек”, противопоставени на българските, определени като „босилек”.

Назиданията на Славейков отразяват ендогамните тенденции, продиктувани от традиционните културални нагласи, но също и от вече наслоилата се в известна степен поради църковните спорове между българи и гърци неприязън. В периода след Освобождението до 30-те години на XX век обаче тази вражда все повече ще се засилва, подклаждана от непрестанно влошаващите се политически отношения между България и Гърция. Запазен архивен документ от Анхиало от 1909 г., доказва, че политическите противопоставяния рефлектират силно и върху социалните връзки между представителите на двата етноса. В писмо до анхиалския околийски началник, членовете на Църковното настоятелство на българската църква в града се жалват: “Г-не началнико, не е да не знаете ... (не се чете) на това гръцко мерзко население. Те (гърците – б.м.) употребяват нашите младежи чрез своите кукли, какъвто е случаят с Михаил Томов, венчал се за Султана Карели... Ако гръцкият свещеник е

⁵ Цит. по *Станева, К.* Колажът като интерпретация: женски идентификации през българското Възраждане. – В: Теория през границите. Въведение в изследването на рода. С., 2001, с. 207-229, с. 214.

вършил това в Турция (има се предвид преди Освобождението – б.м.), то българските власти да не му разрешават това да ся не върши...”⁶.

Колкото и парадоксално да звучи обаче, на фона на отношението към гръцките общности у нас по онова време, създадените разноетнични брачни съюзи се преработват и от двете страни като статусно издигане. Това е така, защото бракове, при които съпругът е българин, а съпругата – гъркиня, по-често се сключвали между приходящи от селата в града мъже, търсеци работа и жени от дадения град. Така за съпруга това било, освен всичко останало, възможност за трайно установяване от селото в града, а също и за приобщаване към един социокултурен кръг – на *градското* и на *гръцкото*, който във възрожденско време е имал престижен статус. В същото време веднага след Освобождението, поради ред исторически наслоили се негативи към гръцкия етнос в България, към самоидентифициращите се като *гърци* започва прилагането на рестриктивни и репресивни мерки от страна на държавата. Ето защо, най-често за жена, омъжваща се за българин, това било начин за преодоляване на „девалвацията на гръцкото” по онова време⁷.

Изследователи на тези социални връзки установяват, че гърци и българи всъщност се сродяват по-често, отколкото и двете групи са склонни да признаят⁸.

Съществуването и на немалко разноетнични бракове, в които съпругът е българин, а жената – гъркиня в повечето български черноморски градове, се предопределя от класифицирания от изследователите типичен за гърците *уксорилокален модел на постматриална резиденция*⁹. Това означава, че в гръцките семейства не дъщерите напускат дома след омъжването си, а синовете, а съпругът на дъщерята заживява в нейния дом с нейните родители. Това е валидно за почти всички български черноморски селища, с изключение на Анхиало (Поморие). Тъй като този модел е особено типичен за гърците (и на много места в Гърция) като цяло, той е един от модусите, възприемани и третираны от информаторите като етноразграничителен белег на местните общности, самоидентифициращи се като *гърци*.

И едната, и другата общност отчитат и интерпретират това различие – всяка според собствените си модуси на социално моделиране. Гърците често намират позитивна мотивация в този тип семейно съжителство с

⁶ ОДА, Б-с, Ф.№ 388 К, оп. 1, а.е. 6, с. 80.

⁷ *Бончева, Цв.* Цит. съч., с. 296.

⁸ *Попов, Р.* Биографичният подход при изследване на интеркултуралните взаимоотношения. – В: Българска етнология, 2004, кн. 4, с. 75.

⁹ *Лулева, А.* Междукултурни отношения през призмата на половете: случаят гърци-тракийци – В: Тракиецът и неговият свят, Т.2. С. 2004, Изд. ЕИМ-БАН, с. 269.

максимата: „Когато майка и дъщеря се скарат, прошката идва веднага; съвсем друго става, ако се скарат свекърва и снаха”¹⁰. Това обаче е само повърхностна експликация, а разрезът ѝ води към много по-дълбинни културни стратификации. Запазването на дъщерята в домашния кръг е акутна сигнатура на една етносъхранителна тенденция – възпроизвеждането на обучението в култура в една стеснена до минимум локална среда. Както вече бе отбелязано, подобен тип следбрачна резиденция е характерна и за много области в самата Гърция, но упоритото ѝ възпроизвеждане сред общностите с гръцка етническа идентичност по Черноморието не е случайно. Потопени в една етнонехомогенна среда, те живеят с постоянния „синдром на застрашената идентичност”. Оттук и стремежът към „презастраховане” чрез осигуряване на голяма стабилност в традиционното предаване на важните за социума информационни масиви. Мнозина автори отбелязват, че в средиземноморския ареал половодиморфичната сизигия *мъж-жена (мъжко-женско)* се субституира в оперираща двойка *власт – компетентност*¹¹. Предаването на специфичните за етническата общност компетенции се „обезопасява” максимално, следвайки руслото не само на половото, но и на кръвно-родственото лимитиране (не просто от жена на жена, респективно от свекърва на снаха, както е в българската традиция, а от майка на дъщеря). Впрочем това обяснява и една друга, често изтъквана от информаторите тенденция: другоетничните съпрузи, приети като зетъве в гръцки семейства, много често приемат безрезервно културалните модели на новото си семейство и почти изцяло се „погръчват”.

„Тука майки и дъщери са много силно привързани една към друга. Ние, българите, смятаме дъщерята за чуждо чедо. Че ще излезе от къщи, че ще иде в чужди хора. Докато при гърците не е така. Те дъщерите си ги гледат като писани яйца. Все вкъщи, все около майките си. Взимат си заврени зетъве, синовете си ги дават навън, а дъщерите са си цял живот все до тях.” (Н. Крапова)

“Гърците, мъжете много си гледаха семейството. Те защото повечето заврени зетъве ходели и много са се държали внимателно. Аз например не помня да съм виждала през живота си пиян грък. Те ще си сипят малко, ще си пийнат, но с мярка.” (П. Николова)

¹⁰ **Попов, Р.** Цит. съч., с. 75.

¹¹ Относно властовите позиции на мъжа в традиционната култура и респективно ролята на жената като носител и транслатор на важната културна информация вж. **Маринов, Д.** Българско обичайно право. С., 1995; **Фройд, З.** Женската природа. – Във: Въведение в психоанализата. С., 1990; **Бочков, Пл.** Етнически образи на мъжкото и женското: власт и компетентност. – В: Български фолклор, 1999, кн.4, с. 36-43.

Този тип семейно-родствена конфигурация предопределя и точно противоположния на патриархалния български модел тип икономическо наследяване. Както отбелязва и един от изследователите на балканските типове предаване на имущество през поколенията, при гърците „жените наследяват къщи, а мъжете – ниви”¹².

„Моята майка е родена в много богато семейство. Те са били едни от най-богатите гърци от Созопол, всичките деца са били кърмени от дойка. Майка ми е завършила дори най-престижния тогава в Бургас католически пансион. Но тяхната майка, баба ми, умира много рано. Променят се нещата... А тя е била единствена дъщеря с много братя. Братята заминават за София да следват и тя, заедно с дядо ми, също заминава за София, за да се грижи за братята си. И след като те завършват, вече си хващат пътя и занаята, а къщата, която са имали в Созопол, си остава нейна. Защото при гърците е така – къщата е на момичето, не на момчетата.” (З. Коларова)

„Гърците завеждат къщите си на дъщерите си. Ето виж, моят съпруг има сестра. Били са две деца, но къщата е останала на нея. Ние се оженихме, вярно, доста късно се оженихме, той беше на 40, а аз – на 38, но къщата си остана на зълва ми, а ние вече толкова години живеем в тази барака. (Информаторката действително живее в дървена барака в двора на семейната къща, принадлежала някога на родителите на съпруга ѝ в Несебър.) Тя не е женена, но се шири в къщата, пуца си курортисти, взема им парите, а ние се врем в бараката, но това е. Така е при тях.” (Н. Крапова)

* * *

Антропологичният анализ на разпределение на социално-статусните роли по полово-диморфичен признак може да се предпостави най-малко от две опции: от една страна, третирането на проблема в неговите социални аспекти, а от друга – разгръщането му като една символна структурност. Предварително трябва да се отбележи, че и при двата аспекта валидност има отнасяне на фактологията към етноинтерпретативните различия. Като цяло, при българските гърци по Черноморието се запазва общобалканският културен модел. Не може да се отрече обаче, че има и различия от този модел в сравнение с разпределението на позициите вътре в семейството и извън него – в обществената сфера.

На първо място, трябва да се отбележи една ясно доловима амбивалентност на джендър-позициите в семействата, придържащи се към традиционните модели на гръцките общности. От една страна, налице е патриархалната представа, че мъжът е главата на семейството, неговата

¹² Казер, К. Цит. съч., с.75.

дума трябва да се слуша, в извъндомашната среда той разиграва ролята на легитимен представител на цялото семейство, той държи парите у себе си, той пазарува за нуждите на дома. От друга страна обаче, бидейки най-често „заврян зет” в дома на съпругата си, той винаги се съобразява с този факт. Както констатира и К. Казер, „в гръцката култура доминира мачизмът, но той се проявява по-скоро в публичната сфера, а материално зад него не стои нищо съществено¹³.”

Има и още нещо - поради силно доминиращата в културата на гръцките общности представа, че те следват и изразяват едни типично градски модели на социална организация, то в гръцките семейства от мъжа се следва поведение, типично за възпитания, културен, градски „кавалер”. Мъжът никога не си позволява грубо и тиранично отношение към жена си, уважава я, задоволява нейните „женски нужди” от красиво и елегантно облекло и бижута, отменя я в тежката и неприятна полска работа. Самоидентифициращите се като *гъркини* са силно зависими и подчинени на бащите и братята си. Връзката между тях е много силна и се запазва за цял живот. В семейния си живот обаче тяхната зависимост от Мъжа е силно редуцирана.

Същото разколебаване на половопредопределените ролеви схеми се наблюдава и при жените във визираните общности. В традиционния семеен модел гъркините трябва да бъдат кротки и добри домакини, да са изцяло отдадени на дома и семейството си и да не излизат много от къщи, особено ако не са придружавани от съпрузите си. Те обаче не са така силно икономически зависими от съпруга си, както е това при останалите балкански етноси. Всеобщо разпространено при изследвания терен е схващането, че гъркът трябва да уважава съпругата си, да зачита нейното мнение и, най-важното, да не я принуждава да работи и да ѝ осигурява градски развлечения и облекло. Тези установени нагласи се потвърждават, както от информаторите, самоидентифициращи се като *гърци*, така и от контролните информатори с другоетнично самоопределение.

Последното схващане, издигнато в ранг на социална норма, е породено от трайно залегнала в общата култура на градските общности по Черноморието ментална връзка между *гръцкото* и *градското*. Осмислянето на екзистенциалните норми на гръцките групи в тези градове като семиотема на градския начин на живот се превръща в структурен интегратив в изграждането на идентичността на гръцките общности и в модел за подражание – за българските им съседи. Съпоставяйки различията при разпределението на властовите позиции и социалните нагласи при гърци и тракийци в някои от изследваните селища, А. Лулева отбелязва:

¹³ Казер, К. Цит. съч., с.76.

„Различието е ценностно натоварено: градското е символ на престиж, цивилизованост, добро възпитание и обноски, обикновено изразявано с турската дума „тертип“, докато селското е символ на примитивност, изостаналост, грубост, дивотия. Гъркините са въплъщение на градската представа за женственост: те са крехки, с красиви градски дрехи...”¹⁴.

За гърците пък е белег на принадлежност към градската култура и знак на културност въобще жените им да не бъдат товарени с тежка полска работа, която е приоритет на селяните и селянките. Именно поради този факт вероятно се е налагало съпругът да бъде сравнително добре осигурен икономически – със свой занаят или търговия, за да може неговият имотен влог в семейството да бъде адекватен на влога на съпругата, която е встъпвала в брак, осигурявайки семейното жилище. Оттук пък произтича още една характерна особеност на семейните традиции при самоопределящите се като *гърци* в България - мъжът да се ожени на солидна възраст, а не много млад, каквато е традицията например при българските семейства. А. Лулева цитира и меморати на свои информатори: *„Гъркините са кокони, като принцеси. Не работят, не помагат на мъжете си, на лозе не ходят или са само с чадъра и само за компания, но не работят. А мъжът копае.*

*Щото те, гърците, са свикнали на гъркините мъжете им да работят – стари дядовци, пък гъркините млади-млади! Щото те, като идат на къра, мъжете ще идат да им донесат вода от кладенеца. Пък те седят – бели кокони!”*¹⁵

Тази семейно-ролева конфигурация се потвърждава и от множество меморати, възпроизведени от информатори при теренните проучвания в черноморските градове и представени в настоящия текст.

„Баба ни е била гъркиня – от Мидия и тук, в Царево, идва после – последвала е мъжа си. А то как е станало? - Тя е била дъщеря на много богат търговец. Била само едно момиченце, последно, изтърсаче, и останалите са били само братя, много по-големи от нея. Те вече са работели, търговци са били, имали си бизнес, и всичко са й носили. Тя е била, как да ти кажа, като принцеса. Много образована, много възпитана.

Започнал да ходи у тях един мъж, българин, търговец, имал сделки с братята ѝ. А те, гърците, нали знаеш, са имали големи къщи, имали са салон, и като дойдат гости, са ги посреждали изискано. И представи си, седят мъжете в салона, на масата. Масата е застлана с такова ... квадратно, ситно плетено на килийки, за сервиране, гърците му викаме псифито. Тя влиза с таблата, с кафето, със сладкото и поднася и казва: „Ористе! Паракало! Ористе! Паракало! (Заповядайте! Моля! – б.м.)” . И

¹⁴ Лулева, А. Цит. съч., с. 267.

¹⁵ Пак там, с. 266.

той я харесал и един ден отива при баща ѝ и пита ще му я дадат ли за жена. А баща ѝ казва: "Първо трябва да попитам нея и майка ѝ!" Виж колко са били прогресивни гърците още на ония времена. Тя приема и така вече идват тука, в Царево се установяват с дядо ми. И тя е била тука градска жена. Ходила е с шапка, с модерни дрехи, направена. А не като селянките с носии.

А като дойдел владиката в Царево, спял у тях, защото тя е имала чеиз пухени дюшеци, чаршафи с дантели." (Л. Яналиева)

„Гъркините са много големи домакини. Тука, в Созопол, как да ти кажа... дори му викат „гръцки тертип“. И сега, като искат да кажат за някоя жена, че ѝ е много уредена къщата и викат: "У тях е гръцки тертип". (Х. Мелигарова)

“Мъжът ми е от гърците... Те, гърците в Царево не са много и всички ги знаят – Качиковите. Кацика на гръцки значи козел. Помня ги старите гъркини, как не... Бяха много любопитни. Инак не излизаха много от къщи. Помня, старите гъркини, имаха дантелени перденца на прозорците и само надничаха от там скрити.” (П. Николова)

„Гъркините не работеха. Те – по разходките. Баща ми цял ден обръща трупите, а вечер майка ми го водеше на разходка. Тя се грижеше много за себе си. Туй, дете българките сега го научиха –маски, такива работи, гъркините ехе-е-е, от край време си го правеха. Майка ми, например, си правеше сама помади, кремове. Аз дори помня как – от свинска мас, премина много пъти, вареше я в прясно мляко и пуцаше вътре розови листенца. И се мажеше с това. Сутрин стане, намазва се, слага си пръстени, обици - златни – те, гъркините, много злато носеха.” (Л. Яналиева)

“От жените (гъркините – б.м.) се искаше да е чисто, наредено с дантели, прозорците да светят. Търкаха дъските на пода и стълбището с керемидата. Колкото са по-жълти дъските, толкова е по-добра домакинята – това гледаха.” (Н. Яналиева)

„Леля ми Янула пристана на българин. Един Яни имаше, уж ѝ дал дума, а на другия ден се отказва. И тя пристава на един българин. Макар че гърците по-хубаво си гледаха семействата от българите. Грък никога не обижда жена си, не я бие, както правят българите. Но тя е била толкова обидена, че ...” (О. Диамандиева)

„Аз на гърците им знам манталитета. На гърка и кожата му работи. Имаха лозя. Той, горкият, като иде на лозето, цял ден работи, а накрая, ако няма магаре, си задява на гърба кютуците. Връща се вкъщи, а гъркинята само това чака. Фърля му детето в ръцете, полива му да се измие, слага му вратовръзка и го води по движението. Той не му се гледа, камо ли да му се разхожда, ама се тътри там да ѝ угоди...” (Н. Костов)

„Самите гърци са много трудолюбиви, а гъркините са мързеливи. Аз помня: те ходеха на полето само на бране на череши и на гроздобер. Ходеха с капели, качени на каруцата. Техните жени въобще не работят. Моята свекърва ми разправяше, че мъжът ѝ бил тенекиджия. Той ставал сутрин, правел си кафе, отивал на дюкяна и по някое време се върне, а тя – още в леглото. Той викал отдолу, от стълбите: „Марийка, стана ли вече?“.- Значи, представяш ли си? Той до обяд на работа, а тя спи. А иначе гъркините са смирени, тихи. Уж мъжът командва.” (Н. Крапова)

„При гърците се спазваше едно нещо, което аз не го разбирам: мъжете им се женеха след 55 години. Ние, нали сме от македонците, и като са дошли нашите в Несебър, това беше много чудно в началото. Гледаш им сватбите – гъркинята младичка, хубава, пък той - дядо.” (Я. Янакиев)

„Аз съм от 52 години тука, в Несебър, снаха. Додах от едно село, Пилово, до Ивайловград, не знам дали си го чувала. И като додах, щото на село има много работа, и направо се побърках. Жените, гъркините, тука не работеха. Абе, викам, тия хора как живеят, без да работят. Казва ми гъркинята: „Няма що да прайм. Що да работиш? – Тука, при нас, мъжът работи, пък ний тъй си седим, със скръстени ръце.” (С. Иванова)

„Гърците не си пуцаха на работа жените. Не бяха по-богати от нас, обаче това го имаха така, като обичай. Жената, вика, е домакиня – да си стои вкъщи.” (Д. Динчева)

„Тръгваме сутринта за лозето. Аз с жената и гърка – сам. Викам му: „Къде е жена ти? Защо и тя не дойде да копае с тебе?“ – „Те, нашите жени, вика, не копаят. Те си седат вкъщи, да си гледат децата.” (К. Т. Георгиев)

* * *

Разпределението на джендър-позициите в семейството съвсем естествено предопределяла многодетния семеен идеал на черноморските гърци. По отношение на броя на децата на гърците в Анхиало в края на XIX в. Иречек споменава: „Каза ми се, че имат до 16 деца”¹⁶.

В архивните документи също могат да бъдат открити податки за многодетния модел на гръцките семейства по Черноморието. От бележка на данъчния бирник на Ахтопол Цв. Стоянов, датирана от 30 септември 1914 г. е видно, че по това време в града живеят общо 101 гръцки семейства, изброени поименно, като някои от тях са до осемчленни, т.е. с по шест – седем деца.¹⁷

При интервютата с информатори, самоидентифициращи се като принадлежащи към гръцките общности по морето, на възраст около 70-80

¹⁶ Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, Изд. Наука и изкуство, с. 851.

¹⁷ ОДА, Б-с, Ф.№ 214 К, Оп. 1, а.е. 37.

години, повечето от тях също споменаваха, че в семейството си са били не по-малко от пет деца.

Тъй като децата се приемали за една от висшите ценности в семейството, ако то нямало деца, смятало се, че е задължително да си осинови. В Царево все още споменават как Бог лишил от деца един от най-богатите местни гърци – Василаки Сариоглу и той си осиновил едно момиченце от многодетно българско семейство, като го нарекъл Калъопи.

Един информатор от Несебър по повод на въпроса какъв се чувства, разказа интересен фрагмент от живота си: *„Ами не знам какъв съм. Защото аз съм бил кръгъл сирак, тука - от селата. Баба ми уж била акушерка, обаче, като се раждам аз и не е могла да спаси майка ми. Така майка ми умира, още като съм се намерил аз. А пък баща ми го убиват... И после вече баба ми ме гледала някак си до годинка-годинка и половина и вече видяла, че не може. И ме донесла тука, на църквата „Света Богородица“ (в Несебър – б.м.). Остава ме и мен ме взимат втора майка и втори баща – гърци. Аз това случайно го научих, когато бях на 12 години. Защото идваха деца от близките села да учат в тукашното училище и те ми казаха откъде съм и че имам баба, леля, други, не откъм гърците. Но аз си ги тачех много вторите майка и татко, те ме научиха на гръцки, на всичко, благодарение на милостта на Света Богородица, че баба ми ме е донесла на нея и те са направили доброто да ме осиновят.“* (К. Петров)

Родителите имали много високо чувство за отговорност пред децата си. При гърците много по-рядко от техните съседи – българи, се наблюдавало сключване на втори брак след овдовяване, независимо дали се касае за мъж или за жена. Това отново произтича от стопанските и социо-културални характеристики на гръцкия семеен модел. Вдовецът оставал да живее на практика в къщата на съпругата си, нерядко – с преживелите я родители, затова било почти невъзможно да се ожени за друга жена. Информаторите съобщават и за още една традиционна представа – че друг човек трудно би приел и би гледал добре децата на вдовец или вдовицата, затова повторното встъпване в брак не се поощрявало от общността. Осиротяло дете наричали *пластáнтико* и гледали на него с голямо съжаление. Ако починала съпругата, бащата се чувствал задължен да научи дъщерите си на всички женски умения или да осигури близка жена, която да стори това.

*„Аз бях *пластáнтико* – майка ми е починала много рано. Нямах майка да ме научи. Учех се от съседките. Татко ме пращаше при тях – да питам или те сами идваха *вкъщи* да ни нагледат със сестрите ми. Най-идваше на Яни Пинелов жената. Много неща ми казваше как се правят.“* (С. Ковачева)

„Баща ми ме научи да меся. Майка ни беше покойница и ние бяхме малки – не знаехме. И като поотраснахме, татко каза: „Хайде!“ Намаза ми ръцете с мед, даде ми брашно и всичко там ... Първото, дете го омесих, нищо не го яде - ни кучетата, ни прасетата. (Смее се.) Добре, че имахме много брашно – татко беше мелничар. После вече се научих. Полека-полека, татко ме научи.” (О. Диамандиева)

* * *

Различията в модусите на разбирането за семейните права и задължения между самоидентифициращите се като *гърци* и като *българи* дълго време не е била препятствие за сключване на бракове между представители на двете общности. Тези семейни съюзи не са били толкова проблематични, независимо от разнородната принадлежност на двамата млади, когато ставало въпрос за българи от селата, желаещи да встъпят в брак с гърци от градовете. Общо взето, поради близостта на селата и непрекъснатите контакти между двете общности в рамките на дълги векове, на българите от близките до Черноморието села се е гледало като на „посвоени“ от страна на гърците, отколкото на придошлите отдалеч македонци и тракийци. Нещата обаче драстично се променят след заселването в черноморските градове на компактни преселнически групи от Македония и Одринска Тракия. Поради усложнените политически отношения между България и Гърция в българското общество и у самоидентифициращите се като българи вече е формирано особено остро негативно отношение към гърците въобще. Това – от една страна. От друга, самите гръцки общности, особено в по-малките черноморски селища, продължават да възприемат усвоеното от тях градско пространство като изконно свое и смятат придошлите за „натрапници“, нарушили проксемичния им хинтерланд. Тук очевидно става въпрос за кръговете на чуждост, чието съществуване отдавна е обект на изследване в етносоциологията¹⁸. Това е основната причина за интензифициране на ендогамните тенденции и при двете етнически общности при сключване на смесени бракове през първите две-три десетилетия на XX век.

„Аз съм гъркиня, но мъжът ми беше българин. И какво съм запомнила от сватбата си? Ами запомних, че свекърва ми не ме искаше. Викаше ми „романистка“, защото съм била гъркиня и само съм знаела да чета романи, но не съм знаела да работя. И дори си спомням, че на сватбата бях с обувки с токчета. И вече се разписахме в съвета и влизаме у тях, у мъжа ми, и аз чувам как отвътре свекърва ми вика: „Не я сакам! Не я сакам!“ Те бяха македонци и тя така викаше. И аз от мъка и от

¹⁸ Като особено продуктивни в тази насока на интерпретации могат да бъдат посочени текстовете на Ташфел 1990; Ташфел и Форгас 1990.

смушение се препънах и си счупих токчето. И така влязох, на куц крак у тях...” (Е. Георгиева)

На въпроса как са се спогаждали гърците и българите в Несебър първите години след новозаселничеството на последните през двайсетте години на ХХ век, една местна информаторка съвсем спонтанно отговори: „Ами не се спогаждаха. Мразеха се. Даже в първите години никога не се вземаха млади (от двете групи – б.м.). Ето, на един грък тука, капитан Павло, дъщеря му, Калъона, се залюби с Гошо – на най-големия шовинист македонец сина, на Димитър Занешев. Нито единият дава, нито другият. И ги разделиха. Той, дъртият Занешев, че беше проклет македонец, беше, ама и капитан Павло не падаше по-долу”. (О. Диамандиева)

Същата тема за трудните бракосъчетания на българи и гърци тя подкрепи с още една случка: „Кичука искаше Ирина. Обаче баба Касандра, свекървата, не я иска, защото Ирина е българка. И оная урусзка, зълвата, Теофаното, приглася: „Как ще я вземем тая?” И макар богати, Кичуковите, поставят условие: искат от Иринини лозето, искат добро – чеиз, искат чаршафи с дантели, искат големи пешкири. Най-сетне склоняват и пращат баба Малама проксинитрия (сватовница- б.м.). А тя беше една – нямаше приказка, дето да не я знае. И сяда баба Малама и почва: „Καληώρα. Έρχομαι να πάρτε το χέρι της Ειρίνης. - На добър час. Идвам да дадете ръката на Ирина.” И почва да хвали зетя, свекъра, свекървата. А ония казват, че са трогнати, че това е голяма чест за тях. И дадоха хората, ожениха ги. Взеха пари назаем от богати, майка ѝ на Ирина колко време после тъка на хората без пари, но ги ожениха.” (О. Диамандиева)

„Дядо ми е бил от македонците, комита, гонел е гърците.Тогава баща ми много е харесвал майка ми. Много са се обичали и искали да се вземат, но дядо ми е забранил татко да се жени за гъркиня. Защото, нали знаеш, че повечето гърци са заминали, тогава са дошли македонци и тракийци, които са взели къщите на гърците с големите салони. Затова са се мразели. И чак когато дядо ми умира, тогава се вземат майка и татко.” (Е. Маркова)

„Хич не нъ приемаха гърците. Като додахме тука, викаха ни маджури. Не даваха наши момчета за техни момичета. Аз имах една племенница Ана, която такава любов имаше с един Манол, грък, обуцар. И не им дадах да се земат на момчето родителите. Тя се ожени за българин, Манол – за гъркиня. И после, как стана, Господ даде, та останаха и двамата, овдовяха и вече с големи деца пак се зеха.” (Д. Динчева)

Трайното нарастване на смесените бракове между гърци и българи след 30-те години на ХХ век е статистически факт, който може да се обясни

с намаляване на социалното напрежение, породено от срещата с Другия етнос и с естествените тенденции на адаптиране на разноетничните общности една към друга и преодоляване на депресиативните им стереотипи за Другата общност. Данни от Поморие за периода 1934 – 1950 г. представят постепенното, но устойчиво намаляване на браковете между гърци и нарастване на числеността на смесените в етнично отношение семейни съюзи, при това специално за този град - със стабилно открояващ се превес на типа „грък-българка” за сметка на типа „българин-гъркиня”. Така за 1934 г. при сключени общо 69 брака в града, 10 са смесени, от които 7 са в конфигурация „българин-гъркиня” и 3 – в обратната конфигурация. Дванадесет години по-късно, през 1946 г. от общо 111 новосключени бракове 16 са смесени, от които 4 са между българин и гъркиня и 12 – между грък и българка. За 1950 г. сватбите в града са общо 144, от които 18 са легитимация на разноетнична връзка, като само 5 от тях са между българин и гъркиня, а останалите 13 – в обратната конфигурация¹⁹.

По повод на смяната на имената на българските гърци една информаторка от Царево си спомни за популярни брачни съюзи на все още живи семейства от града, в които двамата членове се самоидентифицират като разноетнични. В повечето от тях тук обаче съпругът се идентифицира като българин, а съпругата – като гъркиня: *„Аз сега ще ти ги кажа кои са – те, май, още всичките са живи – и мъжът, и жената. Жените са все прекръстени гъркини. Дай сега да ги смятаме: ето Урания / Небесна и Никола. Сетне Хрусопия / Златка и Станчо, Василика / Василка и Панайот. То и Панайот е гръцко име, но него не го прекръщаваха. И Деспина и нея не я прекръстиха – тя пък беше женена за един Тодор. Други ..., други кои? – А, да: Ксантула / Светлана и Петър, Елинъото, нея я направиха Еленка и Тодор, Ерипила / Карамфила и Никола. Марьорица, дете беше женена за Димитър, нея я оставиха, не я прекръстиха. И още коя? – А, да, Панайота Мелешкова, жената на Мелешко, и нея я оставиха. Но на тези гъркини, дете им смениха имената, не даваха после внучките им да се кръстят на гръцките им имена – само на българските!*

А гърци, женени за българки, тука по-малко имаше. Чакай сега ще ти ги кажа и тях: Ставри и Мария, Кирияк и Тодорка и Тодор и Костанда. Но мъжете не ги прекръстваха. Само жените...” (Л. Яналиева)

И едните, и другите, обаче днес признават, че именно смесените бракове са довели до най-доброто възможно разрешение на проблематичното съжителство и до спойка между двете общности, изкована с времето именно от „брачните окови”. Както сполучливо

¹⁹ *Бончева, Цв.* Цит. съч., с. 298.

отбелязва една изследователка “аз” и “той” винаги се разбират по-добре, отколкото “ние” и “те”²⁰.

„Имахме малко ежби с гърците. Нищо не ни правеха, обаче няхмахме добри отношения. Не се уважавахме. После, като поживяхме десетина-двайсет години, като се поопознахме, като се карацисахме, станахме добре. Сега си живеем добре, помагаме си в бедствени работи, комшиулук си правим...” (Х. Даменлиев, Несебър)

„Тука са живели гърци. После, когато дошли преселници от Тракия, е имало дразги помежду им, но много българи взеха гъркини и много гърци взеха българки, омешаха се и сега мируват, няма вече напрежение.” (Д. Далакманов)

„От Милет са дошли тука гърци, а ние сме се омешали с тях и така се е получило тукашното население.” (С. Янакиева)

Впрочем именно тези разнуетнични бракове пораждат в българските черноморски селища една особена група от хора в рамките на градските общности – голямата група на потомците на тези бракове. Част от тези хора категорично се самоопределят или само като *българи*, или само като *гърци*, в зависимост от семейното възпитание, от превалирането на единия или другия културен модел в семейството.

“Баща ми, Панделис Сидериадис, е чист грък от баща Йонис Сидериадис и майка Атина Николау. А майка ми, от български произход, е починала рано. Учех във Френския колеж във Варна. На повечето гръцки семейства децата учеха там. Но когато родителите ми починаха, и ме взеха баба и дядо, отраснах с българските деца на улицата и не съм почувствала деление. Разликата между хората от гръцки произход и българите в България е напълно заличена. Повечето гърци у нас приемат България за родина и желаят тук да изкарат остатъка от дните си. Специално гърците във Варна, които аз познавам, имат само една родина – България.” (Т. Сидерова)

„Аз съм си чиста българка. Баща ми е българин – от Шумен. А гръцкия го знам от баба ми Султана. Тя беше гъркиня.” (С. Янакиева)

„Майка ми, Елени, беше гъркиня. А баща ми е живял между гърци. Беше българин, но винаги си е мислел, че е грък. Вкъщи си говорехме само на гръцки ... и аз също се смятам за гъркиня. За мен е гордост, че имам гръцка жилка.” (У.Н. Караиванова)

Най-интересна от етноложки аспект обаче е третата категория хора в тази група – това са хората, които всъщност са носители на една разколебана в етнично отношение идентичност. Те при директно зададен въпрос за етнично самоопределение се автоидентифицират колебливо.

²⁰ *Иванова, Е.* Другите и другият. Изток-Изток, 1993, №11, с. 16.

„Ние тука сме толкова мешани, колкото не може да бъде повече... Гърци, българи, кой може да каже кой какъв е. Има, всякакви има тука... Той, Созопол, открай време си е мешан, пък и порасна и дойдоха какви ли не.” (А. Шидерова)

„Потомци сме на смесени семейства. Уж били гърци тука, в Созопол, обаче ние не сме гърци. Защото нашите родители – майка е от тука, а татко – от селата и самите ... такава... не са такива...” (В. Каралтиева)

„Казват, че родът на баща ми са гърци. Не знам, обаче имаме определени симпатии към гърците. След като правителствата са дали разрешение за преселване, са се преселили една голяма част от рода ни там (в Гърция – б.м.), а половината род са останали тук. Аз съм българка. Родена съм тук. Но имам едни такива смесени чувства. А и тези, които са се преселили там, говорят постоянно за Созопол. И те не са нито българи, нито гърци.” (К. Кюмюрджиева)

“В нашия дом въобще на български не се говореше. Не знаеха български баба ми. Татко и майка знаеха, но вкъщи – никога. Но не сме се гърчели. Какво значи това? Гърция им беше чужда на тях. Те си бяха родени тук, тук си живееха, никога не са искали да ходят в Гърция. България беше тяхната родина. А аз се смятам за българин с гръцка жилка.” (К. Христов)

Има и друг модус на поведение. Без значение каква етнична идентичност декларират, в хода на разговора при различни ситуации те активират ту единия, ту другия етничен код, като интерпретират случки, събития и факти през призмата на различни оценъчно-емоционални категории. Следващите откъси от интервю с една информаторка – Елена Георгиева от Несебър, дете на смесен брак (баща грък и майка тракийка), са особено показателни в това отношение. При продължителните разговори тя постоянно премодулира етничните си критерии в зависимост от провокацията на момента и очевидно емоционално-аксиологичната натовареност на изразите ѝ е съвсем несъзнателна. По отношение на вуйна си – гъркиня, тя изтъква тъкмо етничния ѝ произход като причина за злонравие то ѝ: „Вуйчо ми, той се ожени за гъркиня. А те са проклети. Майка, горката, била по-малка. Работила дълго време като момиче във Варна при една шапкарка и си спечелила някой лев. И гъркинята я прикоткала у тях, като разбрала, че има пари, я прикоткала, за да ѝ вземе парите. А като ѝ ги взела, почнала много лошо да се отнася с нея. Гонила я, викала ѝ: „Махай се, брат ти е гяурин, нищо не донесе вкъщи!”

Аз дори помня, понеже майка и вуйчо са били от Делигяуровия род от Лозенград, комита е бил той, и оная, гъркинята, правеше сурати зад

гърба на вуйчо и през зъби, тихичко подире му съскаше: „Комитадзи!“ (Е. Георгиева)

По повод на гръцките книги, които се намирали в несребърските църкви и тяхното изгаряне от македонците, информаторката обаче рязко сменя етничните си нагласи и маркира българите с негативен знак, а гърците – с позитивен: „Тука е имало много църкви, много злато е имало в тях, много книги. На гръцки език, гръцки книги. И като идват тука македонците, събират тези книги там, долу, дето сега е вратата на крепостта, и ги изгарят. Защото българите са прости и понеже мразеха нас, гърците, и ни изгориха тези книги. А те са били безценни, старинни! Това е станало, когато изгонват гърците в 25-та година и тука имаше един кмет, Качев, от някъде преселник. И той събрал всички гръцки книги и ги изгорил там, където сега е старият музей. И после си построил там вили, къщи, викаха им Качевите къщи. Така е направил този тъпанарин, който е искал да унищожи всичко гръцко. А сега можеше да се прочете всичко това.“ (Е. Георгиева)

* * *

Несъмнено е едно – каквито и да са били само допреди няколко десетилетия етнокултурните модуси за семейно съжителство, както и междуетничните нагласи, довели до (не)сродяване между представители на двете общности или на идентифициращи се с тях индивиди, днес всичко това е по-скоро активирана култура на спомена. В черноморските градове вече не може да бъде намерено дори едно семейство, в което дори да се говори за етничен брачен пуризм. Дори и самоопределящите се като *гърци* осъзнават и признават, че това е проблем по-скоро на етноидентификация, а не на реален генезис. Както казва точно по повод на един от тези черноморски градове – Поморие Ц. Бончева „този културен синтез, тази хибридна култура, родена от преливането на културите на всяка от общностите, осигурява и съответната „аргументация“ на своите носители, когато, провокирани от спецификите на контекста могат да отдадат предпочитания в инструментален план на едната или другата линия в своята идентичност, или пък да третираат и двете симетрично”²¹.

²¹ Бончева, Цв. Цит. съч., с. 297.

Използвани съкращения

ОДА, Б-с – Окръжен държавен архив, Бургас

Списък на информаторите²²

(По азбучен ред)

Ана Шидерова, род. 1934 г. в Созопол
Андрей Толупов, род. 1939 г. в Созопол
Василка Николова Каралтиева, род. 1938 г., Созопол
Деспина Николова Динчева, род. 1919 г., преселничка в с. Свети Влас в 1921 г. от с. Декилиташ, Мала Азия, омъжена в Несебър в 1950 г.
Драган Кръстев Далакманов, род. в 1936 г. в Созопол
Елена Георгиева Георгиева, род. 1931 г. в Несебър
Е..... Маркова, род. в Царево
Зоя Спинова Коларова, по баща Кардоматис, род. 1948 г. в Бургас
Калинка Кюмюрджиева, род. в 1944 г. в Созопол
Кирил Тодоров Георгиев, род. в 1930 г., от с. Китен, потомък на преселници от с. Паспалово
Кириак Георгиев Петров, род. 1925 г. в Созопол
Коста Христов, род. 1938 г. в Царево
Лазарина Яналиева, род. 1941 г. в Царево, омъжена във Варна
Надежда Яналиева, род. 1926 г. в Царево, понастоящем живее във Варна
Недялка Крапова, род. 1930 г. в Пловдив, омъжена в Несебър
Никола Костов, род. 1935 г. в Царево
Олимпия Диамандиева, род. 1925 г. в Несебър
Пепа Николова, род. 1938 г. в Царево
Славка Иванова, род. в 1934 г. в с. Пилово, Ивайловградско, омъжена в Несебър
Смарагда Николова Ковачева, род. 1923 г. в Созопол
Таня Сидерова, род. 1937 г. във Варна
Урания / Небесна Костадинова Караиванова, род. 1946 г. в Царево
Хариклия Скулиева Мелигарова, р. 1929 г. в Созопол
Христо Дамениев, род. 1917 г., преселник в 1924 г. в Несебър от Солун
Янаки Костов Янакиев, род. 1928 г. в Несебър

²² Устните разкази на информаторите са представени в курсив в рамките на текста, като са запазени всички вербални особености на изказа. След всеки разказ в скоби са посочени първото име на информатора с инициал и фамилията му. Повече подробности за респондентите могат да бъдат открити в Списък на информаторите, приложен в края на текста. В историографски план ексципирането на научнообосновани изводи от устната история е тъждествено на епистемиологичното опериране с биографичния подход в етнологията и социологията. Този подход е модерно изследователско направление, разчупващо стереотипите на ригидната историческа анализаторска практика и целящо разширяване на изворовата база данни. При анализа на устните истории, възпроизведени от информатори, в настоящия текст се отчитат потенциалните деформации – умишлени или не – на реалната историческа фактология. Като семантичен дериват на термина *устна история* в този текст се употребяват и термините *меморат* (въведен от Сидоу – Вж. *Sydow, von C. W. 1948. Selected papers on folklore. Published on the occasion of his 70-th birthday. Copenhagen.*) или класификационно по-обобщения наратив.

Сватбата на Смиртада и Димитър
Ковачеви, Сопотол, 1943 г.

Трите деца от семейството на Алев и капитан Никола
Марков от Сопотол, десетките от сватбата Христова
Христова, 1930 г.

Букет от вярничко братчо семейство, 1930 г.

Венета Янкова

**РАЙОНЪТ НА ПЛИСКА.
(БЕЛЕЖКИ КЪМ ЗАПИСАНАТА И КЪМ УСТНАТА МУ ИСТОРИЯ)**

Veneta Yankova

**THE REGION OF PLISKA
(INFORMATION ON ITS WRITTEN AND ORAL HISTORY)**

Abstract

The main subject of the paper deals with the thorough study of the Field of Pliska and the methods used by the author are those of interdisciplinary research. The orientation is mainly towards the ethnological aspects of the problems. Lesser-known written and oral sources of the village of Izbul are taken into consideration and examined. Izbul and its picturesque vicinity had an important relation to the human presence before, during and after the period when Pliska was a capital town.

There are materials which are the result of direct terrain work and others – evidence of written sources (Ottoman and archive documents).

След догадките на Феликс Каниц (1878), хипотезата на К. Иречек (1884) и откритието на Карел Шкорпил (1897 – 1899) повече от столетие Плиска е привлекателен център за археологическото дирене¹. Но, макар да са изказвани отделни хипотези по повод на конкретни паметници, все още липсва по-цялостно осветляване на продължителен период от миналото на района - от заника на столичния град до разкриването му като исторически обект с национална значимост. Това с особена сила налага необходимостта от нови исторически, археологически и етнологически проучвания, които да попълнят информационната празнота. Подобна изследователска перспектива отговаря и на потребностите на антропологическото познание, което изисква съчетаване на различни подходи с оглед на по-пълното и по-прецизното изследване и реконструиране на пластове от „утаената“ история на мястото².

Бележките по-нататък са ориентирани към етнологическите аспекти на проблематиката. Лишени от претенцията за всеобхватност, те по-скоро имат за цел въз основа на конкретен емпиричен случай да насочат към комплексното изследване на Плисковското поле чрез прилагане на методите на интердисциплинарното изследване. Необходима основа за наблюденията е вниманието върху откритите в землището на село Избул³ артефакти, които заедно с други данни могат да спомогнат за постигане на възможно по-пълна

¹ Рашев, Р., Я. Димитров. 1999.

² Тук се следва широкото разбиране за предмета на археологията, развито у: Гарден Жан-Клод. 1983: 40.

информация за „паметта на мястото” (П. Нора). Тук ще ограничим наблюденията си най-вече над не особено популярни писмени и устни словесни свидетелства за село Избул, чието землище със своите природни дадености несъмнено е имало важно отношение към човешкото присъствие преди, по време и след столничното битие на Плиска.

I. Писмени свидетелства за село Текке Козлуджа (Избул)

В Ориенталския отдел при Народната библиотека “Св. Св. Кирил и Методий” в София под сигнатура: ф. 20, арх. ед. 261 в, л. 3а се съхранява Регистър, съставен във връзка с предаването на дължимия под формата на данък дребен рогат добитък от джелепкешаните⁴ на каза⁵ Правади (дн. гр. Провадия). Документът носи дата 11 - 20 джемазиюлахър 981 (8 - 17 септември 1573 година)⁶. В него е отбелязано, че в село Козлуджа (дн. Избул) при **Eğridere** (дн. с. Крива река, община Никола Козлево) са вписани двама джелепкешани: **Eğlence Hamza** и **Ferhad Gökçe Çoban**, които трябва да представят по 20 глави дребен рогат добитък.

Тъй като в казата Правади имало две села Козлуджа, канцеларистът уточнява, че става дума за Козлуджа Теккйеси (**Kozludca Tekkyesi**) или Текке-и Козлуджа (**Tekkye-i Kozluca**), т. е. за днешното с. Избул, за разлика от другото село Козлуджа, днешния град Суворово. На съвременен български език регистрираният тук топоним може да се преведе като: “Козлуджа при текето”. Посоченият документ е ранно (най-ранното за сега!) свидетелство от османския период за съществуването на селото. Ориентир за местонахождението му е селището **Eğridere**, днешното село Крива река.

Османските документи регистрират множество селища с подобно име. Например: Козлуджа (дн. с. Орешник, Ямболско), Козлуджа (дн. с. Орешино, Кърджалийско), Козлуджа-и кебир/ Козлуджа бююк/ Козлу бюк (несъществуващо днес с. Костово в Хасковско), Козлуджа-и кючук (дн. с. Ореховец, Смолянско), Козкуджа-и съгър (дн. с. Орещец, Хасковско), Тавшан Козлуджа (дн. с. Зайчино Ореше, Шуменско)⁷. При създаването на името на

³ Село Избул, община Нови пазар, област Шумен е разположено в северната част на Плисковското поле непосредствено до най-южните части на Лудогорието. Отстои от град Шумен на 25 километра северно, от Плиска - на 8 километра. В района на с. Избул са открити останки от поселища още от IV в. пр. н. е. В него са оставили свои следи траки, римляни, прабългари, а след XV в. - османци, черкези, ислямски мисионери.

⁴ Джелепкешани (джелепи) - специална категория от населението със строго установени задължения към централната власт в Османската империя. Срещу освобождаване от определени данъчни задължения те били задължени да отглеждат дребен рогат добитък и да го предоставят за нуждите на Истанбул и на други големи градове. Тези овцевъди били както мюсюлмани, така и християни. (*Грозданова, Е., Ст. Андреев 1998*)

⁵Каза - административно-териториална единица с обхват на околия.

⁶За информацията от фондовете на Ориенталския отдел при НБКМ благодаря на доц. Ст. Андреев. За значимостта на османските документи при изследване на процесите на онимизация: *Чолева-Димитрова, А.* 1989: 138-139 и *Андреев, Ст.* 2002.

⁷ТИБИ. Т. VII. 1986. Пресъздаването на кирилица на думи от чужд произход е според възприетия в източника начин.

селището се следва установен словообразователен модел: Срв. Теке-и Бали бей (Текие-и Гази Бали бей), вер. с. Теке махала, дн. с. Манастирско, Русенска област⁸.

Важно е свидетелството за формообразуването на ойконима, при което доминираща е потребността от оразличаване от подобни названия в региона. Може да се допусне, че по-популярна (и вер. по-първична) е съставката “Козлуджа”, съответстваща на природните дадености на района, изобилстващ с огромни орехови дървета/ гори. Освен това свързването на двата лексикални компонента (“Козлуджа” и “Текке”) бележи важни топоси в местната история, превърнали се в характеризиращ селището маркер, съхранен в името му до 1934 година.

Документът съдържа и сведение за овцевъдството като поминък на част от населението, който се поддържа и до днес⁹.

В Регистър, съставен във връзка с реквизицията на фураж за нуждите на войската през 1086 (28. 03. 1675 - 15. 03. 1676), съхраняван в Ориенталския отдел при НМКМ под сигнатура: ОАК 129/3, л. 16б, е отбелязано, че село **Tekkte-i Kozluca** от казата **Yenibazar** (дн. гр. Нови пазар) дължи 5 данъчни дяла¹⁰ ечемик, като за всеки дял следва да бъдат предадени по 38 килета¹¹ и 3 шиника¹² ечемик и по 344 акчета¹³ за транспортни разходи.

Съпоставката с данъчните задължения на съседните селища от същия документ позволява да допуснем какъв е бил броят на населението тогава. Селището **Ahibaba** (дн. гр. Плиска) е дължало 6 данъчни дяла, **Eğridere** (дн. Крива река, общ. Никола Козлево) - 1 данъчен дял, а **Süğütlü** (дн. с. Върбяне, общ. Каспичан) - 3 данъчни дяла. Може да се предположи, че през третата четвърт на XVII в. село Текке Козлуджа и с. **Ahibaba** имат почти еднакво население от данъкоплатци.

В османските документи се откриват ранни сведения за броя на жителите на селото и за тяхната етническа принадлежност. Така например в списък за данъчните задължения (авариз)¹⁴ от 1676 г. е записано, че в село Текке Козлуджа има 5 ханета. Ако приемем, че посочената тук облагателна единица авариз хане обхваща от 3 до 15 домакинства, ще се окаже, че към края на XVII в. селото е наброявало от 15 до 75 домакинства.¹⁵

⁸ ТИБИ. 2001.

⁹ Шш N46.

¹⁰ Данъчните дялове при различните видове данъци имат различен размер. Данните не са пълни и не е ясно за какъв данък става дума.

¹¹ Kile - мярка за зърнени храни и други продукти, различни по обем в различните области. Най-често се употребявало истанбулското киле, което се равнявало на около 25 килограма.

¹² Шиник - мярка за тежина, равна на 8 - 10 килограма.

¹³ Акче - дребна сребърна монета.

¹⁴ Авариз - данък от категорията на извънредните данъци, въведени като парична тежба от средата на XV в. Събира се първоначално през 4 години, а по-късно - ежегодно в натура и пари.

¹⁵ По: ТИБИ. Т. 13.

А в Годишника на Дунавския вилает за 1290 (1872 г.) към с. Текке Козлуджа, нахия Йени пазар (дн. Нови пазар), каза Шумен са отбелязани: мюсюлмани - 51 ханета;¹⁶ 160 нюфузи¹⁷ и 4411 вергии¹⁸ и немюсюлмани - 5 ханета; 16 нюфузи и ----- вергии.¹⁹ Поради недостатъчна информация за типа данъчно задължение и при отчитане на различните стойности (обхват) на категорията “хане” според вида на данъка тук не е възможно да дадем по-прецизна информация за броя на жителите на селото. Безусловно е обаче, че към края на XIX в. мюсюлманите многократно са преобладавали по численост над християнското население.

Резултатите от преброяването на населението в периода след Освобождението (на 1 януари 1888 г., 31 декември 1900 г. и на 31 декември 1905 г.) са систематизирани в следната таблица:

	01. 01. 1888 г.	31. 12. 1900 г.	31. 12. 1905 г.
1. Население	515 души	527 души	572 души
2. Домакинства	83	92	92
3. Вероизповедание			
- православни	52	51	58
- мохамедани	450	465	512
- католици	10	11	---
- протестанти	3	---	1
4. Майчин език			
- български	52	50	57
- турски	410	465	511
- цигански	37	---	1
- немски ²⁰	13	---	---
- други	3	1 (гръцки)	1 (румънски)
- славянски	---	11 (без руси и сърби)	1 (чешки)

Информацията може да се допълни с данните на антропонимията. Значителна част от антропонимичните данни са почерпани от писмени източници (регистри), но техните записи отразяват речевата практика на местните хора, а освен това много от тях и днес са в активно обръщение. Така например, антропонимите и патронимите, регистрирани в Книга за измерените земи от 1903 г., съхраняват ценна информация за етническата принадлежност на жителите на селото и за местата, от където са се преселили те: **Абобалъ** (дн. Плиска), **Кърджалъ** (дн. Кърджали), **Мурадалар** (дн. с. Мировци), **Беджене**

¹⁶ В практиката на османския кадастър с перс. дума “хане” (‘дом’, ‘къща’, домакинство’ и пр.), се означава основна данъчна облагателна единица. При различните данъчни облагания хането има различни измерения. В състава на хането могат да влизат няколко домакинства: *Грозданова Ел. 1972.*

¹⁷ Нюфус, нюфузи (мн. ч.) - навярно става дума за списък с данъкоплатци.

¹⁸ Вергия - наименование на вид сборни данъци в Османската империя.

¹⁹ Шш N46.

²⁰ “Немците” в близкото село Царев брод се заселват през 1896 г. По: *Маринов В. 1943:79-90.*

(село на 2 км. от с. Мировци).²¹ Някои антропони и прозвища съдържат важни данни за оразличаването на жителите на селото по допълнителен етноразграничителен белег като: **Гаджал (Gacal)**,²² **Юрюк (Yürük)**,²³ **Черкез (Çerkez)**,²⁴ **Помак (Pomak)**,²⁵ **Гъоч (Göç)**,²⁶ **Дас (Das)**,²⁷ **Татар**,²⁸ **Гази**,²⁹ **Маджар**, **Арап**,³⁰ **Паша**, **Дервиш**,³¹ **Заим**,³² **Ашик**,³³ **Миллет**,³⁴ **Край**.³⁵

При обиколката си из района в края на XIX в. Л. Милетич установява тук компактно турско и турскоезично (гагаузи) население. По сведения на неговите информатори в село Текке Козлуджа са живели и гагаузи (“ерлии българи”), но сега техни наследници не са останали, следи за тях не се установяват и в топонимията³⁶. За българите в селото днес е характерно, че говорят много добре турски език и се пазят спомени за употребата му дори в

²¹ Преселници има още от: Карловско, Добруджа (Румъния), Сливенско и пр.

²² В българската наука са изказани различни мнения за етноозначаващото значение на названието: Според енциклопедията на Братя Данчови това са “турци, живеещи във вътрешността на Делиормана, несмесени много с други народности и запазили повече монголски черти.” (Данчов 1993). Според Мошков те са произлезли от печенегите, а според К. Шкорпил - от Аспаруховите българи. Днес “гаджал” има различни значения, най-популярното от които е за назоваване на всеки по-необразован, прост селянин, турчин: **Бобчев, С. С. 1929: 5-7; Милетич, Л. 1902: 20; Явашов, А. 1934: 5; Мутафчиев, П. 1973: 607-745.** Внимание заслужава становището, че лексемата е заемка от по-старо състояние на българския език: Караханова Ем. 2000:52. Топоними като „Гаджал йери” и „Гаджал сокак” свидетелстват за компактното им присъствие сред местното население на с. Текке Козлуджа в миналото.

²³ През 1430 год. около 200 юрушки пастирски семейства са заселени в Делиормана. Срв. село Юруклер в Разградско и в Шуменско: **Димитров, Стр. 1982; Минев, Ив. 1997: 18.**

²⁴ В селото до скоро живял Черкез Исмаил, чийто дядо бил черкезин. Васил Маринов допуска, че топоними от типа “Черкезки ниви”, “Черкезлик”, срещани в Плисковското поле, се дължат на процесите на оземляване на черкезите: **Маринов, В. 1943: 59.**

²⁵ Днес в селото живеят българи мохамедани (помаци). Използва се и като прякор, обясняван като ‘некъдърен, непохватен човек’.

²⁶ Göç - ‘изселник, преселник’; Göçebe – ‘скитник, чергарин’. Равнозначно на по-популярното gelme – ‘преселник от друго място’.

²⁷ В местния диалект: ‘презрително название на турците за българите’; ‘упорит, инат човек’. Среща се и като прякор (Юмеров Османов Дас). За разколебаното значение свидетелства обяснението ‘глух, инвалид’, свързано с конкретен човек (Дас Амет).

²⁸ Днес в селото татари не живеят, за разлика от близкото с. Царев брод, където има и татарска джамия.

²⁹ Гази – ‘борец за вярата; воин за вярата; победител’. По: **Бакърджиева Т. 2004.**

³⁰ Известно е депортирането на разбунтувани араби в Североизточна България при султан Селим (1512-1520).

³¹ Дервиш - ‘последовател на религиозна секта’. По: **Бакърджиева Т. 2004.**

³² Заим - ‘предводител, водач, лидер’. По: **Бакърджиева Т. 2004.**

³³ Ашик – ‘безкрайно предан’. По: **Бакърджиева Т. 2004.**

³⁴ Millet - ‘циганин’. Също: “чингене”; Ustamillet и Ustaçingeneler. Твърди се, че не са цигани, а бедни турци, които се занимават с различни занаяти. Сега в селото в Новата махала живеят 15-20 семейства. Данни за осъзната граничност: “имат се за турци, но сватбите им са различни”. Трудно доказуема е хипотезата за арабски /малоазиатски произход: **Минев, Ив. 1997: 18-19.**

кръга на семейството: “*Фурнаджията Митко Данаилов, българин, повече турски говори. Бащите им турски са говорили в къщи, турски – по-лесно...*”³⁷. Знаци за протекли в селото и в региона процеси на ислямизация са антропонимите: **Юрук; Татар; Черкез; Помак; Дервиш, Деде, Боба**³⁸.

Следователно, съхраненото в топонимията и антропонимията на село Текке Козлуджа би трябвало да се отнесе към и проблема за изгубените следи на хетеродоксия ислям в района. Несъмнено е, че в селото до средата на ХХ век са живели мюсюлмани, изповядващи хетеродоксия ислям или техни наследници. За повечето от местните хора думи като: “дервиш”, “боба”, “деде”, “черкез”, “татар”, “край” сега се свързват с употребата им като прякори (soy adı). За названието “дервиш” е важно обяснението на 90-годишния дядо Осман. Според него истинските дервиши живеят горе на теккетто, но те могат да се преселят да живеят в селото. Той разказва за братя къзълбаши, преселени в Избул от къзълбашките села (Черник) вероятно през 1920-25 год: Боба Алиш; Боба Амит и Боба Мехмет, но те и техните наследници се преселват в Турция през 1951 и 1989 година. Информатор, помолил да запази анонимността му, говори за свой съселанин, че е къзълбаш: добър човек е, имат комшулук, помага на хората в селото, посещава джамия, но - пояснява той: “*различие има, по разбиране, по държание*”. Можем да предположим, че са протекли процеси на постепенно сунизирание – привидно и реално, на обитателите на теккетто, свързано с поселването им в селото след унищожаването (разрушаването) на култовия комплекс и преместването на старото село. Привържениците на хетеродоксия ислям (местни и придошли) чувствително намаляват и поради силните преселнически движения през 50-те и 90-те години на миналия век, от които съществено е засегнато и местното мюсюлманско население.

Сравненията с по-късни емлячни регистри – например за периода 1936-1940 г., установяват чувствителното ограничаване на етноозначаващите антропоними, патроними и прозвища. Същите регистри обаче съдържат богата информация за мобилността на населението и най-вече – на християнско население. Така например, в село Избул вече са установени преселници от: с. Дъбене, Карловско; от селата Долни и Горни Марбос; Твърдица, с. Баян, с. Имирица в Сърбия; с. Косово, Кюстендилско; с. Градинарово, Провадийско; с. Балджи, Омуртагско; Лиси връх, Новопазарско; с. Оризаре, Новозагорско; с. Гюллер в Румъния; с. Мързак в Румъния и пр.

Днес в село Избул живеят около 315-320 души, но регистрираните са повече от 560, т. е. около 240 души над 18 годишна възраст са се изселили в Република Турция и са с двойно гражданство. По устна информация след 90-те

³⁵ Крайлар (Kraylar) – ‘апаши, луди глави, разбойници’. Сrv: персонажи в алиански карнавални игри. По: **Христов, Хр. 1991**: 152.

³⁶ **Милетич, Л. 1902**:16, 92-94.

³⁷ Тасин Ибрахим Исмаил, род. 1931 г. в Избул. (03. 08. 2004).

³⁸ Baba - според местния изговор “боба”. Равнозначно на “деде” – ‘религиозен старейшина на алианската (къзълбашката) общност’.

години на миналия век 87 семейства от Избул се изселват в Турция. Повечето се настаняват в Измир, в Истанбул, а някои се завръщат окончателно. Сега в селото живеят около 130 семейства, от които мюсюлманските (турци, помаци, цигани) са 95, а християнските (българи) - 35. Едно от събитията, което и днес събира избулци, живеещи в различни държави, е съборът на селото, който по стара традиция се отбелязва на 2 август - Илинден.

Село Текке Козлуджа или Козлуджа Текке е преименувано на “Избул” с министерска заповед 3775, обнародвана на 7. XII. 1934 г.³⁹. Новото название на селото се свързва с името на кавхан Исбул - съвладетел или втори владетел след кана и главнокомандващ на войските по времето на най-малкия син на кан Омуртаг - Маламир (831 - 836 г.) и кан Пресиян (836 - 852 г.)⁴⁰. Това обстоятелство дава своето отражение при формирането на легендарни наративи от по-ново време.

II. Към устната история на района

1. Из мюсюлманската демонология: девташлар

Ранни свидетелства за демонологията на мюсюлманите в района на днешна Плиска от 80-те години на XIX век записва Константин Иречек. Те са свързани с легендите за т. нар. девташлари – камени съоръжения, които отразяват локални вярвания за исполини (деви, джидове, джиневизи). Местното население ги нарича “ девъташлар/ девташлар”⁴¹, а легендарният материал ги съотнася към градежа на постройка около тогавашното турско село Абоба: «*Дженевиздан вакътлар калма*»/»От времето на дженевизите останало»⁴². Тук трябва да се подчертае срещаното и другаде обвързване на «дженевишлии» с «генуезци», вероятна причина за което е недоброто познаване от записвачите на названията на предислямските демонологични персонажи.

За нашето изложение интерес представляват две версии на легенди, регистрирани от археолога Карел Шкорпил: Според едната, огромните камъни били носени на гръб от жени великани за някаква постройка. Според другата, тези камъни били довлечени и подредени от “джидове” или “джиневизи” (исполини).⁴³ Внимание заслужава фактът, че аналогични легенди са съхранени и до днес в района на Демир баба теке (Разградско). Според едната, могилиите около текето били изградени по времето на джиневизите (великаните), като

³⁹ Мичев, Н., П. Коледаров. 1989: 129.

⁴⁰ Името на кавхан Исбул/Избул се упоменава в епиграфски надписи на гръцки език, т. нар. Шуменски надписи на Маламир и надпис на Пресиян от гр. Филипи, Гърция: *Златарски, В. 1994*: 447-459; *Златарски, В. 1898*: 131-144; *Бешевилив, В. 1981*: 32, 76, 79-80. Също: *Ников, П. 1925*. Обстоятелството, че името е съхранено единствено записано с гръцка графика, допуска различни фонетични варианти. Срв. *кавхан Исбул* (у Златарски), *капхан Исбул* (В. Бешевилив), *кавхан Избул* (П. Ников). Баскаков поставя антропонима *Исбул* сред съхраненото от древната българска лексика: *Баскаков, Н. А. 1969*: 235.

⁴¹ “Дев-ташларъ” (‘великански камъни’). “Дев, див” (‘зъл дух, великан, чудовище’) – от персийски език.

⁴² *Иречек, К. 1974*: 935-936.

⁴³ *Шкорпил, К. 1905*: 379.

техният владетел, Джиневиз, ги карал да изнасят пръстта с кошове на гръб. А според отбелязана от К. Шкорпил легенда, могилите били натрупани по заповед на този владетел върху изворите и това причинило безводие в Лудогорието.⁴⁴ Известна е легендата за битката на Демир баба с чудовището “див”, което било завардило солниците в Молдавия⁴⁵.

Макар и частично записано, съхраненото е ценно свидетелство за жизнено сред местното мюсюлманско население вярвания, свързани с предмонотеистични култове към исполини и към камъка⁴⁶. Ще допълним, че в паметта на съвременните мюсюлмани те губят част от архаичния си смисъл, актуализират се и се съотнасят с легенди за дервиши, като се назовават „Дервишташларь”.

2. Местната наративна традиция и митологията на златото

Северно от Плиска, в подножието на Воеводското плато, се намират две двуобредни сакрални места – параклиси/ тюрбета. Християнски наративи ги свързват с легендарно време на “масова ислямизация” и смъртта на двама братя – Илия и Иван. На мястото, където бил посечен Илия, мюсюлманите изграждат тюрбе, в който го полагат, а до гроба му поставят копие и алебарда. На лобното място на Иван християните съграждат параклис⁴⁷. В. Маринов записва друг вариант, в който ролите са разменени, но Илия се свързва устойчиво с исляма. Според друга християнска легенда, тук са загинали двама от 12-те братя, които се “борили за вяра, да се разшири християнството”, а останалите се сражавали и отстъпвали чак до Букурещ, където били избити⁴⁸. Друга легенда ги свързва със съдбата на Илища – добруджански феодал⁴⁹.

През последните 50 години възникват нови легенди, продукт на археологическите разкрития в района: за тракийското божество-лечител Асклепий, за кавхан Избул и водоснабдяването на Плиска, за тежкия преход на монаси от манастира в Черноглавци до манастира в с. Избул⁵⁰. Те свидетелстват за продуциращата и до днес сила на местната разказна традиция за сакралните места.

Съществено е присъствието в локалната памет на разказите за **загубените и намерените съкровища**. Така се съгражда популярният на Балканите феномен, назоваван **иманярска митология**,⁵¹ артикулираща митологията на златото⁵².

⁴⁴ По: *Илиев, Б. 1985*: 223.

⁴⁵ По: *Явашов, Ан. 1934*: 6-8.

⁴⁶ За култ към камъка: *Стоилов, А. 1910*; *Манкова, Й. 1997*: 38-39. За девташларите: *Раишев, Р. 1992*; *Калоянов, А.* Пос. съч.

⁴⁷ По: *Минев, Ив. 1997*: 23.

⁴⁸ *Маринов, В. 1943*: 172.

⁴⁹ *Гроздев-Златков. 1983*: 42, бел.15

⁵⁰ *Желязкова, Д.* Пос. текст.

⁵¹ Срв. *Хаджийски, Ив. 1962*: 388-411; *Петров, Др. 1988*; *Демирев, Вл. 2005*.

⁵² *Маразо, в Ив. 1994*.

В района на с. Избул археолози откриват находки още от тракийското и римското му минало. Те само подхранват иманярските разкази и практики на местните хора и на пришълците. Топиката на златото очертава почти цялото селско землище: това са чешми, старините на юг и на север, където е било първоначално селото (“*Малджии имаше в село, заминаха за Турция. Развалиха чешмите край Плиска да търсят, в Асарлъка, Кафара...*”). Говори се за посещения на оборудвани с модерна техника люде, авторката на тези редове също е била свидетел на иманярски интереси към района на старото село и Латинските гробища. Хората разказват, че все още в селското землище се откриват монети, обеци. С други думи, съществува благоприятна среда, която стимулира продуктивността на наративния модел.

В паметта на местните хора се пазят легендарни свидетелства за скрити съкровища, които притежават удивителната способност да се самопораждат и да дифузират към по-близки или по-далечни места. Така например, откритата в могила край Избул през 30-те години на ХХ век колесница местният разказ превръща в “златна”, а внезапното напускане на археолога и на офицера на разкопките се свързва с предположение, че са присвоили намереното злато. С ореола на тайнственост е белязана и историята за предполагаемия син на валията (бившия собственик на Чифлика), появил се в началото на миналия век. Характерно за иманярското разказване са и знаците (нишани) за скритото злато (странно дърво от две усукани дървета) и съхраняването му в кожена (meşin) кесия. И тук иманярските разкази обговарят митологията на пещерата. Естествена или изкуствена, тя е вход към подземни коридори за крепост или – скривалище, където крадци трупали придобитото.

Топоси на златото присъстват и в родовите истории за преселвания: преселниците носят скрито злато (монети, пендари), което е залог за тяхното утвърждаване на новото място. От реален предмет, златото се превръща във вещ-символ, залог за успех и устойчивост на рода.

В по-различна оптика е видяна митологията на изгубеното благо/съкровище в популярния на Балканите сюжетен мотив за **църквата, превърната в теке**. Тъй като той е обект на самостоятелно изложение, тук само ще посочим, че до момента липсва убедителна аргументация в подкрепа на идеята за континуитета между църквата и текето. В случая е важно да се подчертае пораждането и поддържането в местната памет (най-вече сред християните!) на популярен на Балканите мотив⁵³. Неговата жизненост,

⁵³ Такива разкази изобилстват на Балканите. Срв. примери от Битолско, записани от М. Цепенков (СбНУ. Кн. 8:206-210); от Търновско (СбНУ. Кн. 8:374, 380) и др. Съвременната наука въз основа на богата историко-археологическа аргументация сериозно ги преразглежда и преосмисля: *Кил, М. 2002*: 128-140; *Мутафова, Кр. 2002*: 211-215; *Миков, Л. 2001*: 189. Н. Аретов свързва “превръщането на църква в джамия” с мита за похитеното съкровище и го определя като “ядро на българската национална митология” (*Аретов, Н.* Пос. съч.). Самостоятелно внимание заслужава въпросът за академичното толериране на мита “църква-джамия/теке” под влиянието на актуални за своето време идеологеми. Срв.: *Мутафчиев, П. 1973*: 664, 721, б. 300; *Маринов, В. 1943*: 53-64.

подхранвана от авторитетността на писаното слово, свидетелства за неизживени реликти от миналото.

Вместо заключение ще подчертаем, че тези бележки са покана към изследователите на старопрестолна Плиска за разгръщане на потенциала на съвременната наука, за прилагане на интердисциплинарни подходи и осъществяване на комплексни проучвания с цел (в духа на Марк Блок!) адекватно реконструиране на нейното минало в името на едно по-добро бъдеще.

ИЗТОЧНИЦИ И ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ

1. Държавен архив в Шумен, Ф. N376 к:
2. Кметство на с. Избул: Основна данъчна книга за периода 1936 - 1940 г.
3. НБКМ: Народна библиотека "Св. Св. Кирил и Методий" в София, Ориенталски отдел:
Ф. 20, арх. ед. 261 в, л. 3 а (Регистър).
ОАК 129/3, л. 16 б (Регистър).
4. **Пенков, М.** Архивни материали от фонда на Регионален исторически музей в Шумен: ВНА, N89, III-3 и II-4а.
5. Резултати от преброяване на населението в Северна и Южна България на 1 януарий 1888 г. Кн. XXIII. Шумненский окръг. София. 1888 г.
6. Резултати от преброяването на населението в Княжество България на 31 декемврий 1900 г. Кн. XII. Окръг Шумен. София. 1904 г.
7. Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декемврий 1905 г. Кн. XII. Окръг Шумен. София. 1911 г.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Андреев, Ст.** Речник на селищни имена и названия на административно-териториални единици в българските земи през XV - XIX в. С., 2002.
- Бакърджиева, Т.** Свят на мъдрост и красота. Турските имена в миналото и днес. Речник. Русе, 2004.
- Баскаков, Н. А.** Введение в изучение тюркских языков. Изд. II. Москва, 1969.
- Бешевлиев, В.** Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981.
Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931: 108, 447.
- Гарден, Жан-Клод.** Теоретическая археология. М., 1983.
- Грозданова, Ел.** Българската народност през XVII в. Демографско изследване. С., 1989.
- Грозданова, Ел., Ст. Андреев.** Джелепкешаните в българските земи през XVI - XVIII в. С., 1998.

- Грозданова, Ел.** За данъчната единица “хане” в демографските проучвания. – В: Исторически преглед. 1972. Кн. 3: 81-91.
- Гроздев, Г., Г. Златков.** История на Нови пазар. С., 1983.
- Данчов, Н. Г., И. Г. Данчов.** Българска енциклопедия. Т. I - II. 1936. Фотот. изд. 1993.
- Демирев, Вл.** Съкровище и идентичност във фолклорната история. (По материали от Сливенско). – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 10. Фолклор-идентичност-съвременност. С., 2005: 450-460.
- Димитров, Стр.** За юрушката организация и ролята ѝ в етноасимилационните процеси. – Във: Векове. 1982. Кн. 1-2: 33-43.
- Желязкова, Д.** Светилище на 5000 години. По: в. “Шуменска зоря”, бр. 98/26.04.1996: 7.
- Златарски, В.** Два известни български надписа от IX век. – В: СБНУНК. Кн. XV (1898): 131-144.
- Златарски, В.** История на Българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 1. Фотот. изд. 1994.
- Иванова, В.** Старобългарски надпис от с. Теке-Козлуджа. – В: Известия на българския археологически институт. Т. VII. 1932-1933. С. 1933: 319-321.
- Иречек, К.** Пътувания по България. С., 1974.
- Калоянов, А.** Девташларите и русалските гробища. (Към въпроса за посветителните обреди на юноши в българското езичество). – В: www.liternet.bg/publish/akaloianov/stb/rusalski.htm
- Караханова, Ем.** Лудогорските алиани. Опит за характеристиката им като етнокултурна общност. С., 2000.
- Маринов, В.** Плисковско (Абобско) поле. Поселищно-географско проучване. С., 1943.
- Манкова, Й.** Архивът на Карел Шкорпил – извор за българската етнография. – В: Тракиецът и неговият свят. С. 1997: 31-43.
- Милетич, Л.** Старото българско население в Североизточна България. С., 1902
- Минев, Ив.** Избулски истории. Варна. 1997.
- Мичев, Н., П. Коледаров.** Речник на селищата и селищните имена в България (1878 - 1987 г.). С., 1989.
- Мутафчиев, П.** Мнимото преселение на селджушки турци в Добруджа през XIII век. – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1973: 607-745.
- Ников, П.** Кавхан Избул. С. 1925.
- Рашиев, Р.** Девташларите – мегалитни паметници на българската езическа култура. – В: Плиска-Преслав. Т. 5. Шумен. 1992.
- Рашиев, Р., Я. Димитров.** Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999.
- Стоилов, А.** Грамада. – В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Кн. 71. С., 1910: 391-415.
- ТИБИ** - Турски извори за българската история. Т. VII. Съставители: Ст. Андреев, Ел. Грозданова, Стр. Димитров, М. Калицин. С. 1986.

ТИБИ - Турски извори за българската история. Предговор и съставителство: Ел. Грозданова. Главно управление на архивите. Т. 13. С., 2001.

Христов, Хр. Етнографски материали за село Мъдрево. – В: Българските алиани. Сборник етнографски материали. С., 1991: 105-182.

Чолева-Димитрова, А. Названия селений, отмененных в турецких документах XV - XVI вв. и их значение для ономастического исследования. - В: Sixième congrès international d'études du sud-est européen. Résumés. Sofia. 1989:138-139.

Шкорпил, К. Мегалитическите паметници. - В: Известия Русского Археологического Института в Константинополе, X, 1905: 379.

ШШ - Шумен и Шуменско (XV - XIX в.). Документи и материали. Съставителство и редакция: Д. Георгиева и М. Пенков. Шумен, 1996.

Явашов, А. Текето Демир баба. Разград, 1934.

Ирина Витлянова

**ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ТРАДИЦИОННОТО ОБЛЕКЛО
ОТ ПРОВАДИЙСКИЯ СЪРТ**

Irina Vitlyanova

**REVIEW OF THE RESEARCHES INTO THE TRADITIONAL COSTUMES
FROM THE PROVADIA HEIGHTS**

Abstract

In this announcement the author makes a review of the researches into the traditional costumes from the Provardia Heights. The villages of Markovo, Kosovo, Cherkovna, Ravna, Krivna, Nenovo, Nevsha, Snezhina, Gradinarovo, Hrabrovo, Bluskovo are included in this area. Administratively, they pertain to the Municipalities of Kaspichan and Provardia.

Still there is no summarizing work concerning traditional costumes from the Provardia Heights, which will complete the knowledge about Bulgarian national costumes. There are only single articles and announcements on this subject published in various scientific periodicals. Some of the authors treat in short these costumes, and others – treat in details only separate parts of it or just mention it by the way.

In conclusion of the historical review of the researches into traditional costumes from the Provardia Heights, with good reason, we observe interest in it not only on the part of travellers that crossed the lands of Northeastern Bulgaria, but on the part of scholars and historians too.

В Североизточна България е разположена географската област Провадийски сърт¹, включваща днешните села Кюлевча, Калугерица, Каспичан, Могила, Марково, Равна, Кривна, Черковна, Неново и др. Подробни сведения за населението в Провадийския сърт и за неговата демографска динамика откриваме в изследванията на Любомир Милетич² и Васил Маринов³, посветени на старото българско население в Североизточна България. В края на XIV век османските завоеватели заварват тук значително българско население. През XVI в. населението в съртовските села Кюлевча, Марковча, Калугерица, Косовча, Могила, Равна, както и по-южно стоящите провадийски и варненски села е изключително българско⁴. Това статукво продължава почти до началото XVII в., когато мюсюлманската колонизация в

¹ Терминът *Сърт* има турски произход /sirt/ и буквално означава „хребет, високо място, било на хълм“.

² *Милетич, Л.* Старото българско население в Североизточна България. С., 1902, с.58 и сл.

³ *Маринов, В.* Плисковско (Абобско) поле. С., 1943, с. 156 – 159.

⁴ *Стойков, Р.* Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. – В: ИВАД, т. XV, 1964, с. 98.

тази част на България, се засилва и залива постепенно целия регион. Тя е съпроводена с насилствено изселване на местното християнско население от неговите родни селища. Една част от населението се изселва на юг от Стара планина или на север към Дунав и Влашко. Други пък са принудени насилствено да приемат мюсюлманството. Тези демографски промени довеждат до почти пълното изчезване на коренното българско население. Останалата част от него, през втората половина на XVIII и началото на XIX в. се изселва към Влашко и Молдавия, вследствие главно на кърджалийските метежи и брожения, и най-вече на руско-турските войни, водени през този период. Оцелява една незначителна част от населението на Провадийско, главно в тъй наречените съртски села, и отделни семейства в някои варненски селища. Все по това време, и особено след Руско-турската война от 1828-1829 г., тук се заселват и много преселници от източнобалканските села Голица, Еркеч и Копаран, както и от Одринска Тракия, Ямболско, Сливенско, Старозагорско и др. Повечето от тях са отклонения от големия изселнически поток, настъпил след оттеглянето на войските на ген. Дибич Задбалкански, устремен към Бесарабия и Южна Русия, или насочен обратно към родните места. Така или иначе, в тази част на България, през втората четвърт на XIX в. се извършва основно разместване на населението, което в общи линии приключва към началото на 40-те години⁵.

Въпросът за историята на проучванията на традиционното облекло в селата от Провадийския сърт досега не е бил предмет на специално изследване, макар че в хода на етнологическите изследвания съртовската носия често привлича вниманието на изследователите. За нея има само отделни научни статии и съобщения, публикувани в различни периодични научни издания. Едни от авторите в тях говорят твърде накратко за съртовското облекло, други разглеждат в подробности само отделни негови елементи, или мимоходом съобщават за тях. На този етап обаче, все още няма едно цялостно научно изследване на облеклото от този регион. Предлаганото съобщение е скромен опит в това отношение.

Първи сведения за българския бит и национална култура на населението от този регион на България предлагат европейските пътешественици, прекосили Балканския полуостров през късното Средновековие и Възраждането. Наред с описанието на българското село и странните за тях български обичаи, чуждестранните пътешественици спират понякога вниманието си и на облеклото на българите. За съжаление, пътят на тези пътешественици е най-често Ниш – Цариград, при което Североизточна България, в това число и Провадийският сърт, остават в повечето случаи

⁵ *Дринов, М.* Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество. Съчинения, т. I, С., 1909, с. 524 и сл.; *Милетич, Л.* Старото българско население в Североизточна България. С., 1902, с. 4.

⁶ *Кесяков, Д.* Стари пътувания през България в година 1557 и 1569. – В: Периодично списание на българското книжовно дружество в Средец, 1887, кн. XXI и XXII, 339 – 340.

съвсем непознати за тях. Достигналите до нас пътеписи съдържат вярна информация, но само по отношение на езика, вероизповеданието и външния вид на българите. Бележките им за облеклото, доколкото съществуват, са много общи и не дават пълно описание на българските народни носии от този район. Най-ранни, макар и кратки сведения за облеклото от Провадийския сърт намираме в дневника на полския пътешественик Еразъм Отвиновски⁶, който през 1557 г., на път от Полша за Цариград, преминавайки през североизточните български земи, записва в своя дневник: „Нощувахме в градеца Провадия...Спахме под планините Балхани в с. Овчая /Овчага/.... Всички, които ги имаше, един друг за поясите се държаха и с белоглавите наоколо се въртяха”. Под „белоглави” авторът има предвид жените с бели забрадки, които, без съмнение, представляват широко разпространените и носени в този район месали.

През 80-те години на XVI в. през източните български земи на път за Цариград преминава немският пътешественик Мартин Грюневег, който оставя интересни бележки както за бита и обичаите, така и за облеклото на местното население. По-голямо внимание той отделя на носията и външния вид на българските жени. Споменатият по-горе пътешественик, като отбелязва, че българките обшивали ризите си, и особено кърпите си, с разноцветна коприна, и че мъжете носели облекло като това на унгарците, пише: “Жените пък имат носия почти еднаква на тази на полските селянки: една надиплена фуста; главата си забраждат с бели кърпи, като част от косите оставят да висят отзад с общити плитки до пояса; ръкавите на ризите по цялата си дължина са изпълнени с пъстри шевици. Отпред на гърдите под шията носят престилка, отрупана със сребърни и златни пфениги. Пръстите им са отрупани с пръстени. Момите имат същото облекло. Те носят отзад плитки, спуснати до пояса. В косите на главата си забождат две или три цветчета от боядисани пера, злато или коприна. На ушите си окачват обеци на големина колкото един талер и дебели, колкото сламка. Онези, които са сгодени, носят на главите си шапка, наподобяваща татарско седло, на която са окачени много украшения и сребърни пфениги под копчетата. Тези неща поставят отпред”⁷. Пасажи с подобно съдържание, отнасящи се до облекло в различните краища на българските земи, макар и рядко, са срещани в дневниците на различни по националност чуждестранните пътешественици.

Първите по-подробни сведения за традиционното облекло на населението в Провадийския сърт намираме в изследването на Любомир Милетич⁸, посветено на старото българско население в Североизточна България. „В тъй наречените „Съртове” или „Съртски села” около Шумен –

⁷ *Немски* и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в. С., 1979, с. 50, 397.

⁸ *Милетич, Л.* Цит. съч., с. 58.

пише Милетич - ... старото българско крайдунавско население сравнително най-добре е спазило, както наречието си, така и носията си...»⁹.

Ранни, макар и кратки сведения за съртовското облекло, съобщава и Ил. Р. Блъсков, публикувани в „Спомени из ученическия, учителския и писателския ми живот“¹⁰. В тях той споменава за изработените от черен вълнен плат кичинки, носени от жените в селата от Провадийския сърт в средата на XIX век. Ползена информация за съртовското облекло се съдържа и в изследването на Константин Иречек “Етнографически променения в България от основаването на Княжеството”¹¹, в което се проследяват причините за разпокъсаното разпространение на двупрестилчената носия в Североизточна България и ранното заместване на белодрешната с чернодрешната носия. Тези промени били в резултат на големите демографски промени в страната по времето на турското робство и особено след годините на Освобождението, когато заедно с преселниците от Балкана, вълната на сукманената и чернодрешна носия залива Североизточна България и Дунавската равнина.

Ценна информация, свързана с различни елементи от съртовското облекло, се намира в общи трудове на Кирил Попов¹², Иван Коев¹³, Христо Вакарелски¹⁴, Димитър Иванов¹⁵, Михаил Арnaudов¹⁶, Стефан Л. Костов¹⁷, Мария Велева¹⁸, Ганка Михайлова¹⁹ и др. Важно място сред тях заемат изследванията на Хр. Вакарелски и М. Велева. Кратка информация за облеклото от разглеждания регион се съдържа в монографичното изследване на Хр. Вакарелски и Д. Иванов, посветено на българското традиционно облекло от цялата етническа територия²⁰. Двамата автори предлагат сполучлива класификация на женското облекло. В зависимост от горните дрехи, обличани

⁹ Пак там, с. 58, 59.

¹⁰ **Блъсков, Ил. Р.** Спомени из ученическия, учителския и писателския ми живот. Отдел втори, Из живота на нашите селяни (1840 - 70). С., 1907, 121.

¹¹ **Иречек, К.** Етнографически променения в България от основаването на Княжеството. – В: СбНУ, кн.V, С., 1981, с. 501, 508 - 509.

¹² **Попов, К.** Български народни орнаменти. Везба, плетива, тъкани. Български художник, 1986, с. 24.

¹³ **Коев, Ив.** Българска везбена орнаментика. С., 1951, с. 50 – 84.

¹⁴ **Вакарелски, Хр.** Българско народно изкуство. С., 1963 /виж списък на приложенията, където авторът нарича съртовските месали, сокаи/.

¹⁵ **Вакарелски, Хр., Д. Иванов.** Българските носии сега и в миналото. С., 1941, 83 – 86.

¹⁶ **Арnaudов, М.** Български сватбени обреди. С., 1931, с. 100.

¹⁷ **Костов, Ст. Л.** Сокаи. ИНЕМ, 1921, кн I, с. 8.

¹⁸ **Велева, М.** Българската двупрестилчена носия. С., 1963; **От същия автор.** Данни от българските народни носии за някои характерни черти в облеклото на славяните – В: ИЕИМ, Т.XI, 1968, с.29, 36, 37, 40, 41, 54; Разнообразие на българските народни носии. В: Танцово изкуство, 11/12, 1969, 165; **Велева, М., Е. Лепавцова.** Български народни носии в Северна България през XIX и началото на XX в. С., 1960; с. 9 – 25.

¹⁹ **Михайлова, Г.** Тъканите, шевиците и плетивата като украса на традиционната носия. В: Етнография на България. т. II, 1983, с. 256 - 257;

²⁰ Цит. съч. 83-86.

непосредствено над ризата, то е класифицирано в три групи – двупрестилчено, сукманено и саяно.

Докато Вакарелски прави общи изводи върху различието в цветовете между източната и западната мъжка българска носия или разглежда отделните видове носии, украсата, декоративните техники и терминологията, то Велева разглежда по-обстойно отделните елементи от българското традиционно облекло от различни райони на страната. В изследването си „Разнообразие на българските народни носии” тя се спира на основните фактори, довели до различията в традиционното облекло през различните периоди от неговото развитие. Авторът отбелязва, че двупрестилченият тип женска носия, която е основно женско облекло в селата от Провадийския сърт, се счита като една от най-късните останки от древното славянско облекло, запазено сред славянския свят досега. Резултат от многобройните пътувания на Велева в Северна България, продължили около двадесет години е монографията ѝ „Българската двупрестилчена носия”²¹. Разглеждайки подробно разнообразието от български двупрестилчени носии, Велева дава детайлно описание на частите на облеклото в изследвания район, принадлежностите за обуване, прическите, забражданията и металните накити. В друго монографично изследване „Българските народни носии в Северна България през XIX и началото на XX в.” М. Велева в съавторство с Е. Лепавцова прави обстоен преглед на народното облекло, прилагайки богат илюстративен материал на мъжки, женски и детски носии²².

Важна информация за съртовското облекло се съдържа в изследванията на Ст. Л. Костов. Разглеждайки сокаите към българското традиционно облекло, той макар и накратко, съобщава и за месалите в съртските села²³. На тях се спира и Ив. Коев в своя труд, посветен на българската везбена орнаментика²⁴. В него той прави опит да изясни етимологията на понятието „воден” месал, като извежда името му от неговото предназначение: месалът се нарича „воден”, защото се дарява от водената (доведената) в къщата булка. За шевичната украсата по месалите от Провадийско черпим сведения от изследванията на Г. Михайлова²⁵. Съпоставяйки шевичната орнаментика по сокайната шевица от Габровско, Търновско, Охридско, с орнаментите по краищата на месалите от Провадийско, тя заключава, че съществува поразителна прилика относно ажурно изпълнените художествени мотиви. Тя изрично подчертава, че характерен белег за шевиците от Сърта е хроматичният контраст от черно-бели шевици. За тази локална специфика споменава и Е. Петева в “Шевични паралели”²⁶. Везбената орнаментика по облеклото е обект

²¹ *Велева, М.* Българската двупрестилчена носия. С., 1963.

²² *Велева, М., Е. Лепавцова.* Български народни носии в Северна България през XIX и началото на XX в. ... с. 7 и сл.

²³ *Костов, Ст. Л.* Сокаи.... с. 8.

²⁴ *Коев, Ив.* Българска везбена орнаментика. ... с. 19.

²⁵ *Михайлова, Г.* Тъканите, шевиците и плетивата с. 256 - 257.

²⁶ *Петева, Е.* Шевични паралели. ИНЕМ, С., 1932, X - XI, с. 115.

на изследване и в трудовете на Мирелла Дечева²⁷. В своите проучвания тя спира вниманието си върху функционално-семантичния анализ на орнаменталното богатство на българското традиционно облекло, позовавайки се на примери от везбената украса на облеклото от Провадийско.

Въпросът за съртовското облекло съвсем общо е засегнат и от Венера Наследникова в "История на българския костюм"²⁸. В този труд разглежда развитието и произхода на отделните форми и елементи от народното облекло, като отбелязва за съртовската носия, че тя се явява разновидност на българската двупрестилчена носия, без обаче да прави подробни описания.

Своя принос за изучаване на съртовското облекло дава и Кирил Попов, който работи в областта на везбената, плетена и тъкана орнаментика в редица изделия за домашния бит и българското народно облекло. Спирайки се на геометричните везбени орнаменти, авторът споменава накратко за шевиците по краищата на съртовските месали. Попов отбелязва, че орнаменталната украса по белите месали е традиция, наследена от славяните, за което свидетелства трансформацията на животинските орнаменти в геометрични²⁹.

В по ново време над въпроса за народното облекло от Североизточна България (Шуменско и Варненско) работят Евгения Дочева-Попова³⁰, Петрана Божилова³¹ и Мария Николова³².

В изследванията на Е. Дочева – Попова за традиционната женска носия в шуменския край, е отделено място и на селата от Провадийския сърт – Марково и Косово. Попова акцентира върху промените, които настъпват в традиционната съртовска носия в края на XIX век, и причините, довели до тези промени. Тя работи над проблема за връзката на народното облекло в системата на народните обичаи. В статията си „Традиционно облекло в шуменския край и календарните обичаи“ авторът обръща внимание на отделни елементи от съртовското облекло, доколкото те имат отношение към семейните и календарни обичаи³³. Изследвайки булчинското облекло в

²⁷ Дечева, М. Растителния орнамент в българската народна шевица. - БЕ, 1991, 6, 1 – 28.

²⁸ Наследникова, В. История на българския костюм. С., 1969, с. 98 -101.

²⁹ Попов, К. Български народни орнаменти. Везба, плетива, тъкани... с. 24.

³⁰ Дочева-Попова, Е. Изменение на традиционното облекло в Шуменския край след Освобождението. В: Освобождението на България и развитието на българската народна култура. С., 1978, 22 - 235; *От същия автор*. Традиционно облекло в Шуменския край и календарните обичаи. – В: ГМСБ, 1982, кн. 8, 161-165; Шевици от Шуменския край. – В: ГМСБ, 1987, кн. XIII, 135 - 141; Булченското облекло в Шуменския край и неговото единство с българския сватбен костюм. – В: ГМСБ 1992, кн. 18, с. 267 - 274; Изменение на традиционната женска носия в Шуменския край. – В: ГМСБ, 1976, кн. II, 15 – 162.

³¹ Божилова, П. Домашно тъкачество в Шуменския край след Освобождението. - В: Освобождението на България и развитието на българската народна култура. С., 1979, 237 – 242.

³² Николова, М. Разпространение на кичите, видове кичи и промените в тях. – В: ИНМВ, 1975 т. XI, с. 160-167; *От същия автор*. Обуването при старото местно българско население на Варненски окръг в края на XIX в. и началото на XX в. – В: ИНМВ, 1976, т. XII, с.147 - 158; Месалите-старинни невестински забрадки.- В: ИНМВ, 1970, т. VI, с. 49 -70.

³³ Дочева-Попова, Е. Традиционно облекло в Шуменския край и календарните обичаи. – В: ГМСБ, 1982, кн. 8, 161-165.

Шуменско, Попова отделя специално внимание на този тип облекло в някои селища от Провадийското плато³⁴. Резултат от нейната изследователска дейност е публикацията „Шевици от Шуменския край“³⁵. Разглеждайки разнообразието им по отношение на техника на изпълнение, орнаментика и колорит, Попова достига до извода за две локални разновидности на Шуменската шевица – единият, характерен за селищата от Преславско-Смядовския район, и вторият – за селищата от Провадийското плато.

На въпросите, свързани с облеклото от Сърта, е отделено място и в изследването на Петрана Божилова за домашното тъкачество в Шуменския край след Освобождението³⁶. Изследвайки разнообразието от домашни тъкани, авторът заключава, че по своите специфични особености в техническото и цветово съчетание те се районират по географското си разпространение на две големи групи: тъкани от района на Сърта и от Преславско-Смядовския район. В специална група тя отделя тъканите на преселническото население.

Определен принос в проучването на облеклото на населението в Съртовските села и т.н. вайковски села - Еркеч, Голица и Ченге се явяват изследванията на Мария Николова³⁷. Авторът разглежда *кичите*, като обръща специално внимание на приготвянето на плата, тъй като тъканта е тази, която разграничава кичинките от споменатите райони. В друго свое изследване Николова се спира подробно на технологията при приготвянето на принадлежностите за обуване, като навои и цървули, различните видове чехли и кундури, свързани с обуването на калцуните и чорапите³⁸. Специално изследване Николова посвещава на старинните невестински забрадки към женското облекло от съртовския район, известни като месали³⁹. Наред с разкриване функциите на месалите и връзката им с обичайно празничната система, авторката разглежда видовете забраждане и везбената украса по тях, характерна за различните възрастови групи - млади булки и възрастни жени.

За шевичната украса по облеклото от Сърта и за наименованието на отделните везбени техники и орнаментални мотиви подробна информация се съдържа в теренните изследвания на известният шуменски краевед и уредник в Шуменския музей през 60-те години на XX век Васил Петров. В неговата студия, посветена на домашната индустрия, откриваме интересни сведения, свързани с технологията при подготовка на вълнената прежда за изработване на характерните шевици, везани с вълнени конци⁴⁰.

³⁴ *Дочева-Попова, Е.* Булченското облекло в Шуменския край и неговото единство с българския сватбен костюм. – В: ГМСБ 1992, кн. 18, с. 267- 274.

³⁵ *Дочева-Попова, Е.* Шевици от Шуменския край. – В: ГМСБ, 1987, кн. XIII, 135 - 141.

³⁶ *Божилова, П.* Домашно тъкачество в Шуменския край след Освобождението. - В: Освобождението на България и развитието на българската народна култура.... 237 – 242.

³⁷ *Николова, М.* Разпространение на кичите, видове кичи и промените в тях...с. 160 – 167.

³⁸ *Николова, М.* Обуването при старото местно българско население на Варненскис. 14 -158.

³⁹ *Николова, М.* Месалите-старинни невестински забрадки.... с. 49 - 70.

⁴⁰ *Петров, В.* Домашна индустрия в Шумен. В: Шумен-Коларовград.-В: Сборник от статии и материали за миналото на града. Коларовград, 1962, кн. 2, с. 37 – 64.

Заслуга за проучване на народното облекло в региона на Провадийския сърт имат ежегодните теренни етнографски експедиции, организирани от Регионален исторически музей - Шумен и Етнографски музей - Варна, които водят началото си от 1987 г. В резултат на проведените научни експедиции, в музейните фондове постъпи богат веществен материал, свързан с историята на селищата, демографските процеси, диалектологията и топонимията, които осветляват много страни от историята на проучвания район.

Редица въпроси на динамиката на развитието на традиционното облекло се разглеждат и в руслото на демографските и краеведчески изследвания. Тук могат да се споменат изследванията на Рашко Генчев⁴¹, Калоян Калчевски⁴² и др. Съобщенията им имат по-скоро описателен, отколкото научно изследователски характер, но са важно градиво за етнологията на облеклото в района.

В заключение на бележките върху историографския преглед на проучванията на облеклото от Провадийския сърт, можем с основание да отбележим наличието на определен интерес към него, както от страна на пътешествениците, преминали през земите на Североизточна България, така и от поколения учени и краеведи. Въпреки това, на този етап на проучване, все още няма един обобщаващ труд върху облеклото от Провадийския сърт, който да допълни картината на българските народни носии.

⁴¹ *Генчев, Р.* Страници от миналото на село Градинарово – Община Провадия. Варна, 2000, с. 15.

⁴² *Калчевски, К.* Светлина в Сърта. Монография на с. Марково –Шуменско. Толбухин, 1973, с. 15.

ИСТОРИЯ

Любомир Огнянов

**ОРГАНИЗАЦИЯТА НА ОБЕДИНЕНИТЕ НАЦИИ И
ПРИНУДИТЕЛНИЯТ ТРУД В БЪЛГАРИЯ (1949 – 1956)**

Lyubomir Ognyanov

**UNITED NATIONS ORGANIZATION
AND THE FORCED LABOR IN BULGARIA (1949-1956)**

Abstract

The issue of the usage of the forced labor in Eastern Europe, including Bulgaria was discussed at the United Nations Organization at the end of the 1940s and the beginning of the 1950s. A Special Committee for the Forced Labor was established which aim was to collect information on the issue. Accepted notion was that the forced labor was introduced in Bulgaria by the court system and decrees of the administrative authorities. The reaction of the Bulgarian government was not to answer the letters and inquiries of the Special Committee or to reject its basic accusations. Only in 1956 some of the legal acts which were basis for the usage of the forced labor were abolished in the country.

Едно от характерните явления за тоталитарните режими в Източна Европа в годините на сталинизма е установяването на различни форми на принудителен труд. Този въпрос придобива особена острота в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век, когато е поставен на разискване в Стопанския и социален съвет на Организацията на обединените нации. За неговото изясняване е създаден Специален комитет за принудителна работа. Той се запознава с наказателното и административното законодателство в източноевропейските страни и събира сведения от Международното бюро на труда и редица неправителствени организации.

* * *

Проблемът за принудителния труд в Съветския съюз и другите страни от Източна Европа предизвиква остри дебати по време на Деветата сесия на Стопанския и социален съвет на ООН през февруари 1949 г., като особено внимание е обърнато на съществуващата практика в СССР. Съветският представител заявява, че внесените материали са “недостатъчни”, “необективни” и “несправедливи”, а по отношение на Съветския съюз – “грубо клеветнически” и “пасквилни”¹. Той застъпва тезата, че “поради ликвидирането на капиталистическия начин на производство в СССР няма експлоатация на човек от човека”, че конституцията на страната е гарантирала “правото на труд на всички трудещи се” и че материалните условия на

¹ *АМВР* (Архив на Министерството на вътрешните работи), ф. 1, оп. 1, а.е. 3154, л. 2.

работниците и служителите “непрестанно всяка година се подобряват”². В противовес на негативните констатации за трудовите условия в Източна Европа съветският дипломат прави критика на икономическата и социалната политика в капиталистическите страни, колониите и зависимите територии³. В заседанието на 28 февруари 1949 г. съветската делегация внася своя проекторезолюция по въпроса за принудителния труд и предлага да бъде създадена международна комисия от представители на всички съществуващи международни и национални професионални обединения, в състав 110-125 души, която да събере “най-пълни и обективни сведения” и въз основа на тях да изработи и представи на съвета за разглеждане свой доклад и препоръки⁴.

До формиране на такава широкопредставителна международна комисия не се стига, но през следващите две години Стопанският и социален съвет на ООН приема три резолюции по въпроса за принудителния труд и мерките за неговото премахване. Същевременно на съвета стават достояние редица нови документи и свидетелства, от които става ясно, че “в света съществуват узаконени и прилагани в живота системи на принудителен труд, поставящи значителна част от населението на известни държави в условия на тъмничен режим.”⁵ Изхождайки от тези факти и имайки предвид изискванията на Устава на ООН относно спазването на правата на човека и основните свободи, принципите на Всеобщата декларация за правата на човека и правилата, установени от Международната конвенция по въпросите на труда, на 19 март 1951 г. Стопанският и социален съвет (ССС) предлага на Международната организация на труда (МОТ) да бъде създаден съвместен Специален комитет по въпроса за принудителния труд. Предвижда се този комитет да се състои от не повече от пет независими члена, известни със своята компетентност и безпристрастност, които да бъдат назначени от генералния секретар на ООН и генералния директор на Международното бюро на труда (МБТ). Неговата задача е да проучи характера и размерите на проблема и за докладва на СССР и ръководството на МБТ за резултатите и хода на това проучване⁶.

Специалният комитет за принудителната работа (СКПР) с председател А. Рамасвами Мюдалиар е създаден през есента на 1951 г. В работата си той се ръководи от указанието на СССР, че в света съществуват системи на принудителна работа, които се прилагат, както като “политически натиск” и “санкции спрямо лица, които притежават или изразяват известни политически гледища”, така и като елемент в реализирането на икономическата политика на тези страни⁷.

² Пак там, л. 3-4.

³ Пак там, л. 2-3.

⁴ Пак там, л. 1-4.

⁵ Пак там, л. 10.

⁶ Пак там, л. 11.

⁷ Пак там, л. 6.

На първата сесия на СКПР, проведена през октомври 1951 г. в Женева, комитетът тълкува своя мандат в смисъл, че той включва една анкета и след това – проучване на системите за принудителна работа. Възприема се, че тези системи са два вида:

1) изправителна принудителна работа, т.е. принудителна работа, предназначена “да изправи политическите възгледи” на лицата, които не приемат идеологията на правителството, което е на власт, като тези лица биват изпращани в лагери за задържане, където властите се стараят “да изправят” техните политически възгледи, като ги подлагат на задължителна работа;

2) принудителна работа, при която хората работят против своята воля за осъществяване на икономическите планове на държавата.

И в двата случая принудителната работа е наложена било в приложение на даден закон, било въз основа на административни мерки, взети от правителството. Така че Специалният комитет трябва да разгледа както всички закони и правилници за съществуващите форми на принудителна работа в отделните страни, така и административната практика във връзка с принудителната работа⁸.

По време на първата си сесия СКПР отправя по един въпросник до всички правителства, основавайки се на тълкуването на своя мандат. Той поканва всички неправителствени организации, снабдени със специалния статут на ССС или на МОТ, да съобщят на комитета дали желаят да бъдат изслушани и разпитани, и в такъв случай – да изпратят на комитета документацията и сведенията, с които биха могли да разполагат, и които биха представлявали интерес за комитета. Такова право е дадено и на организациите, които не са снабдени с посочения съвещателен статут, и на частни лица, които са направили искане за това⁹.

Българското правителство, оглавявано от генералния секретар на ЦК на БКП Вълко Червенков, не отговаря на въпросите на комитета и не доставя никакви документи¹⁰. Втората сесия на СКПР се провежда през юни-юли 1952 г. в Ню Йорк. На нея се стига до заключение, че трябва да се уведомят правителствата за твърденията относно съществуването на принудителна работа и че в писмата, предаващи тези твърдения, трябва да се посочат свидетелствата и документите в подкрепа на тях и да се помолят правителствата да изпратят своите забележки. Комитетът възлага на своя председател да приготви тези писма и да ги представи за одобрение на третата сесия на СКПР през октомври и ноември 1952 г. в Женева¹¹.

На втората и третата сесия Специалният комитет за принудителната работа разглежда отговорите на правителствата на изпратения въпросник, а така също твърденията и отговорите на тези твърдения, направени по време на

⁸ Пак там, л. 7.

⁹ Пак там, л. 8.

¹⁰ Пак там, л. 19.

¹¹ Пак там, л. 7-9.

дебатите, които Стопанският и социален съвет на ООН посвещава на принудителната работа. Като източници за сведения СКПР използва документацията и сведенията, представени на комитета от правителствата, от неправителствените организации и от частни лица¹².

На 22 ноември 1952 г. председателят на Специалния комитет за принудителната работа А. Р. Мюдалиар отправя писмо до министъра на външните работи на НР България д-р Минчо Нейчев, придружено от един неофициален документ, в който са резюмирани твърденията, документацията и другите доказателствени елементи, отнасящи се до принудителния труд в България. От българското правителство се иска в срок до 20 февруари 1953 г. да изпрати своите отговори, коментари и забележки по повод на приложения документ до председателя на Специалния комитет за принудителната работа, Организацията на обединените народи – Ню Йорк или Международното бюро на труда в Женева¹³.

Въпросният документ съдържа 22 страници. Състои се от два основни раздела: “Твърдения” и “Резюме на документацията, с която разполага комитетът.”¹⁴. Цитираният по-долу текст е превод от френски език, направен в Министерството на външните работи.

В първия раздел най-напред са посочени държавите и неправителствените организации, които поддържат твърдения за наличието на принудителен труд в България. Тези твърдения са направени по време на разискванията в Стопанския и социален съвет на ООН (от представителите на Великобритания и САЩ), в писма и изложения на Международната конфедерация на свободните синдикати, Международната федерация на свободните журналисти, Международната лига за правата на човека и Българския национален комитет (в периода октомври 1951 – ноември 1952 г.) и на втората и третата сесия на СКПР (от представители на Международната конфедерация на свободните журналисти, Международната федерация на свободните синдикати и Международната лига за правата на човека)¹⁵.

След това са обобщени главните твърдения за принудителен труд в България, който се отнася до:

а) съществуването на принудителна работа, основана на редица законодателни текстове, издадени след 9 септември 1944 г., които се прилагат главно от административните власти, а в някои случаи – и от съдилищата;

б) целта на принудителната работа – превъзпитанието и наказването на противниците на режима и нарушителите при изпълнението на стопанските планове на държавата;

¹² Пак там, л. 8.

¹³ Пак там, л. 9.

¹⁴ Пак там, л. 12-33.

¹⁵ Пак там, л. 12.

в) съществуването и местонахождението на различните трудови общежития, концентрационни лагери и лагери за принудителна работа, както и условията, царящи в тях;

г) броя на принудително работещите;

д) законите и други ограничения, налагани на свободата за наемане на работна ръка¹⁶.

По-нататък в пет пункта са изложени фактите по тези твърдения, съдържащи се в изказванията или изложенията на представителите на посочените по-горе държави и неправителствени организации.

В първия пункт (съществуването на принудителната работа и законодателството за нея) са цитирани твърденията, че в България тя е “учредена официално” на основата на няколко законови текстове, издадени след 9 септември 1944 г., и че в страната са създадени “трудова бригади”, “лагери за безработни”, “групи за възпитание чрез работа” и “концентрационни лагери”. Най-голямо внимание е отделено на наредбите-законали за трудово-възпитателните общежития (от 20 януари 1945 г.), Закона за трудовата мобилизация на безделниците (от 30 април 1946 г.), Закона за Народната милиция (от 25 март 1948 г.), Закона за трудовата мобилизация (от 9 май 1949 г.) и Наказателния закон (от 1951 г.)¹⁷.

Относно целта на принудителната работа (във втория пункт) се акцентира на изпращането в трудови лагери на лица, които не подкрепят политическия режим, осигуряването на безплатна работна ръка за изпълнение на стопанските планове и използването на службата в Трудови войски като “средство за наказание и политическо превъзпитание”¹⁸.

Лагерите за принудителна работа (в третия пункт) са определени като “лагери за безделници”, “концентрационни лагери”, “групи за възпитание чрез труд”, “сдружения за възпитателна работа”, “трудова бригади” и т.н. Отбелязва се, че в България има около 50 лагера за принудителна работа, в които условията са “извънредно тежки”¹⁹.

Според Международната федерация на свободните журналисти броят на “принудителните” работници в България е най-малко 80 хиляди души, а според Международната лига за правата на човека – над 120 хиляди души (посочени в четвъртия пункт), което, според тези организации, представлява “заплашителен процент” от общия брой на работниците в България²⁰.

В последния пункт са изтъкнати ограниченията, които са налагани на българските работници: “не избират занаята си и не могат да го променят”; стачките са забранени; трудът се изчислява според достигнатите “норми”; работниците са принудени да отработват допълнителни часове без заплащане;

¹⁶ Пак там, л. 12-13.

¹⁷ Пак там, л. 13-15.

¹⁸ Пак там, л. 15-16.

¹⁹ Пак там, л. 16-17.

²⁰ Пак там, л. 17-18.

често са включвани в безплатни “съревнования”, “трудова бригади” и “стахановски движения”; не могат свободно да напускат работното си място и да се преместят на друго; санкционирани са за недоброкачествена продукция; във всеки момент могат да бъдат мобилизирани за стопански цели и т.н.²¹.

Във втория раздел на материала за България се посочва с какви документи разполага Специалният комитет за принудителната работа и какви текстове те съдържат относно повдигнатите въпроси. Събраната информация е систематизирана в четири тематични групи.

Първата тематична група е озаглавена: “Труд, налаган от съда”. Тук са цитирани текстове по следните въпроси: общи принципи на углавното наказание в България; труд, наложен на затворниците, които изтърпяват наказание – лишаване от свобода; изправителна работа без лишаване от свобода; управление на затворите и други заведения²². Позоваванията са на Наказателния закон (НЗ) от 1951 г.²³, Наказателно-процесуалния кодекс (НПК) от 1952 г.²⁴ и закона, прехвърлящ затворите, изправителните домове и трудово-възпитателните обществени работни места от Министерството на правосъдието към Министерството на вътрешните работи²⁵.

Според чл. 21 на НЗ целта на наказанията е: “1) да обезвредят враговете на народа; 2) да отнемат на извършителя на престъплението възможността да извърши други престъпления; 3) да го поправят и да го превъзпитат, за да го накарат да зачита правилата на социалистическата общност; 4) да повлияят по възпитателен път на другите членове на обществото.” В следващия чл. 22 пък са изброени наказанията, които се налагат според този закон: ”1) лишаване от свобода; 2) изправителна работа без лишаване от свобода; 3) конфискуване на част или изцяло на имуществата; 4) глоба; 5) лишаване от права и 6) публично порицание”. Уточнено е, че три дни изправителна работа се равняват на един ден лишаване от свобода²⁶.

Българското наказателно право различава два вида изправителен труд - с лишаване от свобода и без лишаване от свобода.

В първия случай всяко лице, осъдено на лишаване от свобода, трябва да извършва “подходяща работа”. Изпълнението на това наказание може да продължи от един ден до 20 години, като два дена работа се броят за три дни лишаване от свобода. Най-често такова наказание се налага за престъпните деяния, считани за “престъпления срещу Народната република” (измяна, предателство, шпионаж, вредителска дейност, диверсионни и саботажни

²¹ Пак там, л. 18.

²² Пак там, л. 19-24.

²³ *Известия на ПНС* (Известия на Президиума на Народното събрание), №13 от 13 февр.1951.

²⁴ Пак там, № 11 от 5 февр. 1952.

²⁵ *Държавен вестник*, № 48 от 28 февр. 1948.

²⁶ *Известия на ПНС*, № 13 от 13 февр. 1951.

действия и други) или за “престъпления срещу социалистическата собственост, народното стопанство, административния ред” и пр.²⁷

Във втория случай изправителният труд се налага на лица, които остават на свобода. Той може да трае от един ден до една година. До 25 % от надницата на осъдения се задържа в полза на държавата. Времето на това наказание не се признава за трудов стаж или за пенсия. Изправителният труд може да бъде наложен и за неплащане на глоби. Съдът налага такова наказание при неизпълнение на законно нареждане, немарливост при изпълнение на стопански задачи, участие в лъжекооперативно предприятие, скриване на собственото си име пред властите, разпространение на “хулителни, клеветнически или лъжливи твърдения”, които могат да предизвикат “недоверие спрямо властта” или “смут в обществото”, и в редица други случаи. Ако осъденият е неспособен за работа или ако без уважителна причина откаже да работи, съдът заменя изправителната работа с лишаване от свобода²⁸. Според Наказателно-процесуалния кодекс изправителният труд без лишаване от свобода може да се извърши в мястото, където осъденият е на работа, или в местата, специално уредени за тази цел²⁹. За много от осъдените лица, които не са на платена работа, местните органи на МВР трудно намират обекти за работа³⁰.

Втората тематична група се отнася до принудителния труд, налаган от административните власти.

Вниманието тук е съсредоточено върху трудовите лагери в България, учредени с Наредбата-закон за трудово-възпитателните общежития и Наредбата-закон за трудово-възпитателните общежития за политически опасни лица, приети от Министерския съвет на 20 декември 1944 г. и публикувани на 20 януари 1945 г. Според първата наредба в трудови лагери се изпращат: осъдените повече от един път за престъпления от общ характер (неполитически); проститутките, сводниците и сутеньорите; просяците и безделниците; занимаващите се с шантаж или хазартни игри. Втората наредба постановява, че на принудителна работа подлежат и лицата, които съставляват “опасност за обществения ред и сигурността на държавата”. Трудово-възпитателните общежития (ТВО) се числят към Министерството на вътрешните работи и се устройват при съществуващите трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС) или при държавните предприятия. Решенията за изпращане на първата категория лица в ТВО се вземат от директора на Народната милиция, а на втората – от министъра на вътрешните работи по доклад на директора на Народната милиция. Времетраенето на пребиването в тези общежития е до шест месеца, но то може да бъде продължено въз основа на ново мотивирано решение. Целта на създадените трудови лагери е “да

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там.

²⁹ Пак там, № 11 от 5 февр. 1952

³⁰ ЦДА (Централен държавен архив), ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1561, л. 27-28.

отвлекат лицата, поставени там, от престъпните им и неморални наклонности и навици, да ги приучат на честен труд и да постигнат тяхното морално и интелектуално издигане³¹.”

Двете наредби-закона са отменени на 25 март 1948 г. със Закона за Народната милиция. Изпращането в ТВО обаче се запазва и в новия закон като наказателна мярка както спрямо “обществено опасни лица”, така и срещу “мошеници, рецидивисти, спекуланти, черноборсаджии, лица със скандално поведение” и други. Въдворяването в ТВО по политически причини обаче вече става и с одобрение на главния прокурор на републиката. Престоят в ТВО се удължава до една година, но се допуска и неговото продължаване³².

Друг начин за прилагане на принудителен труд чрез административното законодателство е трудовото мобилизиране на лица от двата пола, навършили 16 години (за мъжете – до 50-годишна възраст, а за жените - на възраст до 45 години), “които се отдават на безделие, на скитничество или прекарват голяма част от времето си в кръчми, кафенета, барове, сладкарници и др.” Според чл. 4 на Закона за трудовото мобилизиране на безделници и празноскитаци от 30 август 1946 г. времетраенето на трудовото мобилизиране не може да надминава шест месеца, но ако тези лица не започнат да упражняват “обществено-полезна дейност” в 6-те месеца след освобождаването си, то те могат да бъдат мобилизирани отново. Мобилизирането става по решение на министъра на вътрешните работи въз основа на списъци, представени от местните органи на администрацията и милицията³³. На 9 май 1949 г. този закон приема ново заглавие: “Закон за трудова мобилизация” и обхваща не само “безделниците и скитниците”, но всички ония лица, “които не извършват обществено-полезен труд или които със своя начин на живот и със своето поведение съставляват заплаха за обществения ред и морал”³⁴. Отменен е с указ на Президиума на Народното събрание от 5 октомври 1950 г.³⁵

Българското законодателство позволява и друга форма на трудова мобилизация – за изпълнение на стопанските планове в страната. Нарича се “трудова-стопанска мобилизация” и се налага от административните власти “в интерес на държавата и обществото.” Със Закона за трудова-стопанска мобилизация (2 март 1948 г.) на Министерския съвет е дадено правото да мобилизира за такива цели “лица или групи от лица, навършили от 18 до 50 години”, а така също и специалисти над 50-годишна възраст (включително и чужди поданици, живущи в България). На лицата, които са трудово

³¹ *Държавен вестник*, № 15 от 20 ян. 1945.

³² Пак там, № 69 от 25 март 1948.

³³ Пак там, № 198 от 30 авг. 1946.

³⁴ *ЦДА*, ф. 117, оп. 8, а.е. 384, л. 2-4, 9; *Държавен вестник*, № 104 от 9 май 1949.

³⁵ *ЦДА*, ф. 117, оп. 9, а.е. 536, л. 1, 6; *ЦДА*, 136, оп. 5, а.е. 2428, л. 1-3; *Държавен вестник*, № 235 от 5 окт. 1950.

мобилизирани, се изплаща възнаграждение. Онези, които не се явят на работа или я напуснат самоволно, се наказват с “тъмничен затвор”³⁶.

Законът за петгодишния народностопански план (1949-1953 г.) предвижда да се увеличи значително броят на работниците, заети в стопанските сектори, да се повиши тяхното професионално обучение и се осигурят условия за разгръщане на “ударничеството” и “социалистическото съревнование”. За гарантиране на изпълнението на плана Министерският съвет може да взема решения, имащи “всеобщо задължителна сила”, да увеличава трудовите норми, да внедрява нови системи на заплащане на труда, да планира производителността на труда и пр³⁷. В тази връзка правителството приема редица постановления и решения, които задължават определени категории работници и специалисти за известен период да извършват работа в държавните предприятия и учреждения срещу определени възнаграждения. Това най-вече се отнася до работещите в мините, строителните работници и медико-санитарните работници³⁸. На 2 февруари 1951 г. Народното събрание дори приема Закон за наказване на отклонилите се от работа специалисти в мините, който предвижда тъмничен затвор до три години и глоба до 100 000 лева³⁹. От такъв характер са и промените в Закона за висшето образование от август 1950 г. и постановлението на Министерския съвет от декември 1951 г. за задължителното разпределение и настаняване на работа на младите специалисти, завършили висшето си образование⁴⁰.

Профсъюзите подкрепят политиката на българското правителство за ускорено развитие на страната чрез сключването на колективни трудови договори, с които работниците поемат задължения за изпълнение на нереални производствени планове⁴¹.

От 23 септември 1948 г. до 20 април 1951 г. е в сила и Законът за временната трудова повинност. Въз основа на чл. 1 от него всяка година от всички български и чужди поданици с местожителство в пределите на България на възраст от 18 до 45 години – за мъжете, и от 18 до 40 години – за жените, може да се поискат 5 или 10 дена работа “в интерес на общината” или “в случай на обществено бедствие”. Допуска се и откупуване на отбиването на тази повинност, като се заплати известна сума⁴². С отмяната на закона през 1951 г. остава възможността събрание на всички жители на населеното място

³⁶ *Държавен вестник*, № 50 от 2 март 1948.

³⁷ *ЦДА*, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1561, л. 4-13; *Държавен вестник*, № 12 от 18 ян. 1949.

³⁸ *Държавен вестник*, № 88 от 16 апр. 1948; № 137 от 12 юни 1950; *Известия на ПНС*, № 12 от 9 февр. 1951; № 71 от 4 септ. 1951.

³⁹ *ЦДА*, ф. 117, оп. 10, а.е. 5, л. 3, 6.

⁴⁰ *ЦДА*, ф. 136, оп. 6, а.е. 236, л. 1,9; *Известия на ПНС*, № 98 от 9 дек. 1951.

⁴¹ *HU OSA* (Архив на Отворено общество – Будапеща), 300/20/1/161.

⁴² *ЦДА*, ф. 136, оп. 5, а.е. 361, л. 1; *Държавен вестник*, № 223 от 23 септ. 1948.

да реши използване на “доброволен труд” до 4 дни годишно за постройката на пътища, отводнителни канали и други мелиорационни работи⁴³.

Третата тематична група е свързана с въдворяване на ново местожителство. Тази мярка се прилага спрямо лица, които представляват ”опасност за обществения ред и сигурността на държавата”. Въдворяването става под контрола на милицията и следва същата процедура, както и изпращането в трудово-възпитателни общежития за политически опасни лица⁴⁴. Със Закона за Народната милиция от 1948 г. се разширява кръгът на лицата, които могат да бъдат въдворявани на ново местожителство - временно или постоянно. Освен провинените във “фашистки и антинародни прояви”, на въдворяване подлежат и лицата от н. нар. “криминален контингент”. Според чл. 55, ал. II на посочения закон, лица, въдворени на ново местожителство, не могат да напуснат съответното селище без разрешение, като са задължени да се разписват периодично в местното управление на милицията. Когато тези лица не могат да си намерят сами работа, местното управление на МВР взема мерки, за да им намери работа⁴⁵.

В четвъртата тематична група са визирани някои ограничения, които се налагат на свободата на трудещите се от Кодекса на труда, приет през 1951 г. Основното от тях е, че без одобрението на съответното предприятие, администрация или организация работникът или служителят не може да промени мястото и вида на работата, определени от трудовия договор. Освен това, когато нуждите на производството в предприятието или нуждите на администрацията и организацията го изискват или в случай на спиране на работата, работникът или служителят може да бъде временно / до 45 дни в годината/ натоварен с друг вид работа в същото или друго предприятие, администрация или организация от същото населено място. Когато “непреодолими обстоятелства го налагат”, работникът или служителят може да бъде натоварен и с извършване на работа от друг вид, макар тази работа да не съответства на неговата квалификация. Квалифицираните работници или служители пък могат да бъдат прехвърлени на друга работа в същото или друго предприятие, администрация или организация, или да бъдат преместени в друго населено място, за да работят там, “дори и без тяхното съгласие”. При отказ на даден работник или служител да бъде преместен, ръководителят може да обезсили трудовия договор “с” или “без предупреждение.” Предвидена е и процедура, според която договорът може да бъде прекратен и по искане на околийския комитет на заинтересования профсъюз⁴⁶.

С постановление на правителството на В. Червенков от 3 март 1952 г. е създадена Централна администрация за резерви от работна ръка при

⁴³ ЦДА, ф. 117, оп. 10, а.е. 314, л. 7; ЦДА, ф. 136, оп. 7, а.е. 188, л. 1-9; *Известия на ПНС*, № 32 от 20 апр. 1945.

⁴⁴ *Държавен вестник*, № 15 от 20 ян. 1945.

⁴⁵ Пак там, № 69 от 25 март 1948.

⁴⁶ *Известия на ПНС*, № 91 от 13 ноем. 1951.

Министерския съвет, която е натоварена “да ръководи обучението и разпределението на младите работници, да регулира уреждането на резервите от работна ръка, както и да контролира и разпределя тези резерви според нуждите на индустрията, на строежите и на транспорта.” Обучението на младите работници се осъществява в специални училища за подготовка на “трудова резерва”⁴⁷.

Българското правителство не отговаря на писмото на председателя на Специалния комитет за принудителната работа А. Р. Мюдалиар в определения срок (до 20 февруари 1953 г.). Едва след изтичането на този срок Министерството на външните работи изпраща свои писма до Министерството на вътрешните работи и Министерството на правосъдието, с които моли да му бъдат предоставени материали, въз основа на които от българска страна да бъде изготвена “документационна справка”, с която да бъдат отхвърлени “клеветническите изявления” и “грубите измислици”, съдържащи се в приложените документи на СКПР. Целта на тази информация, според помощник-министъра на външните работи д-р Любен Герасимов, е да се осигури възможност на съветската делегация в Стопанския и специален съвет на ООН “да разобличи клеветите, поместени в този “документ” и да защити страната ни”⁴⁸.

Справката, изготвена от Министерството на правосъдието, е твърде показателна за позициите на официалните български власти по въпроса за принудителния труд. Тя е подписана от министъра на правосъдието Ради Найденов и председателя на Съвета по законодателството Георги Петров и е изпратена до Министерството на външните работи на 10 март 1953 г. В нея се отхвърлят основните твърдения в документа на СКПР за България и се прави коментар на ония членове от Наказателния закон и Наказателно-процесуалния кодекс, които уреждат въпроса за принудителния труд. Преди всичко, авторите на справката се опитват да докажат, че наказанието “поправителен труд” не преследва политически цели и не е средство за изпълнение на стопанските планове, а едно “хуманно наказание” за извършено по-леко престъпление. Те обаче не отричат, че целта и на този вид наказание е “да се поправи и превъзпита лицето”, което е извършило престъпление, да се приучи към “спазване на социалистическия морал” и да се въздейства “възпитателно” върху другите членове на обществото⁴⁹.

На 17 април 1953 г. влиза в сила Указ за превеждане на квалифицирани работници и служители на работа в друго предприятие или учреждение. С цел да се осигурят заводите, фабриките, строежите, транспорта и земеделските стопанства с квалифицирана работна ръка, на министрите и ръководителите на централните ведомства се предоставя правото да преместват от едно предприятие или учреждение в друго, независимо от териториалното

⁴⁷ *Отечествен фронт*, № 2373 от 30 апр. 1952.

⁴⁸ *АМВР*, ф. 1, оп. 1, а.е. 3154, л. 1; *ЦДА*, ф. 88, оп. 13, а.е. 307, л. 7.

⁴⁹ *ЦДА*, ф. 88, оп. 13, а.е. 307, л. 1-6.

разположение на предприятието или учреждението, следните категории работници и служители: инженери, архитекти, конструктори, агрономи, лесовъди, ветеринарни лекари, счетоводители, финансови отчетници, техници, майстори, работници по планирането и работници от шести разряд и нагоре. Който не изпълни заповедта за преместване, се смята за “самоволно напуснал работа” и се наказва съгласно Закона за установяване стабилност на работната сила в предприятията и учрежденията с лишаване от свобода, поправителен труд, глоба или обществено порицание)⁵⁰.

Частично свидетелство за броя на осъдените на поправителен труд в България е докладът на председателя на Президиума на Народното събрание Георги Дамянов до Политбюро на ЦК на БКП от 7 август 1954 г. относно помилванията на затворници и други осъдени лица с влезли в законна сила присъди. В него той предлага в чест на тогавашния “национален празник” – 9 септември 1954 г., да бъдат помилвани 7 500 души, осъдени на принудителна работа⁵¹.

През 1955 г. Специалният комитет за принудителната работа изготвя доклад, който да бъде разгледан от Стопанския и социален съвет на ООН. В него се потвърждават обвиненията от края на 1952 г. за прилагане на принудителен труд в България, като се цитират още няколко нормативни акта и се прилагат нови “свидетелски показания” на български емигранти⁵². Основните констатации и изводи на комитета са следните:

1) България притежава една система на принудителен труд, “прилагана като средство за политическо принуждаване и за изпълнение на стопанската политика на правителството” и една от формите на тази система е принудителният труд, налаган от съда. След това се приема, че българското наказателно законодателство съставлява “основата на една система на принудителен труд, целяща да поправи и да превзпита политическите противници на политическата идеология на правителството.”⁵³

2) В България е установена “една система на задържане, включваща задължителен труд, налаган от административната власт”. В тази връзка законът визира изрично противниците на установения политически ред и “приложението на този закон стига до една система на принудителен или изправителен труд, използван като средство за политическо принуждение.”⁵⁴

3) Българското законодателство позволява да се прибегне в случай на нужда, ”в интерес на народното стопанство и с цел да се гарантира изпълнението на стопанските планове на страната”, към различни мерки на принуждение за набиране на работна ръка (трудова-стопанска мобилизация, задължително преместване на трудещите се, създаване на трудови резерви).

⁵⁰ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1954, л. 1-3; *Известия на ПНС*, № 31 от 17 апр. 1953.

⁵¹ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 2300, л. 5-8.

⁵² АМВнР (Архив на Министерството на външните работи), папка 110, оп. 8п, а.е. 1129, л. 1-3.

⁵³ Пак там, л. 3.

⁵⁴ Пак там, л. 9.

Тези мерки съставляват “основата на една система на принудителен труд, използван за стопански цели.”⁵⁵

От своя страна, Международната организация на труда (МОТ) също решава да разгледа въпроса за принудителния труд на своята 39-а сесия през 1956 г. Във връзка с подготовката на съответните проектодокументи МОТ изпраща един въпросник до Централния съвет на професионалните съюза (ЦСПС) в България, съдържащ 24 въпроса, обособени в 7 раздела (относно формата на международния документ, дефиницията на принудителния труд, полето на неговото приложение и други)⁵⁶.

На 28 юли 1955 г. ЦСПС се обръща с молба към Министерството на правосъдието да изпрати своето становище по поставените от МОТ въпроси⁵⁷. Мнението на министерството може да бъде резюмирано в едно изречение: “В НРБ принудителен труд няма.”⁵⁸ В потвърждение на това категорично заявление се привежда следната сталинистка идеология: “Самото естество на нашия политико-икономически строй не може да търпи принудителен труд. У нас трудът е въпрос на чест, той е полезен на индивида и обществото, но не и за отделни капиталисти и господари”⁵⁹. Много усилия са положени, “за да се докаже”, че с “Наредбата за планиране, разпределяне и настаняване на работа на младите специалисти, завършили висше образование у нас и в чужбина”, приета през 1954 г.⁶⁰, не се установява принудителен труд. Министерството на правосъдието смята, че централното разпределение на младите специалисти с висше образование и тяхното задължение да работят три години там, където са назначени, произтича от принципа на “плановост в социалистическото общество” и че по този начин се осигурява работа на всички кадри и се задоволяват със специалисти всички населени места в страната. Допълва се също така, че има една категория студенти, които са стипендианти на определени предприятия или ТКЗС и съгласно подписаните договори са длъжни да работят няколко години в тях⁶¹.

През лятото на 1955 г. е направена една интересна промяна в Указа за отменяване на Закона за временната трудова повинност (обнародван на 20 април 1951 г.). Тя гласи следното: “По решение на общите събрания на жителите на населените места разрешава се за построяването и поддържането на пътища и отводнителни канали и за други благоустройствени, здравни и културно-просветни мероприятия и строежи от местно значение да се използва доброволният труд на населението до 10 дни в годината при употреба на

⁵⁵ Пак там, л. 10.

⁵⁶ ЦДА, ф. 88, оп. 16, а.е. 142, л. 10-12.

⁵⁷ Пак там, л. 1.

⁵⁸ Пак там, л. 3.

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ Известия на ПНС, № 92 от 16 ноем. 1954.

⁶¹ ЦДА, ф. 88, оп. 16, а.е. 142, л. 3-4.

местни средства и материали” (до 9 юли 1955 г. този срок е “най-много до 4 дни в годината” - б.а.)⁶².

В отговор на обвиненията на Специалния комитет за принудителната работа през март 1956 г. Министерството на външните работи на България дава своите разяснения и опровержения чрез чехословашкото посолство в София, тъй като СССР и Чехословакия са членове на Стопанския и социален съвет на ООН, който предстои да се занимае с проблема за принудителния труд в страните от Източна Европа⁶³. В подготовения за разпространяване сред членовете на ССС доклад от българското външно министерство се поддържа, че твърденията и изводите на СКПР относно България са “неоснователни” и че някои от цитираните закони и наредби са отменени или не се прилагат⁶⁴. Има се предвид отмяната на Закона за установяване стабилност на работната сила в предприятията и учрежденията през 1953 г.⁶⁵, Закона за трудово-стопанската мобилизация (през 1955 г.)⁶⁶ и Указа за сливане на фонд Трудово-възпитателни обществения и фонд “Подобряване на затворническото дело в НРБ” (през 1955 г.)⁶⁷.

Същевременно заместник-министърът на външните работи Димитър Братанов прави предложение до главния прокурор на републиката Йордан Чобанов да се обсъди въпросът за евентуално изменяване или отменяване на още четири закона и наредби, “за да се отнеме възможността известни кръгове (в ООН и МОТ – б.а.) да атакуват правния режим в нашата страна”. Посочени са: Наредбата за планиране, разпределение и настаняване на работа младите специалисти, завършили висше образование у нас и чужбина (от 16 ноември 1954 г.), Законът за наказване на отклонилите се от работа специалисти от мините (от 9 февруари 1952 г.), Указът професионалната работа и правата на медико-санитарните работници (от 4 септември 1951 г.) и Наредбата на Министерството на културата за приемане на студенти през учебната 1955/1956 година⁶⁸.

От своя страна, новият министър-председател на страната Антон Югов, избран на 17 април 1956 г., внася предложение в Министерския съвет да бъдат прегледани законоположенията, “които не са в съответствие с Конституцията и основните принципи на социалистическото право”. Между тях са и някои от законите, които допускат прилагането на принудителен труд. Назначена е комисия в състав: председател Ради Найденов (министър на правосъдието), и членове – Йордан Чобанов (главен прокурор), Минчо Минчев (секретар на Президиума на Народното събрание), Добри Терпешев (завеждащ отдел на ЦК на БКП), Стоян Гюров (заместник-министър на вътрешните

⁶² *Известия на ПНС*, № 56 от 12 юли 1951.

⁶³ *АМВнР*, папка 110, оп. 8п, а.е. 1129, л. 1-2.

⁶⁴ Пак там, л. 3, 9-13.

⁶⁵ *ЦДА*, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1954, л. 1.

⁶⁶ *Известия на ПНС*, № 50 от 21 юни 1955.

⁶⁷ Пак там, № 26 от 1 апр. 1955.

⁶⁸ *АМВнР*, папка 110, оп. 8п, а.е. 1129, л. 20.

работи), генерал Иван Кинов (заместник-министър на народната отбрана), д-р Нисим Меворах (председател на Централната юридическа комисия при министерския съвет) и Борис Лозанов (председател на Софийската адвокатска колегия), на която е възложено да проучи съответните законоположения и да предложи нови текстове⁶⁹.

* * *

Въпреки направените промени в българското законодателства през следващите години по линия на “укрепване на социалистическата законност”, принудителният труд в страната се запазва до края на “социалистическия период” (1989 г.). Едва по време на прехода към парламентарна демокрация и пазарна икономика 38-то Народно събрание (на 24 юни 1998 г.) приема Закон за ратифициране на Конвенция № 105 относно премахването на принудителния труд, приета от Международната конфедерация на труда на нейната 40-а сесия през юни 1957 г. в Женева⁷⁰. Така по законодателен път се слага край на тази специфична форма на принуждение и репресия, характерна за тоталитарните комунистически системи.

⁶⁹ ЦДА, ф. 88, оп. 17, а.е. 120, л. 53, 68-74.

⁷⁰ Държавен вестник, № 79 от 10 юли 1998.

Радослав Мишев

**ДИПЛОМАТИЧЕСКОТО ДЕЛО НА АВСТРО-УНГАРИЯ (1867 – 1918
Г.) - ИНСТИТУЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ**

Radoslaf Mischev

**DIPLOMACY OF AUSTRIA-HUNGARY (1867-1918) - INSTITUTIONAL
ASPECTS**

Abstract

The modern structure of diplomacy of Austria (Austria-Hungary) began to form as early as the XVIIIth century. Then the consulate offices were created for the first time in the Orient. After 1867, when the Empire transformed into a dual monarchy, changes occurred which adapted the foreign political activity to the new conditions. A united imperial ministry was formed consisting of referats and departments. The new organization underwent certain changes under the ministers D. Andrache and A. Goluhovski. When determining the foreign political stands and actions however the decisive role remains that of the kaiser (Francis Joseph).

Историята на Австро-Унгария (Австрия), включително и бившата “Свещена римска империя на германската нация” в продължение на няколко века, привлича силно вниманието на много историци от различни страни на света. Битието и фаталната съдба на тази средноевропейска империя още повече засилват интереса към нейното утвърждаване, развитие и разпадане. Българската историография също отбелязва значителни постижения при изследването на историята на Хабсбургската държава и по-специално на нейната балканска политика. Сигурно не случайно делът на българските изследвания върху балканската политика на Виена, включително връзките и отношенията с българските земи през Възраждането и България в края на XIX и началото на XX век, е най-значителен, съпоставен с публикациите върху балканската политика на другите велики сили. Това е обяснимо, тъй като дълго време Хабсбургската държава играе съдбоносна роля в историята на балканските народи и страни.

Същевременно структурата и развитието на дипломатическото дело на Австро-Унгария остава на заден план в научната историческа проблематика, а в българската историопис почти не се засяга, т.е. акцентира се на нейните проявления. Естеството на външната политика обаче налага и задълбочено разглеждане на организационната структура в развитие на виенската външна политика, което ще даде по-ясна представа за институциите и технологията за вземането на решенията за нейните

направления и инициативи. От друга страна, често в научните публикации се посочва, че една от предпоставките за активната австро-унгарска политика е нейната разгърната дипломатическа мрежа на Балканите. Затова в тази кратка статия се опитваме да разгледаме институционалните аспекти на австро-унгарската външна политика в края на XIX и началото на XX век.

* * *

“За бог и владетел” е девизът на Консулската академия във Виена и той по отличен начин илюстрира решаващата роля на монарха като последна инстанция при вземането на решения в областта на външната политика. Независимо от това, дипломатическите служби на Хабсбургите преживяват дълъг и сложен път на развитие. През вековете външната политика на виенския двор се променя, следвана от съответното адаптиране на нейните институции и ръководни органи, но като правило винаги последната дума и решаващото нареждане са в ръцете на владетеля. На границата между XVIII и XIX век европейските народи и държави все повече се отварят едни към други и вървят процеси на формиране на колективно самосъзнание, наричани национализъм и национално чувство. Последното ще бъде водещата тенденция през XIX и в началото на XX в.

В “старата” политика при определянето на външнополитическите направления вземат участие значителен брой министри, поотделно или в комисии, или на пленум на конференция. Участниците са представители на централни учреждения, хабсбургските лендери и на империята. От тях се излъчва конференц-министър, който обаче все още не ръководи канцеларията. Към края на войната за испанското наследство става ясно, че многото комисии пречат на работата и един съвещателен орган като конференцията е много по-подходящ. През 1740 г. има 5 конференц-министри, но те заседават само при обсъждане на много важни въпроси и като правило в присъствието на императора. Участието на министрите е в зависимост от тяхното политическо влияние и от значението на службата. Тогава имперският вицеканцлер и председателят на имперския дворцов съвет са преди всичко съветници.

Докато във Франция един министър заедно с държавен секретариат ръководи оперативно външната политика, в империята на Хабсбургите с тези въпроси се занимават повече министерства. Освен това, като правило министрите работят и по вътрешнополитически проблеми, например юстициите. Затова основното съдържание на прехода от “старата” към новата политика е диференцирането на двете дейности – вътрешна и външна, в смисъл на отделяне на ведомството от общите аспекти. Държавната канцелария е също и дворцова, като от всички канцеларии имперската дворцова канцелария има най-големи традиции в областта на външната политика. През 1762 г. се основава отделна австрийска дворцова канцелария и така австрийският вицеканцлер става конкурент на дворцовия канцлер, защото в началото дворцовата канцелария се грижи за дворцовите

и фамилни работи. През 1749 г. Йохан Кристоф Бартенщайн създава реферат за Испания. След Бартенщайн имперската дворцова канцелария и имперският вицекапелер поемат кореспонденцията със западноевропейските страни. До 1705 г. вътрешнополитическите агенти на дворцовата канцелария са обособени в специален реферат на държавната канцелария.

След 1705 г. се откроява външнополитическо отделение в дворцовата канцелария, което се характеризира почти като държавна канцелария. Названието сигнализира, че се формира нещо ново, подобно на външните министерства на Франция и Англия. През XVIII век традиционно външната политика се нарича “държавни дела”. Около 1710 г. започва да функционира отделна регистратура и архив, а от 1726 г. има служба държавен секретар, който води протокола в конференциите, изготвя инструкциите и други документи от дипломатическата кореспонденция, както и писмени доклади до кайзера. Канцлерът Венцел Кауниц превръща държавната канцелария в институция за модерна външна политика. “Модерно” означава централизиране на външната политика в една институция и вътре в нея диференциране на агентите според страните. Ако Кауниц е имал като модел френската система, той се опитва да напасне и един вече изпробван апарат на виенските външни отношения.

Официално Кауниц заема длъжността си през 1753 г. и създава първата в държавната канцелария отделна група висококвалифицирани служители. Последните носят титлите императорско-кралски действителни дворцови съветници и тайни държавни официални. Техният брой перманентно нараства, като през 1753 г. са 3, през 1758 г. – 5, а по нататък тенденцията на увеличение продължава. Най-важното в реорганизацията на канцлера Кауниц са департаментите и отделенията¹.

През 1749 г. по нареждане на императрица Мария Тереза се основава Придворният държавен архив с цел да подреди личните и държавни документи на Хабсбургите. По-късно, през 1762 г. той е предаден в разпореждане на Държавната канцелария и се превръща в архив на висшите ведомства в държавата. Промените в положението на империята оказват въздействие върху съдържанието и функционирането на архива, като през наполеоновата епоха той се оформя като дворец и държавен архив².

Успоредно с това се поставя началото и на консулските служби. Консулското дело на австро-унгарската дипломация започва да се развива

¹ *Klingenstein, G.* Institutionelle Aspekte der oesterreichischen Aussenpolitik im 18. Jahrhundert. – In: *Diplomatie und Aussenpolitik Oesterreichs.* 11 Beiträge zu ihrer Geschichte. Herausgegeben von Erich Zöllner. Oesterreichischer Bundesverlag – Wien, 1977, s. 79 – 81, 86.

² *Министерство* на външните работи. Чужди извори за българската история № 1. Справочник за придобитите от Федерална Република Австрия копия от документи, ръкописи, книги, карти и др., С., 1979, с. 4. Справочникът е издаден за улеснение на работещите в австрийските архиви.

през XVIII в., като първите консулски служби се създават в Левант, но не може да се датира, кога и къде възниква първото имперско консулство. Възщност Австрийската империя е последната европейска велика сила, която изгражда консулска мрежа. През 1752 г. императрица Мария Тереза нарежда да се увеличат консулствата в Левант и да се формират нови в Понта. Вследствие на активизирането на империята в това отношение през 1789 г. има 17 генерални консулства, 32 консулства, 26 вицеконсулства и 1 консулска агенция, като на първо време те са били неплатени почетни служби. До 1914 г. консулствата в целия свят достигат 474, в това число 364 почетни.

След съгласението за “изравняване” от 1867 г. външните работи стават общи и се подчиняват на имперското и кралско министерство на императорския двор (от 1893 г. имперски и кралски двор) и на общото министерство на външните работи. Бюджетът се разпределя между Австрия и Унгария съответно 70 към 30 %. През 1908 г. става 63.6: 36.4%. Пред австро-унгарските консулства се поставя дървен боядисан пилон с флаг, висок 18 метра. На пилона първоначално се окачва знамето на австро-унгарския търговски флот, определено през 1868 г. за консулско знаме. Флагът бил разделен на две части - за Австрия и Унгария, обозначени със съответните гербове. Гербовете на консулствата били с немска и унгарска легенда, но печатите - на немски, като често се използват италиански, френски или английски език. През 1908 г. Унгария успява да издейства печатите на консулствата да бъдат с немска и унгарска легенда. Задачите на консулствата включвали насърчаване на търговията, защита интересите на австро-унгарските граждани в чужбина, доклади на икономически теми, правни функции и други³.

С течение на времето Австрия (Австро-Унгария) успява да формира разгърната и успешно функционираща консулска мрежа, чиято информация улеснява вземането на решения за определени дипломатически инициативи. През 1754 г. по инициатива на тогавашния канцлер княз Венцел Антон Доминик Кауниц-Рехберг се поставя началото на Ориенталската академия. В Държавната канцелария смятат, че на първо време тя ще подготвя преводачи за ориенталските служби на имперската дипломатия. По такъв начин се цели постепенното ограничаване на използването на преводачи от Леванта, каквато е била дотогавашната практика. Наред с езиковото обучение се пристъпва към подготовка и на знаещи държавни специалисти и така се реализира обучение на модерни дипломатически служители, които да работят за търговските и външнополитически интереси на Австрийската империя (Австро-Унгария). Една от първостепенните задачи на бъдещите дипломати в Ориента е да бдят за съблюдаване на режима на

³ *Агстнер, Р.* България – Австрия. 125 години дипломатически отношения и 160 години представителства на Австрия (Австро-Унгария) в България (на български и немски език), Издат. “Пик”, В. Търново, с. 13-17.

капитулациите, който дава огромни предимства на чуждите поданици в Османската империя и нейните васали. Освен това режимът на капитулациите поражда перманентна скрита или по-явна съпротива на местните власти. Абсолвентите от Ориенталската академия биват приемани на държавна служба и служат в Интернунциатурата в Константинопол, виенските дипломатически представителства в Ориента и други страни, Държавната канцелария и като дворцови преводачи. Редица от тях заемат висши дипломатически постове⁴.

Тъй като Османската империя постепенно губи своето значение и на преден план излизат връзките с другите държави, през втората половина на XIX в. се налага необходимостта от реформа. Една от причините за бъдещата реформа е изискването за юридическа подготовка на бъдещите консулски служители. В някои от консулските служби, където постъпват абсолвенти от Ориенталската академия, се налага правораздаване по спорове в чужбина, включително и по криминални дела. За това се коментира възможността бъдещи консулски служители да получават юридическа подготовка в съответните университети и висши училища. В докладна записка до сесията на двете делегации през 1870/71 г. министърът на външните работи поставя значението на Ориенталската академия с оглед на протичащата реформа. Изтъква се необходимостта от изучаване на повече чужди езици и повече правни и държавни знания. Двете делегации потвърждават значението на академията, а след това нейни специалисти се използват при устройването на новите провинции Босна и Херцеговина. Според решенията на Берлинския договор Австро-Унгария получава мандат да ги управлява и през 1882 г., преодолявайки местно въстание, устройва своята администрация.

През 1883 г. Ориенталската академия се преселва от “Якоберхоф” в “Терезианум”, където може да се свърже с т.н. консулско направление, като двата института имат обща дирекция. На 20 ноември 1897 г. министърът на външните работи граф Агенор Голуховски в експозе пред унгарската делегация изтъква значението на външнотърговската политика при новите международни условия. На 7 юли 1898 г. кайзер Франц Йосиф преименува Ориенталската академия на “Императорска и кралска консулска академия”, както и извършените промени в обучението⁵. По такъв начин от учебно заведение с обучение предимно на кадри за насочване към Ориента, новата Консулска академия придобива универсален характер, където обучението се води в ориенталска и западна секция.

⁴ *Petritsch, E. D.* Vom Zweikampf zur Koexistenz. Oesterreich und die Türkei vom Ende des 18 Jahrhunderts bis zur Ersten Republik. In: Oesterreich und die Osmanen. Prinz Eugen und seine Zeit. Schriften des Institutes für Oesterreichkunde, Wien, 1988, s. 262-263.

⁵ *Matsch, E.* Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Oesterreich - Ungarn 1720 – 1920, Wien – Köln – Graz, 1980, s. 103-105.

След трансформирането на Австрийската империя в дуалистична държава през 1867 г. се оформят конституционно-правните и политически позиции на общото министерство на външните работи. В действителност обаче “общите работи” не са договорно дефинирани между двете държавни половини. Според Унгарската конституция дипломатическото и търговско представителство навън трябва да се осъществява в разбирателство с правителствата на “Страни и кралства, представени в Райхсрата” и Унгарското кралство, включително и с тяхно съгласие. За разлика от това австрийското законодателство предвижда само парламентарно и законодателно одобрение на договорите от двете страни, доколкото има конституционна необходимост. Според двете законодателства общото министерство на външните работи няма право да се намесва в компетентността на двете правителства. В това отношение двете страни са единни. Дори Унгарската конституция забранява на общото министерство да въздейства върху компетенциите на двете правителства. Според австрийския Райхсрат “Делегациите” трябва да съблюдават законните права на общото министерство на външните работи, което не се предвижда от унгарските определения. Освен това законодателите на двете държавни части могат при забелязани нарушения на конституцията, да повдигат обвинения против общото министерство или спрямо негови служители.

Общият министър на външните работи ръководи заседанията на трите общи министерства (на отбраната, външните работи и на финансите), към които често се присъединяват министър-председателите на двете държавни половини. Кайзерът разполага с изключително важни прерогативи, тъй като той назначава или уволнява общите министри, както и министър-председателите. Освен това императорът получава цялата информация, която се движи в министерството на външните работи. Практически доминира правилото, че няма законно решение, без одобрението на кайзера. Делегациите са парламентарна форма, пред която министърът на външните работи презентира своята политика един път годишно и изисква съответното финансиране. В последна сметка, компетенциите на Делегациите дават възможност само за скромно влияние върху политиката на министерството на външните работи⁶.

Известният специалист по държавни науки и политик Йозеф Редлих в своята книга “Кайзер Франц Йозеф Австрийски” също коментира правата, произтичащи от уникалната дуалистична държавна конструкция на империята след 1867 г. Впрочем още от началото на функционирането на споразумението за “аусглайха” е ясно, че съвместната дейност на отговорните държавници от двете половини на империята ще продължава да се съобразява с волята и личността на императора Франц Йосиф. Това е

⁶ *Stein, P.* Die Neuorientierung des Oesterreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1895 – 1897. Ein Beitrag zur europäischen Bündnispolitik im ausgehenden 19 Jahrhundert, Göttingen – Zürich – Frankfurt, s. 11- 21. Göttinger bausteine zur Geschichtswissenschaft, Band 44.

заложено във фундаменталните постановления на новото австро-унгарско държавно право, което поставя най-важните решения, включително и ръководенето на съвместните работи, в ръцете на общия монарх. Въпреки амбициите на Унгарското кралство, създаването на закони от административно, принципно или друго естество не може да не засяга в различна степен “общите работи”, т.е. желанията на кайзера в законодателната дейност. С особена сила това важи за външната политика, която се счита, както и армията, за свещен приоритет на императора. Изкусният механизъм на дуалистичното управление по кардиналните въпроси почти остава извън силата на закона и това е валидно и за последния етап на монархията – от избухването на Първата световна война през 1914 г. до разпадането на Хабсбургската държава през 1918 г.⁷

Ако трябва да степенуваме прерогативите на различните държавни институции по въпросите на външната политика следва да посочим две направления – на законодателната и изпълнителна власт. Първата включва двупалатните парламенти на двете държавни части и делегациите, където се обсъждат и външнополитически проблеми и така се улеснява вземането на централните решения. Второто се реализира от общото министерство на външните работи и министерата. Над двете направления обаче стои “шапката” на императора, което практически повече ги характеризира като институции със съвещателни и оперативни функции. Разбира се, конституциите на Австрия и Унгария дават възможност за местно законодателство и затова се открояват специфики в развитието на двете “половини”, но кайзерът има последната решаваща дума по външната политика, назначаването и уволняването на общите министри, министър-председателите на двете вътрешни части, висшите военни и дипломати. И в това е уникалната особеност на теорията и практиката на дуализма – законодателно обусловени свободи на подвластните нации и в политическия живот, и силно авторитарната власт на монарха. Кайзер Франц Йосиф е изключително трудолюбив и непрекъснато държи под наблюдение цялостния живот на своята многовековна държава.

В структурно отношение австрийското (австро-унгарско) министерство на външните работи преминава сложно развитие, докато се намери удачната форма, отговаряща на съвременните международни реалности. В началото на XIX век като организационен принцип на уредба на министерството се налага разделянето на политическа и административна секция. Политическата секция традиционно обхваща 4 политически реферата, структурирани според политико-географските изисквания. До 1872 г. министерството на външните работи познава схемата на секции, реферати и административни департаменти. При граф Д. Андраши, министър на външните работи от октомври 1871 г. се поема курс

⁷ *Philippoff, E.* Die doppelmonarchie Oesterreich-Ungarn. Ein politisches Lesebuch [1867 – 1918], Presses Universitaires du Septentrion, s. 98-99.

към тотално отклоняване от метерниковата система. На мястото на двете секции се формират 5 работни групи. През 1882 г. под ръководството на тогавашния министър на външните работи граф Густав Калноки се реализира връщане към старата система на политически реферати и административни департаменти, като се създават 4 реферата и 10 департамента. Тогава един от талантливите ръководители на реферати е Юлиус барон Цвидинек фон Зюденхорст, който е дългогодишен шеф на първи реферат (ориенталски). През 1896 г. към първи реферат се придава и Руската империя. При министъра на външните работи функционира “кабинет на министъра”, който се занимава с обработване на кореспонденцията на министъра с дипломатическите представителства и различните държавни служби. Обикновено представител на кабинета на министъра води протоколите на заседанията на съвместните министерати, подготвя годишните преговори с Делегациите и други дипломатически документи. Чиновниците от кабинета на министъра се считат за тайни съветници. При следващия министър на външните работи - граф Агетор Голуховски (от 1896 г.), кабинетът играе по-второстепенна роля. Административната секция се състои от департаменти, от които Информационното бюро и Търговско-политическото отделение имат специално значение⁸. Особено Информационното бюро, което събира необходимата разузнавателна информация за интересуващите ги проблеми и осъществява нерегламентирани тайни контакти с необходимите личности. От такъв характер са, например, преговорите на Началника на Информационното бюро Хайнрих фон Мюлер с Борис Сарафов във Виена през 1901 г.

През 1907 г. следващият министър на външните работи граф Алоис Ерентал насочва реферат I НР към “Развитие, филиали и строителни работи в Турция и балканските държави”. Към 1914 г. организационната структура на министерството на външните работи придобива следния вид:

Кабинет на министъра.

Реферати:

- I. Русия, Турция, Египет, Персия, балкански държави.
- II. 1. Отношения със Светия престол и представители на всички култове.
2. Индия, Китай, Япония и Сиам.
- III. 1. Дания, Швеция, Норвегия, Белгия, Нидерландия, Люксембург, Швейцария, Португалия, Испания, Средно и Южноамериканските държави.
2. Съблюдаване интересите на австро-унгарските колонии (в смисъл на поданици) в чужбина.
- IV. Германия, Франция, Мексико, Италия, Великобритания, САЩ, Африка и колониите.

⁸ *Stein, P.* Op. cit., s. 11-21.

V. Политически информации с кореспонденция върху принципни въпроси относно борбата с анархизма.

Функционират също 17 департамента и 11 спомагателни служби. Насочеността на работата на департаментите се вижда в техните названия: 1. Работи на Височайшия двор, чужди дипломатически представителства, ордени. 2. Дирекция на канцеларията. 3. Бюджет и каса. 4. Военни дела. 5. Преса. 6. Държавно гражданство. 7. Народни и държавни правни дела (работи). 8. Корабоплаване, пощи, телеграф и санитарни дела. 9. Търговски и аграрно-политически. 10. Консулски работи. 11. Правна защита в чужбина, наказателни дела и гранични проблеми. 12. Движение на правната помощ. 13. Шифър. 14. Преводаческо бюро. 15. Работи на трафика към страните и финансови агенти. 16. Комерсиални работи. 17. Емигрантски проблеми от икономическо естество и социално-политически въпроси.

Междувременно персоналът на императорското и кралско министерство на външните работи е разделен на три: 1. Служители на дипломатическите служби. 2. Служители на службата на министъра. 3. Служители на консулствата.

През 1914 г. Албания става независима държава и е причислена към реферат I-A (Албания). С началото на Първата световна война се формира реферат I (Сърбия), по-късно известен като военен реферат⁹. Задграничните представителства на Австрия (Австро-Унгария) се диференцират по ранг на Ботшафт, Гезандшафт, Генерал Консулат, Вице Консулат и Агенции.

При подбора на дипломатически служители доминира критерият за принадлежност към благородническото съсловие. Затова често се изтъква, че дипломатията на Австро-Унгария и донякъде армията е запазен периметър за аристокрацията. Докато за армията реалността налага привличане на доста офицери с обикновен произход и доказани качества, за дипломатическите служби този критерий се спазва стриктно. Същевременно трябва да се каже, че няма дискриминация по национален признак. Сред състава на единадесетте министри на външните работи през епохата на дуалистичната монархия виждаме не само немци, но и унгарци, поляци. Интерес представлява практиката при назначаването на дипломатическа работа и в това отношение е любопитен случаят с граф Густав Калноки, един от талантливите министри. Граф Калноки подава молба за работа при тогавашния министър на външните работи Карл Фердинанд граф Буол-Шауенщайн. След това се подготвя и явява на изпит за дипломат, като представя писмена работа на френски език. В резултат на това на 22 години е назначен за аташе в дипломатическо представителство. Последното обаче става след тримесечно обучение за дипломат и е насочен

⁹ *Matsch, E.* Op. cit., s. 93 – 105. Вж. също *Мишев, Р.* История на Австро-Унгария 1867 – 1918р Издателство “Абагар” В. Търново, с. 163 – 165.

към императорското дипломатическо представителство в Мюнхен¹⁰. При търсенето на нов министър на външните работи във висшите политически, парламентарни и дипломатически среди се коментират доста кандидатури, но мнението на императора е последно и той често изненадва със своите решения.

Дуалистичният модел на Дунавската монархия предоставя известна възможност на Унгарското кралство да се опитва да въздейства върху външната политика. Фактът, че споразумението трябва да се подновява всеки 10 години е важен. Чрез него Унгария блокира всички опити за трансформация на държавата в триалистична. Освен това при възкачване на нов владетел той следва да се закълне в Будапеща. По-слаб е ресурсът на Унгария да въздейства върху външната политика. Видими резултати се получават само, когато унгарските предложения са в синхрон с мнението на кайзера. Изключително важно е обстоятелството, че по конституция кайзерът е гарант за целостта на общата държава.

Държавно-правовата система на дуализма като че ли най-добре пасва на дейността и характера на Франц Йосиф при новите условия след военната катастрофа от 1866 г. В продължение на 48 години императорът умело работи с институциите, без да отстъпи ни най-малко от своите върховни права. По такъв начин за около половин век Австро-Унгария избягва военни конфликти. Всъщност тя е единствената велика сила, която не е водила война след 1866 до 1914 г.

През 1914 г. обаче чрез Сараевския атентат империята е притисната до стената. Въпреки забавянето, натрупаните на Балканите проблеми и грешки най-после избликват по посока на Средна Европа. Пред твърде стария император има два варианта за реагиране. Да потърси международно порицание на атентата, като преглътне унижението на Хабсбургската държава в ролята на велика сила, което се счита за нетърпимо от редица военни, дипломатически и политически кръгове. Вторият вариант е да рискува и да потърси военно решение. Този път, поради стечението на редица обстоятелства, Австро-Унгария не успява да реагира по ефективен начин. Сбъдват се фаталистичните предположения, че старата империя няма да издържи на такъв военен катаклизъм.

Условията на Първата световна война силно стесняват периметрите на австро-унгарската външна политика, която е принудена да се ограничи в рамките предимно на съюзните отношения в Централните сили. Практически австро-унгарската дипломация бе поставена в подчинена позиция пред могъщия съюзник Германия. Въпреки някои опити за сключване на сепаративен мир новият император (от 1916 г.) Карл I не намира смелост да скъса с Берлин и така да се опита да спаси

¹⁰ *Rauscher, W.* Zwischen Berlin und St. Petersburg. Die Oesterreichisch-ungarische Aussenpolitik unter Gustav Graf Kalnoky 1881 – 1885, Wien, 1993, s. 13-14.

Хабсбургската държава, за което има шансове. Това би си струвало, независимо от риска за германска окупация на части от империята.

* * *

В заключение, искаме да изтъкнем, че в институционално отношение върховният суверен има последната решаваща дума по въпросите на външната политика, както и при определянето на преките оперативни ръководители на министерството на външните работи. Така е в Централните империи Австро-Унгария и Германия. На практика в отделни периоди, когато характерът и качествата на канцлера се съчетаят с по-слабоволев монарх, канцлерът може практически да доминира. Например, така е при канцлера Клеменс Метерних (Австрийската империя) и Ото фон Бисмарк (Прусия, Германия). При управлението на изключително работоспособният император Франц Йосиф обаче няма условия за подобно функциониране на “кайзер при канцлера”, както е било при Метерних и Бисмарк. При дългото царуване на Франц Йосиф от 1848 до 1916 г. нито един от министрите на външните работи, въпреки че немалко от тях са силни дипломати и личности, не притежава толкова силни възможности за въздействие, че да наложи мнението си на кайзера. Разбира се, с изключение на получените взаимно одобрение при конфеирирането решения.

На пръв поглед, сложната система от държавни институции и международните противоречия в дуалистичната монархия би трябвало да стават причина за затруднения при изработването на решения относно външнополитическия курс. Действително, понякога се появяват различия между различните фактори на държавата, но върховната и последна инстанция на държавния глава винаги се налага.

Димитър Игнатовски

**КЛИМЕНТ БРАНИЦКИ И ТЪРНОВСКИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЕКЗАРХ
ЙОСИФ I**

Dimitar Ignatovski

**KLIMENT BRANITSKI AND TARNOVSKI THROUGH THE EYES
OF EXARCH YOSIF I**

Abstract

As a senior clergyman the personality of Kliment Branitski and Tarnovski attracts the attention of Joseph particularly after his appointment as the Head of the Bulgarian exarchate. The "Diary" of exarch Joseph gives us plenty of information not only about Kliment's contribution to Bulgarian Church history but also about Kliment as a public figure and politician of two epochs. From this aspect we can conclude that "The Diary" of Exarch Joseph I will be of the most reliable sources of Kliment Branitski and Tarnovski of all time.

Няма публикация, появила се след отпечатването на „Дневника“ на екзарх Йосиф I, посветена на личността и делото на Климент Браницки и Търновски, която да не е ползвала този източник, който впечатлява не само с големия си обем, но и с извънредно богатото си съдържание. Воден в продължение на няколко десетилетия, „Дневника“ на екзарх Йосиф I е истинско съкровище за българската църковна история през последната четвърт на XIX и началото на XX век¹. В него е отделено не малко място и на Климент Браницки и Търновски, поради факта, че той взема доста активно участие в църковния живот на българите, както през епохата на Възраждането, така и в десетилетията, след Освобождението до началото на XX в., когато умира.

Отдавайки голямото значение на „Дневника“ на екзарх Йосиф I, всички изследователи, които са се занимавали с личността и делото на Климент Браницки и Търновски, са ползвали в една или друга степен и „Дневника“ на екзарх Йосиф I. Това обаче е правено твърде спорадично, по различни поводи, поради което и не може да се получи една по-цялостна представа как този висш духовник е изглеждал през погледа на своя събрат, който има щастието да бъде в продължение на няколко десетилетия глава на Българската екзархия.

Поради различни причини, екзарх Йосиф I като църковен началник и преди, и след Освобождението, прекарва повечето от времето си в Цариград. Това обаче ни най-малко не му пречи да бъде непрекъснато в контакт с висшите духовници в Княжество България и от там да бъде не само в течение,

¹ *Темелски, Хр.* Дневникът на екзарх Йосиф. – В: *Български екзарх Йосиф I. Дневник.* С., 1992, с. 45-50.

но и да направлява и църковния живот на целия български народ. Много от своите впечатления за по-значимите събития и личности в Княжеството той е запечатал в своя „Дневник“.

Дали е имал намерение да го публикува или не – това е по-скоро един хипотетичен въпрос. Внимателното запознаване със съдържанието му не ни дава основание да дадем положителен отговор, тъй като в него са зафиксирани твърде нелицеприятни моменти от поведението на управляващите Българското княжество лица от Освобождението до ввличането на България в Първата световна война, че ако биха излезли наяве по онова време, биха подействали като истинска бомба, биха взривили цялото българско общество, което не е било в течение на задкулисният живот на нашите управници, каквато възможност е имал екзарх Йосиф I, поради високото място, което е заемал като глава на Българската екзархия.

По-важното в случая е, че „Дневника“ на екзарх Йосиф I по една щастлива случайност е оцелял до наши дни, и макар с голямо закъснение бе публикуван и направен достояние не само на нашата общественост, но и на всички други, които проявяват интерес към църковния живот на българите през последната четвърт на XIX и началото на XX в.²

За пръв път в „Дневника“ на екзарх Йосиф I името на Климент се споменава на 27 април 1876 г., т.е. само седмица, след като той в качеството си на ловчански митрополит се е известил за избухналото „Панагюрско“ (разбирай: Априлско) въстание от 1876 г. Събитието го заварва в османската столица, поради което побързва да се прибере в своята епархия, за да бъде по-близо до паството си в настъпилите смутни времена. На път за Ловеч той пристига в Русе, откъдето се отправя за Търново, придружен от митрополитите Григорий Доростоло-Червенски и Симеон Варненско-Преславски, а заедно с тях и от епископ Климент Браницки, в качеството му на помощник на митрополит Григорий, който управлявал една от най-големите български епархии по онова време³.

Обстоятелство, че не прави каквато и да било характеристика на своя събрат показва, че двамата висши духовници вече са се познавали един друг или че поне името на младия епископ му е било вече известно. При това, както вече посочихме по-горе, през това време Климент Браницки е още в положението на помощник на митрополит Григорий Доростоло-Червенски и като такъв още не се е изявил с някаква по-съществена дейност, както това ще стане през следващите години и десетилетия.

Следващото споменаване на името на епископ Климент в „Дневника“ е от 20 септември 1877 г. Обстановката в България сега е коренно различна от тази през пролетта на 1876 г. Близо половин година е изминала, откакто Русия и Османската империя са във война. От средата на юни с. г. руските войски са

² Български екзарх Йосиф I. Дневник. С., с. 62.

³ Заслугата за това принадлежи изцяло на *Хр. Темелски*, който публикува този „Дневник“ през 1992 г.

преминали р. Дунав и се намират на българска земя. Военните действия между двете държави се развиват с променлив успех. Докато Предният отряд на руската армия, предвождан от генерал Й. В. Гурко, победоносно шества из околностите на Казанлък, Стара Загора и пр., други части на русите са задържани край Плевен, където водят една след друга безуспешни атаки за превземането на този град, без което не се знаеше какъв ще бъде изходът от самата война.

Твърде тревожно е положението и в самия гр. Русе. Местните османски власти не крият раздразнението си от започналата война и се заканват на беззащитното българско население. По това време митрополит Григорий се намира в Цариград, поради което в крайдунавския град е оставен неговият помощник епископ Климент. Отчитайки съществуващата обстановка в града, митрополит Григорий не крие своята тревога за съдбата на своя помощник и по всяка вероятност е кроял планове за извеждането му от града, за да избегне грозящата го опасност. Своите тревоги митрополитът навярно е споделил с екзарх Йосиф I, но получил от него отрицателен отговор за евентуалното извеждане на епископ Климент от Русе. Тъй като и той си е давал ясна сметка за напрегнатата обстановка в дунавския град, отсъдил въпросът да бъде решен от самия помощник на митрополит Григорий⁴. Както знаем, епископ Климент решава да остане при своите пасоми и не само това, но и да отстоява тяхната сигурност пред османските власти, въпреки рисковете, на които се е излагал.

След края на Руско-турската война 1877-1878 г. епископ Климент продължава да бъде помощник на митрополит Григорий Доростоло-Червенски. Макар че управлявал, както вече се посочи, една от най-големите български епархии, след смъртта на митрополит Иларион Търновски (известен повече като Макариополски) (1875 г.), той бил натоварен да поеме временно и управлението на овдовялата Търновска епархия. Тази длъжност той изпълнявал до 1878 г. Разклатеното му здраве не позволявало да се натоварва с тази непосилна задача, поради което той помолил екзарха да го освободи от нея. Молбата му била удовлетворена и за нов управляващ на Търновската епархия бил назначен младият и енергичен епископ Климент⁵. Съвсем понятно е, че това назначение не ще да е станало без благословията на самия Доростоло-Червенски митрополит, който не криел задоволството си от дотогавашната дейност на своя помощник.

Като висш османски чиновник екзарх Йосиф I бил лишен от възможността да вземе пряко участие, както в Учредителното народно събрание (февруари – април 1879 г.), така и в последвалото Първо Велико народно събрание (април с. г.). По тази причина за работата на двата парламента той се осведомявал от участващите в тях висши представители на Българската православна църква, сред които бил и епископ Климент. От него той научава, че Първото Велико народно събрание е избрало за български

⁴ Пак там, с. 66.

⁵ Пак там, с. 73.

владетел принц Александър Батенберг. Очевидно този избор се е полюбил и на него като глава на Българската екзархия, защото отговаря веднага със следната телеграма: „Дано даде Бог да бъде князуването му благополучно и славно”⁶. Развоят на последвалите събития обаче не оправдават благопожеланията на най-висшия български кираарх, тъй като само след броени години княз Александър I ще завърши царуването си в България безславно – детрониран е от българския престол, след което напуска окончателно пределите на Княжеството.

В „Дневника” на екзарх Йосиф I е намерил място един кратък, но твърде значителен епизод, свързан с предстоящото приемане на поисканите след държавния преврат от 27 април 1881 г. „специални пълномощия” за управление на Княжеството от княз Александър I.

По този повод на 20 юни 1881 г., т.е. в навечерието на свикването на Второто Велико народно събрание в Свищов, което е трябвало да одобри тези пълномощия, той е записал: „Тука (в Търново – б. м.) Климент, Тишев – управителя на града и Стамболов държат града и са против пълномощията”⁷, т.е. епископ Климент е един от малцината представители на висшия клир, който има отрицателно отношение към извършеното посегателство от княз Александър I върху парламентарния ред в Княжеството, регламентиран от Търновската конституция. При това, известно е, че като участник в Учредителното събрание в Търново, висшият духовник е взел лично участие в нейното изработване. Макар тогава да бил към лагера на консервативното течение, той не се обявил против демократичния й дух, наложен от противното либерално течение. И което е по-важно, станал ревностен борец против каквото и да било посягане върху нейната ненакърнимост.

И още нещо – изнесенят факт свидетелства за още един важен момент - по отношение на поискания и одобрен след това от II Велико народно събрание „режим на пълномощията” епископ Климент и Ст. Стамболов са на една позиция. Този факт по-късно изнася и самият висш духовник и искрено съжалява за диаметралното им разминаване в отношенията на двамата спрямо съдбата на Търновската конституция, когато той продължава да отстоява разбирането си за нейната непокътнатост, а Ст. Стамболов, вече в битността си на министър-председател на България, застава на противоположна позиция. На този въпрос ще се спрем по-надолу в изложението ни.

Новата бележка за Климент в „Дневника” на екзарх Йосиф I е от 20 май 1885 г. По това време висшият духовник е издигнат в митрополитски сан и избран за редовен титуляр на Търновската епархия. Заедно с това е натоварен от самия екзарх да бъде и негов делегат в столицата на Българското княжество. По същество това е най-високият пост, до който се издига митрополит Климент, тъй като той му позволява не само да наблюдава и направлява действията на Светия синод в София, но и да представлява екзарха пред

⁶ Пак там, с. 86.

⁷ Пак там, с. 108.

висшестоящите светски власти в Княжеството – княза и правителството. На този пост митрополит Климент остава през едни от най-бурните времена в новата ни българска история.

Бележката от 20 май 1885 г. е по повод материалното положение на свещениците в Княжеството, за чието подобряване екзархът твърде много разчитал да помогне Светия Синод на току-що откритата негова Извънредна сесия⁸.

От „Дневника“ на екзарх Йосиф I научаваме, макар и индиректно, какво е било отношението на митрополит Климент към извършеното Съединение на Източна Румелия с Княжество България през септември 1885 г. По този повод екзархът е записал на 29 октомври 1885 г.: „Климент иска да заповядам /на/ Гервасий да се вдигне от Пловдив. Заповядах“. След което продължава: „Види се, че Гервасий ще се е показал противник на Съединението без съгласието на Русия или друго нещо ще има от негова страна. Аз не намирам за добре Гервасий в тия обстоятелства да противодейства на правителството /и/ княза“⁹.

Известно е, че след Освобождението на България от османско иго, Съединението на двете български области през 1885 г. е следващият по значимост акт в новата ни история. То е посрещнато с истински възторг от целия български народ. Затова и изумлението в Княжеството е толкова голямо, когато се узнава негативната позиция на император Александър III към него. И не само това, но и издадената от него заповед всички руски офицери, намиращи се в Източно редовете на българската държава, заедно с военния министър княз Михаил Александрович Кантакузин, да си подадат незабавно оставките и да се завърнат в Русия. Като искрен русофил, епископ Гервасий, по онова време управляващ Пловдивската епархия, се е съобразил с официалната позиция на Санкт Петербург и е реагирал също отрицателно на историческия акт от 6 септември 1885 г. Тази именно негова позиция е предизвикала реакцията на митрополит Климент в качеството му на екзархийски делегат в Княжеството. При това, той е не по-малко русофил от своя пловдивски събрат. Напротив, с последвалите си действия по време на Регентството (1886-1887 г.) и на първия стамболовистки режим (1887-1894 г.), той се откроява като най-крайния русофил в средата на висшия клир на Българската православна църква.

За разлика от епископ Гервасий, митрополит Климент е бил в положение да бъде по-добре запознат с позицията на Русия спрямо станалото Съединение. Знае се, че той е участвал в състава на българската делегация, която през септември 1885 г. посещава Русия, за да моли за покровителството на император Александър III. Пред делегацията руският самодържец изрично заявил, че „въпрос за разединение на България не може и да бъде“. Т.е. неговата отрицателна позиция е не толкова спрямо обединението на двете

⁸ Пак там, с. 147.

⁹ Пак там, с. 165.

български области, колкото против самия български владетел, чиято външнополитическа линия не среща одобрение в Санкт Петербург.

За разлика от епископ Гервасий, митрополит Климент заема по-правилна позиция, като подкрепя извършеното Съединение на Източна Румелия с Княжество България, макар и да съзнава, че по този начин дава политически кредит на недолюбвания от Русия български княз. В случая той се е проявил повече като б ъ л г а р о ф и л, отколкото като р у с о ф и л.

В „Дневника” си екзарх Йосиф I не е отминал поведението на Климент Търновски и към държавния преврат от 9 август 1886 г. На 10 август, т.е. само ден след извършването на акта, той е записал: „Българският княз Александър Батенберг бил свален завчера в петък, в 2 часа подир полунощ от една дружина, командвана от Груев и изпроводен във Влашко. Съставило се Временно министерство (разбирай: правителство – б.м.) под председателството на митрополит Климент”. И добавя: „Този княз трябвало да падне и падна...”¹⁰.

Фактът, че приема детронирането на княз Александър I, показва, че главата на Българската екзархия не осъжда постъпката на своя делегат в София, поемайки министър-председателския пост в първото Временно правителство, съставено след отстраняването на владетеля от българския престол. Макар това да не е църковен, а чисто политически акт, той не е осъден от екзарха, тъй като и неговата позиция спрямо прогонения княз съвпада с тази на митрополит Климент. Причината за негативното отношение на двамата висши духовници към бившия вече български княз е само една – неговата антируска политика.

Идейната близост с митрополит Климент е една от главните причини, поради която след отстраняването на последния от министър-председателския пост запазва отново длъжността си на екзархийски делегат. Това решение на главата на Българската екзархия среща не малка съпротива сред някои от представителите на висшия клир в Княжеството. Тази неприязненост не останала скрита за екзарха, но той я отдавал не толкова на идейните позиции на своя подчинен, колкото на някои недостатъци в личния му характер. Той също бил осведомен, че екзархийският делегат не бил „целомъдрен” в личния си живот, което му пречело в изпълнението на преките служебни задължения – „не смеел да наказва свещениците¹¹ за подобни слабости. Това обаче не можело да бъде причина за отстраняването му от високата църковна длъжност в София. Поради това с дата 14 август 1887 г. пише, че не поискал от княжеското правителство да го върне обратно в Търново, т.е. местоседалището на управляваната от него епархия¹².

Положението на митрополит Климент не само като екзархийски делегат, но и като глава на Търновската епархия, се влошава през следващите няколко години, когато той взема отрицателно отношение към избора на новия

¹⁰ Пак там, с. 186.

¹¹ Пак там, с. 201.

¹² Пак там, с. 203.

български княз в лицето на принц Фердинанд. Позицията му в случая е продиктувана не от лични, а от принципни съображения. Тъй като този въпрос е обстойно осветлен в съществуващата литература за търновския владика, тук ще се ограничим само да го маркираме с оглед пълнотата на изложението ни.

В отношението си към Кобурга митрополит Климент се ръководи единствено от повеленията на Търновската конституция. В раздела “За вярата” в нея е отбелязано изрично, че българският владетел не може да изповядва друго вероизповедание от това на българския народ, т.е. и з т о ч н о п р а в о с л а в н о т о. Изключение е направено само за първия български владетел, ако той принадлежи към друго вероизповедание. От това изключение вече се е възползвал първият български владетел – княз Александър I Батенберг. Следователно, то не важи за неговия наследник. При все това той заема българския престол, въпреки че е католик. И не само това, предявява пред всеилния Ст. Стамболов искане да му се позволи и неговият бъдещ престолонаследник и другите му деца да останат също към католическото вероизповедание. Иначе не бил в състояние да се ожени за никоя европейска принцеса и създаде своя династия, тъй като повечето от тези принцеси били също католички.

Макар и източноправославен, министър-председателят приема отправеното му от Кобурга искане и решава да го прокара със закон. Това може да стане обаче само след промяната на съответния член (38) на Търновската конституция от едно Велико народно събрание.

Както до свикването на IV Велико народно събрание, така и след него, митрополит Климент не приема Кобурга за български княз и в проповедите и в другите си изяви като висш духовник отказва да споменава неговото име. Заради непреклонността му от тази позиция, той е изложен не само на преследване от Стамболовото правителство, но и на репресии. Интерниран е от местоседалището на своята епархия и пратен в Петропавловския манастир край Лясковец. От там след известно време е прехвърлен в по-отдалечения Гложенски манастир, където престоява до падането на правителството на Ст. Стамболов.

Промяна в отношението му към Кобурга настъпва, след като на власт идва правителството на д-р Константин Стоилов (май 1894 г.).

Като глава на Българската екзархия, Йосиф I проявява твърде жив интерес към конфликта между правителството на Ст. Стамболов и митрополит Климент. След идването на Кобурга в България, той също се въздържа от признаването му за български княз. По съвет на руския посланик в Цариград той не трябвало да променя отрицателното си отношение към новия български владетел, докато той не бъде признат от Високата порта¹³. В Цариград обаче не можели да се решат на подобна стъпка, преди това да сторят западните Велики сили. Те на свой ред също не можели да предприемат подобен ход, без съгласието на Русия, тъй като в противен случай биха нарушили повеленията

¹³ Пак там, с. 205.

на Берлинския договор, изискващи обща тяхна позиция по този въпрос. Следователно, главният фактор за бъдещата съдба на българския княз била Русия.

Като опитен дипломат, екзарх Йосиф I много добре разбира мотивите за отрицателното поведение на митрополит Климент към Кобурга. Още повече, че такова е и неговото становище спрямо него като лице принадлежащо към друга вяра. Поради това и не скланя да приеме искането на княжеското правителство за отстраняването на митрополит Климент от поста екзархийски делегат. Пред Високата порта обяснява своята пасивност с факта, че според “църковния закон” (разбирай: Екзархийския устав – б.м.) “митрополитите за обвинения се съдят само от Синода”¹⁴, поради което “правителството (в София – б.м.) не било компетентно да съди митрополита”¹⁵.

Пред султанския емисар в София, Гадбан ефенди, екзарх Йосиф I заявил, че за “случката с Климент” трябвало да се остави Св. Синод да се произнесе “виновен ли е или не Климент”¹⁶.

Главата на Българската екзархия променя заетата си позиция по конфликта между Стамболовото правителство и митрополит Климент в края на октомври 1887 г., след проведен разговор със садразамина (великия везир – б.м.), когато разбрал от него, че Високата порта не била противна на избора на Кобурга за български владетел и когато бил посъветван от него да замести Климент с друго лице, без да се компрометира пред българското духовенство и народа. За да не влезе в противоречия с османските власти, от които най-вече зависел, той приема деликатно отправления му съвет и в началото на ноември с. г. уведомява членовете на Св. Синод в София, че не било вече “възможно”, че трябвало да се сложи друго лице за екзархийски делегат и че за самия митрополит Климент било най-добре “сам, доброволно да отиде в епархията си”¹⁷. После за свое оправдание изтъква в “Дневника” си: “Петнадесет месеца се противих на вдигането му от София, само и само защото Климент се обяви подир изпъждението на Батенберг за русофилската политика, съгласна с духа на духовенството и на простия народ, та ако бях го отстранил, можеше да се претълкува, че съм услужил на Радикалната партия (разбирай: Стамболовата политическа формация – б.м.) при всичко, че и опозицията не е стока и против русофилската”¹⁸. След което продължава: “Климент е четири години делегат, никога не ми е писал частно по политическите работи да ме пита как да действа, нито ми е писал две думи за сведение; той е действал като да е бил свършено независим от мене и аз беше потребно отдавна да съм го отчислил от делегатската му длъжност за това му поведение”¹⁹.

¹⁴ Пак там, с. 206.

¹⁵ Пак там, с. 207.

¹⁶ Пак там, с. 208.

¹⁷ Пак там, с. 209.

¹⁸ Пак там, с. 210.

¹⁹ Пак там, с. 211.

Обективността изисква да признаем, че отправените критични бележки към митрополит Климент не отговарят дори само на изнесените от самия екзарх на друго място факти. За един от тях вече споменахме. Той се отнася за поведението на епископ Гервасий спрямо Съединението на Източна Румелия с Княжество България, което е р а г е х е л а n s п о л и т и ч е с к и , а не църковен въпрос. Освен това екзархът е бил в състояние винаги да се намеси в поведението на Климент било като епископ, митрополит и екзархийски делегат по време на вътрешните сътресения в Княжеството, които изтласкват неговия подчинен на два пъти на най-високото място в държавната йерархия – министър-председател през 1879-1880 и 1886 г. Но той не го прави.

Отношенията между екзарх Йосиф I и митрополит Климент не секват и след падането на Стамболовото правителство, когато висшият духовник се радва на голямо внимание от страна на новите управници в лицето на народняшкото правителство. По лична инициатива от министър-председателя д-р К. Стоилов той е поканен да влезе във високопоставената българска делегация, която през лятото на 1895 г. е натоварена да отиде в Русия под формалния предлог да поднесе венец на гроба на император Александър III, починал през октомври 1894 г. По този повод митрополит Климент се обръща с молба до екзарха да разреши включването му в тази делегация. За негова голяма изненада, отговорът от Цариград е отрицателен – “ако е само венец да се носи, не трябва духовни лица да отиват да носят венец”²⁰.

След като става ясно, че делегацията ще има и важна политическа мисия – да моли за промяна в отрицателната позиция на Русия към българския владетел, и тогава екзарх Йосиф I не променя отрицателното си становище около привличането на митрополит Климент в нейния състав. В “Дневника” е отбелязал и мотивите си за тази позиция, които казано накратко, се свеждат до следното: “князът е виновен спрямо Черквата като насилствено, против волята на народа и против клетвата си измени чл. 38 на Конституцията, кръсти наследника си в католическата вяра и телеграфира на папата, че е горд, дето основал в България католическа династия...” И пита: “с какво лице, ще се яви български владика да иска от руския цар да приеме и узакони това нарушение на православната вяра в Княжеството, когато Черквата (разбирай: Българската православна църква – б.м.) сама не може да го приеме”²¹. Т.е. мотивите му са от ц ъ р к о в н о естество, като забравя или се прави на такъв, че Църквата, в това число и Българската, винаги е била инструмент в ръцете на светската власт.

В последна сметка, екзарх Йосиф I е принуден да отстъпи от заетата си негативна позиция, като в случая изтъква вече не църковни, а чисто п о л и т и ч е с к и съображения: “България да държи със западната политика, докато напредне положението (вероятно има предвид приложението – б.м.) на фермана в Македония с изпращането на владиси, съставяне на Синод и Съвет

²⁰ Пак там, с. 211-212.

²¹ Пак там, с. 360.

(Екзархийски – б.м.) и когато дойде време да се искат реформи и политически улущения, тогава да се потърси съюзничеството на Русия”²².

Както се знае, благодарение именно на застъпничеството на митрополит Климент, новият руски самодържец Николай II дава съгласието си за промяна в отношенията с Княжество България. Разбира се, не без условия – Кобургът трябвало да се съгласи неговият престолонаследник да премине в лоното на православието. В желанието си да се избави от положението на незаконен български владетел, което продължавало близо цяло десетилетие, последният го приема, макар това да му струва доста скъпо – първо, влошаване на отношенията му със съпругата му княгиня Мария Луиза, която като върла католичка не искала по никой начин синът ѝ да премине от католическото в православно вероизповедание. И още – с даденото си съгласие пред Санкт Петербург, князът предизвикал гнева на папа Лъв XIII и само незабавното застъпничество на императорския двор във Виена го избавило от опасността да бъде отлъчен от Римокатолическата църква.

Няколко години по-късно, когато видял неискреното и двулично отношение на Кобурга към Русия, митрополит Климент ще изрази истинско съжаление за направеното пред Санкт Петербург застъпничество.

Личността на митрополит Климент занимава екзарх Йосиф I и след смъртта на митрополит Григорий Доростоло-Червенски (декември 1898 г.). Получил от София известие, че за заместник на починалия киреарх в Русе, князът изразил желание това да бъде митрополит Климент. Предложената от екзарха кандидатура на митрополит Симеон Варненско-Преславски Кобургът посрещнал на нож – дал да се разбере, че не искал да го види²³. Защо и поради какви причини князът бил настроен зле към един от най-изтъкнатите български владци е въпрос, който излиза извън нашето внимание. За нас важно е да отбележим, въпросът за наследника на митрополит Григорий намира трето решение, като изборът паднал върху архимандрит Василий, близък до Двореца и в последните години от живота на русенския владика бил негов помощник.

Митрополит Климент умира на 10 юли 1901 г. едва навършил 60-годишна възраст. Интересното в случая, че тая дата не е отбелязана в “Дневника”, а и след това, до смъртта на самия екзарх, за търновския владика не се споменава нищо. Това е твърде неестествено, след като се видя как в продължение на няколко десетилетия двамата висши духовници поддържат непрекъснати, а в определени периоди и твърде близки приятелски отношения. При това, в повечето случаи те са били и единомишленици, особено що се отнася до отношението им към Русия. Причините за тази позиция могат да се търсят единствено в обстоятелството, че след смъртта на митрополит Климент вниманието на екзарха е привлечено от други лица и събития, които играят

²² Пак там, с. 361.

²³ Пак там, с. 445.

активна роля в българския политически и църковен живот от началото на XX в. до избухването на войните през 1912-1913 и 1915-1918 г.

От направеното изложение могат да се направят следните изводи:

Първо, като висш духовник личността на Климент Браницки и Търновски привлича в не малка степен вниманието на Йосиф I, особено след като е издигнат за глава на Българската екзархия.

Второ, “Дневника” хвърля облина светлина не само върху църковната дейност на висшия духовник, но и върху неговото поведение по някои от най-значимите политически събития в Княжеството – Съединението от 1885 г.; преврата от 9 август 1886 г.; помирението с Русия през 1896 г. и пр.

От тази гледна точка може определено да се каже, че “Дневника” на екзарх Йосиф I и за в бъдеще ще бъде един от най-солидните източници за дейността на Климент Браницки и Търновски.

Неделчо Неделчев

АСИРИЙСКАТА КОНФЕДЕРАЦИЯ

NEDELCHO NEDELCHEV

DIE ASSYRISCHE KONFÖDERATION

Abstract

Die frühere Geschichte Assyriens bis zur ersten Hälfte des 18. Jhs. v. Chr. ermöglicht uns, ein für das Altertum des Ostens und des Westens einmaliges Modell der politischen Gesellschaft zu verfolgen. Assyrien entsteht als Republik, nachdem es in der Mitte des 20. Jhs. v. Chr. seine Unabhängigkeit gewinnt.

Im Kampf mit den freien Menschen, die die Macht nach der Formel „der Staat Aššur ist König“ beherrschen, versuchten die aššyrischen Priestertum und Adel eine priesterliche und promonarchische Herrschaft durchzusetzen. Im Laufe dieses Kampfes schließt die Stadt Aššur im Jahr 813 v. Chr. ein Bündnis mit dem Führer der Hanäer Šamšiadad.

Über den Status des neuen Staatsoberhauptes existieren verschiedene Meinungen. Einer Meinung nach führte die plötzliche Thronbesteigung Šamšiadads zur Entstehung des Königtums. Einer anderen Meinung nach trug Šamšiadad ursprünglich den Titel eines Verwalters, aber dann verließ er ihn plötzlich und nannte sich wieder König.

Von den Anschriften Šamšiadads ist ersichtlich, dass der Staatführer den republikanischen Titel išš'iaq nur auf Aššurs Territorium trug und den Titel König-šarru auf dem Territorium der eroberten Länder von der Stadt Katna bis zum mittleren Mesopotamien.

Ранната политическа история на Ашур, на Асирия "Асирия", е добре известна по надписи на вождове и владетели от времето на Итити до Саргон I, до преди възцаряването на Шамши-Адад I през 1813 г. пр. н. е. През този период асирийското общество като гражданска община овладяло монархическите тенденции от времето на Иришум I. Политическото общество на гражданската община обаче, на свой ред било победено от обединените сили на светската власт и жречеството, и от върховен суверен се превърнало в институт с контролни функции над управляващия "ишшиак ашур (енси ашур)."¹

С идването на власт на аморея Шамшиадад I монархическата тенденция отново взела връх, но процесът на възцаряването на този владетел остава неясен и дискуссионен. Изследователите на ранната асирийска история често наричат този владетел едновременно вожд и цар². При това се посочва, че баща му Илакабкабу, т. е. "бог е неговата звезда", "был царьком в каком то городе-государстве Верхней Месопотамии"³. По-неопределено е означаването на статута на владетеля с изрази като

¹ **Неделчев, Н.** Ранната история на политическото общество и царствеността в Асирия. Епохи, В. Търново 1994, 4, с. 45 сл.

² Вж. **Козырева, Н. В.** Старовавилонский период истории Месопотамии в История Древнего мира. Ранная древность. т. I, Москва 1982, с. 133; **Дьяконов, И. М.** Северная периферия Нижнемесопотамской цивилизации IV-II тысячелетий до н. э. Держава Шамши-Адада I. В: История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть вторая. Передняя Азия. Египет, Москва 1988, с. 60-61.

³ **Дьяконов, И. М.** цит. съч., с. 60, Авторът приема четенето на името като Илакабкабуху.

“дом на еди-кой си” и др. Д. О. Едзард заедно с позоваването на дома на Илакабкабу счита, че той е бил непознат локален княз от земите в съседство с Мари: “Ila-kabkabuhu war ein unbedeutender Lokalfürst in der Nachbarschaft von Mari gewesen”⁴.

Според В. Рьолих няма царски надписи и дипломатически писма от времето на Илакабкабу, в които той да е посочен с царска титла, и само Ададнерари много по-късно го нарича: **Šar pani (König der Vorzeit)**⁵. Значението на новоасирийската дума “**pana**” е “по-ранен” и твърде условно може да се свърже с понятие като пред- или доисторическо време. Тя означава “по-ранен”, “отколешен”, “древен”.

Асирийските надписи на самия Шамшиадад I, с малки изключения, включват царските му титли⁶. А в надписите на неговите служители (слуги) само веднъж, освен името му, е посочен и царският му статут⁷. Предшествениците на владетеля в Ашур са представяни само с имената си, но в същите надписи се посочват имената им и техните титли⁸. Представен без титла е Манишусу от Акад,⁹ но се посочва, че той е син на Саргон, царя на Акад. Споменаването на Илакабкабу, както и споменаването на баштата на Итити, Ининлаба, е без титли¹⁰ и това е свидетелство за подчертаване на нов начин на управление, на нова власт, за създаването на нова управническа традиция. Внезапното възцаряване на Шамшиадад I се свързва от А. К. Грейзън с превръщането на Асирия в Западно-Азиатска сила с първостепенна важност и обяснява появата на царствеността, и понятията крал (**šarru**, цар – б. м.), и Kingship, с моцта на държавата и нейния владетел. Упадъкът ѝ след смъртта му се означава с достойното ѝ връщане към традиционните за Асирия титли – **išši'ak (sanga)**. У. Маген също счита, че Шамшиадад I е крал на Асирия. На противоположна позиция е И. М. Дьяконов, който счита, че първоначално владетелят се е наричал “ишшиакум”, а след това отхвърлил това звание и се наричал “царь множеств”¹¹.

Проблемът за произхода на царската власт в Асирия е усложнен и от правно-политическото разделение между понятията Ашур и Асирия. М. Т. Ларсен свързва промяната при възцаряването на Шамшиадад I с узурпация на трона, кардинална промяна на традицията с въздействия, в политиката, в религията, и в икономическата структура на Ашур. Затова - според него, остава съмнително дали Ашур някога е бил столица на Асирия при Шамшиадад I. При това този владетел не е бил асириец и не става такъв. Той не прави опити да използва езика на града дори за надписи в Ашур, а неговите граждани имат твърде малка роля в имперската администрация. Затова за М. Т. Ларсен Старосирийската династия е условна, т. е. така наречена, а използването на понятието Асирия за времето на Шамшиадад I – неприемливо¹².

⁴ **Edzard, D. O.** Die altbabylonische Zeit. In: Fischer Weltgeschichte, Paris 1965, S. 178.

⁵ **Röllig, W.** Ila-kabkabu. In: Reallexikon der Assyriologie, Bd. V. Berlin-New York 1976-1980, S. 48.

⁶ Срв. **Grayson, A. K.** Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC). Toronto, Buffalo, London 1986, p. 48-68.

⁷ *Ibidem.* p. 68-76.

⁸ *Ibidem.* p. 55, A. O.39, 2, 3, 4-10, rev. 1-6.

⁹ *Ibidem.* p. 61, A. O.39, 9, A. O.39, 10, Срв. p.53-54, A.O.39,2.

¹⁰ *Ibidem.* p. 7 A. O.1001, p. 61, A. O.39, 9, A. O.39, 10: **Magen, U.** Assyrische Königsdarstellungen – Aspekte der Herrschaft. Mainz am Rhein, 1986, S. 12.

¹¹ **Grayson A. K.** The Early Development of Assyrian Monarchy. In: Ugarit Forschungen 1971, Nr. 3, S. 312-314; **Дьяконов, И. М.** Държава Шамши-Адада I. В: ИДВ ЗДКОПОРЦ, с. 61.

¹² **Larsen, M. T.** The City and its Kings. On the Old Assyrian Notion of Kingship. In: Rencontre assyriologique internationale. XIX, Le palais et la royauté, Paris 1971, p. 285-286.

В. Л. Якобсен и И. М. Дьяконов настояват последователно на аргумента, че до XV в. пр. н. е. включително, не е съществувало понятието “Асирия”¹³.

Преводът на LUGAL aš-šur като “царь страны Ассирии” или “King of Assyria”¹⁴, се основава на идеята, че е преодоляна федеративната изолация на запазващите административна обособеност доскорощни самостоятелни държави, дори в “империи” като тази на Шамшиадад I. Първоначално това става само в епистоларната практика на Ашурубалит и в надписите на печатите му¹⁵. А това означава, че главният противник на царската институция става градската община на Ашур, която не допуска в официални монументални надписи монархичната идея до публичност чак до 1350 г. пр. н. е. Опитите на владетелите, поне в дворцов кръг, да се титулуват като царе – Ерибаадад I и наследникът му Ашурубалит I – са с времетраене петдесет и две години (1392-1330 г. пр. н. е.),¹⁶ при това - във време на най-сериозни военнополитически премеждия и конфликти с могъщите Митани, Каситски Вавилон, Хетското царство Алзи и др. Политическа обстановка, която предполага централизирана власт и върховни пълномощия на владетеля, но същевременно и най-сериозни възражения от страна на републиканските институции на “Ашур.КИ”.

В рамките на подобен конфликт, който продължава от времето на Еришум I (след управлението на баща му Илушумма след годините около 1945 г. пр. н. е.), до управлението на Ашурубалит I, т. е. цели седем века, характерът на идеята за царствеността на Шамшиадад едва ли е само копие на вавилонско-акадски традиции, независимо от вижданияте средноефратски език, стил, титулатури и връзки между боговете и владетелите.

И ако може да се говори за сходство с царските титулатури и държавната организация, то това сходство е не в копирането на Акадското царство и институциите му, а в преосмислянето на идеите за лугал Киш, за конфедералната империя на Киш въз основа на обществено-политическите дадености на XIX-XVIII в. пр. н. е. на север-в Месопотамия.

Идеята, че Шамшиадад I, след като превзел Ашур, носил титлата “ишшиакум” на града, но след това я изоставил, за да се нарече “цар на множествата поставен от Енлил”¹⁷, е приемлива, но при значителния брой на надписи от този цар, с информации не само от Ашур, остава откъсната от цялостната история на Месопотамия. В малък брой надписи царят е посочен само като монарх – “силен цар”, “цар на Акад” или “цар (лугал) на Киш”¹⁸.

¹³ Якобсон, В. А. Месопотамия в XVI-IX в. до н. э. В: История Древнего мира. Ранняя древность. Москва 1982, с. 189; Дьяконов, И. М. Город-государство Ашшур и возникновение Ассирийского царства (Среднеассирийский период). В: История Древнего Востока..., с. 90, Срв. по-ранното мнение на Дьяконов, И. М. за понятието Асирия като гръцки превод на името Ашур във “Всемирная история” т. I, Москва 1955, с. 312. В съвременната рускоезична литература названието Асирия и за ранните периоди на III-II хил. пр. н. е. има своите поддръжници, срв. Дандамаев, М. А. Древние цивилизации. Ancient Civilizations, Москва 1989, с. 101.

¹⁴ Срв. Grayson, A. K. op. cit. p. 314: “A further innovation in the rein of Ashur-ubalit I is the title: King of Assyria” “šar mat aššur”; Grayson, A. K. Assyrian Rulers..., p. 115, A.O.76.3; Якобсон, В. А. цит. съч., с. 191; Дьяконов, И. М. цит. съч., с. 99.

¹⁵ Якобсон, В. А. Цит. съч.

¹⁶ Дьяконов, И. М. Цит. цъч., с.63.

¹⁷ Дьяконов, И. М. Държава Шамши-Адада I. с. 63.

¹⁸ Grayson A. K. op. cit. p. 58, A.O.39.6, p. 63, A.O.39.11.

От тези надписи само първият представя историческа картина – царят на Акад е завоевател на всичките си врагове. Но в друг надпис, в който владетелят е представен като миротворец между Тигър и Ефрат, Шамшиадад се появява и в качеството си на строител на храма на Ашур, не като “енси”, но това е компенсирано с неколкостратното подчертаване на връзката на царя с неговия град Ашур: “**i-na qe-re-eb a-li-ia a-šur.KI**”¹⁹ т. е., “в моят град Ашур” с детерминатив за страна. Действително надписи от времето на този владетел са намирани не само в Ашур, но все пак е във от съмнение, че самият Шамшиадад I превръща държавата си в политическа организация с център Ашур: “**i-nu-mi-šu bi-la-at LUGAL.MES šatu-uk-ri-iš.KI**” и “**LUGAL ma-a-tim e-li-tim i-na-qe-re-eb a-li-ia a-šur.KI**” – “През това време аз получих данъка от царете от Тукриш и на царя на долната страна в моя град Ашур”. В следващите редове на надписа се съобщава, че царят е поставил великото си име и в официален надпис в страната Ливан и на брега на Средиземно море²⁰.

Сведението на Шамшиадад I е от времето на разширение на неговото царство, от времето на максимално могъщество на личната му власт, но присъства и градът Ашур, като култов център, с построените храмове на първо място на бог Ашур, след това на Енлил – “Дивият бик на страните” и като разпределителен център на държавата, съсредоточена на данъците от покорените западни и южни страни. Градът присъства не като служител, а като социална цялост, която принуждава владетеля да отчита мнението ѝ. Отсъствието на тиглите “енси” и “ишшиак” на бог Ашур и присъствието на Гарда, т. е. на градската община, показва подмяна на конкретен статут с по-обща представи.

Актът на обявяване на нов тип държавност, начело с **LUGAL KIŠ** е съпроводен и от съобщение за Шамшиадад I като строител на храма на Ашур **ba-ni É^da-šur** и е последвано от съобщение за владетеля като носител на мир между Тигър и Ефрат по заповед на бог Ашур и като най-велик между царете, които са царували по-рано: “**i-na LUGAL.MEŠ a-li-ku-ut mah-ra**”²¹. И докато за храма на Енлил се съобщава, че е в разруха и напуснат, и че Шамши-Адад е възстановил този храм, построен от Еришум²², то подобно пояснение не е дадено за храма на бог Ашур, въпреки че и той е строен някога от същия владетел. Според мен, царят подчертава приемствеността си с оня староасирийски владетел, който пръв, макар и косвено, се обявява за цар: “**LUGAL šu-um-šu ša ki-ma ia-ti...**” т. е., “ако цар, подобен на мен...”. Този израз е част от следното изречение: “Ако храмът започне да се разрушава и цар, подобен на мен, пожелае да го възстанови, не трябва да нарушава глинения конус, който съм поставил в стената, и ако трябва, да го възстанови на неговото място”²³. Текстът е достигнал до нас в преписи от храма на Ашур, “Къщата на двете бирени бъчви” и “Стъпаловидната порта” до далечния Каниш²⁴. Шамшиадад I направил необходимото да разгласи най-широко царствената си приемственост с Иришум, сина на Илушума. Текстът от конуса напуснал мястото си на стената. Обществените условия в края на XIX в. пр. н. е. били благоприятни за асирийската монархия, а политиката на Шамшиадад I облагодетелства

¹⁹ Grayson, A. K. op. cit. p. 58, A.O.39.6, p. 63, A.O.39.11.

²⁰ Ibidem. p. 50, A.O.39.1, 73-78.

²¹ Ibidem. p. 48, A.O.39.1.

²² Ibidem. p. 49, A.O.39.1.

²³ Ibidem. p. 20, A.O.33.1.

²⁴ Ibidem. p. 19.

градската община на Ашур. Традицията, която въвеждал синът на Илакаббабу, била не акадско-вавилонска, а староасирийска.

Независимо от използването на акадския език в Ашур и от Средиземно море до Иранските планини, в завоюваните области на огромната държава, владетелят подчертавал административната им обособеност. Асирийският диалект не е можел да се превърне в обединяващ, а акадският език имал най-широко разпространение. Сто двадесет и шест години преди възцаряването на Шамшиадад I, Илушумма - бащата на Еришум, пръв посочва създаването на народностната общност на акадците, на които той дал свобода с походи до Ур, Нипур, Кисмар и Дер²⁵. По време на аморейския владетел, асирийският език бил считан за диалект, неподходящ за обединяване на амореите, акадците, говорещите акадски шумери от южна Месопотамия и др. отседнали и номадски народи. За неподходяща била считана и институцията на върховен владетел, свързан със столица на определен град-държава. За разлика от противниците и конкурентите си, от централна и южна Месопотамия, Шамшиадад I покорявал не само традиционни центрове на политически организации, но и държавни и поддържащи територии със силно родово-племенни традиции. И за да преодолее тяхната съпротива той се обявил за цар, за княз, за управител на покорените области: “[^dUTU]-ši [^dadad] LUGAL da-[núm]ša-ki-in [^denlil(?)] ÉNSI [^da-š[ur] na-ra-am [^dda-g[an] mu-uš-te-em-k[i ma]-a-tim bi-ir-it ÍD.IDIGNA ú ÍD.BURANUN.NA ru-ba[ma-r]i.KI LUGAL é-ká[la-ti]m.KI ša-ki-in x[...].xx”²⁶. Преводът на тези редове е: “Шамшиадад, силен лугал, назначен от бог Енлил, енси на бог Ашур, любим на бог Даган, миротворец на страната между Тигър и Ефрат, рубу на Мари, лугал на Екалату, назначен.”

В този надпис владетелят е представен като силен цар, но едновременно с това са представени и съставните части на неговата монархична институция – той е светски владетел, на Ашур – енси, княз на Мари и цар (лугал) на Екалатум. Този тип монархия наричам съставна. Нейна особеност е управлението от царя на отделните области по техния управленчески статут от времето преди включването им в държавата на Шамши-Адад I или от времето на завоюването им.

Прякото управление от асирийския царски дом чрез синовете на владетеля Ясмахадад в Мари и Ишмедаган в Екалатум е израз на повишен контрол в жизненоважни за държавата райони. Но същевременно то е израз на личното представителство на Шам-шиадад I в управление не от столицата, а на място. Независимо от значителното разстояние между Ашур и Мари, трите или четири части на съставната монархия, показват не толкова завоевание колкото подчинение и наложен със сила конфедерализъм. Изброените в надписа няколко области показват, че той е от ранната завоевателна политика на аморейския владетел преди тези области или “военни съюзи” да достигнат над четиринадесет и преди синовете му да достигнат възраст, годна за управление.

Наблюденията за запазване на непокътнато управление на по-ранните династии в новоприсъединените области и за възможността да се използва вече готовият административен апарат²⁷ също свидетелстват в полза на тезата за наложен със сила конфедерализъм. Този модел на държава, съзнателно създаван и често единствено

²⁵ Ibidem. p. 15, A.O.32, p. 18, A.O.32.2. за различните мнения за addurārum, вж. *Larsen M. T.* op. cit., p. 63.

²⁶ *Grayson, A. K.* p. 53, A.O. 39.7, 1-11.

²⁷ *Дьяконов, И. М.* Държава Шамши-Адада I. с. 63.

възможен, подсказва преки аналогии с “Царството на Киш” при Месилим, с конфедерализма на Египетската империя в Азия, в Сиро-Финикия, с конфедерализма на Хетската империя в Мала Азия, на Одриското царство в Тракия и др.²⁸ Подчиняването на покорения или приелия федерализма владетел или вожд не винаги води до изземване на управленческите му правомощия. В този смисъл предположената от мен хипотеза за Месилим, като енси на Лагаш и Адаб, и същевременно като лугал на Киш²⁹. Но сравнителните примери с други древни държави показват по-сложна обществено-политическа структура. Държавата на Шамшиадад I е съставена от поне четири основни части: Център, или столица с прилежащата ѝ страна, подчинени държави, чиито върховен владетел е техен локален владетел, подчинени държави със запазена династично-управленска структура, под върховенството на Шамшиадад I, племената на ханейците – основата на военния корпус на царя, и бинямините. И докато при държавата на Месилим върховенството на лугала на Киш над местните владетели, енси изглежда основано на съюз без видими засега принудителни действия и механизми, то при държавата на Шамшиадад I принудата и покорството са подчертани. Вместо прогонените царе на Мари и Екалату(м) царува предводителят на Хани, на племето на военно-демократичните доскоро ханейци. Техни гарнизони и укрепления осигуряват жизнено-важните за държавата направления, граници, пътища и области³⁰. Примерът с ултиматума на Ага от Киш към Гилгамеш и град Урук, един от възможните начини за създаването на държавата – начин, който по-казва не само конфедералност, но и подчинителна конфедералност³¹.

Към края на своето управление Шамшиадад I не крие амбициите си за наследствена монархия. Обявява се за лугал на Киш, за строител на храма на бог Ашур, за умиротворител на страната между Тигър и Ефрат, по заповед на бог Ашур, който го обича и когото Ан и Енлил наричат велик сред лугалите преди него³². Едновременно с това царят счита, че и синовете му ще бъдат лугали и пожелава, ако храмът започне да се руши, който и да е сред царете негови синове, да обнови храма и надписите му – **i-na LUGAL.MEŠ ma-ri-ia ša E...**³³. Най-вероятно този надпис е последният от царските надписи на Шамшиадад I и поставянето му в храмовете на града Ашур легитимира публично царската власт в републикански устроена столица на обширната държава. Тези редове следват веднага след съобщението за събирането на данъците в града на владетеля, в Ашур и за поставянето на официален монументален надпис в Ливан на брега на Средиземно море. В надписа отсъства присъщото за повечето негови царски надписи съобщение за наместничество на бог Енлил, но се настоява, че

²⁸ Срв. *Неделчев, Н.* Thracia libera. Проблеми на историята на обществено-икономическите формации по примера на едно конкретно общество. В. Търново 1986, с. 116-120 сл.

²⁹ *Неделчев, Н.* От вождове към царе в Месопотамия. В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни четения “Професор Иван Гълъбов”, В. Търново 1995, с. 259. Предположението, че Месилим като лугал на Киш чрез строителство на храмове и извършването на важни обреди в градовете, ръководени от енси става техен съуправител, е трудно доказуемо по конкретен изворен материал. Степента на зависимост на местните управители от царя на Киш остава неясна. Известните писмени извори позволяват и хипотеза, че конфедерацията е напускана поради противоречия между членовете ѝ – градове-държави.

³⁰ Вж. *Дяконов, И. М.* Цит. съч., с. 6.

³¹ Срв. *Неделчев, Н.* Цит. съч.

³² *Grayson, A. K* op. cit. p. 48, A.O.39. 1, 1-17.

³³ *Ibidem.* p. 50, A. O.39.1, 90-92.

умиротворяването на страната между двете велики реки е извършено по заповед на бог Ашур и узаконено от Ан и Енлил. Идеята за любимия на бога на града владетел, който обединява по негова заповед страната или изпълнява заповедите му, е с преки успоредици в друг републикански град в Лагаш по времето на Еанатум и с позоваване на Месалим, Енлил и Иштаран. Тази стара традиция е преосмислена от Шамшиадад I, който превръща бог Ашур в главно божество в държавата си, при това с “подкрепата” на върховните богове в Месопотамия до времето, в което царят обявява властта си като монархична и наследствена.

Вероятно от по-ранно време на подготовка за обявяването на наследствената монархия е надписът на Шамшиадад I от храма на Ишаршаратум от Мари³⁴. Надписът е от дарение с вотивен характер и това обяснява проучвателния характер на обявяването на владетеля за лугал на Акад. В друг надпис,³⁵ от двореца в Мари, владетелят се придържа към съставната монархия, след обединяването на Мари, Ашур и Екалату и вероятно Шубатенлил³⁶. Тук проучването на общественото мнение не е необходимо дори в ограничения кръг на дворцовото или жреческото общество. Не само, защото надписът е по-ранен, и поради това, че съставната монархия е само временна форма към наследствената и абсолютна царска власт. А нейн последен елемент било преодоляването на съставността чрез традиционното вече за Ашур промяна на понятията едновременно с промени в обществото. Промяната на “царствеността на народа на Ашур” с “царственост на бог Ашур” и управление на неговия земен наместник Еришум, при това съпроводена със съобщение за грижите на владетеля за неговия град,³⁷ бил оня обществено-политически опит, който следва и Шамшиадад I.

Представата, че в тези надписи, в които се споменава Шамшиадад I като енси на Ашур, са по-ранни от надписите, в които той е представен като цар (лугал), предполага развитие на институцията от ишшиакум към лугал: “Шамши-Адад I заняв Ашшур вел там храмовое строительство и сначала носил титул “ишшиакум” Ашшура, но за тем отбросил этот титул, сохранив звание “царь множеств (или вселенной – шар кишшатим) поставленный Энлилем”³⁸. Но и конкретно към историята на града тази картина е по-сложна, тъй като и при приемането на титлата лугал на Киш царят съобщава в свой надпис, че е и енси на Ашур: “^dUTU-^{di}ISKUR a-núm LUGAL KÍŠ ^{ša}-ki-in ^{en}-lil ÉNSI ^a-šur”³⁹. Лугалът на Киш (акадското шар кишшатим), отделно от върховната титла остава републикански владетел на своя град. За останалите области на Асирия обаче, Шамшиадад I най-вероятно е цар, защото съобщава, че няма друг лугал, който да е построил по-съвършен зикурат в Ниневия: “^ú zi –iq-qú-ur-ra-ta[m]...

³⁴ *Cooper, J. S.* Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions. New Haven,-Connecticut 1986, v. I, p. 34 sq., La 3.1., p. 40, La. 3.3.

³⁵ *Grayson, A. K.* op. cit. p. 58, A. O.39. 6.7.

³⁶ *Ibidem. A. K. Грейзън* предлага възстановка на разрушения ред 11 от A.O.39.6 “ša-ki-in x[...]xx” като “governor of Šubat-Enlil”.

³⁷ *Неделчев, Н.* Ранната история..., с. 49-52.

³⁸ *Дьяконов, И. М.* цит. съч., с. 63-64; *Riekle Borger* се придържа към жреческата интерпретация на понятието “ишшаку на Ашур”, и поради това проблемът за автономията на републиканската и монархичната власт една спрямо друга остава извън вниманието на автора: 1) ^d[Šamši]-^dAdad 2) da-núm 3) šār kiššatim 4) ša-ki-in ^{en}-lil 5) iššak (ENSÍ) ^dAššur... или: Šamši Adad, mächtiger König des Weltreichs, von Enlil Eingesetzter, Priesterfürst des Assur. In: Einleitung in die assyrische Königsinschriften. E. J. Brill, Leiden-Köln, 1961, S. 9, 10.

³⁹ *Grayson, A. K.* op. cit., p. 52, A.O.39.2, Col. i 1-5.

É ša ki-a-am mi-im-mu-šu šu-uk-lu-lu LUGAL ma-an-na-ma –na ^dINANNA i-na ni-nu-wa-a.KI...”⁴⁰ Очевидно столичният град се е ползвал с особени права по времето, когато федеративният статут на останалите области е бил променен в статут на административни райони. А на гражданите на Ашур е напомняно, дори в надписи, в които владетелят е споменат само като енси или ишшиак (ишак), че е назначен от Енлил и е енси на бог Ашур⁴¹. Още повече текстовете, в които се посочва, че Шамшиадад I е наместник на Енлил, позволяват разбирането: “Шамшиадад I поставеник на Енлил [за] енси на Ашур” т.е. “^dUTU-ši ^dUTU-ši – ^dIŠKUR ša-ki-in ^den-lil ÉNSI ^da-šur”. Наместничеството (поставле-ничеството) на Енлил поставяно пред патесиатството (енсиатството) на бог Ашур свидетелства за първенството на държавата пред столицата и на царя над републиканския управител–енси.

Но републиканският статут на град Ашур е подчертаван дори в Терка, северно от Мари, и то по времето, в което Шамшиадад I вече се е обявил за лугал на Киш: “Шамшиадад лугал на Киш, наместник (поставленик) на Енлил, почитащ бог Даган, енси на бог Ашур, строител на Екисига – “неговия тих храм” – храма на бог Даган в Терка”⁴². Този текст, написан далеч от град Ашур показва, че владетелят като енси на града на бог Ашур е имал общодържавен статут и неговата титла не е свързана с храмовото строителство в столицата. Следователно, преди царската институция да бъде обявена за монархична и наследствена, държавата на Шамшиадад I все още е запазвала конфедералния си статут, но вече сведен до две съставни единици – територията на Ашур и подчинените на царя територии. Това състояние предопределило унищожаването, макар и за кратко време, на републиканското устройство на столицата и нейния окръг.

Началото на установяване на властта на аморейската династия като власт на лугали би могло да се свърже пряко с надписите, в които се споменава само за титлата енси. Но в тях може да се долови и посоката на развитие на царската институция и това че са вероятно сред най-ранните. Съобщенията за Илакабкабу без титла, само като баща на енси Шамшиадад I, показва че общината Ашур е била силна по времето на първите си контакти с аморейския вожд и управителят на града е оценявал това, като е възстановил генеалогичната практика на Итити⁴³. Подобна картина обаче противоречи на представите за завоюването на Ашур или за покоряването му със сила. И дори ако със сила е бил прогонен последният асирийски владетел Еришум II⁴⁴ това очевидно не е повлияло върху независимостта на града. Отсъствието на други титли, освен тази на енси, в два от надписите на Шамшиадад I, заедно със съобщаването на името на баща му без споменат ранг, свидетелства за необременеността на владетеля с други титли. Единият от текстовете, който е открит върху шамповани тухли от Ашур, е: “Шамшиадад енси на бог Ашур, син на Илакабкабу, строител на храма на бог Ашур”. Вторият надпис е открит върху таблички и пликове за таблички-писма от дворците в Мари и Ацем Хююк, и гласи: “Шамшиадад, обичан от бог Ашур, енси на бог Ашур [син на] Илакабкабу”⁴⁵. Съдържането на тези два надписа, намерени в няколко

⁴⁰ Ibidem. p. 56, A.O.39.2, Col. II, 2, 7-11.

⁴¹ Ibidem. p. A.O.39.8, 1-9.

⁴² Ibidem. A.O.39.8, 1-9.

⁴³ Срв. *Неделчев, Н.* цит. съч. с. 47.

⁴⁴ *Дьяконов, И. М.* цит. съч. с. 61 с мнението на Б. Ландсбергер.

⁴⁵ Вж. *Grayson, A. K.* op. cit. p. 61, A.O.39.9; *Magen, U.* op. cit. S. 12 допуска, че пропусъкът на титла пред името на Шамшиадад I може да се интерпретира като стремеж към централизация на идеологическия живот и монархията под егидата на бог Енлил, който се посочва като този, който

екземпляра и в Ашур и в Мари и в Чатал Хююк, показва обществената достъпност и ограничената информация с епистолярен характер, вероятно преди времето, в което Шамшиадад I е станал княз на Мари (“руба Мари.КИ”), т. е. от времето преди надписа, свидетелстващ за съставна монархия. И тъй като надписът, в който се съобщава за владетеля княз в Мари, е от дворец в този град, едва ли би могло да се счита, че Шамшиадад I се е страхувал да пише на поданиците си. А това означава, че синът на Илакабабу първо се е установил в Ашур, вероятно още по времето, в което царят на Мари, Тутгул и страната Хана, Яхдунлим, атакува “седемте царе”, “бащи на Хана”, и покорява страната им.⁴⁶ Подобно развитие на историята на Мари, Хана и Асирия в края на XIX в. пр. н. е., несвързано нито с идеите за узурпацията на трона на Ашур, нито с идеята за по-късно овладяване на трона на Ашур от амореите, предполага взаимна заинтересованост и на ханейците и на асирийците. Мари била силна държава със сериозни намерения в ущърб на аморитите–ханейци и на асирийците. Обществено–политическото устройство на Хана, която е ръководена от седем царе и бащи, показва конфедеративност при прехода към държавност с изразено наследство от додържавната военно–племенно организация.

Наличието на печат на Шамшиадад I, с достатъчно голям текст, в който се посочва само титлата “ПА.ТЕ.СИ. на бог Ашур”, свидетелства също за първенството на титлата с републикански характер.

И ако най-ранните надписи на сина на Илакабабу са от 1813 (1810?) г. пр. н. е., а последният - от около 1781 г. пр. н. е., възниква проблемът за годината на строителството на храма на Ашур, защото съобщения за строителя на храма Шамшиадад I има в първия и в последния надпис. Най-вероятно двойното съобщение, разделено с около тридесетгодишно управление е свързано с въвеждането във властта, което също е двойно, веднъж като енси и втори път - като наследствен монарх. И двата пъти в Ашур – столицата на държавата на Шамшиадад I.

Представите за това, че до XIV в. пр. н. е. не е съществувало понятие “Асирия” се свързват със сериозните различия между локалната култура на Ашур и наложената от двореца Вавилонско-Ефратска (средно ефратска) писмена традиция. Културната политика на Асирия от това време отговаря на политическите намерения на владетеля, и според мен, не може да се счита за анти-асирийски признак. Не малко народи, сред тях и франките и българите, са губили родните си езици, но са създавали държави, свързани с техните имена. При това тези езици са от други езикови групи, докато в Ашур и Акад, въпреки различията, диалектите и писмеността остават сходни. А политиката на асирийските владетели, насочена към акадите, е от времето на Илшумма и е преосмислена от аморейската династия. Акадският език бил считан за инструмент, който ще осигури етническо сплотяване на разноплеменните народи.

Аналогични са опитите да бъде изградена единна държава на конфедералните принципи съответства във формата на съставната монархия, а на превръщането на монархичната институция в наследствена, разбирането за царя на Киш като цар на множествата. През продължителния период на царуване на Шамшиадад I независимо от това, че основна структура на армията му били ханейците, то нито веднъж не е

го е избрал за цар. Но в повечето надписи на царя съществува титлата ПА.ТЕ.СИ. на Ашур, а в голяма част от надписите, включително и поставени от негови слуги, отсъствието на титла пред името на царя не е свидетелство за неговото детрониране или за отказ от властта.

⁴⁶ *Sollberger, E. et Kupper J.-R.* Inscriptions Royales sumeriennes et akkadiennes. Paris, p. 244, IVF6a, 11-25.

посочен като техен владетел или вожд, така и причина за това е осъществяването на военно-политическите му действия от името на Ашур или Асирия. Действително, владетелят–аморей нито веднъж не е наречен цар на Асирия, но е енси на бог Ашур и на града Ашур, т. е. държавен глава. По-късно в Мари и Терка е силен цар и цар на Акад, и цар на Киш, който едновременно с това е енси на Ашур. В тези опити последователно, от идеята за обединение на акадоезичното население се преминава към идеята за обединение на етнически различното население. В последния етап от развитието на царската институция Ашур получава статута на привилегирован столичен град, политически, стопански и културен център на огромна държава и губи републиканските си позиции в полза на наследствената монархия. Още със смъртта на великия цар, обаче, тя е обезсилена, Староасирийската държава губи статута и позициите си в Месопотамия, но възстановява патесиатната си политическа организация.

Стоян Танев

**БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ – ВЕЧНИ МЪЧЕНИЦИ
НА ЧУЖДА ДЪРЖАВА И НА СВОЯТА РОДИНА**

Stoyan Tanev

**THE BULGARIAN MUSLIMS: LIFE LONG MARTYRS OF A FOREIGN
COUNTRY AND OF THEIR OWN**

Abstract

The author of the paper studies the historic past and the present-day situation of Bulgarian Muslims as a unique ethno religious reality in the ages of the Ottoman ruling in the Bulgarian lands in the conditions of the Third Bulgarian Kingdom after the Liberation, as well as in the time of socialist and post socialist Bulgaria. The dramatic struggle of the Bulgarian Muslims filled with paradoxes and absurdities in all periods of their development is revealed by objective analysis of original documentaries and precise use of scientific historical, ethnological, sociological and philosophical literature. The paper ends with an optimistically prognostic conclusion, namely doomed to long life duality between their Bulgarian ethno genesis and their religious and Islamic belonging, between the Bulgarian and the Turkish state politics, these compatriots of ours will seek a rescue way towards a better civilized future in 21st century.

Българите мюсюлмани са уникална етнорелигиозна реалност в историческото развитие на българите като народ и нация, а след Освобождението и на българската държава. В условията на османското владичество те преживяват няколко века трагедия поради лишаването им от естествената българска етническа и християнско-религиозна среда. С насилие или „доброволно“ губят най-съкровено интимното за всеки човек – името и вярата. Някои от тях губят и своето българско етносамосъзнание. Повече от българите мюсюлмани са с раздвоено етносъзнание. Техният майчин и бащин български език ги приобщава към българската етнонационална общност, а ислямският религиозен консерватизъм и фанатизъм ги доближава до турците преди и след Освобождението на българите от османската власт.

Съдбата на българите мюсюлмани е драматична и когато тяхното отечество има вече възстановена през 1878 г. държавност. Тази драма изпълва тяхното битие до края на XIX век, продължава през XX век и достига своята кулминация в края на XX и началото на XXI век. Вековни исторически обстоятелства, чужди и български държавно-институционални фактори обричат тези наши сънародници поне досега на вечна раздвоеност

между техния български етногенетичен произход и наложената им мюсюлманска етнорелигиозна принадлежност. Тази раздвоеност се обуславя и постоянно се подсилва от осъществяваната вече 130 години непоследователна и лишена от държавническа мъдрост и проникателност политика на всички български правителства по отношение на българите мюсюлмани и от перфектно провежданата изключително последователна външнополитическа стратегия на турската държава спрямо тях.

Иван Вазов, титан и класик на българската национална литература, още през 1892 г. подчертава трудното изкореняване или поне отслабване на религиозните предрасъдъци и фанатизма у българите мюсюлмани. Според него, те още дълги години ще говорят на своя роден български език, ще пеят същите сватбарски песни, ще пазят своите стари български обичаи, „но български дух няма да имат”. Народният поет и писател още в края на българския XIX век сякаш мъдро предусеща сложния и труден процес на постепенно и много внимателно формиране на български национален дух у българите мюсюлмани. Защото само на тази основа би могло да се постигне трайното им приобщаване към българската национална държава и към модернизиращото се българско общество. И затова у него проблясва надеждата, че може би „на бъдещето е съдено да направи това чудо”¹.

Такива са надеждите и очакванията на всички българи с родова историческа памет и с национално-патриотично съзнание в третата българска държава. Българите мюсюлмани, в мнозинството си потискани и унижени от османската власт, макар и в по-малка степен в сравнение с българите християни, след Освобождението също се надяват на лоялност, толерантност и загриженост от страна на българската държава. Ала тези надежди и очаквания както на българския народ, така и за българите мюсюлмани не се сбъдват. Българският държавно-политически елит не създава национална доктрина, в която да има научен подход към историческото минало на българите мюсюлмани и стратегическо виждане за тяхното цивилизовано и демократично интегриране като наши сънародници в българското общество.

Относително обособени и компактно живеещи в региона на Родопите, регион изключително важен от принципни съображения за националната ни сигурност, българите мюсюлмани не представляват интерес за българската официална държавна политика. Те са недостатъчно познати и за широки слоеве от българската общественост, която проявява безразличие към тяхното минало, настояще и бъдеще. Много българи, между **тях държавници и учени**, които не са имали възможност да общуват с българите мюсюлмани или им се случвало да имат пряк досег с тях, ги наричат помаци. Те не подозират, че в това наименование има

¹ *Вазов, Ив.* Съчинения, 4 том. Пътеписи и драми. С., 1964, с. 158.

пейоративен нюанс, което обижда тези наши съотечественици². Ако съзнават негативния смисъл на този етноним, в такъв случай български учени – историци, етнологзи, философи, социолози и други, се отдалечават от научния понятиен апарат, от българската национална идея и кауза и се доближават до ненаучни термини, които се използват с антибългарска политическа целенасоченост в турската историография³.

В българската историческа, етнологжа, фолклорна и езиковедска наука отдавна е установено и доказано българското етническо потекло на българите мюсюлмани. Времето на османското господство в завладените българските земи е съпроводено с разпространяване на мохамеданството сред завареното и завладяното българско и друго християнско население. Този процес на ислямизация винаги е осъществяван и поощряван от османските държавно-властови органи и институции. Политиката на османската държава за единична или масова, „доброволна” или принудителна ислямизация продължава през целия османски период. Вероятно при насилствените помюсюлманчвания на българското население то в повечето случаи запазва белезите на стария си бит и традиционна култура, както това става при българите мюсюлмани. При доброволното ислямизиране помохамеданчените българи се стремят да се изравнят с потомствените мохамедани, да имат техните права и затова съзнателно се турцизират. То такъв начин мюсюлманската общност по българските земи по време на османското владичество се увеличава и с нетюркоезични мюсюлмани. Главният постоянен и сигурен източник на разрастване на внушителния мюсюлмански етнически масив в два големи региона на някогашната покорена и днешната съвременна България в нейната южна и североизточна част си остава ислямизацията на някои от българите християни. За този драматичен за тях процес свидетелстват многобройни наши и турски извори, сведения на немски, австрийски, френски, английски, венециански, холандски и други дипломати и пътешественици

² *Шишков, Ст.* Българо-мохамеданите (помаци). Пловдив, 1936, с. 73-74; *Фотев, Г.* Другият етнос. С., 1994, с. 168; *Райчевски, Ст.* Родопите. Исторически и етнологски проучвания. С., 1998, с. 186, 196; *от същия автор.* Българите мохамедани. С., 2004, с. 8; *Георгиева, Цв.* Помаци-българи мюсюлмани. – В: *Общности и идентичности в България.* Съставител и редактор Анна Кръстева. С., 1998, с. 286-287, 295; *Муратова, Н.* Религиозният “друг”. – В: *Семейство, религия, всекидневие на мюсюлманите в Западните Родопи.* (Историко-антропологически аспекти). Благоевград, 2003, с. 8; *Кюрчиева, Ив.* Светът на българите мюсюлмани от Тетевенско - преход към модерност. С., 2004, с. 78.

³ *Мемшиоглу, Х.* Страници от историческото минало на помациите. Анкара, 1991; *Георгиева, Цв.* Структура на властта в традиционната общност на помациите на Чеч (Западни Родопи). – В: *Етническата картина в България.* С., 1993; *Георгиев, К.* Филетизъм или проклетие. Аспекти на великобългарския шовинизъм. Илюстриран очерк. С., 1995; *Ялъмов, Иб.* История на турската общност в България. С., 2002, с. 104, 106-107, 112, 117, 250, 252-254, 337-346, 381-383, 391, 414, 423, 426; *Карахасан-Чънар, Иб.* Етническите малцинства в България. С., 2005, с. 121-144; *Радушев, Ев.* Помациите. Християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV – 30-те години на XVIII век. Част I и II. С., 2005.

от XV до началото на XX век. Ислямизираното българско население е подлагано в най-голяма степен на турцизиране по отношение на родния му език, етносъзнание, бит, обреди, нрави, обичаи, традиционна култура, самобитно изкуство, ценностна система. Не винаги обаче е било възможно потурчването на ислямизираните българи да бъде изцяло завършено поради сложността на този етнопсихологически процес и естествената вътрешна душевна съпротива на ислямизираните българи. Затова българите мюсюлмани, съумели да запазят досега българския си език, се различават съществено от останалите българи единствено по своята религия. Те имат еднакъв бит и много общи обичаи, ритуали и сакрални практики⁴.

⁴ *Макавеева, Л.* Чуждите пътешественици за демографията, бита и културата на българския народ (X.- средата на XIX век). – В: България в света от древността до наши дни. Т. 2, С., 1979, с. 526-537; *Гандев, Хр.* От народност към нация. С., 1988, с. 7, 9; *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. С., 1986, с. 1; *Грозданова, Е.* Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989, с. 450-452, 568-571, 574, 577-584, 712; *от същия автор.* „Светът е пъстър и нищо не е само черно или само бяло”. – В: Историчите за истината, за насилията, за себе си. С., 1994, с. 83-84; Българската османистика на границата между две столетия – приемственост и обновление. – Исторически преглед, 2005, кн. 1-2, с. 111-112, 114, 139-144; *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1997, с. 55-56, 144; *от същия автор.* Българските мюсюлмани в годините на преход (1990-1997). Етнокултурни аспекти. – Исторически преглед, 2000, кн. 3-4, с. 117-118; *Георгиева, Цв.* Помаци – българи мюсюлмани..., с. 287, 289; *Бужашка, Б.* Езикът като етнообразуващ и етнодиференциращ фактор. – В: Историкът гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. С., 2001, с. 445-454; *Карахасан-Чънар, Иб.* Цит. съч., с. 124-125, 127. За ислямизационната политика на османската държава в завладените български земи по отношение на българите мюсюлмани и за дейността на българската и турската държава от Освобождението на българите (1878 г.) до наши дни спрямо тях по-подробно *вж. Димитров, Стр.* Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV-XVII век. – В: Родопски сборник. Т.1, С., 1965, с. 63-114; *от същия автор.* Етнически и религиозни процеси сред българската народност през XV-XVII в. – Българска етнография, 1980, № 1, с. 30-31; За юрушката организация и ролята ѝ в етноасимилаторските процеси. – Векове, 1982, кн. 2, с. 33-43; Скритото християнство и ислямизационните процеси в османската държава. – Исторически преглед, 1987, кн. 3, с. 18-33; Ще има ли научни позиции по проблемите на ислямизацията и съдбините на българите мохамедани. – *Rhodorica*, (Смолян), 1999, № 2, с. 131-147; *Михайлов, Ст.* Възрожденският процес. С., 1992; *Трифонов, Ст.* Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944-1989). – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Т. 2, 1993, с. 216-220; *Давидов, Бр.* Етническа категория ли са „помациите”. – История, 1993, кн. 4, с. 40-45; Непокорни поданици на султана. Документален сборник. Съставител: П. Петров, С., 1995; *Минков, Иг.* Някои етнологички концепции за етнокултурните процеси в съвременното българско общество. – Българска етнология, 1995, кн. 2, с. 64-77; *от същия автор.* Съвременната българска нация и интергрираните в нея етнически общности. – Списание на Българската академия на науките, 2001, кн. 3, с. 13-22; Националните процеси в съвременния свят и българите мохамедани. – Родопи, (Смолян), 2006, бр. 1-2 (14-15), с. 22-34; *Кил, М.* Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV-XVIII в.): колонизация и ислямизация. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Съставители: Р. Градева, Св. Иванова. Т.2, С., 1998, с. 66, 74, 76-81; *Лозанова, Г.* Сакралната срещу реалната история на българите мюсюлмани в Родопите. – В: Мюсюлманската култура..., Т. 2, с. 451; *Райчевски, Ст.* Българите мохамедани. С., 1998; *от*

Тази обективна историческа истина за генезиса на българите мюсюлмани, която се открива и утвърждава от социалното познание и модерната хуманитаристика, е съобразена и с постиженията на българските историци и етнографи като представители на елитарно-либералната ни научна мисъл още през 30-те и 40-те години на ХХ век⁵.

Политиката на почти всички български правителства спрямо българите мюсюлмани от Освобождението до наши дни не се осъществява върху непоклатимата основа на тази истина. В някои случаи тази политика по отношение на българите мюсюлмани се покрива с националното предателство и има достатъчно абсурдни реални факти да бъде окачествена като престъпление към българската държавност. Направените опити и положените усилия от няколко български правителства в Царство България и в Народна република България за приобщаване на българите мюсюлмани към българската национална държава се осъществява без политическа култура, социална етика и прогностично мислене. Затова те завършват без постигане на очакваните положителни резултати за народно единение, държавна стабилност и перспективен национален интегритет. Няма друга държава в света, освен българската, в която нейните граждани българи мюсюлмани, чиито предци в своето историческо минало имат вековна драматична и трагична съдба, да са преименувани седем пъти със смяна на турско-арабските имена с български, с връщане на старите имена, сетне отново преименуване и т.н., с покръстване в християнска вяра, а по-късно отново връщане към исляма.

Поради предявените изисквания към автора за малък обем на статията ще посоча няколко фрапантни примера на предизвикани от български правителства внезапни превратности в исторически сложния и мъчителен живот на българите мюсюлмани.

През 1912-1913 г., по време на Балканската война, война националноосвободителна, обединителна и справедлива за Царство България, само за 4-5 месеца са покръстени от военни свещеници и местния екзархийски клир, въпреки несъгласието на българското военно командване, т.е. върнати към православната вяра, около 200 000 българи мюсюлмани. Естествена последица от това покръстване е побългаряването

същия автор. Християнство и ислям в Източните Родопи. С., 2004, с. 24-40; *Груев, М.* Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944-1959), С., 2003; *Гиневски, Хр.* Духовенството в Средните Родопи до 1878 г. – В: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на професор Любомир Огнянов. С., 2006, с. 99, 102; *Monroe, W. S.* Turkey and the Turks. An Account of the Lands, the Peoples and the Institutions of the Ottoman Empire. L. C. Page and Company. Boston, 1907, p. 62-63; *Pears, Ed.* Turkey and its people. London, 1911, pp 39-42; *Сахатчиев, Ж.* Якоруда – българската драма. С., 2007; Родопа, год. XXVI, януари 1947, бр. 1, с. 4.

⁵ *Маринов, П.* За името „ахряне“ на родопските помаци. – Родопски преглед, 1932, №3, с. 84-94; *Шишков, Ст.* Родопските помаци и следи от християнството в техния бит. С., 1931; *от същия автор.* Българо-мохамеданите (помаци). Пловдив, 1936; *Примовски, Ан.* Българите мохамедани в нашата народностна общност. С., 1940.

на техните имена. Този започнат и осъществен процес на духовно прераждане на българите мюсюлмани като наши сънародници, на по-нататъшно духовно единение на българското общество е прекъснат със започналата Междусъюзническа война (16 юни 1913 г.) и последвалия пълен военно-политически разгром на България. Те отново стават жертва на рязък и фатален обрат в българската държавна политика към тях, съпроводена със засилен турски външнополитически и пропаганден натиск отвън. На 16 октомври 1913 г. правителството на Васил Радославов предизвиква дълбоко разтърсващ душевен смут у българите мюсюлмани като им обещава да зачита тяхната мохамеданска вяра и турска народност. Във връзка с изборите за ново XVII Народно събрание то разпорежда на всички държавни институции и местни органи на властта да извършват дейност за изпълнение на това обещание. Същевременно В. Радославов търси подкрепа и съдействие от Турция. Оттам идват емисари, които внушават и нареждат на българските мюсюлмани да гласуват за Либералната партия на радославистите. Изборите са спечелени от тази буржоазна партия с гласовете на българите мюсюлмани. В резултат от тяснопартийната, по същество антибългарска политика, над 150 000 родопски българи отново преминават към исляма и връщат турско-арабските си имена. Националните интереси на България и нейната сигурност са подчинени на властническите амбиции на „българския“ министър-председател Васил Радославов⁶.

Малко повече от две десетилетия (1914-1937 г.) българите мюсюлмани са върнати към вековната им обреченост да бъдат подчинени на фанатизираното мохамеданско духовенство, на туркофилите в тяхната собствена среда и турските агенти сред тях, които вършат в Южна България пагубна за българската национална държава дейност. В навечерието на Втората световна война сред българите мюсюлмани в Родопите възниква движение за народностно пробуждане и национално възраждане. Млади българи мюсюлмани създават в Смолян на 3 май 1937 г. патриотична организация, наречена „Българо-мохамеданска културно-просветна и благотворителна дружба „Родина““. В резултат от родолюбивата дейност на тази национално-патриотична организация сред българомюсюлманското население в Родопите до 9 септември 1944 г. около 90 000 души от него си

⁶ *Михайлов, Ст.* Цит. съч., 75-89, 116; *Георгиев, В., Ст. Трифонов.* Покръстването на българите мохамедани 1912-1913. Документи. С., 1995, с. 6-10, 437; *Райчевски, Ст.* Родопите. Исторически и..., с. 198; *Велинов, Ал.* Аспекти на българската политика спрямо българо-мохамеданите (1912-1944). – Исторически преглед, 2000, кн. 1-2, с. 140-142, 146; *Гацшилов, Ив.* Миналото на Лъкинския район. Асеновград, 2000, с. 269-282, 440-441; *Елдъров, Св.* Българската православна църква и българите мюсюлмани. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Т.7. С., 2001, с. 614-629; *от същия автор.* Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877-1945. С., 2004, с. 101-120; *Арденски, Вл.* Загаснали огнища. С., 2005, с. 65-97; *Неделчева, Т.* Цит. съч., с. 180-181; *Карахасан-Чънар, Иб.* Цит. съч., с. 128; *Сахатчиев, Ж.* Цит. съч., с. 294-303.

възстановяват българските имена, приемат българското в бита, облеклото, културата, изкуството, без да се накърнява мохамеданската им религиозност. Дори Коранът е преведен на български език, за да стане достъпен за българите мюсюлмани⁷.

Няколко месеца след 9 септември 1944 г. правителството на Отечествения фронт обявява дружба „Родина” за фашистка организация. Тя е разтурена. Родюлюбивата ѝ дейност е определена като антинародна. Към инициаторите за нейното създаване са отправени тежки обвинения. Спрямо тях са извършени репресивни действия: арести, физически изтезания, съдебни присъди, затвор. Камен Боляров (Ариф Бейски) като най-изявен авторитетен ръководител на дружба „Родина”, въпреки участието му в съпротивителното движение срещу авторитарния режим на Борис III и хитлеристките войски в България и добросъвестната му работа като служител в системата на МВР, е оклеветен и ликвидиран на 10 април 1951 г. С Наредба-закон за изменение и допълнение на Закона за лицата започва връщането на старите турско-арабски имена. Българите мохамедани, които отказват да възстановят турско-арабските си имена поради българското им етносамосъзнание, са арестувани, малтретирани и изпратени в затвор. На българската общественост се внушава, че българите мюсюлмани са чуждо на българския народ население. Управляващата коалиция на Отечествения фронт повтаря за пореден път вредната партийно-користна, т.е. антинационална политика на предишното българско правителство в Царство България от 1914 г. отново до степен на национално предателство. Не е трудно да си представим драматичните преживявания на българите мохамедани родинци – да носиш с желание и национална гордост българско име, да се посветиш на родолюбиво патриотично дело в полза на България и заради българското ти етносъзнание да бъдеш арестуван, инквизиран и изпращан в затвор и концлагер, дори екзекутиран. При това не от чужди, а от българските власти. Поради такава абсурдна българска държавна етнонационална политика в първите петнадесет години след 9 септември 1944 г. тези всеотдайни и безкористни апостоли на българската

⁷ Дружба „Родина” и възрожденското движение в Родопи 1937-1947. Документи. Съставители: Христов, Хр., Ал. Караманджуков. – В: Родопски сборник. Т.7. С., 1995; *Михайлов, Ст.* Цит. съч., с. 135-165; *Велчева, Н.* Цит. съч., с. 146-149; *Георгиева, Цв.* Помаци-българи мюсюлмани ... Цит. статия, с. 203; *Груев, М.* Българите мюсюлмани и кемалисткото движение в Родопите (1919-1939). – В: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. Съставители: Грозев, К. И Т. Попнеделев. Сборник, посветен на 60-годишнината на проф. д-р ист. н. Андрей Лазаров Пантев. С., 1999, с. 224-225; *от същия автор.* Между петолъчката и полумесеца ..., с. 9, 12, 39-43; *Велинов, Ал.* Цит. статия, с. 147-148; *Карахасан-Чънар, Иб.* Цит. съч., с. 128-129; *Хайтов, Н.* „Зрелище”, което заслужава да се види ... -Родопи, година XXVI, 1991, кн. 3, с. 11; *Начева, З.* Реформаторският дух на дружба “Родина.” – Родопи, 2007, кн. 1-2 (20-21), с. 41-47.

национална кауза в Родопите понасят с възрожденски идеализъм и стоицизъм тежки изпитания, болки и разочарования⁸.

Георги Димитров като министър-председател на Народна република България в края на 1946 г. прави опит да промени държавната политика спрямо дружба „Родина”. В публична реч той огласява своето положително отношение към тази национално-патриотична организация на родопските българи мохамедани. Според него фанатизирани елементи сред българите мохамедани полагат много усилия „да унищожат корените на българомохамеданското възраждане и духовно развитие чрез клеветене, злепоставяне и отстранение от обществения живот на младите и напредничави българи мохамедани, и членове на българо-мохамеданската културно-просветна дружба „Родина”⁹. Тази обективно справедлива оценка на Г. Димитров е пренебрегвана от ръководни партийно-номенклатурни кадри на авторитарната комунистическа власт в България и през следващите години. На пленум на Окръжния комитет на БКП в Смолян през март 1964 г. в присъствието на Митко Григоров, член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, дружба „Родина” отново е заклеймена като „буржоазно-националистическа с определен фашистки облик организация”¹⁰.

Българите мюсюлмани в Западните Родопи са изправени пред нов още по-сложен етнически кръстопът от правителството на Отечествения фронт през 1946-1948 г. поради осъществяваната от него политика на насилствена македонизация на населението в Пиринския край. Тази по същество антибългарска политика е наложена на българското правителство с решение на ЦК на БРП(к) през 1946 г. като водеща сила в коалиционното правителство на Отечествения фронт. Много е важно да припомним, че всички българи християни и българи мюсюлмани в Пиринска Македония и в други региони на България от 30-те години на XX век до 1944 г. са записвани в официалните регистри като българи (християните) и „помаци” (българите мохамедани). Без да има миграционен или изселнически процес в Пиринския край, през периода 1946 -1948 г. там българите мохамедани

⁸ *Трифонов, Ст.* Цит. статия, с. 216; *Михайлов, Ст.* Цит. съч., с. 89, 98, 170-193, 209-210; *Велчева, Н.* Родопчанката. Щрихи от етносоциалния и етнопсихологическия ѝ портрет. С., 1994, с. 146-150; *Стоянов, В.* Цит. съч., с. 96; *Бюксенищюц, Ул.* Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944-1989. С., 2000, с. 79-81, 97; *Неделчева, Т.* Цит. съч., с. 181; *Сахатчиев, Ж.* Цит. съч., с. 303-311; Камен Боляров (Кратък животописен очерк от дъщеря му Венета К. Болярова).- Родопи, година XXVI, 1991, кн. 3, с. 23-26. За драматичната съдба на дружба „Родина” и трагичната участ на нейните ръководни дейци по-подробно вж. *Груев, М.* Цит. съч., с. 43-52, 231; *Бъчварова, Й.* Свързани ли са родинци с органите на българската власт. – Родопи, 2007, бр. 3-4 (22-23), с. 67-69; *Маринов, Ал.* Памет за едно възрожденско дело (70 години от основаването на дружба “Родина”). – Родопи, 2007, бр. 3-4 (22-23), с. 85.

⁹ Родопа, година XXVI, януари 1947, кн. 1, с. 4.

¹⁰ Окръжен партиен архив-Смолян, ф.1, оп.4, а.е. 19, л. 138. (Цит. по *Михайлов, Ст.* Посоч. съч., с. 178-180, 278).

„изчезват“ и се превръщат в „турци“ и „македонци“ поради осъществяваната тогава политика от българската държава за македонизиране на местното население. В резултат от предприетите административно-принудителни мерки и действия, например, в Якоруда вместо „изчезналите“ българи мюсюлмани се появяват 3 332 македонци, от тях македонци, писали се българи християни – 1 010 и 1805 македонци, писали се турци, а те всъщност са българи мюсюлмани. В Разложко също е разрешено на българите мюсюлмани, освен като „македонци“, да се декларират и като „турци“. Тези данни впечатляват и поради факта, че населението на Якоруда се състои от българи мюсюлмани и българи християни. Изповядващите източно православие живеят само в Якоруда, докато в осемте села на Якорудската община преобладават българите мюсюлмани. В тази община от времето на османското владичество до 1989 г. **не е имало и няма турци** (к. С.Т.). Те се появяват след 1989 г. в резултат от дейността на Движението за права и свободи (ДПС) за турцизиране на българите мюсюлмани, които вече се самоидентифицират като турци. Освен това в Якоруда и в околните села през първата половина на 40-те години на ХХ век не е имало структури на дружба „Родина“ и не е оказван натиск върху българомохамеданското население за неговото побългаряване от българската държава¹¹. Този нов псевдотерминологичен „етноpluralизъм“ при преброяването на българите мюсюлмани през 1946 г. и при осъществявания от ДПС антибългарски процес на тяхното турцизиране в края на ХХ и в началото на ХХІ век нанася още по-дълбока психологическа травма в тяхното ерозирано още в предходните исторически времена етническо съзнание и усложнява в максимална степен и без това деликатния въпрос за тяхната самоидентификация¹².

В началото на 50-те години на ХХ век, когато в Народна република България се установява и функционира политическият и икономическият модел на сталинизма, партийно-държавната политика спрямо българите мюсюлмани се променя. Българската официална власт през 1953 г. им налага в новите лични паспорти да се записват като „българомохамедани“, респективно „българи“. От позициите на войнстващия атеизъм започва настъпление срещу тяхната религиозна идентичност. От края на 1956 г. се осъществяват конкретни мерки за народностното осъзнаване на българите с мохамеданско вероизповедание. Партийно-държавното ръководство

¹¹ *Груев, М.* Цит. съч., с. 58-59, 121-122; *Ангелов, В.* Хроника на едно национално предателство. Опитите за насилствено денационализиране на Пиринска Македония (1944-1949 г.). С., 2004, с. 202; *Минчева, Ел.* „Случаят Якоруда“ – между самоидентификация и държавна политика. – Българска етнология, 2005, бр. 2, с. 70-71, 73, 76; *Сахатчиев, Ж.* Цит. съч., с. 306, 311, 314, 316; ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1015, л.45-46, 48-49, 112-118; а.е. 1040, л. 101-102.

¹² *Груев, М.* Цит. съч., с. 59. По-подробно за македонизирането на българското и българомохамеданското население в Пиринския край вж. *Ангелов, В.* Хроника на едно национално предателство ..., С., 2004.

подчертава необходимостта от спазване на принципа на доброволността в продължаващия процес на приобщаване на българо-мюсюлманското население към българския народ чрез „модернизиране” на неговото облекло и въвеждане на социалистическата празнична система, чрез забрана на мюсюлманските празници. След 1959 г. под влиянието на приемливата и полезната за българите мюсюлмани правителствена икономическа, социална и образователна политика в Родопския регион започва доброволно възстановяване на техните български имена. Смяната на имената обхваща предимно местния партийно-държавен апарат, съставен от членове на БКП, ръководни кадри и активисти на масовите обществено-политически организации. Те следва да бъдат пример за българското народностно и национално осъзнаване на останалите българи мюсюлмани. В повечето случаи българските имена се приемат доброволно с вътрешно убеждение и без насилие. До 1961 г. към 10 000 българи мюсюлмани имат български имена¹³.

През 60-те и 70-те години на XX век продължава осъществяването на научно обоснована политика на българската държава за създаване на необходимите обективни икономически, социални и образователно-културни предпоставки, условия и фактори за реализиране на по-нататъшен качествено нов и цивилизован процес на приобщаване на българите мюсюлмани към българската етнонационална общност. През този период и особено през 70-те години в районите с компактно българомюсюлманско население са построени над 30 съвременни предприятия на машиностроенето, електротехническата и химическата промишленост и 40 нови малки производствени предприятия и цехове в по-големите села. Изразходвани са над 43 милиона лева капитални вложения за електрифициране, кинифициране, водоснабдяване и благоустрояване на населените места, за пътно строителство и междуселищните комуникации. Извършва се модернизация на материално-техническата база на селското стопанство, туризма и търговската мрежа, на здравеопазването, услугите, просветата, културата, изкуството. Позитивните явления в различните сфери на материалното и духовното битие на българите мюсюлмани внасят неизбежни постепенни промени в индивидуалното им мислене, бавни рефлексии в тяхното колективно-групово етносъзнание и елементи на относителна устойчивост на българско етносъзнание във все още разколебаното им етносоциално поведение. Несъмнено подобряването на социално-икономическото положение и качеството на живота на българите мюсюлмани оказва въздействие върху етническото им поведение за

¹³ *Трифонов, Ст.* Цит. статия, с. 217; *Михайлов, Ст.* Цит. съч., с. 89-90, 98; *Стоянов, Д.* Заплахата. Великодържавният национализъм и разузнаването на Турция против България. С., 1997, с. 106; *Груев, М.* Цит. съч., с. 164, 167-189, 236-237; *Монов, Цв.* Икономически и социални изменения в Родопския край (1944-1977). – В: Родопски сборник. Т. 5, С., 1983, 14-24; *от същия автор.* Родопският край – обновен и преуспяващ. С., 1985.

сближаване с българите християни. Младите българи мюсюлмани започват да променят традиционните стереотипи на своя начин на живот и на отношението си към българската държавност. Тази нова социокултурна реалност се забелязва, макар и в по-малка степен, при младите български мюсюлманки. Българите мюсюлмани са изведени от предишната им локално-групова изостаналост, затвореност и изолираност. Със сравнително висок материален и образователен стандарт, те стават активни и пълноправни граждани на модернизиращото се българско общество. С такава многоаспектна и приоритетна регионална политика ръководните партийни и държавни органи се надяват на по-безболезнено осъществяване на своята дейност сред българите мюсюлмани за смяна на техните турско-арабски имена с български. В тази политика има добри намерения за по-нататъшно избистряне, възраждане и утвърждаване на българско етнонационално съзнание у българите мюсюлмани чрез възприемане на българската именна система¹⁴.

Тази политика обаче не е съобразена с конкретни и специфични етнорелигиозни, етнопсихологически и социално-консервативни реалности, т.е. с непреодолени религиозни предразсъдъци, традиционни отживелици и негативни мисловни нагласи. Партията – държава не се съобразява и с друга обективна даденост, която е унаследена от миналото и се предопределя от тогавашното настояще в контекста на постоянното явно или скрито въздействие на външнополитическата пропаганда на турската държава върху българите мюсюлмани, особено в Родопския регион. Ръководните органи, структури и дейци на БКП като главен властващ и управляващ субект отново надценяват както собственото си умение да прилагат реалистичен и цивилизован подход към цялото българомюсюлманско население, така и неговата готовност да бъде приобщено към българската нация, да приеме нейната ценностна система. Наистина, тенденцията на неговото приобщаване към доминиращия български народ напред във времето би могла да бъде по-силна и определяща, отколкото обратния процес, защото корените му са български, то говори български език, а в неговия стил на живот има смесица от християнски и мюсюлмански културни етнокомпоненти. В същото време, най-важните субективни фактори в БКП не се съобразяват с реалното обстоятелство, че българомюсюлманската общност е сложна смесица от по-малък брой българофили и много повече туркофили поради принадлежността им към

¹⁴ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а. е. 1015, л. 26-27, 47, 52-53; Архив на МВР. НОХД № 250/1972, II съд – 275, Т. I, л. 123, 140; II съд-508, Т. III, л. 207; *Монов, Цв.* Цит. статия, с. 23-38; *от същия автор.* Родопският край – обновен и ..., с. 87-233; *Трифонов, Ст.* Цит. статия, с. 219; *Бюксентюци, Ул.* Цит. съч., с. 87; *Минков, Из.* Някой етноложки концепции..., с. 70-71; *Велчева, Н.* Цит. съч., с. 182; *Неделчева, Т.* Цит. съч., с. 181-182; *Маркова, Л.* Болгары-мусульмане (помаки). – В: Этнические меньшинства в современной Европе. М., 1997, с. 131; *Кюркчиева, И.* Цит. съч., с. 52-56, 66-67, 276; *Сахатчиев, Ж.* Цит. съч., с. 443-446, 454-458, 467, 469-473, 469-473, 477, 518-520, 536-537, 546, 554-555.

ислямската религия. Освен това пак ръководни дейци на същата партия-държава в предходни години формират не българско, а турско или македонско етносъзнание у българите мюсюлмани¹⁵.

Към средата на 60-те години на XX век висшите партийно-държавни фактори в България отново не се съобразяват с преживените от българите мюсюлмани различни етносъстояния и етнопревъплъщения и осъществяват тяхното поредно преименуване в Пиринския край. В тяхната дейност липсва съгласуваност и последователност. През март 1964 г. е осъществена акция за смяна на турско-арабските имена с български в гр. Гоце Делчев и в околните села, въпреки нежеланието на комунистите българи мюсюлмани и категорично несъгласие на българомюсюлманското население в селата Рибново, Корница и Брезница да си сменят имената. Поради упоритата съпротива на това население, доведено до състояние на етнорелигиозна мобилизация и етнолокална екзалтация от местните ходжи и фанатизирани туркофили, партийните органи използват в започналата акция за преименуване униформени милиционери, войници и доброволни отрядници. В с. Рибново става сблъсък между озлобените българи мюсюлмани и служители на въоръжените органи на властта. Отнето е оръжието на милиционер и войник, които са малтретирани с побой от разгневени българи мюсюлмани. С подстрекателства на ходжите (в с. Рибново те са близо 40 – един официален, а другите неофициални) е нанесен жесток побой и на българи мюсюлмани, членуващи в БКП. Всички учители българи християни и техните семейства са изгонени от селото. На сградата на джамията е поставено турско знаме. Органите на МВР запазват самообладание и не употребяват оръжие. По нареждане на прокуратурата са задържани 30 души, организатори на съпротивата срещу държавните органи и обществено-политическите структури и най-активните участници в тази съпротива. От тях 12 души са осъдени за различни срокове на затвор и 5 души са изпратени в трудово-възпитателно общежитие на остров Белене. Останалите са освободени. Главните организатори на антидържавните действия ходжата Мехмед Атипов е осъден на 12 години затвор, а другият ходжа Мехмедали Атипов е осъден на 7 години затвор. По случай 20 години от установяване на властта на Отечествения фронт на 9 септември 1944 г. са помилвани и пуснати от затвора¹⁶.

Опасността от разрастването на конфликта между българите мюсюлмани и въоръжените органи на авторитарната комунистическа власт,

¹⁵ *Велчева, Н.* Цит. съч., с. 104-106, 132-133, 188-190, 197; *Неделчева, Т.* Цит. съч., с. 176-177; *Карахасан-Чънар, Иб.* Цит. съч., с. 138-144; *Сахатчиев, Ж.* Цит. съч., с. 620, 635-636, 638-639.

¹⁶ Архив на МВР, II съд 508, Т. III, л. 207; *Трифонов, Ст.* Цит. статия, с. 217-219; *Солаков, Ан.* Председателят на КДС разказва... С., 1993, с. 25-28; *Ангелов, Н.* На тихия фронт из Неврокопско. Благоевград, 2002, с. 87, 107, 122; *Минчева, Ел.* Цит. статия, с. 83; *Ялъмов, Иб.* Цит. съч., с. 338-339; *Бюнсентюц, Ул.* Цит. съч., с. 85-86, 98-100; *Сахатчиев, Ж.* Цит. съч., с. 318-329.

подкрепяни от доброволни отряди и българи християни, принуждават Тодор Живков като първи секретар на ЦК на БКП да нареди на ръководните партийни и държавни органи да прекратят акцията за преименуване, да се внесе спокойствие, да се въведе обществен ред и да се постигне национална сигурност в Пиринския край¹⁷.

Напрегната етнополитическа, етнорелигиозна и етносоциална обстановка в Благоевградски окръг през пролетта на 1964 г. забавя преименуването на българите мюсюлмани 7-8 години. На 17 юли 1970 г. е прието решение на секретариата на ЦК на БКП за осъществяване на организационни мерки и политически действия за пресичане на засилващите се протурски настроения сред българомюсюлманското население. Нелегалната намеса на чуждите външнополитически фактори засилва процеса на турчеене сред българите мюсюлмани. На партийните органи по низходящата йерархична вертикала е дадено указание промяната на турско-арабските имена с български да става с идеологически, политически и социокултурни средства, по убеждение и без насилие¹⁸.

Като контрамярка на продължаващия реален процес на отчужденост на преобладаващата част от българите мюсюлмани от българската еднонационална държава в началото на 70-те години на ХХ век е възобновена акцията на национално осъзнаване на българомохамеданското население и за неговото приобщаване към българската нация. Тази акция се превръща във внушителна партийно-държавна кампания, която вече има правно основание в новата Конституция на Народна република България и нова теоретическа обосновка в понятието „единна социалистическа българска нация“. Тази идея за монолитна българска нация става практическа политика на БКП през 1971-1973 г., наподобявайки тезата на Леонид Брежнев за „единен съветски народ“. Тя се обосновава с ползването и на френския опит. Във Франция по времето на Шарл де Гол до 1970 г. семействата са задължени да избират имената на своите деца по списък, предложен от вътрешното министерство. В България на родителите също започват да предлагат задължителни списъци с типично българска именна система, в която липсват турско-арабските имена. По тези списъци се регистрират почти всички новородени деца. Те са използвани от българските административни власти и при последвалите масови преименувания¹⁹.

Най-масовото преименуване на българите мюсюлмани се извършва в началото на 70-те години на ХХ век. През периода 1971-1973 г.

¹⁷ *Трифонов, Ст.* Цит. статия, с. 219; *Стоянов, В.* Цит. съч., с. 136-137; *Михайлов, Ст.* Цит. съч., с. 90; *Ялъмов, Иб.* Цит. съч., с. 339-340.

¹⁸ Архив на МВР, НОХД № 84/1973, II съд 508, Т. I, л. 20, 188-189, 219, 228, 231, 241; Т. III, л. 6-7, 43, 51, 57, 60, 71-72, 105-106, 209-210; *Трифонов, Ст.* Цит. статия, с. 219-220; *Стоянов, В.* Цит. съч., с. 135-136, 144; *Неделчева, Т.* Цит. съч., с. 182; *Ялъмов, Иб.* Цит. съч., с. 381-382.

¹⁹ *Стоянов, В.* Цит. съч., с. 142-143.

предишният десетилетен процес на тяхното приобщаване към преобладаващата част от българския народ, от която те се отличават само по религиозния признак и произтичащите от него културно-битови особености, достига своята кулминация. До 1974 г. около 200 000 българи мюсюлмани получават нови български имена. Това преименуване придобива почти тотален характер. То дава трайни резултати само в онези села, градове и райони, където българите мюсюлмани осъзнават своя български етнически корен. Не всички българи мюсюлмани и не навсякъде те са съгласни да бъдат сменени техните имена. По-голямата част от тях, предимно по-възрастните хора, нямат желание да се откажат от турско-арабските си имена. При такава сложна обективна ситуация и още по-сложно тревожно-драматично състояние на българите мюсюлмани, които с побългарени имена не са напълно „свои“ за българите християни и стават по-„чужди“ за турците мюсюлмани, партийно-държавните органи упражняват административен натиск, а въоръжените структури на властта прилагат насилие поради публично изразяваното демонстративно несъгласие да се сменят имената и оказваната съпротива от фанатизирани българи мюсюлмани-туркофили. Тъкмо такива туркофилски настроени българи мюсюлмани, пропагандирани от верски фанатизъм с враждебно отношение към българската държава и нейната етнонационална политика, подбуждат големи българомюсюлмански групи към открита физическа разправа с представители на властта, партийните органи и обществените организации. Такава група от 150 българи мохамедани, много от които носят у себе си хладно оръжие – ножове, брадва напада на 17 май 1972 г. в землището на махала Бунцева към село Конарско, Якорудски район, българите Ангел Роснев – секретар на Градския комитет на БКП в Якоруда, Георги Цинцев – секретар на Градския комитет на ОФ в Якоруда, и Филип Зайков – служител на МВР в същия град. Георги Цинцев е убит по много жесток начин, а другите двама едва успяват да се спасят с бягство в гората. Извършителите на убийството са братята Абдия и Реджеп Чолакови и Сабрия Бунцев, двама от които по-късно са съдени и осъдени на смърт чрез разстрел. През януари-март 1973 г. още по-упорита, продължителна и ожесточена въоръжена и други форми на съпротива на властите оказват българите мюсюлмани в селата Корница, Брезница, Лъжница и други села на Благоевградски окръг. Съпротива е оказана и в българомюсюлмански села в Смолянско, Пазарджишко, Старозагорско, при която са дадени 8 човешки жертви както сред българите мюсюлмани, така и сред представителите на партийно-държавните органи. Активните участници от българите мюсюлмани в съпротивителните действия са арестувани, съдени и вкарани в затвор и в концлагера „Белене“. Въпреки крупномасщабния характер на тази кампания за преименуване на българомохамеданското население, през 1978 г. все още 6718 българи мюсюлмани в големите градове София, Пловдив, Кърджали, Благоевград и др. не са променили

своите турско-арабски имена с български. Техните имена са побългарени по време на „възродителния процес“ през 1984-1985 г.²⁰

Организираното противопоставяне на българите мюсюлмани на силовите органи на властта, провокативно-предизвикателните действия на туркофилските елементи сред българомохамеданското население срещу служители на МВР и последвалите трудно предотвратими стълкновения, за жалост, неизбежно завършват с човешки жертви. Убити са милиционери (един от тях е българин мюсюлманин) и цивилни граждани от българите мюсюлмани. Внимателният прочит и прецизният анализ на документалната информация в Архива на Министерството на вътрешните работи показват, че включените в акцията по преименуването милиционери използват оръжие, само когато са принудени да сторят това действие в положение на самоотбрана. У тях липсва вътрешно мотивирано желание да репресират, а още по-малко да убиват българи мюсюлмани, които са техни сънародници. Освен това служителите на МВР са длъжни да изпълняват безусловно директивните указания на ръководните партийни органи: преименуването да става без насилие.

²⁰ Архив на МВР, Дело № 176/1972, Т. I, л.1-6; Т. I, л. 8-13, 200-206; НОХД № 250/1972, II съд, л. 1-29, 73-97; Дело 84/1973, № 508, Т. III, л. 1-173, 195, 219, 250, 323-324; **Трифонов, Ст.** Цит. статия, с. 220; **Саръев, Б.** Гласът на викация в пустинята. С., 1996, с. 57; **Солаков, Ан.** Цит. съч., с. 28; **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 141-145; **Ялъмов, Иб.** Цит. съч., с. 381-383; **Ангелов, Н.** Цит. съч., с. 87-, 107-122; **Сахатчиев, Ж.** Цит. съч., с. 318-325; **Калинова, Ев.** Насилието в политиката на българската държава към българските турци 30-те – 80-те години на XX век. – История, 2004, с. 58; **Дюлгеров, П.** Разпнати души. Моята истина за възродителния процес сред българите мохамедани. С., 2000, с. 87-112.

* Хюсеин Мемшиоглу е роден през 1937 г. в с. Каялоба, Кърджалийски окръг. Може да се предполага, че е българин мюсюлманин, защото с публикуване на първата си научна монография „Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма (1919-1944)“ в София през 1977 г. е известен сред българските историци с името Юсеин Мемшиев. Завършва висше историческо образование в Софийския университет. Кандидатска дисертация защитава в Академията за обществени науки към ЦК на БКП. От 1971 г. професионално се реализира като преподавател по история на БКП в Центъра по идеологически дисциплини към ВМЕИ „В. И. Ленин“ – София. Той се хабилитира като доцент с научна монография, посветена на участието на българските турци в изграждането на социализма. В нея има твърде суперлативни оценки за политиката на българската социалистическа държава по отношение на българските турци, включително и за българите мюсюлмани. През 1984 г. публикува книгата „Задружно в социалистическото строителство на Родината. Приобщаването на българските турци към изграждането на социализма.“ Несъгласен с политиката на българското правителство за преименуване на турците в България през 1988 г. поисква и получава политическо убежище в Република Турция. От тогава е преподавател в историческия отдел на университета „Хаджеттепе“ в Анкара. С турското име Хюсеин Мемшиоглу като доцент д-р в споменатия анкарски университет отпечатва книга за историческото минало на помаците в България. Тя е с малък обем – 47 страници текст и още 23 страници факсимилета на документи и фотографии със съмнителна стойност. За да придаде наукоподобен вид на тази книга-фалшификат, авторът я издава с научен апарат, т.е. тя е брошура с научен апарат.

Тези събития с печален край са тревожно-трагични, макар и в различна степен, както за българомюсюлмански, така и за български семейства. Те са представени в турската историография обаче, твърде тенденциозно, едностранчиво, манипулативно и провокативно-злонамерено срещу България. В книгата на доц. д-р Хюсеин Мемешоглу* „Страници от историческото минало на помаците”, издадена в Анкара през 1991 г. на български език и разпространявана в България сред българомюсюлманското население, включително и сред студенти българи мюсюлмани, събитията в България през 1972-1973 г. във връзка с преименуването на българите мюсюлмани в Смолянски, Пазарджишки и Благоевградски окръзи са описани с покъртително-зловещ текст. Целта на автора на тази малка книжка – абсолютен фалшификат е да нанесе голяма вреда на бившата му родина България. Неговата цел напълно съответства на целите на турската държава и на външнополитическата ѝ пропаганда спрямо българите мюсюлмани в България: да предизвика у тях трайна омраза към България и към българите християни, да превърне така наречените от него помаци в родопски турци. Той постига тази цел, като съобщава на читателите неверни и фантастично преувеличени данни за избитите от българи мюсюлмани през март 1972 г. – в Доспат са убити 278 души, в Боротин – 315 души, в Триград – 194 души. Поради тези „зверства” и „убийства” хиляди помаци са принудени да се укриват в гористите райони на Родопите. Тъй като тяхното преследване от милицията и войската не дава резултат, ръководителите на Държавна сигурност „нареждат” в тези местности да се хвърли отровен газ, с който допълнително са „избити” хиляди помаци. Тези нагли лъжи и цинични клевети спрямо българската държава и нейните въоръжени органи са допълва от доц. д-р Хюсеин Мемешоглу с още по-страшни и ужасяващи картини: в околностите на Юндолския балкан са открити много трупове на мъже и жени от помашкото население, от които 1850 трупа с вързани различни тежести са хвърлени във водата на язовир край Доспат. В много помашки села са „разрушени” къщите на всички българи мюсюлмани, които са против кампанията за тяхното насилствено побългаряване, „хиляди” семейства на българомохамедани са заселени принудително в други краища на страната, други стотици помаци са изпратени в затвори и лагери. Зад тези произволно съчинени от Х. Мемешоглу чудовищно-умопомрачаващи „факти” за извършени „масови убийства” от българските власти по отношение на помаците в България, при това върху основата само на турски „източници”, явно прозира внушението към българите мюсюлмани, че тяхната майка родина е Република Турция. Убеден в „турския произход на помаците” в България, Х. Мемешоглу отправя призив към тях и занапред да опазват „своята турска национална принадлежност”. Не случайно в предговора на тази книга турският професор д-р Джемил Къванч изказва благодарност на доц. д-р Х. Мемешоглу, който „доказва, че помаците са чисти турци”. Той, както и авторът на книгата, не само се

надават, но са убедени, че дълбоко в душата си помаците в България „съхраняват и поддържат чувството на своята принадлежност към турския народ и мюсюлманската религия, за да го предадат на следващите поколения”²¹.

Деветнадесет години преди появата на претенциозната миниатюрна „монография” на доц. д-р Х. Мемшиоглу сред българите мюсюлмани в различни региони на България се разпространява на български език малка, но много зловеща антибългарска пропагандна брошура. Тя е издадена в Истанбул през 1972 г. от „Асоциация за култура и солидарност с родопските турци” с подзаглавие „Същност на последните кланета в Родопите”. В нея също има изобилие на фалшифицирана информация, т.е. дезинформация във връзка с преименуването на българите мюсюлмани през март 1972 г., при което са извършени масови убийства на „десетки хиляди помаци-турци” от българските административни и военни власти в Родопския район. С тази брошура на българите мюсюлмани се внушава, че „помаците-турци са чистокръвен турски елемент” и винаги са били верни и предани на турската държава и нация²².

Едва ли е странно това преплитане, допълване и съгласуване на наука, политика, идеология, пропаганда и религия в Република Турция и тяхното еднопосочно въздействие върху българите мюсюлмани с единствената цел да бъдат моделирани отвън като родопски турци, откъсвани от българската етнонационална общност и от България, присъединявани към българските турци и приобщавани към Турция.

В края на XX век и в началото на XXI век, по-конкретно след 1989 г. и понастоящем, българите мюсюлмани са подложени на още по-безцеремонно и брутално етнополитическо и етнорелигиозно моделиране отвън и отвътре. Движението за права и свободи (ДПС) като антиконституционна, но легитимирана като парламентарно представена партия, извършва пагубен за българската държавност процес на турцизиране на българите мюсюлмани чрез системата и практиката на етнокрацията²³. Почти тоталното овластяване на ДПС в местните органи на изпълнителната власт позволява на неговите лидери, функционери и активисти да упражняват политически, административен, икономически и религиозен натиск върху българомюсюлманското население. При осигурената действителна свобода на вероизповеданията, духовните дейци на исляма в България и чуждестранните ислямски мисионери полагат неимоверно големи усилия за повсеместното утвърждаване на исляма сред това население. До края на 1993 г. са издигнати 129 джамии и още 200

²¹ *Мемшиоглу, Х.* Страници от историческото минало на помаците ..., с., 2-3, 41-45, 47; фотографии (според мен, фотомонтаж), № 3, 4, 5, 6.

²² ЦДА, Ф. 117, оп. 47, а.е. 1015, л. 3, 8-21; Тракия, год. LXXXIV, бр.17, 14 септ. 2006.

²³ За същността, съдържанието, типологията, средствата и методите на етнокрацията по-подробно вж. *Тощенко, Ж. Т.* Етнокрация: история и современность (социологические очерки). М., 2003.

тогава са в строеж, докато новите православни храмове са едва 2 църкви и 3 параклиса. В резултат на етнополитическата и ислямската религиозна мобилизация чрез ДПС много българи мюсюлмани се самоопределят като етнически турци, поради принадлежността си към исляма. Ако се идентифицират като българи тези наши братя и сестри по кръв и език са подложени на агресивен натиск от етнократичната авторитарна власт на ДПС да се отказват от българските си имена, да се записват като турци при преброяване на населението, децата им да изучават турски език в българските училища или да бъдат изпращани в ислямски духовни училища у нас и в чужбина²⁴.

Целта на осъществяваната от началото на 90-те години на ХХ век практическа политика на ДПС и от външни религиозни и други емисари, съветници и консултанти (не липсват и вътрешни консултанти етнически българи), е да се постигне мултиетническо обособяване на българите мюсюлмани от българската етнонационална общност на религиозна основа. Тъкмо с такава цел в селища с турско население и особено в селата с българомюсюлманско население са построени джамии, в които млади българи мюсюлмани изучават Корана. Религиозните учреждения и институции стават центрове на обществения и духовно-културния живот. Те започват да изместват читалищата, училищата, семействата и светските институции в организиране на живота на българомюсюлманската общност, при определяне на социокултурните ѝ норми, особено в образованието и възпитанието. Вместо преобладаваща светска обществена среда, която гарантира свободата на личността като основа за възможността ѝ да избира формите на индивидуално поведение и на социална реализация в съответствие с европейските норми на живот, хората, изповядващи исляма в Родопите, отново в края на ХХ и в началото на ХХІ век са принудени от ДПС да се връщат и включват в неевропейски и социално чужди демодирани, задържащи общественото развитие модели на ислямски ориентираните общества. Пагубните последици от етническата политика на ДПС спрямо българите мюсюлмани намират най-драстичен израз обаче в тяхното потурчване като реално протичащ процес и масово явление. При последното преброяване на населението в Република България (2001 г.) в

²⁴ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 207, л. 8, 17, 26-27, 35-36, 38, 51; а.е. 1014, л. 149, 151, 153, 155-163; а.е. 1015, л. 6, 24, 29-30, 45-49, 55, 73; **Фотев, Г.** Цит. съч., с. 168-169; **Саръев, Б.** Цит. съч., с. 106; **Генов, Ив.** Сблъсъкът. Моята истина. С., 2007, с. 322; Демокрация, бр. 23(909), 29 ян. 1993; Дума, бр. 14(3814), 18 ян. 1993; Дума, бр. 23, 29 ян. 1993; Труд, бр. 91, (13970), 21 април 1993; Труд, бр. 81 (14266), 13 април 1994; Новинар, бр. 34 (3961), 10 февр. 2005; Нова зора, бр. 3, 24 ян. 2006; Нова зора, бр. 44, 6 ноем. 2007; Сега, бр. 258(3053), 7 ноем. 2007; България без граници, бр. 3, 2007, с. 4; Дневник, бр. 221 (1676), 13 ноемв. 2007; **Мирчев, М.** Между европейските стандарти и борбата за партийно оцеляване. – Монд дипломатик, година 4, октомври 2007, бр. 10 (36), с. 3. За антиконституционната, антидемократичната и антибългарската дейност на ДПС по-подробно вж. **Сахатчиев, Ж.** Истината за якорудските помаци. – Земя и прогрес, 1990, бр. 9, с. 45-47; **Стоянов, Д.** Цит. съч., с. 230-295.

мохамеданските села по поречието на река Места близо 28 000 българи мюсюлмани се записват като турци²⁵.

Турцизирането на българите мюсюлмани се извършва последователно с добре отработена и прилагана система на натиск от ДПС върху обикновените българи мюсюлмани като трудови слоеве и социални низини и с овластяване на представители на тяхната интелигенция с висши държавни постове и чиновнически длъжности. Този процес се осъществява вече 17 години с успех от ДПС, защото споменатата етнорелигиозна партия се възползва от дълбоко вкорененото ислямско-религиозно чувство у българите мюсюлмани. Ахмед Доган, досега безспорен лидер на ДПС, още от началото на 90-те години на XX век определя за себе си и за своята партия следната най-важна политическа мисия и стратегическа цел: със всички позволени и непозволени средства у „помаците да се изгради турско самосъзнание” и да бъдат приобщени към турската нация. Има още една причина за успешното, макар и все още не тотално турцизиране на българите мюсюлмани. Тази причина трябва да се обясни с бездействието на българските държавни власти във връзка с незаконосъобразните и антидемократичните прояви и действия на ДПС спрямо българите мюсюлмани²⁶.

Усилията на ДПС да създаде още по-внушителна партия на българските турци като членска и електорална маса и единна етномюсюлманска общност чрез привличането на българите мюсюлмани все още не дават очакваните резултати. Около 140 000 българи мюсюлмани отказват да се подчинят на натиска за турцизиране, упражняван върху тях от ДПС. Постепенно те осъзнават истината за българския си родов корен и търсят начин за интеграция в българската нация, убеждавайки се, че никой не иска от тях да се отказват от своята религия и от избраните от тях самите собствени имена. Сред младите българи мюсюлмани се забелязва тенденцията за обратното връщане към български имена с цел по-добра и сигурна интеграция в българското общество. Някои от тях дори приемат и християнска религия²⁷.

Обречени на вечно раздвоение между българския етногенезис и религиозно – ислямската принадлежност, между българската и турската държавна политика, българите мюсюлмани като наши сънародници ще търсят спасителен брод към по-добро цивилизовано бъдеще през XXI век.

²⁵ *Хрисимова, Ог.* Принципите на Рамковата концепция за защита на националните малцинства и българската действителност. – Историческо бъдеще, година X, 2006., бр. 1-2, с. 171-172, 179; *Минков, Иг.* Националните процеси в съвременния свят и българите мохамедани. – Родопи, 2006, бр. 1-2 (14-15), с. 32.

²⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 207, л. 45; а.е. 1014, л. 156-157; а.е. 1015, л. 45-46, 48-49.; а.е. 1046, л. 163-164.

²⁷ *Стоянов, Д.* Заплахата. Великодържавният, с. 294; *Благоева-Кръстева, Ев.* За имената и преименуванията на българите мюсюлмани (1912-2000). – Българска етнология, 2001, кн. 2, с. 142.

Росица Ангелова

**ЧАСТНО ПИСМО – УНИВЕРСАЛНА КАРТИНА НА
СЕВЕРОИЗТОЧНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ
ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК**

Rositsa Angelova

**A PRIVATE LETTER – A UNIVERSAL PICTURE OF THE
NORTHEASTERN BULGARIAN LANDS DURING THE 60'S OF THE
19TH CENTURY**

Abstract

The narrative presents a private letter from Petko R. Slaveykov to Nikola Mihaylovski as a proof that private letters from the Bulgarian Renaissance period depict the intransience of that time and that they are genuine works of art.

In his short letter, Slaveykov describes the social and political situation in one of the largest Bulgarian towns during the Bulgarian Renaissance – Shumen and Eski Djumaya (Targovishte), characterizes figures such as Todor Burmov, Matyou Rachev, the protestant missionaries Dr. Albert Long and Wesley Prettyman. The article emphasizes on Slaveykov's social and pedagogical activities in Eski Djumaya.

The letter is a symbol of the new time, it reveals a new horizon before the Bulgarian national conscience and with broad views untypical for their time, it poses the perspectives of national self-perception – cultural and religious emancipation.

Личните писма от епохата на Българското възраждане са примамлив обект за самостоятелно изследване и еднакво изкушават с възможностите да бъдат анализирани от различни по интереси специалисти. Кое ги прави толкова примамливи? На първо място, писмата като текстове за лично общуване, в които се съсредоточават и отразяват процеси, типични за възрожденската култура, се реализират в динамиката на личните и обществените връзки. Включвайки се в литературния живот на XIX век, те като личен писмен жест, пазят “общата памет” (Юрий М. Лотман) на адресанта и адресата. Отново през XIX век те са израз на ренесансовия интерес към светските форми на живот и обществени връзки. Не на последно място, писмото е една от формите на личностна себеизява през Възраждането. Тази себеизява създава ново самочувствие и съзнание за присъствие¹.

¹ *Дамянова, Р.* Писмата в културата на Българското възраждане. Шумен, 1995, с. 4.

Ярък израз на казаното е епистоларното наследство на Петко Р. Славейков, автентичен документ и характеристика на една епоха. Славейковите писма отразяват универсализма на времето, в тях се засягат въпроси на литературата и образованието, историята и географията, религията и др. Понякога в тях откриваме портрети на негови съвременници, обществено-политически дейци. Със своята жива, критична, пълна с неочаквани езикови съчетания реч, те са истински художествени произведения.

За доказателство ще използваме *частно писмо*² на Петко Р. Славейков, адресирано до Никола Михайловски³ в Търново, носещо дата 14 февруари 1863 г. Написано е в гр. Ески Джумая (Търговище)⁴. Макар и частно, то е универсална картина на ставащото в Шумен, Търново и Търговище през 60-те години на XIX век.

В началото на 60-те години на XIX в. П. Р. Славейков отново остава без работа. Не го искат за учител никъде в България, а още по-малко в Цариград, като участник в черковната борба на страната на “младите”. Макар популярността му да не намалява, а името му да не слиза от устата на народа, работа за него не се намира. Ето защо за кратко той се озовава в малкото и изостанало тогава градче Ески Джумая (дн. Търговище).

Първоначално учителства в старото черковно училище⁵. Веднага щом пристига, свиква градските първенци, за да си осигури тяхната подкрепа за “добре наредено училище”. Привлича образовани младежи и работилия преди него като учител Спиридон Грамадов, и съставя “програма, която да удовлетворява

нуждите на града”. Преподава аритметика, естествена история, български и турски език, необходим по онова време за търговията. Материалът за преподаване той превежда от гръцки. Учениците му си водят бележки, от които учат. Годишната му плата е 12 000 гроша.

² За удобство и яснота сме приложили текста на писмото в края на наратива. Цитирано е по **Петко Р. Славейков**. Съчинения. Т. VIII. Писма. Под редакцията на Соня Баева. С., 1982 г., с. 50-51.

³ Никола Михайловски (1818-1892). Роден в Елена, брат на Иларион Макариополски, баща на Стоян Михайловски. Теоретик на търновската правописна школа. Участник в църковно-националните борби. Има заслуги за развитието на учебното дело и преводната литература през третата четвърт на XIX век. Съставя и издава учебници. Учител на П. Славейков в Елена.

⁴ **Славейков, Петко Р.** Съчинения. Т. VII, с. 50-51.

⁵ **Баева, С.** Петко Славейков. Живот и творчество 1827-1870. С., 1968, с. 123.

По това време в града се строи класното училище “Свети Седмочисленици” във Вароша (днес там се помещава Историческият музей в град Търговище). Според Рачо Славейков, баща му наглеждал постройката, направил разпределението в нея и по негово предложение тя била наименована „Свети Седмочисленици”⁶. Славейкова е и идеята за елипсовидна плоча над входа с надпис: “Въздигнато с честолобивото иждивение на ескиджумайските граждани и посветено в памет на Свети седмочисленици, български просветители”. Новата училищна сграда, построена в европейски стил, е считана за най-забележителното здание в Ески Джумая и е сред шедьоврите на архитектурата у нас през Възраждането⁷. На 27 юли 1863 г. училището е осветено. Славейков произнася вдъхновена реч, а учениците му пеят съчинена от него за случая песен. Задоволството на гражданите от работата на новия учител е изразено с ласкав отзив във в. “България” от 18 март 1863 г., където четем: “Училищата ни под управлението на главния учител П. Р. Славейков добре успяват и всинца сме крайно задоволени от него”.

Пак според сина му „животът в Ески Джумай, един преимуществено турски град, по онова време е твърде затворен и тежък. Баща ми, който беше навикнал да живее открито и да прекарва времето си с весела дружина, беше много изолиран”⁸. Това твърдение малко се разминава с думите на самия Славейков „...Градът е добър и гражданите добродушни и за чудо между българите понастоящем съгласни, но съм сам, брайно, търговци добри доста, но хора образовани няма и това ми е малко тежко... и ако беше някак повечко развит обществен живот, казал бих, че не ща нищо по-заяде, но ща да търпя и това”⁹.

Престоят на Славейков в Ески Джумая е свързан и с важно събитие в историята на българската журналистика. Тук се появява първият хумористично-сатиричен вестник “Гайда”, чието мото гласи: “Вестник за свестяване на българите”. Първият брой излиза на 15 юни 1863 г. Славейков списва тук вестника, но отпечатването става в Цариград. през търговишкия период от живота на известния възрожденец излизат 13 негови стихотворения. Основната им тема е борбата срещу гръцките фанариоти.

И макар обстановката да не задоволява Славейков, той продължава да търси учители за търговишките и шуменските училища, кани Никола

⁶Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 46.

⁷Гайда, бр. 2, 30 юни 1863.

⁸П. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев ..., с. 47.

⁹Петко Р. Славейков ..., с. 50.

Михайловски, говори за Тодор Бурмов (1834-1906)¹⁰. Същият Бурмов, който го обвинява, че е „наустничар“¹¹.

Но Славейков никога не скрива личните си слабости и недостатъчното образование. Напротив, често ги осмива и дори преувеличава. Още в онези времена мнозина не схващат неговата демократичност, онзи истински финес на душата и вкуса, онази чувствена гордост, която крие в себе си. Той не може да съперничи на доктора по философия Н. Михайловски – завършил гимназия в Атина, следвал в Историко-филологическия факултет на Московския университет, на Тодор Бурмов – следвал в Русия в Семинарията и Духовната академия, на учителите по това време в Шумен – Добри Войников, завършил френския католически лицей в Бебек, Цариград и Анастас Гранитски,¹² завършил Куручешменското и Военното училище в Цариград.

Прави опит все пак да се премести в Шумен, след нападението на къщата, в която живее от разбойници, но „мисията да се настани за учител в Шумен не сполучава“¹³. И отново доброто сърце на Славейков не позволява той да изрече лоши думи за град, който не го приема. Ето и неговата оценка за Шумен: „Шумен е град за живеяне. Учителите там имат пристойното тем уважение и училищата потребното за разноски... Там няма тези дребните търновски интриги, нито търновското презрение към учебните заведения и най-хубавото е, че няма много чорбаджи...“¹⁴.

Шуменските училища са в центъра на Славейковия интерес. Според него те са две частни взаимни, с главни учители Добри Войников и А. Гранитски, двама предуготвителни и един, който да е над всички – именно неговото място е вакантно. Времето, в което пише писмото, съвпада с убийството на шуменския учител Анастас Блюдаров, колега и приятел на Д. Войников (1833-1878) и Никола Бацаров. Именно неговото място иска да заеме Спиридон (неустановена фамилия), който според Славейков „йоще повече хвали този град (Шумен – бел. моя)“¹⁵. Шуменци в своето желание да „възвисят училището си до съща гимназия“ отправят предложение на Т. Бурмов да дойде като управител на гимназията. „Аз им похуртувах за Бурмова нещо и за вас друго... Славейков не скрива своето отношение към

¹⁰ Тодор Бурмов (1834-1906) – роден в Драгановци, Габровско. Учи в Русия, където завършва семинария и Духовна академия в Киев с научна степен „магистър“. Първият български министър-председател на Княжество България (1879).

¹¹ Тези обвинения към Славейков отправят и Балабанов, Генович, Бобчев. – В: **Баева, С.** Петко Славейков ..., с. 26.

¹² Анастас Поппетров Гранитски (1825-1879)- роден в Котел в семейство на свещеник. Учи в родния си град и в Сливен. Продължава образованието си в Куручешменското и Военномедицинското училище в Цариград. Учител в Шумен в периода 1859-1863 г.

¹³ **П. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев** ..., с. 39.

¹⁴ **Славейков, П. Р.**..., с. 50.

¹⁵ Пак там.

Т. Бурмов и за полемиката, която се води от двамата, и която трае до края на живота им. Не скрива и своята симпатия към Н. Михайловски – учителя и човека, който запознава Славейков с класиците на руската литература.

Косвено изразява оценката си за Търново и търновци – „няма тези дребни търновски интриги, нито търновското презрение към учебните заведения. Шумен не е по-долен от Търново за живеяние, а по-горе е от Сливен. За ревността към просвещението и откъде уважението към учителите¹⁶.”

Тук Славейков допуска някои неточности. В началото на 60-те години на XIX в. в Шумен има три взаимни училища (Велико взаимно, Мало взаимно и Девическо взаимно), класно мъжко и класно девическо¹⁷. Мъжкото и девическото взаимни училища в Горната махала имат еднаква програма и равен брой класове. Занятията се водят в отделни сгради, обзаведени според съвременните изисквания. Дейността на учителите се контролира от училищното настоятелство и е подчинена пряко на главния учител от класното училище. Долномахлянското взаимно училище запазва известна обособеност за продължителен период от време. Мъжкото класно училище е в своя апогей. Идването на Сава Доброплодни е свързано с редица нововъведения, които дават възможност шуменската образователна система да мери ръст с европейската – програма, изработена по образец на австрийската, завършилите трети клас в Шуменско-Преславската полугимназия се приемат направо за четвърти в Австрия, раздават се печатни свидетелства в края на учебната година с изброени изучавани предмети, успех и брой отсъствия, въведена е извънкласната работа в обучението по история. Главният учител Добри Войников продължава модела и не случайно периодът на неговото учителстване е наречен от съвременниците му „златното време на Г-на Д. Войникова” за шуменските училища¹⁸. Въведено е нотно пеене, продължава традицията на тържествените годишни актове.

Петко Славейков, макар да живее в Търговище, поддържа активни връзки с протестантските мисионери Уесли Претиман и д-р Лонг. Тук се докосваме до една друга проблематика – за отношението на Петко Р. Славейков към протестантската пропаганда в българските земи през втората половина на XIX век. През 1857 г. Уесли Претиман и д-р Алберт Лонг пристигат във Варна и оттам предприемат осведомителна обиколка на североизточните български земи. За средищен град те определят Шумен и се установяват там. Бързо спечелват симпатиите на шуменската общественост, но още през 1859 г. Лонг заминава за Търново, а Уесли Претиман остава в Шумен. Явно Славейков познава добре и двамата.

¹⁶ *Петко Славейков ...*, с. 50.

¹⁷ Подробно виж: *Георгиева, Д.* Материал за учебното дело в град Шумен (1856-1877).- Известия на Народния музей Шумен, Шумен, 1972, книга V, 147-168.

¹⁸ *Право*, 30 май 1869.

Неколкократно в писмото той споменава шуменския протестантски мисионер и неговите чести и бързи „дохождания” в Търговище. Последният е добре запознат с проблемите на шуменските и търговищките училища и редовно изпраща коня си на Петко Славейков, за да го посещава в Шумен. Тези контакти наистина ще да са били чести, което добре личи от познаването на общественно-политическата и културна ситуация в двата града от двамата – Славейков и Претиман.

П. Р. Славейков познава добре и д-р Лонг¹⁹. Според Маню Стоянов, връзките на Славейков с протестантите започват от 1861 г., когато той се среща за първи път с водача на Американската методистка мисия д-р Алберт Лонг в Търново. Самият Лонг пък посочва, че запознанството им става през пролетта на 1862 г. в Трявна. Той и Елиас Ригс, автор на първата българска граматика на английски език, го посещават в дома му там, поради решението на Библейското дружество да преведе Светото писание на български език. Алберт Лонг предлага на Ел. Ригс, който е натоварен с тази задача, да покани П. Р. Славейков, поради „гения му в употребата на матерния език, сладостта, грацията и чистотата във всичко, що излизаше от неговото перо”²⁰.

Въпреки оскъдните източници, може да се твърди, че в началото на 60-те години на XIX в. между д-р Албърт Лонг и Петко Славейков се устанявява истинско приятелство, без над него да тегне сянката на различните им религиозни възгледи. Ето какво пише самият Лонг: „Тогава и двамата бяхме млади хора. Неговата сърдечна доброта, пъргавост, поетичният му темперамент и верен усет за истинското, хубавото и доброто ме привлякоха към него. Завърза се веднага приятелство между нас, което никога не се наруши, както и доверието, което имахме един към друг през

¹⁹ Д-р Алберт Лемерик Лонг (1832-1901) – американски професор – мисионер, дошъл в България като проповедник –методист в Шумен и Търново, със задача да пропагандира протестанството у нас. По време на престоя си в Търново се сближава със Славейков. През 1863 г. отива в Цариград, където по покана на Англо-американското библейско дружество взема участие в превеждането на Библията на български език заедно с д-р Ригс. Той избира и поканва Петко Славейков да вземе участие в тази толкова отговорна и трудна задача. В превода и редакцията на Библията освен тях участва и Христодул Костович. Първото издание на Библията е подготвено от д-р Ригс, д-р Лонг, П. Р. Славейков и Хр. Костович в Цариград. Работата по превода започва през 1863 г. Изданието излиза през 1870 г. д-р Лонг редактира и в. „Зорница”, на който сътрудничи Славейков. От 1872 г. става преподавател в Роберт колеж. Повече за дейността му сред българите вж. *Хаджиниколова, Е.* Алберт Лонг и българите (1857-1887). Към историята на американското протестантско мисионерство в българските земи през Възраждането. – В: *Българистиката в зората на двадесет и първи век.* С., 2000; *Илчев, И.* Роберт колеж и формирането на българската интелигенция (1863-1878). – ИПр, 1981, кн. 1, 50-62.

²⁰ *П. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев ...*, с. 71.

всичките тези години, пълни със събития..”²¹. Тази представа дава точна характеристика на взаимоотношенията между Славейков и Лонг. Тяхното приятелство е трайно и продължава и след успешното приключване на превода. ²² Според Вера Бонева в кореспонденцията между двамата обществени дейци личи еднозначно както приятелска близост, така и съвпадането на част от представите им за приоритетите в развитието на българския народ през последните предосвобожденски десетилетия²³.

Това е една от причините за добрите контакти между Славейков и протестантските мисионери. Претиман добре си дава сметка, че добрите взаимоотношения със Славейков ще го направят чест гост в училището в Търговище и с високата си образование той бързо ще спечели сърцата на даскалите там. А не трябва да се забравя и подценява фактът, че успехът на протестантските мисионери се дължи именно на културно-просветната им дейност, с която те свързват религиозните си проповеди. Освен мисионери, те са учители и книжовници, носители на висока култура и прогрес. А българският народ по това време търси именно това. Четейки книгите им, наред с прозелитично-протестантското четиво се възприема и светското, застъпено в тях. Пристигайки в Шумен, Претиман бързо напипва почвата и се приспособява към нуждите и желанията на шуменци – извършва медицински прегледи, раздава лекарства, внася и продава шевни машини, часовници, разпространява безплатни издания на библейски книги и пропагандни брошури, и най-важното - присъединява се към тях в спора им с Фенерската патриаршия.

Но протестантската пропаганда изиграва ролята на катализатор във времето на църковно-националните борби за осъзнаване на националната идентичност. А те през този период са в разгара си. Разглежданият период е най-наситен за Шумен по отношение на конфликта с американските мисионери²⁴. Бързите и адекватни контрадействия на шуменските първенци и учители довеждат до напускането на Шумен от Претиман в края на 1863 г. или в началото на 1864 г., с което се прекратява дейността на станцията на Методистката епископална църква в Шумен.

²¹ *Пак там*, с. 71.

²² Общуването на Славейков с американските мисионери в Османската империя продължава и по времето, когато двамата му синове, Иван и Рачо – учат в цариградския Робърт колеж. - *Илчев, И.* Роберт колеж и формирането на българската интелигенция (1863-1878). – ИПр, 1981, кн. 1, 50-62.

²³ *Бонева, В.* „Ако метнем поглед през океана...” Америка и американското във визиите на възрожденеца Петко Славейков. – В: Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век. С., 2004, с. 206.

²⁴ Периодът 1862-1863 г. е най-наситен за Шумен по отношение на конфликта с протестантските мисионери. Още вж.: *Бонева, В.* Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. ВТ, 2002, 194-208; *Стефанов, П.* Американските мисионери в Шумен. – В: Българо-американски културни и политически връзки ..., 39-46.

И Славейков не пропуска да спомене, че ако Н. Михайловски стане учител в Шумен, те ще бъдат пак „едно епархиоти”, защото Шумен и Търговище са в Преславска епархия. Той не забравя да попита как вървят владишките работи, защото откакто е в Търговище, нищо не е научил по този въпрос. Защото, за разлика от Шумен и други български градове в Търговище като че ли черковните дела са замрели.

Освен с американските мисионери в Шумен, Славейков поддържа кореспонденция и с шуменските първенци и на първо място с Матю Рачев²⁵. Матю Иванов Рачев (1814-14. 10. 1885) е влиятелен и заможен търговец. Той е активен читалищен деец и взема участие в театралните представления на Шуменското читалище “Архангел Михаил”²⁶. Член на Епархийския съвет на Преславска епархия²⁷. През разглеждания период по поръчение на учителя Никола Бацаров²⁸ чорбаджи Матю Рачев преглежда богослужебната литература, разпространявана от мисионерите в Шумен. Събраната информация той докладва и в специално писмо до руския дипломат Александър Олхин от 2 юли 1863 г., с когото поддържа близки отношения. Самият Матев обаче е начело на Шуменската главна община и успешно се справя и с текущите дела, свързани с ръководството на черковно-народните работи.

Между важните въпроси, засегнати в писмото на Славейков става ясно, че в Шумен вече има телеграф. Нека само припомним, че известното досега най-старо писмо, пренесено по българските земи, е от Шумен за Цариград и датира от 1845 г.²⁹ Датата 1 януари 1855 г. пък е рождена за телеграфната съобщителна техника. Именно тогава е открита линията Цариград – Одрин - Шумен³⁰. Тази информация косвено представя мястото и ролята на град Шумен през възрожденската епоха.

В Търговище гръкоманите подкупват разбойници, за да отстранят Славейков. Славейков не може да остане повече в този град и поради разногласията с училищното настоятелство³¹. Ето защо заминава със сина си Рачо за Шумен. Тук не успява да постъпи като учител и продължава за

²⁵ Матю Рачев става кмет на 21 декември 1879 г. с помощници Никола Българов и Начко Дюкмеджиев. До тогава е непостоянен член на Варненския губернский съд. Депутат в Първото ОНС (21 окт-24 ноем. 1879)

²⁶ *Шумен и Шуменско XV-XIX век*. Съставителство и редакция Д. Георгиева и М. Пенков. Шумен, 1996, с. 355

²⁷ *Бонева, В.* Българското възраждане в Шумен ..., с. 247.

²⁸ Никола Иванов Бацаров (1818-1892). Роден в Калофер, за кратко време игумен на Калоферския манастир. В периода 1849-1858 г. живее в Мачин, Добруджа. След това със съпругата си Мария се установяват в Шумен и преподават в шуменските училища. Секретар на общината в града.

²⁹ *100 години български съобщения*. Шумен, 1979, с. 3.

³⁰ *Георгиев, Й., Б. Ачков* Шумен – роден град на телеграфните съобщения. – ИНМШ, 1967, IV, с. 138.

³¹ *Минков, Цв., Петко Р. Славейков*. Живот и творчество. С., 1941, 38-39.

Варна. Остава в крайбрежния град – крепост на гърцизма, само няколко дни като учител. Връща се отново в Трявна, за да продължи изявиите си на книжовното поприще.

С краткото си писмо Славейков обрисова обществено-политическата картина в едни от големите български градове през възрожденската епоха. Писмото му е белег на новото време, разкрива пред българското национално мислене хоризонт и с нетипичната за времето си широта на погледа той прозира перспективите на националното самоосъзнаване - културно и духовно еманципиране.

Така личните писма, разкриващи динамиката на общуването през Възраждането, надхвърлят обособено личните връзки между хората, дават израз на едно ново, обединяващо национално съзнание. Българските учители, духовници, интелигенти са първите строители на народната самоопределеност; те са новите личности – хората на Българското възраждане, с ясно изразено съзнание за своята преобразуваща културно-историческа мисия.

Ески Джумая, 14 февруари 1863

Почитаемий друже,

Стойче сахатчията преди две недели, кажи, идва на Джумая и казуваше, че ви сте започели да учите в училището, като сте са ценили за три год. по 10 000 гроша на година. След него 4 дена мина г. Претиман, той пък ми каза, че не ви е още осигурено, и Ви сте са уж обещали да можете да са преместите в Шумен, не знам кое е истина, но аз трябва да Ви разправя, че като дойдох в Джумая, след две недели случи ми са да са за зная с по-влиятелните в Шумен лица и от тях научих какво са в намерение да възвисят училището си до съща гимназия и с туй намерение канят са да пишат Бурмову да дойде в Шумен за управител на гимназията. Аз им похортувах за Бурмова нещо и за вас друго и оттогаз не знаях нещо повече до вчера. — Вчера имах писмо от г-на Матя нарочно за тез работи, и той ма пита за някои работи, ище же от мене да му явя положително, ако ви сте не условени с търновци, ако ви възприемете да дойдете в Шумен и до коя цена можете к а н д и с а. Отговорих му вчера йоще какво знаях и днес разгеле ми са пада челяк да пиша и Вам да Ви явя каква-й работата и да Ви питам Ви на кой сте ум. От себе си това само ща Ви приложа, че Шумен е град за живея-не. Учителите имат пристойното тем уважение и училищата потребното за разноски. Стига само да си наумите как Сава с шарлатаниите си, и Гранитский с бербаптльците си са удържаха толкоз време и Гранит йоще и днес са държи. Шумненци до днес йоще не са имали учител като учител, а кол коз учители държат и толкоз разноски правят. Там няма тези дребните търновски интриги, нито търновското презрение към учебните заведения и най-хубавото е, че нема много чорбаджии. Шумен не е по-долен от Търново за живеяние, а по-горе е от Сливен. За ревността към просвещението и откъде уважението към учителите. Аз бих ви йоще нещо

казал за да пофаля Шумен, ако да не ми е на този час тъй серсем главата и не ми стига умът, ща приложа само това, че Спиридон, който са домогваше да застъпи мястото на убития им учител, йоще повече хвали този град. Те днес имат частни взаимни училища две и на общото двама взаимни, двама приуговорителни и Войникова и Гранитски за главни, те искат да задържат сички тези и над тях йоще одного, който да сте Ви. То вече остава Ваша работа и Ви трябва да ми са отговорите по-скоро да знам що да работя. — Ако ще Господ аз в събота сега ще ида в Шумен без друго и като видя работата как е може за по-скоро да Ви телеграфисам в неделя и Ви вече си мислете да дадете решителен отговор.

Колкото за мене тука шиндилик може да Ви са похваля и ако да беше някак повечко развит общественый живот, казал бих, че не ще нищо по-зияде, но ща търпя и това, защото, ако да не са хората по-прости като тука, те ще са пак по-хулус като по нас, а то по не струва за да-скалъка ни.

Откак съм дошел насам нищо не съм можил да науча за владишките работи как отиват, не щете ли ми забеляза нещо и за тях, ако би да ми пишете? Ако дойдете в Шумен, то ще станем пак едно епархиоти, Джумая е Преславска епархия и отстои 6 часа, но господин Претиман ходи-иде за два часа, сега той за в събота ще ми проводи негов кон да видя аз ща ли да мога да ида барем за три сахатя.

На Илия, на Павлова и на Златарски максус чок селям — а на дядя Х. Д. с колата много здраве.

Ваш П. Р. Славейков

14 февруари 1863, Джумая

Тодор Тодоров

**ВЪТРЕШНОДИНАСТИЧНИЯТ ПРОБЛЕМ В БЪЛГАРИЯ ОТ КРАЯ
НА 20-ТЕ – НАЧАЛОТО НА 30-ТЕ ГОДИНИ НА X ВЕК**

Todor Todorov

**THE INTERNAL DYNASTIC PROBLEM IN BULGARIA IN THE LATE
920s AND THE EARLY 930s**

Abstract

The paper examines the two major events in the home policy of Bulgaria in the late 920s and the early 930s – the actions of the Bulgarian princes John and Michael directed towards their ruling brother Peter. It is pointed out that John and Michael's attempts at dethroning their brother are in the first place internal dynastic problem, which was additionally catalyzed by the old contradiction among the Bulgarian aristocratic elite (the so-called parties of "the peace" and "the war"). But there is no reason to maintain that this separation deepened after the suppression of the two movements. On the contrary, coming off victorious in the dispute over the throne against his brothers and their supporting "war" party, Tsar Peter could naturally not annihilate the separation among the Bulgarian aristocracy, but certainly brought it to the condition which his grandfather Boris-Michael had left to his father Symeon.

Настоящата статия се явява естествено продължение на вече повдигнатите в друга моя разработка проблеми, засягащи ситуацията в семейството на цар Симеон¹. В долните редове вниманието ще бъде насочено последователно към двете значими събития от вътрешнополитическия живот на България от края на 20-те и началото на 30-те години на X в. – действията на българските принцове Йоан и Михаил, насочени срещу техния царстващ брат Петър.

След подробното описание на събитията от октомври 927 г. в ползрението на византийските автори попадат две събития от вътрешнополитически характер – бунтовете на Петровите братя Йоан (928 г.) и Михаил (930 г.). И ако подробното описание на събитията, довели до сключването на мира, е в известна степен оправдано, то интересът към вътрешнополитическите сътресения в България през 928 г. и 930 г. може да се определи като изолирано явление във византийската историческа

¹ *Тодоров, Т.* Един аспект от политическото наследство на цар Симеон (893-927): престолонаследieto. – В: *Историкии, т.2* (под печат).

литература до втората половина на Х в.² Последното може да се оправдае и с факта, че двете основни византийски исторически съчинения за периода (това на Симеон Логотет, респективно неговите версии, и книга VI от Продължителя на Теофан) възникват няколко десетилетия след тези събития. Следователно, освен вероятността авторите на тези съчинения да са били съвременници на вътрешните сътресения в България, не е изключено те да се черпили информация от преки участници в тях³. Но каквато и да е причината бунтовете на Петровите братя да намерят място в паметниците на византийската историческа традиция, факт е, че първите години от управлението на Симеоновия наследник минават под знака на сериозна вътрешнодинастична криза, илюстрираща една отдавна забравена, а и в известен смисъл, необичайна ситуация, която явно намеквала, че възможностите на Крумовата династия, на първо време в морален план, били на изчерпване.

1.1. Заговорът на Йоан

Във византийските исторически съчинения, непосредствено след описанието за големия студ и глад връхлетели империята през зимата на 927-928 г., вниманието отново се насочва към събитията в България: *“Срещу Петър Българина се вдигнал брат му Йоан заедно с други велможии на Симеон. След като били заловени, Йоан бил подложен на бой и затворен в тъмница, а другите били подложени на необикновени наказания. Петър известил това на император Роман и императорът изпратил монаха Йоан, който някога бил ректор, под предлог да извърши размяна на задържаните пленници, а в действителност да вземе Йоан и да го отведе в Константинопол. Това и станало. Той се качил на кораб заедно с Йоан от Месемврия и пристигнал в столицата. Не след много, когато Йоан захвърлил монашеското одяние и поискал да се ожени, императорът му дал дом, множество имоти и жена, която произхождала от собственото му родно място Армениакон – устроил бляскава сватба в дома на кесаря, при което кумували император Христофор и бившият ректор Йоан⁴.”*

² Като се изключат кратките податки в хрониките на Теофан Изповедник и патриарх Никифор относно политическата криза в България през втората четвърт на VIII в., вътрешните проблеми в България традиционно са извън полезрението на византийските автори. В техните исторически съчинения не намират място нито бунтът на 52-та боили от 865 г. срещу Борис-Михаил, нито конфликтът на последния с първородния му син Владимир през 893 г.

³ Макар и твърде хипотетична, все пак не може да се пренебрегне възможността за вероятни първоизточници както от страна на неуспелия претендент за българския трон Йоан, така и от избягалите във Византия привърженици на Михаил.

⁴ *Theophanes Continuatus. Chronographia. Rec. I. Bekkeri. Bonnae*, 1838, p. 419.10-24; *ГИБИ*, V, 157-158; *Georgius Monachus Continuatus. Chronicon. Rec. I. Bekkeri. Bonnae*, 1838, 910.18-22 – 911.1-10; *ГИБИ*, VI, с. 152; *Symeon Magister. Chronographia. Rec. I. Bekkeri. Bonnae*, 1838, p. 744.11-15; *ГИБИ*, V, с. 182; *Sreznevskij, V. I. Slavijanskij prevod chroniki Simeona Logotheta. V.R.*, London, 1971, с. 138; *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum. Rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci*, 1973, 225.1-8 – 226.9-11; *ГИБИ*, VI, с. 257.

Цитираният текст, представен без съществени различия в паметниците на византийската историческа традиция от втората половина на X в. и в същия вид възпроизведен в по-късните източници от тази група, почти до края на XX в. се явява единствен източник на информация относно заговора на Йоан. Именно тази ситуация обуславя сравнително формалния подход към събитието в научните изследвания до началото на 90-те години на XX в. В тях по-съществен елемент на историческа интерпретация се явява определянето на бунта на царския брат Йоан като илюстрация на политическото разделение сред българската аристокрация в началото на Петровото управление. За една голяма група както наши, така и чужди историци указанието, че основни организатори на заговора били т.нар. μευλοτάων τοῦ Συμεῶν, съчетано с отбелязания във връзка със събитията от 927 г. факт, че Йоан заедно с по-малкия си брат Венеамин “още се обличали в българско облекло”, е достатъчно основание събитието да се обяви за първата реакция срещу провизантийската политика на цар Петър и ичиргу боила Георги⁵. Извън тази обща тенденция остават кратките бележки на някои историци, че по-горе цитираният текст по-скоро поставя в основата на заговора личните амбиции на царския брат Йоан⁶.

Вече стана дума, в предходната моя публикация, че в края на 80-те години на XX в. в резултат на новото четене на два отдавна известни моливдовула изворовата база във връзка с царския брат Йоан и респективно неговия бунт излиза от рамките на известието от византийските източници. Имам предвид печатите с легенда Κύριε βοήθει τῷ σῷ δοῦλῳ Ἰωάννῃ βαγατοῦρ κανα ηῤτχίνω⁷. От тук нататък научното дирене, свързано с персонажа на българския принц и неуспял претендент за трона, в сравнителен план бележи значителен ръст. За няколко години се появяват проучвания⁸, които насочват пряко вниманието към проблема и разчупват дотогавашната традиция той да се разглежда единствено в рамките на обобщаващите изследвания. Резултатите не закъсняват, поне когато става дума за динамиката в изследването на проблема. Направени са опити за разширяване на неговата изворова база чрез привличането на нови

⁵ **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч.2. С., 1994(3), с. 537; **Рънсиман, Ст.** *История на Първото българско царство*. С., 1993, 147-148; *История на България*, Т.II. Първа българска държава. С., 1981, с. 371; **Бакалов, Г.** Цар Петър(927-970) и неговото време. – *История*, 1992, №2, с. 14; **Павлов, Пл.** Братята на цар Петър и техните заговори. – *История*, 1999, №4/5, с. 6.

⁶ **Fine, J.** *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, Michigan, 1983, p. 163.

⁷ **Йорданов, И.** Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, т.1. С., 1989, 390-397. Подробно вж. **Тодоров, Т.** Цит. съч.

⁸ **Георгиев, П.** Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон. – *ИПр.*, 1992, №8/9, 3-12; **Попконстантинов, К.** Епиграфски бележки за Иван, цар-Симеоновият син. – В: *Българите в Северното Причерноморие*, т. III, В. Търново, 1994, 71-80; **Павлов, Пл.** Цит. съч., 1-6.

източници. Впоследствие, както ще стане дума, някои от тях отпадат, а за други остава сериозното съмнение за категоричното им обвързване със събитията в България от края на 20-те години на X в. Следователно, проблемът около заговора на Йоан си остава един от тези, които съдържат редица предизвикателства - както от фактологическо естество, така и относно неговата интерпретация.

Какви били позициите на Йоан след смъртта на цар Симеон? Византийските автори са изключително пестеливи на сведения в тази насока. Освен че го споменават на трето място в реда на четиримата Симеонови синове, те добавят и факта, че той заедно с по-малкия си брат Венеамин “още носели българско облекло”⁹. Към това сведение се добавят и отбелязаните вече два печата на Ἰωάννη βασιλευσ κανα ηρχινω. Въпросът относно качеството на тези два паметника и малката вероятност те да свидетелстват за обявяването на Йоан за престолонаследник още след замонашването на Михаил, а оттам и поставянето му на второ място в реда на Симеоновите синове, беше сравнително подробно разгледан¹⁰. Също така беше обърнато внимание на някои особености на печатите, които предполагат по-ранното им датирание и изключването на Йоан, цар Симеоновия син, като техен притежател¹¹. Най-лесното в случая ще бъде да се доверим на тези наблюдения, тъй като не е трудно да се разбере, че с отпадането на моливдовулите автоматически отпадат и редица трудни въпроси около случая с по-младия брат на цар Петър. Но предвид сегашната ситуация около изворовата база и въпреки съмненията, не може да се отрече, че третият син цар Симеон остава най-удачната кандидатура. Всичко това ни кара да се върнем към мнението, което обяснява наличието на двата моливдовула с обявяването на Йоан за престолонаследник на Петър¹². Но и тук се натъкваме на противоречие аналогично на това, което ни даде основание да отхвърлим възможността Йоан да е бил обявен за престолонаследник още от цар Симеон. Става дума за лошото качество на булотириона, с който са отсечени моливдовулите, което показва, че той явно не е изработван в Преславската владетелска канцелария. Според предположенията на специалистите-сигилографи лошото качество на булотириона може да се обясни с факта, че той е изработен при неблагоприятни обстоятелства¹³. От малкото, което знаем за живота на третия Симеонов син, тези неблагоприятни обстоятелства не са били нито по времето, когато е носел “български дрехи” в Преславския дворец, нито в периода след напускането на България и установяването в Константинопол. Следователно, печатите са били използвани по време на събитията от 928 г.

⁹ *Theophanes Continuatus. Op. cit.*, p. 412.2-8; *Georgius Monachus Continuatus. Op. cit.*, p. 904. 1-7; *Sreznevskij, V. I. Op. cit.*, p. 136.

¹⁰ Вж. *Тодоров, Т.* Цит. съч.

¹¹ Пак там.

¹² *Йорданов, И.* Йоан багатур, с. 396.

¹³ Пак там; *Йорданов, И.* Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001, с. 71.

и илюстрират най-вече претенции към наследството на цар Петър. Тяхното наличие предполага, но не доказва с категоричност, че третият Симеонов син е бил официално удостоен с титлата *καυαρχτχηνος*. Ако все пак приемем горното допускане, то тогава излиза, че за един кратък период традиционната титла на българския престолонаследник, изживяла своята девалвация и снемане от употреба в българската рангова йерархия - факт, който се подкрепя от сигурните сведения, където титлата е регистрирана. Те не се твърде много. На първо място, седем сфрагистични паметника, свързвани с две личности – синовете на цар Симеон – Михаил (5) и Йоан (2). Датировката им в общ план се поставя през второто и третото десетилетие на X в.¹⁴ Второто и последно за сега сигурно сведение е добре познатото първо обръщение на логотетата на дрома към българските пратеници в Константинопол, намерило място в книга II на “За церемониите” от Константин Багренородни¹⁵. Пак там е запазен втори вариант на официалното приветствие към българските пратеници, чиято употреба със сигурност трябва да се постави във времето след първия вариант. В този втори вариант обаче титлите канартикинос и боил тарканос липсват¹⁶. Съпоставката на тези сведения води до следните заключения: 1. Печатите на Михаил със своята сравнително качествена изработка, съчетана с известията от писмените източници, показват изявите на един истински български канартикин (първороден син, утрешен кан и т.н.), заемал подобни позиции до към 924-925 г. Тези факти намират безапелационно потвърждение в първото приветствие от “За церемониите”, което не малка група учени датират през периода 921-924 г.¹⁷; 2. Печатите

¹⁴ Пак там; **Георгиев, П.** Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. – *Известия на Народния музей – Варна*, 26(41), 1990, 103 – 109.

¹⁵ **Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri due.** Ed. Bonn, 1829-1830, p. 681; **Mango, C., I. Ševčenko.** A New Manuscript of the *De Ceremoniis* – *Dumbarton Oaks Papers*, 14, (1960), p. 248.

¹⁶ **Ibid.**, 682-683.

¹⁷ Проблемът относно датировката на двете обръщения е доста труден. Те илюстрират сложната ситуация, в която се намирили церемониалмайсторите във византийския двор след 927 г. Тя се пораждала от преплитането на духовното и реалното родство на българския владетел с византийския василевс. Използването на формулите *πνευματικὸς ἕγγυος* (в първото обръщение) и *πνευματικὸς υἱὸς* (във второто) е предпоставка за различни тълкувания в изследванията. Без съмнение, тези две приветствия трябва да се разглеждат в тясна връзка със запазените в същото съчинение обръщения от официалната кореспонденция, които регистрират промяната в титлата на българския владетел. Според някои автори, обръщението “духовен внук” към българския владетел отразявало не толкова духовното, а реалното родство на цар Петър с император Роман I Лакапин, следователно това обръщение съответствало на титула василевс от официалния адрес, а двете приветствия на логотета на дрома би трябвало да се датират от времето на цар Петър (**Rambaud, A.** *L'empire grece au dixième siècle.* Paris, 1870, p. 340; **Рънсиман, Ст.** *Цит. съч.*, с. 225). Това предположение обаче влиза в противоречие със самия източник. В него ясно е посочено, че приветствието с обръщението “духовен син” започнало да се използва след това, което използва формата “духовен внук”. Обяснението, че в един момент Роман Лакапин отнел титлата василевс на Петър, а впоследствие му я върнал, според мен не звучи реалистично

на Йоан със своята некачествена изработка, съчетана с факта, че титлата не е дадена на син на владетеля, а на негов брат, и отсъства от официалното приветствие към българския пратеник във византийския двор, говори за девалвация на самата титла, подобно на кесарската във Византия¹⁸. Но в различие от последната, титлата канартикин не се запазила дълго след промяната на своята натовареност и явно слязла от употреба, след като нейният последен притежател (легитимен или нелегитимен), неуспелият претендент за трона на цар Петър, също слязъл от политическата сцена. Следователно, придържайки се към схващането, че печатите на “Йоан багатур и канартикин” трябва да се свържат с брата на цар Петър, те се явяват отражение на практиката от края на IX в., която постепенно започнала да се превръща в традиция, т.е. престолът да се наследява и по формулата “от брат към брат”. И именно този факт, а не толкова компромисен жест към т.нар. “партия на войната”, е обуславял поне в началото на Петровото управление Йоан да е заемал позицията на евентуален негов наследник. Тази ситуация, съчетана с безсъмненото наличие на прослойка сред българския аристократичен елит, която не приемала политиката на Симеон от последните години на неговото управление и продължението на тази политика от Петър и ичиргу боила Георги, създали благоприятната почва за организирането на заговор срещу тях.

Дворцов заговор или бунт с по-широк обхват? Преди 20 години поставянето на подобен въпрос с основание щеше да се приеме за неуместен и излишен. В светлината на по-горе цитирания фрагмент от византийските исторически съчинения, определянето на събитието категорично клони към първата възможност. Но както бе отбелязано по-горе, характерът на изследванията през последните 15 години и опитът за привличането на нови източници по проблема налага разглеждането на поставения въпрос. Става дума за четири старобългарски надписа от Равна, Мурфатлар и Преслав, които се обвързват с личността на Симеоновия син

(*Рънсман, Ст. Цит. съч.*, с. 225). Според други автори, обръщението “духовен внук” би трябвало да се постави през управлението на цар Симеон. Дж. Бъри предлага първия период от неговото управление, т.е. 893-912 г. (*Bury, J. The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogenetus. – English Historical Review*, XXII, 1907, p. 226), а Фр. Дьолгер периода между 921 -924 г. (*Дьолгер, Фр. Средновековното “семејство на владетелите и народите” и българският владетел. – Сп. БАН*, LXVI, 32, 1943, с. 208). Становището на последния се възприема и в съвременните проучвания (вж. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, p. 597).

¹⁸ За девалвацията на титлата *Caesar* (Καῖσαρ), запазена изключително за императора до края на VI в., през предназначениостта и за престолонаследника от VII в., от IX в. нататък започва да се дава и на други роднини на василевса (брата, бащи, чичовци и т.н.), от края на XI в. отстъпва второто място в ранговата йерархия на севастократора, а след въвеждането на титула деспот слиза на четвърто място – вж. *Bury, J. The Imperial Administrative system in the Ninth Century*. London, 1911, p. 36; *Guilland, R. Recherches sur les Institutions Byzantines*. Vol. 2. Amsterdam, 1967, 25-43.

Йоан¹⁹: огледално изписаният надпис-автограф **ЪНАВН** от манастира край с. Равна, Провадийско;²⁰ надписът **НВАНЪ ЦР**, връзан в една от скалните църкви на манастира при Мурфатлар;²¹ двуредовият надпис **ЪНЪ ГРЪШЪНЪ ПНСАЛЪ / ВЪ ТЪМНИЦН СЪДА**, върху каменен блок от Преслав;²² надписът **...ННА ХОШТН / ЪНЪ ВЪ / КАЛОУГЪРЪ**, връзан върху стълб в друга скална църква на манастира при Мурфатлар.²³

Комплексното разглеждане на отбелязаните надписи, съчетани със сведенията от византийските исторически съчинения, дава основание на К. Попконстантинов да ги свърже с личността на Йоан и да направи опит за попълване на политическата биография на царския брат и претендент за българския престол²⁴. В последвалите изследвания неговата идея се третира разнопосочно. Някои автори са склонни да я приемат²⁵, за други опитът за обвързването на надписите с брата на цар Петър е твърде хипотетичен и неприемлив²⁶. Не може да не се отбележи, че около “обогатяването” на изворовата база във връзка с царския син и брат Йоан има доста хипотетични елементи. Наред с аргумента, че археологическата среда и палеографските особености на надписите дават основание за обвързването им с разглеждания проблем, съществуват и не по-малко сериозни доводи против подобен подход. Например съмнението, на което обръща внимание и авторът на хипотезата²⁷, че и четирите надписа трябва да се свържат с една и съща личност. Несигурност, която се засилва от неизбежния въпрос: ако върху тези надписи е представено едно и също лице, защо върху два от тях името му е с формата **НВАНЪ**, а в другите два с формата **ЪНЪ**.

Но ако оставим временно настрана не особено трудната задача да се изтъкват възражения срещу представената хипотеза, а подходим към нея в позитивен план, нормално е да се зададе въпросът: какво променят споменатите епиграфски паметници по отношение на изворовата база? Два от надписите “потвърждават” в същия сбит вариант известието от византийските исторически съчинения за наказанията, които изтърпял Йоан след разкриването на заговора, т.е. замонашването и затварянето в тъмница. Надписът от Равна, ако се свърже с брата на цар Петър, също не би трябвало да изненадва, предвид определянето на манастирския комплекс в този район като построен и функциониращ за нуждите на българската

¹⁹ *Попконстантинов, К.* Цит. съч., 71-79.

²⁰ Пак там, с. 71, обр.1.

²¹ Пак там, 73-74, обр.2.

²² Пак там, с. 75, обр. 3.

²³ Пак там, с. 76, обр. 4.

²⁴ Пак там, 71-80.

²⁵ *Павлов, Пл.* Цит. съч., 3-4.

²⁶ *Божилков, И., В. Гюзелев.* История на България. Т. I. История на средновековна България VII-XIV в. С., 1999, с. 301 (бел. 7).

²⁷ *Попконстантинов, К.* Цит. съч., с. 75.

владетелска фамилия²⁸. С оглед на разглеждания проблем без съмнение най-голям интерес заслужава надписът **НВЯНЪ ЦР** от Мурфатлар. За разлика от другите три епиграфски паметника, ако се приеме, че става дума за брата на цар Петър, то тогава следват доста по-сериозни и ангажиращи заключения: 1. Привържениците на Йоан успели да го провъзгласят за цар; 2. Събитията от 928 г. трябва да се определят не като дворцов заговор, а организирано движение, което обхващало и периферните части на Вътрешната област, т.е. земите на дн. Северна Добруджа²⁹.

На пръв поглед изглежда, че надписът от Мурфатлар има важно надграждащо значение и разширява информацията относно интересуващите ни събития. Но, според мен, не може да се считат за проява на свръхкритичност към паметника някои бележки, които разколебават горното становище. Първо, без да подценявам наблюденията относно палеографските особености на надписа, същите тези особености не изключват възможността той да е епиграфско отражение на събитията от 970-971 г. Имам предвид византийско-руската война в Североизточна България и възможността надписът и конникът, над който е връзан, да представят едно от главните действащи лица в тази война – византийският император Йоан I Цимисхий (969-976)³⁰. Също така версията, че се е стигнало до провъзгласяване на Йоан за цар, не се подкрепя от вече неколкократно споменаваните негови печати. Както беше отбелязано по-горе, тяхното ниско качество дава сериозно основание те да се свържат със събитията от 928 г. Легендата им ясно сочи, че Йоан все още се идентифицирал с титела на българския престолонаследник и явно бързото разкриване на заговора не му дало възможност да се провъзгласи за цар. И трето, достигналото до нас описание от византийските исторически съчинения не сочи, че се е стигнало до широк размах на антиправителственото движение и то се свеждало ако не до един мъртвороден заговор, най-много до неуспешен опит за покушение срещу цар Петър³¹.

²⁸ Пак там, с. 72 и цит. л-ра.

²⁹ Вж. *Павлов, Пл.* Цит. съч., с. 3.

³⁰ К. Попконстантинов избягва този момент. В една от последните публикации по проблема (вж. *Павлов, Пл.* Цит. съч., с. 3) тази възможност се отхвърля. Без да подценявам желанието надписът да се обвърже непременно с българския принц и претендент за престола, не може да не се отбележи, че вероятността той да е отражение на събитията, разиграли се в същия регион през 970-971 г., също има своите основания. В тази връзка само ще припомня добре известния фрагмент от Йоан Скилица “βεζεῖτε ὁ τῆς αἰῶνος” (*Ioannis Scylitzae. Op. cit.*, р. 356.46.). Последното още веднъж идва да потвърди, че не може да има нищо странно, впечатлилият със своите пълководчески изяви император в този регион именно да е довел до изсичането на конника с надпис **НВЯНЪ ЦР**.

³¹ Всъщност, във връзка с конкретното описание на византийските автори би следвало да се отбележи, че известен проблем съществува относно някои различия в преводите на иначе абсолютно идентичния (във всички византийски исторически съчинения) гръцки текст: “Πέτρος δὲ τῷ Βουλγάρῳ ἐπέθετο Ἰωάννης ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ”. Най-често срещаният

Участниците в заговора. Според византийските хронисти, подкрепа за реализиране на амбициите си царският брат Йоан получил от ἐτέρων μευστάτων τοῦ Συμεῶν. Отдавна в научната литература този израз се интерпретира като указание, че основен двигател на заговора били загубилите позиции в държавното управление привърженици на Симеоновия безкомпромисен политически курс спрямо империята³². В някои от последните проучвания се добавя, че тези “Симеонови велможи” вероятно не били съгласни и с размествания, които цар Симеон предприел по отношение на престолонаследиято³³.

Предвид оскъдната изворова база, но също така и отчитайки близостта във времето на основните автори, от които черпим информация за събитието, трябва да се приеме, че горното тълкуване за сега няма алтернатива. Видно е, че добре запознатите поне в общ план със ситуацията византийски хронисти в този случай неслучайно използват израза “Симеонови велможи”, а не “Петрови”, като илюстрация за възстановеното политическо разделение сред българския аристократичен елит, и че Симеон явно не предприел или нямал достатъчно време да стори необходимото в интервала между 924-927 г., за да осигури по-спокойно управление на своя наследник.

Относно въпроса дали царският син и брат Йоан застъпвал идеите на “партията на войната”, категоричен отговор не може да се даде. Подхвърленият от византийските хронисти израз за “българските дрехи”, носени от него и по-малкия му брат Венеамин, допуска, но не доказва с категоричност, изповядването на подобни идеи от страна на неуспелия претендент за трона. Предвид някои косвени податки за неговата възраст, която не ще да е надвишавала 20 години,³⁴ би могло да се приеме, че младият принц ще да е бил лесно податлив към идеите на всяка една групировка, която му обещавала трона, за който той явно се е чувствал не по-малко достоен.

вариант на превод е: “Срещу Петър Българина се вдигнал брат му Йоан” - вж. *ГИБИ*, V, 157-158 (превод на И. Дуйчев). Същият текст, но от хрониката на Продължителя на Георги Монах, Г. Цанкова-Петкова превежда: “Против Петър българина било направено покушение от брат му Йоан...” – вж. *ГИБИ*, VI, с. 152. Без да се впускам в задочна полемика, според мен известно влияние върху този по-творчески превод оказва същият подход на старобългарския преводач на съчинението – вж. *Истрин, В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*. Текст, изследование и словарь. Т. I. Текст. Петроград, 1920, с. 564. Показателен е обаче среднобългарският превод на Симеон Логотет, който, както е известно, се сочи като една от най-качествените версии на неизвестния гръцки първообраз: “Срещу Петър, българския цар, започнал да заговорничи неговия брат Йоан” - *Sreznevskij, V. I. Op. cit.*, с. 138.

³² Вж. по-горе бел. 5.

³³ *Божилков, И., В. Гюзелев. Цит. съч.*, с. 278.

³⁴ Предвид обстоятелството, че на този етап най-сигурни изглеждат сведенията относно реда на Симеоновите синове, дадени от византийските автори (вж. *Тодоров, Т.* Цит. съч.), т.е. Йоан е по-малък брат на Петър, и че последният към 927 г. най-вероятно е бил около 20-25 г., по-малкият му брат не би трябвало да надвишава 20 години.

Съдбата на Йоан след разкриването на заговора. Тя също е едно от сериозните предизвикателства пред всеки изследовател, интерпретиращ оскъдните известия в тази насока.

Информацията на византийските исторически съчинения и в този случай се явява единственият сигурен източник. Според тяхното описание, след като заговорът бил разкрит, неговият водач бил бит, затворен в тъмница, а вероятно и замонашен. Неговите привърженици били също подложени на “необикновени наказания”. Дотук няма нищо странно: претендентът за трона и тези, които го подкрепяли, споделили, в един от меките варианти, съдбата на неуспелите заговорници. Финалната част обаче на достигналото до нас описание буди значително по-голям интерес. Става дума за намесата на империята във вътрешните дела на Българското царство, което довело до извеждането на Йоан от България и установяването му в имперската столица. Тук император Роман I Лакапин удовлетворил неговото желание да захвърли монашеското расо, уредил му изгоден брак, вероятно с негова сродница, като един от кумовете на сватбената церемония бил император Христофор – тъстът на цар Петър³⁵. Поднесени по този начин, сведенията за съдбата на царския брат повдигат няколко съществени въпроса.

Първо, защо толкова лесно неуспелият претендент за трона успял да напусне България? Толкова ли критично и безконтролно било положението в България, че един византийски монах, облечен с прерогативите на официален имперски пратеник, успял да организира бягството на царския брат? С основание в последните проучвания по въпроса се обръща внимание на факта, че тази съдба на Йоан е била одобрена от Преславския дворец като една от ефикасните мерки за отстраняването на царския брат от политическата сцена³⁶. Нещо повече. Съдбата на третия Симеонов син е доста сходна с тази на неуспелите да овладеят властта сръбски принцове, които обикновено до началото на третото десетилетие на X в. били изпращани в България. Не е изключено това формално сходство с българския случай от 928 г. да не е случайно и да свидетелства за наличието на специална клауза в сключения една година по-рано българо-византийски мирен договор, която предвиждала екстрадирането на особено опасни и за двете страни личности³⁷.

Второ, свалянето на монашеското расо от страна на царския брат и връщането му в светския живот обикновено се третира в научните изследвания като указание, че въпреки риска да обтегне отношенията си с Преслав, Роман Лакапин не устоял на изкушението да има под ръка

³⁵ Вж. тук, бел. 4.

³⁶ *Павлов, Пл.* Цит. съч., с. 3.

³⁷ *Георгиев, П.* Българо-сръбският договор от средата на IX в. – В: *България, българите и техните съседи през вековете*. Изследвания и материали от Научната конференция в памет на доц. д-р Христо Коларов. В. Търново, 2001, с. 99.

представител на българския владетелски дом, който можел да се използва при благоприятен момент³⁸. От теоретична гледна точка тази интерпретация не може да се отхвърли, но на практика фактът, че по-нататък византийският василевс не прибегнал до подобен ход (въпреки че след малко повече от година имал изключителната възможност да го направи и постави България в изключително сложна ситуация³⁹) ясно сочи, че приобщаването на царския брат към византийската аристокрация, подобно на случая с неговото екстрадиране, явно е станало със съгласието на цар Петър. Така първият негов семеен опонент завинаги слязъл от политическата сцена⁴⁰.

1.2. Бунтът на Михаил

“Обаче и монахът Михаил, брат на Петър, обзет от стремеж да завземе властта в България, повдигнал от своя страна бунт в една българска крепост. Към него се присъединили отцепилите се от Петровата власт скити. След като Михаил починал, те нахлули в ромейските земи, преминали от Македония през Стримон в Елада и Никопол и там всичко опустошили⁴¹.”

Това описание, дошло посредством автора на книга VI от Продължителя на Теофан и с някои различия възпроизведено от Йоан

³⁸ Златарски, В. *Цит. съч.*, с. 537.

³⁹ Т.е. по време на бунта на Михаил, да се създаде второ огнище на антиправителствено движение.

⁴⁰ Преди малко повече от 10 години в научно обръщение се появиха три моливдовула, върху чиято лицева страна е представен зле запазен кръстообразен инвокативен монограм, а на опаката три редов надпис, от който се разчитат думите βασιλεὺς Βουλγαρων. В резултат на хипотетичното разчитане на името, вписано в монограма като “Йоан”, и предложената в цялост легенда “Йоан багатур и василевс на българите”, тези печати за един период от време в някои изследвания се свързват с брата на цар Петър и са илюстрация на неугасналите му надежди и след 928 г. да седне на българския трон – вж. **Йорданов, И.** *Печатите на преславските владетели (893-971)*. С., 1993, 19-20; **Павлов, Пл.** *Цит. съч.*, с. 3. Тази историческа интерпретация с основание е подложена на критика – вж. **Попконстантинов, К.** *Цит. съч.*, с. 74; **Божилков, И., В. Гюзелев.** *Цит. съч.*, с. 301 (бел. 6). Така днес, споменатите три моливдовула с по-голяма вероятност се свързват с лице от обкръжението на легитимния български владетел, след 927 г., а не с претендента за трона Йоан – вж. **Йорданов, И.** *Средновековни български печати с титлата багатур*. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, т. 3. Шумен, 1997, 358-359; *Корпус*, 74-75. Пак във връзка със съдбата на Йоан след 928 г. е изказана и хипотезата за идентичността на царския брат със Св. Йоан Рилски – вж. **Цанев, Ц.** Някои предположения относно Свети Иван Рилски, цар Петър и тяхното време. – В: *Преславска книжовна школа*, т. 4, Шумен, 1999, 44-57. Тази „хипотеза”, която самият неин автор определя като „практически недоказуема”, според мен, предвид наличната изворова база, граничи по-скоро с фантазията и на този етап по-удачно е подобна възможност (принц Йоан = Св. Йоан Рилски) да се отхвърли.

⁴¹ *Theophanes Continuatus. Op. cit.*, p. 420.1-7; **ГИБИ**, V, с. 138.

Скилица⁴², е единственото сведение за втория вътрешнополитически трус в началото на управлението на цар Петър, който се поставя през 930 г.⁴³

Когато става дума за конкретните причини, довели до бунта на Михаил, независимо че не са упоменати директно, не е трудно да се отгатнат. Те са понятни и се коренят във факта, че за един явно не малък период от време Михаил е бил в подстъпите на трона на своя баща. И пак в тази връзка, не може да не се отбележи, че до голяма степен събитията от 930 г. са предпоставени от самия Симеон. Последният, след решението си да отстрани първородния си син от властта, се ограничил само с неговото замонашване и така поставил един от “подводните камъни” на своя наследник⁴⁴.

Относно причините в общ план в повечето изследвания, за разлика от случая със заговора на Йоан, определянето на бунта на Михаил като поредната ескалация на конфликта сред българския аристократичен елит по отношение на политиката спрямо Византия е значително по-предпазливо⁴⁵. Това е напълно оправдано, на първо място от самото описание на събитието. В него липсват “директните” указания за “български дрехи”, “Симеонови велможи” и пр., все пак не са малко и авторите, които са склонни да разглеждат и бунта на по-големия брат на цар Петър в светлината на политическото разделение сред българското общество⁴⁶. Аргументите в тази насока са предимно логически, както и тези, които допускат, че именно конфликтът между цар Симеон и неговия първороден син, довел до лишаването на последния от престолонаследие, се основавал на различия по отношение на политиката спрямо Византия⁴⁷. В тази насока могат да се правят различни предположения и догадки, но това едва ли би променило ситуацията. Така че най-удачното в случая е вниманието да се концентрира към по-реалните проблеми, които се пораждат от достигнатата до нас информация.

Същността на движението. Дори и един бегъл поглед на цитирания по-горе текст от византийските исторически съчинения показва и първата съществена разлика от заговора на Йоан. А именно, че става дума не за дворецов заговор, а за открити военни действия срещу правителството, които довели до овладяването на определена територия и поне една крепост. Поради тази причина повечето изследователи определят

⁴² *Ioannis Scylitzae. Op. cit.*, p. 226.11-19; *ГИБИ*, VI, с. 257.

⁴³ Сведението е представено веднага след заговора на Йоан и годината 930 е приета поради факта, че следващите събития, намерили място в изложението на византийския автор, се датират през 931 г. - вж. *Златарски, В. Цит. съч.*, с. 840.

⁴⁴ Относно проблемите, свързани с позициите на Михаил по времето на Симеоновото управление, и въпросът около загадъчните причини за неговото лишаване от власт вж. *Тодоров, Т.* Цит. съч.

⁴⁵ *Златарски, В. Цит. съч.*, 538-539; *История на България*, 2, с. 371.

⁴⁶ *Коледаров, П.* Цар Петър I. – *Военно-исторически сборник*, 1979, №4, с. 199; *Бакалов, Г.* Цар Петър (927-970) и неговото време. – *История*, 1992, №2, с. 14.

⁴⁷ Вж. *Тодоров, Т.* Цит. съч.

действията на Михаил и неговите привърженици като далеч по-сериозна заплаха за управляващите в Преслав⁴⁸. Не може да се отрече, че тази оценка, която се базира на достигналото до нас описание, трудно може да се оспори. Но остава загадка, защо ако бунтът на Михаил имал далеч по-сериозен размах в сравнение с бунта на Йоан, не намерил място в другия основен блок от византийските исторически съчинения за периода – хрониките от “семејството” на Логотет, т.е. в най-близкото до времето на събитието съставено съчинение. Може да се предположи, че в оригиналния текст на Логотет то е присъствало, но е отпаднало при комплектоването на по-късните версии на недостигналата до нас хроника. Все пак в една от тези версии описанието на бунта на Михаил присъства в абсолютно същия вид, както в Продължителя на Теофан⁴⁹.

Локализацията на бунта. Едно от по-съществените различия между двата източника, даващи информация за бунта на монаха Михаил, е локализацията на неговия център. Според Продължителя на Теофан, след смъртта на Михаил, неговите привърженици нахлули в територията на империята, като преминали от “Макетида през Стримон и Елада и Никопол”⁵⁰. Така представеният маршрут на движение е неясен във връзка с неговия начален топоним Μακέτιδος. Изхождайки от тълкуването, че в дадения случай авторът е имал предвид земите на стара Македония, В. Златарски локализира бунта в Струмската област⁵¹. В една голяма част от по-късните изследвания, с някои съмнения или допълнителни корекции, тази локализация в нейния по-общ вариант се приема, а именно, че става дума за Югозападните български земи⁵². Другият източник по въпроса, писалият след малко повече от столетие Йоан Скилица, като цяло пресъздава текста от книга VI на Продължителя на Теофан, но точно във връзка с топонимията коригира Μακέτιδος с Μακεδονίας⁵³. Ако се приеме тази корекция, излиза, че след смъртта на Михаил, неговите привърженици са нахлули в територията на империята през тема Македония (дн. Източна Тракия) и след това, преминавайки през темите Стримон и Елада, са достигнали до Никопол. Така представеният маршрут не изглежда нереален, но променя един съществен елемент от информацията – бунтът на Михаил е избухнал или в българските територии на Тракия, или във Вътрешната област на царството, вероятно в близост до столицата Преслав.

⁴⁸ Златарски, В. Цит. съч., с. 537; Павлов, Пл. Цит. съч., с. 5; Божилков, И., В. Гюзелев. Цит. съч., с. 278.

⁴⁹ Става дума за Ватиканския препис на Продължителя на Георги Монах (вж. Златарски, В. Цит. съч., с. 837, бел. 1) и близкия до него старобългарски превод – вж. Истрин, В. М. Цит. съч., 564-565.

⁵⁰ *Theophanes Continuatus*. *Op. cit.*, p. 420.6-7.

⁵¹ Златарски, В. Цит. съч., с. 538, 837-840.

⁵² Мутафчиев, П. *История на българския народ (681-1323)*. С., 1986., с. 201; *История на България*, 2, с. 371; Fine, J. *Op. cit.*, p. 162; Павлов, Пл. Цит. съч., с. 5.

⁵³ *Ioannis Scylitzae*. *Op. cit.*, p. 226.16.

Това становище също има своите поддръжници⁵⁴. На кой от двата източника да се даде предимство: на Теофановия продължител или на Йоан Скилица? От обективна гледна точка е ясно, че в общ план първият би следвало да се разглежда като по-достоверен заради времето на неговото възникване. Но тук въпросът се свежда до това, дали в неговия първообраз е фигурирал архаичният термин “Макетида” и дали не става дума за погрешно възпроизвеждане в по-късните преписи на далеч по-ясния политоним “Македония”. Естествено, съмненията в тази насока се засилват от “корекцията” на по-късния Йоан Скилица, за който не може да се изключи вероятността да е ползвал препис от книга VI на Продължителя на Теофан, принадлежащ на друга, неизвестна днес ръкописна традиция, и да не е коригирал, а да е възпроизвел точно терминологията на своя първоизточник. Без да пренебрегвам основателността на подобно допускане, според мен то не е достатъчен аргумент да се даде предимство на Йоан Скилица. Без съмнение, ако се следва неговата терминология, в сравнителен план картината изглежда по-логична: маршрутът тема Македония – Стримон – Елада – Никопол показва едно нормално придвижване по права линия в посока югозапад. В противовес, маршрутът на Продължителя на Теофан има по-странна посока предвид факта, че бунтовниците би следвало да търсят възможно най-краткия път за напускане на Българското царство. От неговото описание излиза, че първоначално Михаиловите привърженици са следвали североизточна посока (от “Макетида” към Стримон), а след това са поели обратен курс на югозапад – към темите Елада и Никопол. Но, според мен, именно това предимство от логическа гледна точка на Скилица засилва вероятността за коригиране на първоизточника, а не използване на автентичната терминология. В цялото свое историческо съчинение Йоан Скилица нито веднъж не използва термина Макетида или нещо подобно, независимо че земите на “стара Македония” заемат солидно място в неговото изложение. От това следва, че терминът “Макетис” или “Макетида” не е бил познат на автора и той, уповавайки се на логиката и близостта в изписването, е приел, че става дума не за архаична Македония, а за тема Македония, откъдето идва и противоречието между двата източника относно локализацията на бунта на Михаил. В полза на по-голямата достоверност в това отношение на Теофановия продължител, освен вече изтъкнатата от В. Златарски почти пълна близост с използвания от Константин Багренородни *Μακετα* или *Μακετια*⁵⁵, не може да не се отбележи още един момент. Отдавна в научната литература е констатирано предпочитанието към класическата древност на почти всички хронисти от “авторския колектив” на летописния

⁵⁴ *Коледаров, П.* Цит. съч., с. 199; *Димитров, Хр.* *История на Македония.* С., 2004, с. 60.

⁵⁵ *Златарски, В.* Цит. съч., с. 838, бел. 1.

свод “Продължителят на Теофан”⁵⁶. Пасажът за бунта на Михаил е една от красноречивите илюстрации в тази насока. Нещо повече, именно тук авторът е направил поредната демонстрация на своите познания и афинитет към класическата древност: освен разгледания случай с “Макетида”, трябва да се добави етнонимът “скити” и, разбира се, пояснението за името Никопол⁵⁷. Следователно, проблемът, свързан с локализацията на бунта, би следвало да се разреши в полза на по-ранния източник. Естествено, прецизността в тази насока е изключително трудна и насочването към Струмската област и крепостта Струмица⁵⁸ си остава една хипотеза, но е факт, че второто движение с цел свалянето на цар Петър явно избухва в Югозападната периферия на царството.

Привържениците на Михаил и тяхната съдба. Според Продължителя на Теофан, главна подкрепа в своето начинание бившият престолонаследник намерил в “отцепилите се от Петровата власт скити”⁵⁹. Този момент се превръща в повод за различни тълкувания по отношение на Михаиловите привърженици. Според най-широко застъпеното становище, в дадения случай зад “скитите” на византийския автор би трябвало да се видят част от Куберовите българи⁶⁰. Напоследък бе направен опит да се докаже, че зад същите тези “скити” стояли преселените след 924 г. в България сърби⁶¹. И двете тези се основат на разглежданото на етнонима “скити”, като желание на автора да предаде специфичен етнически оттенък на Михаиловите привърженици в отличие от останалите българи. Но дали на практика е така? Първата индикация на колебание най-напред идва отново от втория източник за събитието – Йоан Скилица. Той отново не възприема терминологията на своя първоизточник и я коригира – вместо “скити” Скилица говори за “българи”⁶². И на второ място, съмнението за целенасочено използване на етнонима “скити” от Продължителя на Теофан се засилва от вече отбелязаната особеност на цялото описание на бунта на Михаил. В него, както стана дума, авторът демонстрира предпочитанието си към класическата древност. Следователно, съобразявайки се с тази особеност, колкото основателно отхвърлихме корекцията на Скилица по отношение на “Макетида”, също толкова основателно би трябвало да приемем втората замяна на историка от XI в. за напълно правилна. Така че, обективно погледнато, трудно може да се настоява зад архаизма “скити” да се виждат непременно Куберови българи и още по-малко сърби. Това

⁵⁶ *Jenkins, R. J. H.* The Classical Background of the Scriptorum Post Theophanem. – *Dumbarton Oaks Papers*, 1954, 8, 13-30.

⁵⁷ *Theophanes Continuatus. Op. cit.*, p. 420. 8-10.

⁵⁸ *Златарски, В.* Цит. съч., с. 838-839.

⁵⁹ *Theophanes Continuatus. Op. cit.*, p. 420.4.

⁶⁰ *Златарски, В.* Цит. съч., с. 838-839; *Павлов, Пл.* Цит. съч., с. 5.

⁶¹ *Иванова, О. В.* Восстание в 930 г. в Болгарии и болгаро-византийские отношения. – В: *Славяне и их соседи.* Москва, 1989, 34-44.

⁶² *Ioannis Scylitzae. Op. cit.*, p. 226.13.

становище намира известно потвърждение и в някои източници, за които с голяма доза вероятност се предполага, че са свързани с по-нататъшната съдба на участниците в бунта. Става дума за хрисовул на император Роман II (959-963) в полза на манастира Клову, в който манастирът получавал 40 парици в компенсация за завзети негови земи от “Склави Българи” и един акт на константинополския патриарх Николай II Хризоверг от 989 г., в който се отбелязва, че близкият до Клову манастир Гомату претърпял доста щети от настаналите се в съседство българи⁶³. Преди десетина години Ив. Божилов с основание потърси връзка между горните сведения и финалната част от описанието на Йоан Скилица. Според последното, след смъртта на Михаил, неговите привърженици навлезли в земите на империята, завладели Никопол и “по-късно се покорили на ромеите”⁶⁴. Ако приемем тезата на Ив. Божилов, че горните две известия отразяват съдбата на Михаиловите привърженици и показват, че скоро след настаняването им в Епир част от тях или всички се придвижили към Халкидическия полуостров, вероятно със съгласието на имперската администрация⁶⁵, то още веднъж се потвърждава, че зад етнонима “скити” на Теофановия продължител се крият единствено българи, без да се отхвърля, че в това число влизали и т.нар Куберови българи (последното изхожда от логиката, а не от изрично указание в източниците).

1.3. Някои наблюдения върху двата опита за сваляне на цар Петър

По-горе бяха представени основните известни моменти от двете събития, които характеризират трудното начало от управлението на Симеоновия наследник в светлината на наличните изворови данни и досегашната им интерпретация върху страниците на научните изследвания. В тази връзка е наложително да се открият някои общи наблюдения:

1. Двата опита за сваляне на цар Петър са неоспоримо доказателство за криза във върховната власт, но със задължителното уточнение, че параметрите на тази криза в края на 20-те и началото на 30-те години имали вътрешнодинастичен характер - проблем, породен, на първо място, от новото осмисляне на българския наследствен закон, свързан с действията на Борис-Михаил, продължени от Симеон. Така в началото на X в., в най-същественния елемент за нормалното функциониране на владетелската институция – престолонаследие – си дават среща утвърдената династична традиция на българите и някои елементи от византийската практика (за теория във Византия в това отношение едва ли може да се говори) от този период. Действията и на двамата братя са тясно свързани с тези промени: Михаил станал тяхна жертва, а Йоан се опирал именно на тях в надеждите си да измести своя брат от трона. Така цар Петър бил поставен в доста

⁶³ *Божилков, И.* *Българите във Византийската империя.* С., 1995., 16-17.

⁶⁴ *Ioannis Scylitzae. Op. cit.,* p. 226.18-19.

⁶⁵ *Божилков, И.* *Цит. съч.,* 16-17.

сложна ситуация. Той едновременно трябвало да отстоява започнатото от своите дядо и баща, тъй като неговата легитимност се основавала върху техните нововъведения, но и да търси начини за преодоляване на неизбежните негативни последици от асоциирането към върховната власт на повече лица от владетелското семейство. Най-съществен резултат в това отношение е девалвацията и отпадането на титула канартикин.

2. Действията на братята на цар Петър в контекста на политическото разделение сред българския аристократичен елит, основано на политиката спрямо Византия. Отдавна в научните изследвания се изтъква, че и двата опита за сваляне на цар Петър са пряко отражение на този проблем. Независимо че преки доказателства за подобно твърдение липсват, не е основателно да се пренебрегва този аспект, отново със задължителната уговорка, че измеренията на този конфликт в конкретния случай не трябва да се преувеличават. Точно сведенията за бунтовете на Петровите братя потвърждават последното. Дори и да е съществувал такъв конфликт в края на 20-те години на X в., той не добил застрашителните измерения от 865 г. Плановите на българската аристокрация, застъпваща радикален подход в отношенията с Византия, не излизали от рамките на управляващата династия. И в двата случая след елиминирането на фигурата от владетелския дом продължението на конфликта с правителството губел своя смисъл. Така още веднъж се потвърждава тезата, че опитите на Йоан и Михаил да свалят своя брат, са, на първо място, вътрешнодинастичен проблем, който допълнителното бил катализиран от старото противоречие сред българския аристократичен елит. Според мен, не е основателно да се твърди, че след потушаването на двете движения се задълбочило това разделение. Напротив, излизайки победител в спора за трона с подкрепяните от “партията на войната” свои братя, цар Петър естествено не ликвидирал разделениято сред българската аристокрация, но със сигурност го доближил до положението, което Борис-Михаил оставил на Симеон.

3. Основните източници за двата опита за сваляне на цар Петър от власт сочат тяхната хронологическа близост. От теоретична гледна точка този факт би трябвало да се отрази в негативен план и на външнополитическите възможности на царството. Но пак същите източници свидетелстват, че действията на Йоан и Михаил са предшествани от един от най-големите дипломатически и политически успехи на Българското царство – мира с Византия от 927 г., т.е. в една сравнително спокойна външнополитическа обстановка. Това, без съмнение, оказало съществено влияние сериозните вътрешнополитически трусове от края на 20-те години на X в. да не окажат солидно отражение върху външнополитическите позиции на България. Така позитивните страни от външнополитическото наследство на цар Симеон дали възможност на неговия син и приемник да се справи успешно с едно от най-сериозните предизвикателства, но в негативен план, от същото това политическо наследство.

Стефан Минков

**НЯКОИ АСПЕКТИ НА ГРЪЦКАТА ПОЛИТИКА СПРЯМО
БЪЛГАРИЯ СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
(КРАЯ НА 1918 – 1920 Г.)**

Stefan Minkov

**CERTAIN ASPECTS OF THE GREEK POLICY TOWARDS BULGARIA
AFTER WWI (LATE 1918-1920)**

Abstract

Immediately after WWI, the Greece's government headed by E. Venizelos initiated the ambitious program for territorial acquisitions. As regards Bulgaria, maintenance of the negative country's image, its further destabilization and, possibly, realization of a military intervention were aimed. In pursuit of that goal there was active propaganda among the Greeks in Bulgaria and the allies of the Entente; unjustified claims for payment in kind were put in, etc. It went so far that there was intervention in the country's political life by an attempt at manipulation of the Parliamentary elections. The Greek military and civil representatives were especially active in western Thrace, which was a priority in Venizelos's program. After the creation of the so-called Entente Thrace governed by French military representatives, the Greek propaganda in the region and in the capitals of the allied countries became very active leading to its final annexation to Greece after the conference in San Remo in April 1920.

Намесата на Гърция в Първата световна война е следствие от насилствен антагонизъм между двата враждуващи лагера вътре в страната – на крал Константин и премиера Елефтериос Венизелос, който дава своето отражение дълго време след края на военните действия¹. Вътрешнополитическите противоречия обаче не се отразяват върху единството на политическата класа по отношение на териториалните аспирации и определянето на гръцката сфера на интерес. Гърция не закъснява да постави претенциите си пред държавниците и обществеността в Западна Европа. Тя развива енергична пропаганда, улеснена от традиционно силните филелинистки настроения в Париж, Лондон, дори и във Вашингтон. Такива се наблюдават и сред съглашенските военни представители на солунския фронт, които са активно „обгрижвани” от гръците в годините на войната и след нея.

¹ *Mitrakos, Al.* France in Greece during World War I. A Study in the politics of Power. Columbia University Press, 1982, p. 1.

Териториалната програма на Гърция е формулирана в меморандума от 30 декември 1918 г., непосредствено преди откриването на Парижката мирна конференция. Степенуването на гръцките териториални аспирации става в зависимост от силата на очакваното противодействие, като колкото по-малък шанс има определено териториално искане, толкова по-назад е то в документите до силите на Антантата и до институциите на мирната конференция². Като основни приоритети се изтъкват отнемането на територии от Османската империя и България, едно своеобразно възстановяване на „мегали идея“ в следвоенните условия. Претенциите към Западна Тракия обаче са поставени преди тези за малоазиатските територии³. Гръцкото правителство издига по тактически съображения лозунга за автономията на Тракия, стремейки се по този начин да настрои турското население срещу българската власт.

След края на военните действия правителството на Венизелос предприема редица ходове, целящи да увеличат възможността Гърция да реализира в най-пълна степен териториалните си аспирации. В Южна Русия е изпратена 42 000-на армия под командването на ген. Нидер, която да подпомогне едва 15 хилядния френски корпус. Впоследствие тези войски са прехвърлени в Смирна, но едва след като преживяват ужасите на безпощадната класова война⁴.

Едновременно с това започва провеждането на антибългарска политика в Егейска Македония⁵. Тя се съпътства с „необикновено усърдие“ на гърците да внушат на населението в Драмско, Серско и Кавалско, че го очаква благоденствие в Гърция. С тази цел от Атина се изпращат големи количества продукти и материали, предназначени да подпомогнат материално местното население⁶. Паралелно с това, след края на военните действия, в Западна Тракия от Солун и Атина започват да преминават гръцки агитатори – офицери, облечени във френска или английска униформа. Те събират подписи от небългарското население с цел да ги използват срещу България⁷. Облечени в съгласенска униформа гърци обикалят и старата територия на страната, вършейки насилия и

² **Йовевска, М.** Тракия в политиката на България и Гърция (1878-1919 г.). – *ИП*, 1991, № 3, с. 49.

³ **Jovevska, M.** Thrace in the Bulgarian and Greek programmes of 1918-1919. – *Etudes Balkaniques*, N 3-4, 1992, p. 59.

⁴ **Cosmin, S.** Dossiers secrets de la Triple Entente. Grèce 1914-1922. Paris, s. a, p. 389.

⁵ По този въпрос вж. Македония. История и политическа съдба (1912-1941). Т. 2. Ст. Загора, 1996, с. 67.

⁶ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 234, л. 44 гръб.

⁷ **Трифонов, Ст.** Съдбата на българите в Тракия (1919-1925). – *ИИИ. Т. XXV. С.*, 1981, с. 196-197.

безчинства⁸. До българските власти постъпват сведения, че областта е обещана на Гърция лично от английския премиер Дейвид Ллойд-Джордж⁹.

В гръцките вестници се разразява антибългарска кампания и се формулират териториалните претенции спрямо България. През декември 1918 г. се съобщава, че Венизелос вече е успял да осигури за Гърция Додеканезките острови, Гевгели и Дойран, „а може би даже и Струмица“¹⁰. Осигурена е и територията по левия бряг на р. Места с градовете Ксанти, Порто Лагос и дори Гюмюрджина. Изброените територии са обещани на Гърция при условие, че ще изпрати в Русия три дивизии¹¹. Тези заявления на гръцкия премиер са в духа на неговата прагматична политика и не случайно излизат в пресата. Без да съществуват доказателства за това, може да се направи заключението, че той преследва най-малко две цели. От една страна, действайки по формулата „искай много, за да получиш достатъчно“ Ел. Венизелос представя програмата на максималните гръцки аспирации. От тази гледна точка публикацията във вестниците не е насочена толкова към гръцката публика, колкото към политиците от Антантата. Втората цел на министър-председателя е да подготви общественото мнение за военната намеса в руските събития, която трудно би била обоснована и оправдана, извън възможността за удовлетворяване на териториалните претенции.

В Атина внимателно подбират възможните кандидатури за гръцки военен представител в София, разбирайки много добре, че неговите функции няма да се ограничат с официално делегираните правомощия. На поста е назначен полк. Мазаракис, който ще стане печално известен с активната си антибългарска политика. Френската преса лансира мнението,

⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 120, л. 7.

⁹ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 234, л. л. 51-52, 101-105. Позициите на английския премиер носят отпечатъка на дългогодишната тенденция Гърция да бъде приемана като част от сферата на интереси на Великобритания. Това предопределя нежеланието в Лондон да се съобразят с етническата картина в областта, което е повсеместна практика в следвоенния период. По време на Парижката мирна конференция според официалните статистики българското население на Западна Тракия възлиза на 140 648 души. Българите преобладават в Гюмюрджинска, Дедеагачка, Ардинска и Ахъчелебийска (Смолянска) околии. Отделно към тази цифра трябва да се прибави числото на българомохамеданите, които възлизат на около 120 000 души и населяват предимно Гюмюрджинско, Ивайловградско, Ардинско, Смолянско, Ксантийско и Девинско. Срещу това българско население в областта има 197 863 турци и 70 210 гърци. Вж.: *Камбуров, Г.* Териториалните и военните клаузи на Ньойския договор и тяхното изпълнение – *ВИС, 1969, № 5, с. 43*; *Генов, Г.* Ньойският договор и България. С., 2000, с. 42. В годините на войната също се изготвят етнолингвистични карти на Западна Тракия като например тази на Ат. Иширков от 1915 г. и картата на Дардано от 1917 г. Вж. *Попов, Ст.* Населението на Западна Тракия (според етнографските карти за балканските земи). – *Тракийски сборник, г. I, кн. 1, С., 1928, 68-71.*

¹⁰ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 355, л. л. 38, 53. Претенциите на Гърция за Струмишко се основават и на обстоятелството, че след пробива при Добро поле техни войски заемат региона. Към 9 октомври 1918 г. те се изтеглят от там, но в някои от околните села остават назначените кметове – гърци. Вж. ЦВА, ф. 24, оп. 3, а.е. 72, л. 1.

¹¹ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 355, л. 38.

че основната му цел е да защитава „угнетеното” гръцко население в България¹² и да пропагандира панелинистичната идея сред „многобройното гръцко население в градовете Варна, Бургас, Станимака и пр.”¹³. Мазаракис е наричан от гръцката преса „железният полковник”, който кара цяла България да трепери¹⁴.

Той не закъснява да направи опит да заслужи това, макар и пресилено, прозвище. На 3 януари полк. Мазаракис, придружен от един английски и един гръцки офицер, пристига в Станимака, където държи противобългарски речи. В църквата „Св. Никола” полковникът заявява пред събралото се общество, че Пловдив и Станимака ще бъдат дадени на Гърция. Минавайки около събрали се български офицери, гърците произвеждат няколко изстрела¹⁵. Полк. Мазаракис посещава видни местни гърци, в чиито домове се провеждат антибългарски събрания. Вземат се решения да се бойкотират българските власти, децата да не се изпращат в български училища, да не се посещават българските църкви. В дома на Даламис се държат речи, пее се гръцкият химн и се правят пожелания занаяпред в града да маршируват само гръцки офицери. Звучат изказвания за организирането на „вартоломеева нощ” за българите, правят се изявления от рода на това на Яни Джебар, че ще е удоволствие „да наблюдава от прозореца си водата на реката боядисана червена от българската кръв” и т. н. Полк. Мазаракис настоява местните гърци да имат още малко търпение, защото след „не повече от един месец и всички желания ще бъдат изпълнени”¹⁶. На 7 януари 1919 г. в Созопол полковникът прави изявление пред местните гърци, че градът е вече гръцки. Той подканва местното население да не се подчинява на българските власти, като заявява, че ако е необходимо ще отговаря за това¹⁷.

По повод на тези действия на Мазаракис, началник щабът на българската армия ген. Иван Луков настоява пред командващия съглашенските войски в България ген. Кретиен да се вземат необходимите мерки за прекратяването на подобни прояви, като в противен случай ще даде заповед „българските военни власти да изпълнят дълга си”¹⁸.

През април 1919 г. полк. Мазаракис заминава за Цариград, където прави опит да устрои митинг за църквата „Света София”. До българските власти достигат слухове, че това силно възмущава ген. Франше д’Еспре,

¹² През 1920 г. в България има 42 084 гърци, живеещи основно в някои черноморски градове (Варна, Несебър, Созопол и др.), Пловдив и Станимака. Вж. *Генов, Г.* Ньойският договор и България..., с. 96.

¹³ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 355, л. 43.

¹⁴ Народна отбрана, бр. 10, 3 април 1919.

¹⁵ ЦВА, ф. 25, оп. 2, а.е. 102, л. 318.

¹⁶ Пак там, л. 323.

¹⁷ ЦВА, ф. 24, оп. 3, а.е. 79, л. 73; ЦВА, ф. 25, оп. 2, а.е. 102, л. 314.

¹⁸ ЦВА, ф. 25, оп. 2, а.е. 102, л. 318.

който решава да изпрати полковника в Атина и той нямало да се завърне вече в София¹⁹.

Прогръцка пропаганда в селищата по българското Черноморие извършват и други гръцки офицери, придружени най-често от френски военни. Те анкетираат местното гръцко население и го призовават да пише декларации срещу българските власти²⁰.

Гръцките погранични власти постоянно инсценират инциденти по българо-гръцката граница, като е възможно да се цели предизвикването на конфликт и последваща окупация на България от войски на съседните държави. Документи в подкрепа на това становище липсват, но основания за подобно твърдение има: от една страна това е прекалено голямото число на инцидентите (на границите на България с Румъния и КСХС те не са толкова много), а от друга – фактът, че след края на войната Венизелос продължава активната военна политика на Гърция, която се поддържа от действията на дипломатията. Единствено по отношение на България той не предприема военни действия, като е възможно това да е единствено поради липсата на повод. Още непосредствено след Солунското примирие в България се разпространява слухът, че през страната ще преминат две гръцки дивизии, по посока към долината на р. Марица и Турция. Българските военни се опасяват от нежелателни сблъсъци на населението с гръцките войници, особено в местата, където има преселници от Егейска Македония²¹.

На 11 декември гръцки войници преминават границата в района на Пашмакли и открадват 74 овце и кози²². На 13 декември 1918 г. в с. Долно Аликъой, 25 км. югозападно от Смолян, навлиза гръцка рота и прогонва намиращите се там български войници. Същата рота овладява и други български села. Тези незаконни действия заставят НЩ на българската армия ген. Ив. Луков да се обърне с писмо от 17 януари 1919 г. до Министерството на външните работи и изповеданията, в което съобщава, че гръцки войски системно нападат границата в участъка северно от гара Бук и в околностите на Неврокоп. В писмото пише още, че гръцки войски са завладели и селата Ашаджи Аликъой, Чернак и Карово, а командирът на I-ва гръцка дивизия е изпратил в края на декември ултиматум до българския пограничен ротен командир да напусне участъка си, защото в него щели да навлязат гръцки войски. Въпреки енергичните постъпки на българските власти до ген. Кретиен с искане да се намеси и предотврати гръцките и сръбски нахлувания на българска територия, последните не престават. Това налага началник щабът да нареди на началниците на I-ва и II-ра военни

¹⁹ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 119.

²⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 39, л. 41.

²¹ ЦВА, ф. 24, оп. 3, а.е. 72, л. 188; ЦВА, ф. 25, оп. 2, а.е. 102, л. 331.

²² ЦВА, ф. 25, оп. 2, а.е. 102, л. 324.

инспекции да вземат твърди мерки за охрана на границите²³. Инцидентите по границата с Гърция продължават и през следващите месеци²⁴.

На 14 май 1919 г. около 100 гръцки войници и офицери навлизат в българска територия при с. Ляхово, обзоръжават българска военна команда и откарват в Гърция 18 цивилни лица. При инцидента има един убит и двама ранени български граждани. Ген. Луков, а по-късно и българският премиер, информират ген. Кретиен за инцидента и молят да се направят необходимите постъпки за завръщането на българските жители²⁵.

През ноември 1919 г., американският военен аташе в София, майор У. Кочет заявява на Ст. Панаретов, че гърците са изразходвали 80 000 000 драхми в опити да предизвикат безредици в България и интервенция, в която ще вземат участие и гръцки войски²⁶. Въпреки честата намеса на съглашенските военни власти, българо-гръцката граница остава зона на напрежение и многобройни инциденти. На 2 януари 1920 г. около 400 гръцки войници атакуват пограничните постове в района на Неврокоп. От с. Ловча е отвлечено голямо количество добитък, един български войник е убит, а друг – ранен²⁷.

През януари 1919 г. НЩ на Действащата армия съобщава на ген. Кретиен за продължаващите принудителни изселвания на българи от Драмско²⁸. Едновременно с това започва завръщането на гръцки бежанци, напуснали Западна Тракия през 1913 г. Всичко това среща съдействието на командващия съглашенските Източни армии ген. Франше д'Еспре²⁹. Завръщането е организирано от гръцките власти като дори някои гръцки бежанци „се завръщат насила по нареждане на солунските власти, за да променят етническия характер на областта”³⁰. Част от тях са снабдени с открити листове, заверени от френските власти³¹.

Политиката на Гърция към българите в Егейска Македония предизвиква съответна реакция сред българското население. Във Варна младежи се държат предизвикателно спрямо гърците, което принуждава щаба на ген. Кретиен да съобщи, че всички гръцки войници и офицери ще бъдат изведени от страната³².

На 9 април 1919 г. МВРИ изпраща писмо до ген. Кретиен, в което се изказва становището, че връщането на гръцките бежанци не може да се извършва, преди Парижката мирна конференция да се произнесла по

²³ Камбуров, Г. Териториалните и военните клаузи..., с. 42.

²⁴ Има случаи на отвлечени и насила закарани българи в гръцка територия. – Вж. ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 93, л. 3-7.

²⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 198, л. 2-9.

²⁶ Петков, П. Стефан Панаретов. Дневник 1917-1920 г. – ИДА, 48, 1984, с. 286.

²⁷ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 284, л. 1.

²⁸ Пак там, а.е. 234, л. 44 гръб; ЦВА, ф. 25, оп. 2, а.е. 102, л. 315.

²⁹ Трифонов, Ст. Съдбата на българите в Тракия (1919-1925). – ИИИ. Т. XXV. С., 1981, с. 197.

³⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 182, л. 21.

³¹ Пак там.

³² ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 2.

териториалните въпроси на Балканите³³. Проблемът обаче продължава да стои пред българското правителство, което е възспирано от възможността да вземе ефективни мерки. През есента на 1919 г., непосредствено преди окупацията на Западна Тракия от съгласненски войски, се засилва потокът от завръщащи се гърци, за което свидетелстват българските органи в областта³⁴.

Гърция обвинява българите, че в годините на войната са откарали в България хиляди гръцки деца с цел да бъдат „*лобългарени*“. Направената анкета установява, че децата са 120 и са останали сираци, поради което са осиновени от български семейства. Интернирани са хора единствено от области, намиращи се близо до бойните действия или по военни и продоволствени съображения³⁵. През юни – юли 1919 г. ген. Кретиен на няколко пъти изисква да му се предоставят сведения за намиращите се в България гърци и гръцки поданици³⁶. Оказва се, че повечето от тях не са интернирани, а доброволно са останали в страната, като основната част са българи по произход³⁷.

Издирването на гърци и гръцки поданици, преселили се или интернирани в България, е един от основните въпроси в българо-гръцките отношения непосредствено след войната. Поради невъзстановените дипломатически отношения и в тези случаи се използва посредничеството на съгласненските военни власти. Например, през януари 1919 г. гръцката страна прави постъпки за издирване на архирейския наместник на Гевгели Йоаким Ананиадис, който е бил интерниран в България. Това е един от случаите, които намират своя отговор. Откриват се сведения, че Й. Ананиадис успява да се завърне в Гърция, но през май 1918 г. е убит между Валандово и Струмица³⁸. През март 1920 г. гръцката военна мисия в София представя списък с 340 деца, за които има сведения, че се намират в България. За 67 от тях българското правителство признава, че са в страната³⁹. Част от издирваните гърци се завръщат в родината си, използвайки посредничеството на френските военни власти, друга част, етнически българи, остават в страната. Много от гърчините са се омъжили за българи и предпочитат да останат в България. Има и случаи на починали, най-вече от малария и туберкулоза, а голяма част от издирваните лица остават неоткрити⁴⁰.

³³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 182, л. 25.

³⁴ Пак там, л. 37.

³⁵ *Муравиев, К.* Договорът за мир в Ньой. С., 1992, с. 108.

³⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 123, л. 1-6.

³⁷ Пак там, л. 9-23.

³⁸ Пак там, а.е. 97, л. 7-35. Други подобни случаи са описани в документите на посочения фонд и опис. Вж. напр. ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 168, 169, 175, 182 и др. Не се издирват единствено изчезнали гърци, а и български поданици. Вж. ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 98-101 и др.

³⁹ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 284, л. 123-124.

⁴⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 169, л. 146.

Гръцките власти обвиняват българските войски, че при отстъплението си са взели голямо количество добитък. По мнение на френски офицери това е невъзможно, защото при бързото настъпление на съгласенски войски след пробива при Добро поле на много места българските части дори не са успели да се изтеглят, поради което претенциите на гърците са прекомерни⁴¹. Според гърците, броят на заграбения от изтеглящите се български подразделения добитък надвишава тройно – за конете, и петорно – за дребния рогат добитък, цифрите на заварените животни. Това се потвърждава от местните регистри⁴².

С писмо от 10 януари 1919 г. ген. Кретиен уведомява министър-председателя, че от 12 януари ще започнат заседанията на смесена комисия, целта на която е да се уредят окончателно всички спорове около връщането на добитъка, откаран от българските военни власти в Източна Македония. Комисията ще се състои от по един френски, английски, италиански, гръцки и български офицер⁴³. От българска страна в комисията е аташиран полк. Манолов⁴⁴, от италианска страна – полк. Джилберт де Винкелс, кап. Ламберт от британската армия, френски представител е лейтенант Амбрози, а гръцки – подофицер Фалтсис⁴⁵.

През февруари комисията решава да бъде проведена анкета на място, за да се установят фактите около гръцките претенции. Това решение обаче не е одобрено от ген. Франше д'Еспре, който настоява комисията да не излиза извън кръга на правомощията си и да се произнесе единствено по начините на връщане на добитъка⁴⁶.

Гръцкият премиер Е. Венизелос изпраща писмо до главнокомандващия Източната армия, с което реагира срещу все още незапочналото предаване на добитъка, спъващо всякаква полска работа в Източна Македония. Венизелос настоява да се дадат нужните разпореждания на ген. Кретиен, който да вземе енергични мерки за започване на предаването⁴⁷.

Междувременно, по нареждане на ген. Франше д'Еспре, започва предаването на добитък на гръцките власти. На 1 март 1919 г. френският

⁴¹ **Вачков, Д.** Проблемът за натуралните контрибуции, наложени на България след Първата световна война. – *Минало*, 2002, кн. 1, с. 56.

⁴² **Муравиев, К.** Договорът за мир в Ньой..., с. 109, 182. Според К. Муравиев при влизането на българските войски в Тракия, на изток от р. Струма, е имало 2 907 коне, 3 767 катъра, 19 187 магарета, 40 340 глави едър рогат добитък и 157 134 глави дребен рогат добитък. В гръцките искания се настоява, че броят на завлечените от българите животни е както следва: 62 097 коне и катъри и 506 981 глави дребен рогат добитък. Гърците заявяват и твърде големи претенции за задигнат добитък от българските и турските части в Източна Македония (Драмско, Серско, Кавала). Вж. ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 238, л. 189.

⁴³ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 238, л. 175.

⁴⁴ Пак там, л. 202.

⁴⁵ Пак там, л. 231.

⁴⁶ Пак там, л. 239.

⁴⁷ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 238, л. 196.

генерал изразява пред офицера за свръзка към Източната армия полк. Й. Петров недоволството си от бавните темпове, с които то се извършва. На 22 март на границата при Окчилар на гърците са предадени 705 вола, но предаването се забавя, понеже животните се транспортират от Северна България, а железопътната линия е повредена⁴⁸.

През април – юни 1919 г. се води усилена преписка между Щаба на армията, МВРИ, Главното интендантство при Министерството на войната и Щаба на съгласенските войски, касаеща предаването на последната част от хилядата вола, предназначени за Източна Тракия. На 18 юни 1919 г. ген. Ив. Луков изпраща директива, на комисията да бъдат предадени 1 000 вола, обещани по силата на споразумение между българското правителство и съгласенското командване⁴⁹. На 12, 25 април и на 23 юли 1919 г. полк. Мазаракис изпраща на ген. Кретиен списъци с отвлечения от българите добитък, в които са посочени населеното място, количеството и вида на животните⁵⁰.

С писма от 15 и 28 април ген. Кретиен информира българските власти за подробните сведения, съобщени му от гръцкото правителство, за претенциите на Гърция относно добитъка, отвлечен от българските войски при изтеглянето им от Източна Македония. На 29 юли генералът изпраща пълни списъци, в които е посочен броят на животните и рекламациите от местни власти, организации и частни лица. На 20 август 1919 г., по заповед на ген. Кретиен се създава нова комисия, която да се произнесе по въпроса за гръцките рекламации спрямо България за отвлечения през войната добитък⁵¹.

Командващият съгласенските войски в България настоява да му се съобщи дали българските власти признават предявените претенции. По този въпрос, през август 1919 г. МВРИ излиза със следното становище, изпратено до Министерството на войната за мнение: добитъкът, предаден до този момент на Гърция, е предоставен по искане на съгласенското командване и като услуга за извършване на полска работа, без българското правителство да признава, че войските са задигнали добитък след примирието. Проблемът би трябвало да се реши от създадената по случая смесена комисия, но тя вече е прекратила дейността си. МВРИ моли това на войната да съобщи дали е съгласно въпросът да бъде поставен отново на вниманието на комисията⁵².

На 8 август ЩА информира МВРИ, че много от селата, за които гръцката страна твърди, че българските войници са отвлели добитък след примирието, по онова време са били разрушени и необитаеми⁵³. На 26

⁴⁸ Пак там, л. 194-195.

⁴⁹ Пак там, л. 223.

⁵⁰ Пак там, л. 243-253.

⁵¹ Пак там, л. 228.

⁵² ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 238, л. 237.

⁵³ Пак там, л. 238.

август 1919 г. българският представител в комисията полк. Манолов изпраща рапорт до МВРИ, в който изразява становището, че по въпроса с добитъка трябва да се произнесе конференцията в Париж, като той не е от компетенциите на сформираната комисия. Полковникът заявява, че представеният от гърците списък е фалшив или посоченият в него добитък е взет не след примирието, а в годините на войната⁵⁴.

Въпросът за откараните в България в годините на войната гръцки деца и този за добитъка, отвлечен при изтеглянето на българските власти от Македония, са повдигнати във времето, когато Парижката мирна конференция обсъжда бъдещето на Западна Тракия. Делегатите на САЩ и първоначално, на Италия, защитават позицията, областта да остане в границите на България. В средата на 1919 г. балансът се променя в полза на гръцките претенции. На 29 юли е подписано споразумението Венизелос – Титони, според което Италия поема ангажменти да поддържа гръцките аспирации за Западна и Източна Тракия⁵⁵. Американската делегация остава изолирана в опита си за справедливо решаване на тракийския въпрос, с което френският министър-председател Ж. Клемансо постига целта си⁵⁶.

В началото на август 1919 г., по повод предстоящата окупация на Западна Тракия от войски на Антантата, органите на Парижката мирна конференция обсъждат възможността за увеличаване на окупационните войски в България⁵⁷. Това съвпада с първото официално изложение на българската делегация в Париж по въпроса за Западна Тракия (от 1 август 1919 г.).

В разговор с ген. Шкойнов, проведен през август 1919 г., ген. Франше д'Еспре дава да се разбере, че българските военни трябва да се подготвят за напускането на Западна Тракия. По-късно френският генерал обяснява пред полк. Й. Петров, че е разбран криво и че се касае само за слухове⁵⁸. По същото време в България предстоят изборите за XVIII ОНС.

В Париж до българската делегация достигат сведения за обикалящи Западна Тракия турски и гръцки агенти, които агитират населението да не взема участие в изборите, защото скоро областта щяла да бъде откъсната от България⁵⁹. Български депутати – етнически турци, подават молба до съглашенското командване, в която се оплакват от българското управление и искат присъединяването на областта към Турция⁶⁰.

⁵⁴ Пак там, л. 239-240.

⁵⁵ *Ключников, Ю., А. Сабанин.* Международная политика новейшего времени в договорах, нотях и декларациях. Ч. 2: От империалистической войны до снятия блокады с Советской России. М., 1926, док. № 187, с. 337-339.

⁵⁶ *Митев, Тр.* Македоно-българският централен комитет в САЩ. С., 1992, с. 296.

⁵⁷ *Камбуров, Г.* Териториалните и военните клаузи..., с.35.

⁵⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 6, л. 142; *Муравиев, К.* Договорът за мир в Ньой..., с. 149.

⁵⁹ *Муравиев, К.* Договорът за мир в Ньой..., с. 149.

⁶⁰ Пак там, с. 150.

Многобройни са свидетелствата, че лично главнокомандващият на Източната армия агитира в полза на гръцките претенции към областта и подтиква турското население да не участва в изборите⁶¹. Такова е впечатлението, което остава и у българския цар⁶². Едновременно с това се ограничават възможностите за извършване на предизборна агитация. Френски офицери забраняват манифестациите на българи от областта⁶³. В другите области на Царството окупационните власти, изпълнявайки дадените им инструкции, не се намесват във вътрешнополитическия живот и в партийните борби. Пряката намеса, която оказват френските военни власти в Западна Тракия, освен че ограничава българския суверенитет, свидетелства, че областта е третирана по различен начин в Цариград, без щабът на Източната армия да има формални основания за това.

В шифрована телеграма от 13 август, командирът на 10-та пионерна дружина, базирана в Гюмюрджина, препоръчва на ЩА отлагането на изборите като „най-добрата и най-разумна мярка, защото много е опасно да не произлязат сбивания и безредици”⁶⁴.

Изборите се провеждат на 17 август 1919 г. Турското население масово отказва да участва в тях, повлияно от турската, френската и вероятно в минимална степен от гръцката пропаганда.

На заседание на Върховния съвет на Антантата на 17 септември 1919 г. А. Тардьо предлага българските войски да се изтеглят от района на Струмица, поради това, че “българската окупация” принуждава съюзниците да държат войски в съседство, което е абсолютно ненужно. Това мнение е прието на следващото заседание на 18 септември. Решено е по същите причини да се изтеглят войските от определени части на Западна Тракия (Ксанти и Гюмюрджина). Генерал Франше д’Еспре получава властта да проведе евакуацията и новата окупация на евакуираните области при условие, че местната администрация запази местата си.

На 9 октомври 1919 г. до началника на 10-та дивизионна област – Гюмюрджина е изпратена шифрована телеграма, с която се нарежда незабавното изтегляне на частите от Западна Тракия и настаняването им в новите гарнизони в Смолян, Кърджали, Свиленград, Ивайловград, Харманли. В друга телеграма се съобщава, че съглашенските войски, които ще окупират областта, ще бъдат под командването на ген. Шарпи, а българската администрация ще остане да функционира под ръководството на съглашенската военна администрация. Към щаба на ген. Шарпи е аташирана група български чиновници и полк. Топалджиков. Само

⁶¹ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. л. 203, 207, 221; ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. л. 591, 627, 660, 674; *Муравиев, К.* Договорът за мир в Ньой..., с. 165; Дневникът на Михаил Сарафов за сключването на мирния договор в Ньой през 1919 г. – *ИИБИ. Т. 3-4. С., 1951, 338-339.*

⁶² БИА – НБКМ, ф. 273, оп. 1, а.е. 206, л. 5-8.

⁶³ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 204.

⁶⁴ Пак там, л. 203.

пограничната стража от долното течение на р. Марица остава по местата си⁶⁵.

Оттеглянето на българските войскове части започва на 13 октомври 1919 г. и завършва на 17 с. м. Беломорската част на българския флот преминава от Дедеагач във Варна⁶⁶. На 15 октомври 1919 г. ген. Шарпи издава заповед, според която българските контингенти трябва да напуснат Ксанти и до 17 октомври да преминат на север от новата граница⁶⁷.

Заедно с българските подразделения, от Зап. Тракия се изселват около 20 200 души. Само от Ксантийско в България емигрират около 9 000 българи. Едновременно с това се засилва потокът от пристигащи гърци, като завръщането им е организирано от специален комитет⁶⁸. В България се създава впечатление, че мерките на френските военни власти за изселването на българите и заселване на гърци и турци целят промяната на етническата картина в Тракия, предвид на възможен плебисцит в областта⁶⁹. Цялата област е обхваната от протестни митинги на населението срещу отнемането на Западна Тракия от българско управление.

Паралелно с изтеглянето на частите на 10-та беломорска дивизия, в областта навлизат съглашенски контингенти. С цел да се спази принципът на колективната окупация, в състава на съглашенските войски, дислоцирани в Западна Тракия, са включени един английски отряд и една италианска рота. Те заемат съответно Караагач и Фере. В средата на ноември 1919 г. в Гюмюрджинско са съсредоточени между 5000 и 6 000 френски войници и офицери⁷⁰. В района на Софлу навлизащите в Западна Тракия френски части срещат съпротивата на турското население⁷¹, но информация за други инциденти не бе открита.

Към 1 април 1920 г. в областта са разположени войските на 76-та френска дивизия. В Гюмюрджина и Дедеагач са разположени подразделенията на 14-ти сенегалски полк, в Караагач, Димотика и Софлу – алжирски полк. Ескадрони на мароканските спахии са дислоцирани в Гюмюрджина, Караагач и Дедеагач⁷².

⁶⁵ Камбуров, Г. Териториалните и военните клаузи..., с. 43.

⁶⁶ ЦВА, ф. 25, оп. 2, а.е. 106, л. 41.

⁶⁷ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 67.

⁶⁸ Само част от гърците са бивши жители на Западна Тракия. Друга част пристигат от обхванатата от размирици Русия и от Кавказ. Вж.: Трифонов, Ст. Съдбата на българите в Тракия (1919-1925). – *ИИИ. Т. XXV. С., 1981, с. 200; Същият.* Българите и френската администрация в Тракия (1919-1920 г.). – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. III. С., 1983, с. 281, с. 284-285.

⁶⁹ Лично поверителна шифрована телеграма от Венелин Ганев до Михаил Маджаров, Париж, 13 декември 1919 г. – В: Българска военна история. Т. III. Подбрани извори и документи. С., 1986, с. 274-275.

⁷⁰ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 316.

⁷¹ БИА – НБКМ, ф. 15, оп. 3, а.е. 1903, л. 162-164.

⁷² ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 380, л. 170-172.

Гръцкото правителство изпраща цялата 9-та дивизия за окупацията на околията на гр. Ксанти⁷³. Още през септември 1919 г. там отива гръцки генерал, който да проучи ситуацията в района, предвид на предстоящата гръцка окупация⁷⁴.

След окупацията на Западна Тракия от съглашенски войски се налага общото убеждение, че областта ще остане под международен режим като Саарската област или гр. Данциг, или ще бъде предоставена като мандатна територия на някоя от Великите сили⁷⁵.

Структурата на държавността в т. нар. Междусъюзническа Тракия, т. е. на Западна Тракия под френска окупация, е била обект изследвания и поради тази причина ще бъде разгледана в най-обобщен вид. Нужно е да се спомене, че въпреки конституирането на областта като самостоятелно държавно формирование, фактически е извършена окупацията на български територии от чужди военни власти, първоначално от френски и гръцки, а след май 1920 г. само от гръцки войски.

Новата организация на управлението в Западна Тракия влиза в сила от 20 октомври 1919 г. Върховната власт в областта е съсредоточена в ръцете на ген. Шарпи. Създадени са два окръга – Гюмюрджински и Караагачки, управлявани съответно от полк. Алие и подполк. Мурен. От своя страна, окръзите се подразделят на околии, начело с околийски управители⁷⁶.

Първоначално французите игнорират факта, че в областта живеят и българи. Първите прокламации и декрети са написани само на гръцки и турски, а като сътрудници в управлението се търсят единствено гръцки интелегенти⁷⁷. На 28 октомври ген. Шарпи подписва декрет под №1, който урежда административното деление на Западна Тракия. Административната власт във всеки окръг се поверява на висш френски офицер. В областта е въведено военно положение. С цел да се тушират междуетническите конфликти и да се привлече местното население в управлението, е създаден Върховен административен съвет на Тракия (ВАСТ). В него българското представителство е подценено за сметка на другите народности в областта. При определяне на гражданската администрация по околии приоритет отново е даден на гърците и турците⁷⁸. Ролята на ВАСТ и на местните административни органи, за щастие на българите, е номинална, като основните функции в управлението остават в ръцете на френските военни власти.

⁷³ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 310; *Трифонов, Ст.* Българите и френската администрация..., с. 281.

⁷⁴ ЦВА, ф. 25, оп. 2, а.е. 105, л. 16.

⁷⁵ *Генов, Г.* Ньойският договор и България..., с. 46.

⁷⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 203, л. 15.

⁷⁷ БИА – НБКМ, ф. 15, оп. 3, а.е. 1903, л. 162-164.

⁷⁸ Във ВАСТ са включени 6 гърци, 5 турци, 2 българи и по един евреин и арменец. Вж. *Трифонов, Ст.* Българите и френската администрация..., с. 282.

Чрез свикването на ВАСТ ген. Шарпи цели да закрепят френското управление на областта⁷⁹. Съветът е представителен орган, с ограничени правомощия, и не реализира определен демократически модел. Основната цел на френското военно управление обаче е да гарантира спокойствието в областта и в тази насока създаденият режим е ефективен. Изграждат се местни жандармерийски части, които са подпомагани и консултирани от френски офицери⁸⁰. В областта на правосъдието временно се създава хаос, защото след декември 1919 г. българските съдилища са закрити, а дейността на новите е почти невъзможна, въпреки въвеждането на френския военнаказателен закон⁸¹.

В района на гр. Ксанти властта е силно разстроена поради гръцкия натиск и провокации. Под влияние на гръцкото правителство много гръцки бежанци от Гюмюрджинско, Дедеагачко и Драмско се преселват в Ксантийско. Агенти на местния гръцки митрополит подканват българите да се записват в митрополията като гърци, за да им се даде безплатно или на ниски цени брашно. Други гръцки агенти заплашват работниците-българи от тютюневите складове, че няма да им се дава работа и ще бъдат изгонени от Ксанти, ако не се запишат като гърци или не емигрират. Гръцки стражари разнасят писмени покани до по-видните български граждани да се изселят в срок от един месец. За осъществяване на своята политика гръцкият комитет в Ксанти разполага с много пари, с които закупува брашно, раздавано на бедните, и дрехи, учебници, подаръци, раздавани на учениците. Цели селища в Западна Тракия изпращат оплаквания от гръцките провокации и искат гърците да бъдат прогонени от областта⁸².

Още преди подписването на Ньойския договор ген. Шарпи издава наредба, определяща начина, по-който ще се извършва настаняването на бежанците гърци и турци, получили разрешение да се завърнат в Западна Тракия. Предвижда се те да си възвърнат имотите, които са притежавали преди 1913 г. За тази цел се създават комисии, в които влизат френски офицери и представители на всяка народност в областта. Такива комисии се учредяват в Ксанти, Гюмюрджина, Дедеагач, Софлу, Димотика и Караагач⁸³.

На 27 ноември 1919 г. Ал. Стамболийски подписва Ньойския договор за мир. Първоначално от територията на страната е отнета частта от Западна Тракия между Мустафа паша и с. Мандра, която България присъединява по Софийския договор с Османската империя от 1915 г. Малка поправка в българска полза се прави край р. Марица до с. Кадъкьой

⁷⁹ За подробности вж. *Трифонов, Ст.* Съдбата на българите в Тракия..., с. 203.

⁸⁰ *Трифонов, Ст.* Българите и френската администрация..., с. 283.

⁸¹ *Димитрова, Г.* Гюмюрджински окръжен съд (1913-1920) – *Архивен преглед*, 1999, кн. 3-4, с. 32.

⁸² *Камбуров, Г.* Териториалните и военните клаузи..., с. 44.

⁸³ *Иширков, Ат.* Западна Тракия и договърът за мир в Ньой. С., 1920, с. 55.

и край р. Тунджа. В западната част се прави поправка в полза на Гърция, като се следи вододелът на р. Места⁸⁴.

Съдбата на Западна Тракия се третира в чл. 48, според който България се отказва от всички права над областта и ги делегира на Главните съюзни и сдружени сили⁸⁵. Още на съвременниците прави впечатление, че действията на съглашенските власти в Западна Тракия са насочени към създаването на автономно управление⁸⁶. В икономико-географско отношение обаче областта трудно би съществувала като автономна, защото зависи изключително от прилежащите ѝ региони⁸⁷.

Съглашенската власт в Западна Тракия е характеризирана от Ат. Иширков като хуманна и изпълнена с „дух на примиримост“⁸⁸. Френското управление е приемано от българското население със симпатия, което се констатира със задоволство от френските офицери⁸⁹.

През втората половина на април 1920 г. в Сан Ремо Франция и Англия постигат споразумение, по силата на което Гърция получава правото да окупира цяла Тракия до Чаталджа. Конференцията в Сан Ремо отбелязва успеха на английската дипломация над френската в Близкия изток. Основната причина за това е силната зависимост на Франция от Англия в европейските дела⁹⁰.

Българското население изпраща френските войски с добри чувства, но и с напрегнато очакване на новата власт. Българите енергично протестират срещу предаването на областта на Гърция и изразяват своето желание Западна Тракия да се конституира като самостоятелна държава под протектората на Франция или на някоя от другите държави от Съглашението⁹¹. Преди навлизането на гръцките войски и администрация в областта, ген. Шарпи заповядва на българите да бъде раздадено оръжие⁹².

За краткото управление в Западна Тракия френската власт успява да постигне умиротворяване на различните народности и икономически подем в областта⁹³.

⁸⁴ Пак там, с. 4.

⁸⁵ *Ньойски договор*. С обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Дим. Николов. С., 1994, с. 18.

⁸⁶ *Иширков, Ат.* Западна Тракия и договорот..., с. 53.

⁸⁷ Пак там, с. 64.

⁸⁸ *Иширков, Ат.* Западна Тракия и договорот..., с. 58.

⁸⁹ ЦДА, кмф. 12, инв. № 614/1. S. H. A. T. – Vincennes. Armées d'Orient. 20 N Commandement des armées allies en Orient. 20 N 168. Renseignements sur la Thrace Occidentale (recueillis au cours d'une tournée du S. R. N.), p. 41.

⁹⁰ *Алтънов, Ив.* Източният въпрос и нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926, с. 137; *Саакян, Р.* Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918-1923 гг. Ереван, 1986, с. 56.

⁹¹ *Дончева, Н.* Дневник на Коста Митев (28 май – 10 юли 1920 г.) – *ИДА, бр. 1977, с. 144*; *Трифонов, Ст.* Българите и френската администрация..., с. 285.

⁹² *Дончева, Н.* Дневник на Коста Митев..., с. 143-144.

⁹³ *Константинов, Н.* Бежанският въпрос. – *Сп. БИД, 1923-1924, кн. 8-9, с. 462.*

На 27 и 28 май 1920 г. гръцките войски навлизат в Западна Тракия. Още в началото на окупацията от гърците, министър-председателят Ел. Венизелос изпраща строго секретна телеграма до ген. Замбракакис, в която настоява за безцеремонна разправа с българското население в областта. Правителството отпуска 100 000 000 драхми за колонизирането ѝ. За по-малко от две години в Западна Тракия се настаняват около 11 600 семейства, включващи 41 361 души. Ликвидирането на църкви и училища, и насилствения отказ от Екзархията са първата фаза на антибългарската политика, а втората фаза е разправата с местната българска интелигенция⁹⁴.

В своя брой от 23 юни 1920 г. „Газет дьо Лозан“ описва изселването на българите от областта: *„Жителите бягат обезумели от страх. Колиби, снопи, кошери, всичко се изоставя. Точат се стада, съпровождани от най-здравите момчета на страната. Възползвайки се от суматохата, гръцки въоръжени банди нападат керваните, ограбват багажа, задигат добитъка, убиват“*⁹⁵.

Въоръжената съпротива срещу гръцката власт в Западна Тракия започва още през пролетта на 1920 г.⁹⁶ Още на 16 май представители на българското и турското население връчват петиция на ген. Шарпи, в която се предупреждава, че гръцката окупация ще суспендира мира в региона. В края на май в с. Химитли, Гюмюрджинско, започва конгрес на българи и турци, избрано е правителство на Западна Тракия, начело с Тевфик бей, поставя се началото на организирането на въоръжени отряди, които започват сражения с навлизащите гръцки войски⁹⁷.

За реализиране на своите аспирации по отношение на Западна Тракия, гръцките власти използват традиционни похвати – дискредитирането на България и едновременно с това, привличането на симпатиите на политиките и обществеността в държавите от Антантата. Предявяват се необосновани обвинения в жестокост и претенции за материални компенсации, развива се антибългарска пропаганда дори на територията на България и в области, към които Гърция няма реални претенции (напр. Струмишко). Програмата за териториално разширение е израз на неизживени отгласи на „Мегали идея“, които обаче са приети с отворени обятия сред някои среди в Западна Европа. Там Гърция целенасочено си изгражда романтичен образ, свързващ я с античната цивилизация и в противовес на образа на българина, представян като „варварин“.

Въпросът за Западна Тракия продължава да бъде актуален в международната политика още няколко години. На Лозанската

⁹⁴ **Трифонов, Ст.** Четническото движение в Тракия 1920-1923. – В, 1978, № 1, с. 18; **Същият.** Съдбата на българите в Тракия..., с. 207-209.

⁹⁵ Цит. по: **Райчевски, Ст.** Българите в световните хроники. Т. 1. 1912-1925. С., 2004, с. 322.

⁹⁶ **Трифонов, Ст.** Вътрешна тракийска революционна организация (1920-1926) – ГСУ, ИФ, Т. 69, 1975, С., 1980, с. 309.

⁹⁷ **Същият.** Четническото движение в Тракия 1920-1923. – В, 1978, № 1, с. 16-20; **Същият.** Българо-турско правителство в Тракия през 1920 г. – **ИБИД.** Т. 34. С., 1982, с. 238.

конференция от 1922-1923 г. България прави опит да си възстанови правата над областта, въпреки че вероятността за това е нищожна. В основата на изтъкваните от българската делегация мотиви е тезата, че фактическото положение, дало основание на държавите от Антантата да отстъпят областта на Гърция, е ревизирано. Отпадането на основанията и фактът, че Севърският договор остава нератифициран, определят статута на Западна Тракия към периода на конференцията като положение на съвместна междусъюзническа окупация. Предоставянето на временен мандат на Гърция да провежда тази окупация не е крайно решение на въпроса. Българската делегация предлага автономия на областта под протектората на всички или на една от Великите сили. Изтъкнати са доводи от правно и стопанско естество, статистиката при преброяването на населението, направено от съгласенската военна администрация, както и факти за политиката на репресии и терор, провеждана от Гърция в региона⁹⁸. В крайна сметка международното право се използва от Великите сили през призмата на техните политически интереси. Лозанският договор от 23 юли 1923 г. предоставя правата върху Западна Тракия на Гърция.

⁹⁸ *Алтънов, И.* Източният въпрос и нова Турция..., с. 273-277.

Васил Параскевов

**БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТА НА
ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ
НА БЗНС “НИКОЛА ПЕТКОВ”, 1945-1947 г.**

Vasil Paraskevov

**SOVIET-BULGARIAN RELATIONS AND THE BULGARIAN AGRARIAN
NATIONAL UNION ‘NIKOLA PETKOV’, 1945 – 1947**

Abstract

This article is focuses on the attitude of the Bulgarian Agrarian National Union ‘Nikola Petkov’, the most influential Bulgaria opposition party, towards the different aspects of Soviet-Bulgarian relations in the first postwar years. The starting point is the traditional agrarian ideology, with particular emphasized on the agrarian foreign political notions, and its development in the new conditions after the Second World War. The author argues that the Soviet Union had a decisive impact on the fate of the agrarian opposition since the Soviet leaders had full control over the Bulgarian communist leaders. Thus the Soviets governed the main courses of the Bulgarian internal and external policy. The agrarian leaders understood the direction of the bilateral relations perfectly but they, however, did not dare to challenge the Soviet domination in the country openly, because of the fears regarding the future of their party, and preferred to concentrate their efforts to criticize the Communist Party’s policy.

След 9 септември 1944 г. българо-съветските отношения навлизат в нова фаза на развитие. Тогавашните вътрешнополитически и външнополитически условия превръщат отношенията със Съветския съюз в един от главните приоритети за Българската работническа партия (комунисти) (БРП(к)), която разчита на съветската помощ и подкрепа, за да се утвърди във властта чрез правителството на Отечествения фронт и постепенно да насочи страната по социалистически път.

През периода на народна демокрация в България отношенията със Съветския съюз имат няколко основни аспекта: българското участие в заключителния етап на Втората световна война, стопанската помощ от Съветския съюз за възстановяване на българската икономика, съветската подкрепа за БРП(к) при разправата с политическите й противници по пътя към налагане на еднопартийна политическа система, съветската подкрепа за уреждане на международното положение на България, за запазване на териториалната цялост на страната, за сключване на достоен мирен договор, влиянието на съветската култура и пропаганда върху българския духовен

живот, съветското въздействие върху политиката на БРП(к) по македонския въпрос и други.

Същевременно, в този богат на събития период, Българският земеделски народен съюз “Никола Петков” (БЗНС “Н. Петков”) се стреми да ограничи, доколкото това е възможно, властта на БРП(к) и да запази буржоазно-демократичния политически модел. В научния доклад е разкрита позицията на БЗНС “Н. Петков” към все по-бързо и по-задълбочено развиващите се българо-съветски отношения след 1944 г., а външнополитически възгледи на съюза са използвани като основа за изясняване на неговото становище по изследвания проблем.

БЗНС “Н. Петков” се формира през лятото на 1945 г., а на 7 септември 1945 г. официално е признат от отечественофронтовската власт за легална политическа организация. В същностната си част идейните възгледи на съюза са продължение на традиционната земеделска идеология от времето на Александър Стамболийски. Поначало Земеделският съюз е привърженик на мирната външна политика, изразяваща се в поддържането на “трайни мирни съседски отношения на България с окръжаващите я държави”. Съюзът се обявява против въоръжените конфликти и ратува за обединение с балканските държави на “федеративни начала”¹. Стамболийски, всепризнатият земеделски идеолог, неведнъж се е изказвал със симпатия към Съветска Русия, защото България се е борила срещу “усилията на монархическа Русия да я превърне в задунайска губерния”, но тази Русия вече я няма и той смята, че “болшеvizмът за Русия е едно щастие”. Всъщност неговите симпатии са насочени към “селско-земеделска Русия, а не към болшевишка” и се дължат главно на проведените там след 1917 г. реформи, премахващи, както той се изразява, аристокрацията, имотните класи и предрасъдаците², т.е. нещо, което земеделците ще се опитат да направят и в България по време на самостоятелното си управление. Точно тогава, въпреки някои трудности, породени от приемането на врангеловата армия в страната, е налице известно подобряване на отношенията между България и Съветска Русия и търсенето, по думите на Димитрина Петрова, “макар и боязливо, на контакти с нея”³. Така че БЗНС “Н. Петков” получава известно наследство от просъветски симпатии, срещу което, притискани от обстоятелствата, неговите лидери не посмяват открито да се изправят.

Политическата платформа на опозиционния Земеделски съюз е оповестена в навечерието на изборите през 1945 г. През юли с. г. Никола Петков, Асен Стамболийски, Асен Павлов, Трифон Кунев и други изпращат

¹ *Стамболийски, А. л.* Избрани произведения. С., 1979, с. 223-224.

² Пак там, с. 372-374.

³ *Петрова, Д.* Самостоятелното управление на БЗНС 1920-1923. С., 1988, с. 232-233. По време на земеделското управление фактически са установени търговски контакти със Съветска Русия, оказана е помощ на гладуващите от Поволжието, има близост и по външнополитически въпроси, като статута на Проливите, съветска подкрепа за българските искания за териториален излаз на Егейско море и др. – Пак там.

окръжно до земеделските дружби в страната. В окръжното са формулирани основните идейни възгледи, които земеделската организация се стреми да отстоява в своята политическа дейност. Внимателният прочит на документа показва, че основните му външнополитически положения се припокриват почти пълно с програмата на Отечествения фронт от 17 септември 1944 г., в която е посочено, че ще се поддържат приятелски отношения със Съветския съюз, западните демокрации, Съединените щати и балканските страни⁴. Това сходство не е случайно. Земеделските ръководители заявяват, а впоследствие неведнъж потвърждават, че в програмата на Отечествения фронт са “вложени най-важните идеи, които съставляват ядрата на земеделската идеология”⁵.

В окръжното опозиционната земеделска организация се обявява за поддържане на “сърдечно приятелство” със Съветския съюз и “вечна дружба с братския руски народ”. Освен този външнополитически принцип ръководните дейци на БЗНС “Н. Петков” предлагат да се постигне “окончателно и братско споразумение... по всички спорни въпроси” със съседните балкански страни и особено с “братска федеративна Югославия”⁶. Единствената по-сериозна разлика с програмата на Отечествения фронт е, че в окръжното на опозиционния Земеделски съюз македонският въпрос не е посочен конкретно сред спорните въпроси, по които балканските държави трябва да постигнат споразумение⁷. Вероятно това се дължи на липсата на достатъчно информация за намеренията на БРП(к)⁸; на пробългарската позиция по македонския въпрос, отстоявана от опозиционния Земеделски съюз, в противовес на македонистките увлечения на Комунистическата партия, които са поощрявани от Съветския съюз; както и на съсредоточаването на земеделците предимно върху вътрешно-политически и икономически въпроси.

Идеологията на БЗНС “Н. Петков” разкрива съюза като една организация, обявяваща се за мирна външна политика, съобразена с възможностите и положението на страната в края на Втората световна война. Това е политика, насочена към търсене и постигане на баланс в отношенията със Съветския съюз и с другите големи световни сили. Чрез това трябва да се избегнат рецидивите на миналото, когато българската дипломатия при всеки

⁴ Народна демокрация или диктатура. С., 1992, с. 11-12.

⁵ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 28, оп. 1, а.е. 589, л. 19.

⁶ Пак там.

⁷ В програмата на Отечествения фронт от 17 септември 1944 г. за македонския въпрос е записано: “окончателно разрешение на македонския въпрос, като се даде право на македонското население да се самоопредели”. Вж. Народна демокрация или диктатура ..., с. 11-12.

⁸ Македонският въпрос заема важно място в плановете за изграждане на федерация между България и Югославия. Вследствие на външен натиск БРП(к) прави някои отстъпки на Югославия и се съгласява в Пиринския край да започне кампания, която да изгради “македонско съзнание” сред населението. Тайната, с която е обвита тази грешна политика, не дава възможност тя да стане достояние на всички граждани и политически сили в България и широко и свободно да се обсъжда – *Ангелов, В.* Хроника на едно национално предателство. Благоевград, 1999.

голям световен конфликт се оказва на губещата страна. Контактите със съседните балкански държави, според земеделците, трябва да са насочени към разрешаване на натрупаните в миналото противоречия. Поддържането на добри отношения със Съветския съюз съответства на международното положение, в което се намира България. Съветският съюз е държавата, вземаща най-дейно участие в Съюзната контролна комисия (СКК) в България, предстои да играе важна роля при подготовката и подписването на мирния договор, оказва икономическа и друга подкрепа на страната. Друг е въпросът, че твърде бързо тази подкрепа прераства в опит за налагане на съветското влияние в България и завършва с приобщаването ѝ в източноевропейския социалистически блок.

За БЗНС “Н. Петков” отношенията със Съветския съюз не са основен и единствен приоритет. Опозиционната земеделска организация поставя българската външна политика на многопластова основа, ориентирана към поддържане на политически, икономически и културни връзки с близки и далечни страни и народи, а не до опростеното ѝ свеждане единствено до приоритетното развитие на отношенията със Съветския съюз. С оглед на това, ръководството на БЗНС “Н. Петков” продължава да се обявява за поддържане на сърдечно приятелство със Съветския съюз, но земеделците не забравят и останалите велики сили – Съединените щати и Великобритания, както Югославия и съседните балкански страни⁹. Това свидетелства, че опозиционното земеделско ръководство търси баланс в международните отношения на България, чрез който да се избегне едностранчивата външнополитическа ориентация.

Предизборната програма на обединената опозиция за изборите за Велико народно събрание пред 1946 г. отново потвърждава добронамереното отношение на БЗНС “Н. Петков” към Съветския съюз. Земеделците се обявяват за водене на мирна външна политика, насочена към поддържане на “сърдечно приятелство със Съветския съюз и вечна дружба с братския руски народ”¹⁰.

Всъщност, през 1946 г. БЗНС “Н. Петков” има все по-малко основания за поддържането на подобни идеалистични възгледи за Съветския съюз. По това време голямата северна страна се е превърнала в основен външнополитически крепител на настъпателната комунистическа политика в България и земеделците в опозиция са главният обект, който чувства върху себе си негативните последици от стремежа на БРП(к) да придобие от никого неконтролируема власт. Докато в края на 1944 и началото на 1945 г. Съветският съюз има определени заслуги за излизането на България от военновременната международна изолация, то събитията през следващите години постепенно вземат нова насока и страната се изправя пред неблагоприятната перспектива да попадне от един затворен блок в друг. Това

⁹ Народно земеделско знаме, № 54, 13 октомври 1945 г.; № 73, 4 ноември 1945 г.

¹⁰ ЦДА, ф. 139, оп. 1, а.е. 61, л. 5.

заплашва да разбие широко прокламираните от опозицията, а също и от управляващите, принципи на водене на мирна и добросъседска външна политика.

В края на 1944 г. и през първата половина на 1945 г. Втората световна война все още бушува в Европа. С активната подкрепа на Съветския съюз между България и Югославия е сключена спогодба на 5 октомври 1945 г., която поставя началото на нормализирането на отношенията с Югославия и съдейства за подобряване на международното положение на България чрез участието ѝ в последния етап на войната¹¹. Съглашението за примирие от 28 октомври 1944 г. и учредяването на СКК под съветско ръководство също помага за преодоляване на международната изолация и за урегулирането на международното положение на България¹². През следващите месеци съветското влияние в страната започва бързо да расте, докато позициите на западните съюзници са силно разклатени вследствие на договореностите между Чърчил и Сталин¹³. По това време вече са се появили първите противоречия в Отечествения фронт, които през пролетта и лятото на 1945 г. водят до разцеплението на управляващата коалиция. Част от земеделците, водени от Никола Петков, излизат от управляващия блок и основават нова политическа сила – БЗНС “Н. Петков”.

През 1945 г. българо-съветските отношения се развиват като приятелски на повърхността и с доста проблеми под нея. Въпреки големите финансови трудности, надхвърлящи възможностите на държавния бюджет, България съвместно изпълнява клаузите на примирието¹⁴, а от Съветската армия е получена финансова помощ, сключена е търговска спогодба със Съветския съюз, чрез която българското стопанство получава жизнено важни суровини и материали¹⁵, Съветският съюз оказва помощ за развитието на българската армия и т. н.¹⁶.

¹¹ *Наков, А.* Българо-съветски отношения 1944-1948. С., 1978, с. 70-71; *Мичев, Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения 9 септември 1944-1949. С., 1994, с. 103-110; *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения 1944-1945. С., 1989.

¹² *Тошкова, В.* Примирието с България – 28 октомври 1944 г. – Известия на държавните архиви, 1994, т. 68, с. 43-96; *Баева, И., Е. Калинова.* Българските преходи 1939-2002. С., 2002, с. 44-47.

¹³ По-подробно за процентното споразумение между Сталин и Чърчил вж. *Баев, Й., Н. Котев.* Споразумението Чърчил-Сталин за сфери на влияние на Балканите от октомври 1944 г. – Международни отношения, 1993, кн. 1; *Василев, В.* “Процентното” споразумение Чърчил-Сталин от октомври 1944 г. – Военноисторически сборник, 1996, кн. 5; *Рачев, Ст.* Чърчил, България и Балканите (1939-1945). С., 1998, с. 339-342.

¹⁴ Д. Вачков посочва, че разходите на България по изпълнението на примирието и участието в заключителната фаза на Втората световна война са 133 280 719 447 лв., което е приблизително 300 млн. долара или 1 млрд. златни франка, при национален доход за 1945 г. 141, 8 млрд. лв. и приходна част на бюджета 43 млрд. лв. – *Вачков, Д.* Изпълнението на финансово-икономическите клаузи на съглашението за примирие с България от 28 октомври 1944 г. – Исторически преглед, 2004, кн. 1-2, с. 136.

¹⁵ *Добрианов, Т.* Преодоляване на външнополитическата изолация на България 1944-1947 – Международни отношения, 1975, кн. 2, с. 116; *Наков, А.* Цит. съч., с. 82-87; По-подробно за

Освен външнополитическа и икономическа помощ, Съветският съюз оказва енергична подкрепа на онези политически партии в Отечествения фронт, които му се струват най-надеждни, в случая БРП(к)¹⁷. Установени са и се поддържат лични връзки между съветските ръководители и видни представители на БРП(к) – Георги Димитров, Васил Коларов, Трайчо Костов, Димитър Ганев, Цола Драгойчева и други¹⁸. Това дава възможност за разгръщане на следващия важен аспект от двустранните отношения-съветската помощ за БРП(к) в борбата ѝ с опозиционно настроените среди в страната. Създават се условия за първия болезнен досег на земеделците с нарастващото съветско влияние в страната.

В началото на 1945 г., след активната намеса на съветския представител в СКК ген. Сергей Бирюзов, д-р Георги М. Димитров (Гемето) е отстранен от поста главен секретар на БЗНС. Съветските представители си позволяват да отправят заплахи към него и към Никола Петков, че ако това не стане, земеделската организация ще бъде разпусната¹⁹. На заседание на Политбюро (ПБ) на БРП(к), проведено на 16 януари 1945 г., става ясно, че конфликтът между земеделци и комунисти прераства в конфликт между БЗНС и Съветския съюз. Това започва да вреди на междудържавните отношения и Тр. Костов заявява, че БЗНС не може да застава на пътя на Съветския съюз, защото тази политика ще означава разгром за земеделската организация²⁰. В името на добрите отношения със Съветския съюз и в резултат на съветските заплахи д-р Г. М. Димитров се оттегля от заемания пост и е заменен от Н. Петков.

Тази конкретна намеса решително се разминава със схващането на земеделците за “сърдечни” и “дружески” отношения със Съветския съюз. Обаче от опасения и страх от засилване на репресиите срещу съюзното ръководство или срещу съюзни членове и симпатизанти земеделското ръководство запазва пълно мълчание по въпроса за съветската намеса във вътрешните работи на БЗНС и до публично разгласяване на случая не се стига. Независимо от това, пред западни представители в СКК лидерите на БЗНС “Н. Петков” си позволяват да разкрият истинските си настроения и опасения.

През март 1945 г. грубата намеса на Съветския съюз в румънските и полските вътрешни работи показва, че Сталин възприема свой собствен курс

българо-съветските икономически отношения вж. *Златев, З л.* Българо-съветски икономически отношения (1944-1958). С., 1986; *Огнянов, Л.* Икономиката на България (1944-1948) – Нови очерци по българска история. С., б.г., с. 177-178.

¹⁶ *Танев, С т.* Интернационалната мисия на Съветската армия в България. С., 1971, с. 100-121; *Зафиров, Д.* Проникване на съветското влияние в българското военно изкуство (1945-1960 г.) – В: България в сферата на съветските интереси. С., 1998, с. 95-103.

¹⁷ *Бол, М.* Студената война на Балканите. С., 1999, с. 137-138.

¹⁸ *Танев, С т.* Цит. съч., с. 99-100.

¹⁹ *Гунев, Г.* Към брега на свободата или за Никола Петков и неговото време. С., 1992, с. 61-62; *Лазаров, Т.* Капанът не щракна. Варна, 1999, с. 121.

²⁰ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 25, л. 2-6.

към страните, намиращи се в неговата сфера на влияние²¹. В тази обстановка голямата близост, която съществува между българските комунисти и съветските представители в страната, основателно тревожи Н. Петков. На 15 март 1945 г. той, заедно с Асен Павлов, дават пред лейтенант Уейн Вучинич (помощник на американския военен представител ген. Джон Крейн) израз на желанието си изборите за Народно събрание да бъдат проведени чак след края на войната с Германия, когато българските войски се приберат в страната, а съветските я напуснат. Поискана е също американска и британска икономическа помощ, за да се избегне “пълната икономическата зависимост от СССР”²². На среща с Крейн Н. Петков е още по-конкретен. Той директно иска американска и британска подкрепа под формата на “официално изявление”, което да подпомогне регентите и министър-председателя да се противопоставят на комунистите. Земеделският водач показва разбиране, че ситуацията в България се изостря от действията на Съветския съюз и БРП(к). Техният стремеж да установят пълен контрол върху страната принуждава Петков да попита Крейн дали България е оставена на Съветския съюз²³. Американецът обаче не дава ясен отговор, за да не го сломи²⁴. Същевременно през май 1945 г. Петков разкрива пред представители на британската мисия трудните си отношения с ген. С. Бюрюзов. От разговора със земеделеца британците разбират, че той е поел риска да се противопостави на генерала, като му заяви, че “твърде много се намесва в българските вътрешни работи”²⁵.

През следващите месеци отношенията между БЗНС “Н. Петков” и съветските представители в страната не се подобряват. Става точно обратното – приближаването на изборите за XXVI Обикновено народно събрание поставя основните политически фигури и българо-съветските отношения пред ново изпитание. Проблемът отново възниква от желанието на ръководните дейци на Съветския съюз да окажат всеотдайна помощ за укрепване на благосклонната към тях власт на БРП(к) и Отечествения фронт. Предизборната обстановка е напрегната и това не позволява опозиционните политически групи да проведат нормална агитационна кампания. Недоволството на опозиционната земеделска група намира израз в едно изложение, изпратено от Н. Петков на 26 юли 1945 г. до председателя на Министерския съвет, до Регентския съвет и до председателя на СКК с искане изборите да бъдат отложени и проведени след това под международен контрол. Представителите на Съединените щати и Великобритания охотно подкрепят исканията в изложението, докато

²¹ Walter La Feber, *America, Russia and the Cold War 1945-1990*, McGraw-Hill, 1991, pp. 14-18; **Richard Crampton**, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, London and New York, Routledge, 2001, 218, 229.

²² National Archives (NA) War Office (WO) 204/ 10131, ACC Bulgaria, 16 March 1945.

²³ **Тошкова, В.** Мирът с България (1945-1947): Амбиции и постижения на “Голямата тройка” – Военноисторически сборник, 1997, кн. 6, с. 44.

²⁴ **Тошкова, В.** САЩ в България (януари-септември 1945). Разузнаване и дипломация – Военноисторически сборник, 1993, кн. 5, с. 101.

²⁵ NA Foreign Office (FO) 371/48125, p. 176.

съветските представители се солидаризират с управляващите в България в усилията им изборите да бъдат проведени, както е предвидено²⁶.

В обстановката на все по-засилващ се вътрешно и външнополитически натиск върху отечественофронтовското правителство на Кимон Георгиев, на 14 август правителството на Съветския съюз решава да възстанови дипломатическите си отношения с България²⁷. По този начин българското правителство получава силна подкрепа за своите действия, която му позволява да продължи да отстоява предишната си позиция, че изборите трябва да бъдат проведени. Съветският партиен и държавен ръководител Сталин, не желае заради България да развали отношенията си със Съединените щати и Великобритания. На 24 август 1945 г., след провеждането на няколко разгорещени заседания на СКК, от Москва пристига нареждане до съветските представители в България да се съгласят с отлагането на парламентарните избори, но да изглежда така, сякаш инициативата е българска, а Съветският съюз само се съобразява с българските искания²⁸.

Съветската подкрепа за БРП(к) не спира до тук. Развитието на българо-съветските отношения показва, че в политическата област една от основните партии в страната – БРП(к), попада под все по-голяма зависимост от Съветския съюз. Под прикритието на Отечествения фронт и със съветите от Москва те продължават да диктуват главните насоки на българските вътрешни работи. След отлагането на парламентарните избори Сталин съветва българските комунисти да легализират опозицията, защото това ще им даде възможност да я контролират по-лесно и ще направи добро впечатление в чужбина. Той смята, че появата на опозиция не трябва да тревожи управляващите. Сталин е убеден, че това не отменя крайната цел – установяването на съветския модел на социализма в България. Според съветския ръководител тази система ще се развие по друг път, чрез парламента, което не се изключва дори от Ленин в неговите планове за световна социалистическа революция²⁹.

Централното ръководство на БЗНС “Н. Петков” не е доволно от такова развитие на събитията. Диктатът от страна на Съветския съюз не помага за разрешаване, както на вътрешнополитическите, така и на външнополитическите проблеми на България. В средата на август 1945 г. опозиционно настроените земеделци напускат правителството. Така българското правителство губи своя представителен характер, защото, съгласно договореностите от Ялта то не обединява вече всички демократични елементи в страната. През октомври 1945 г. Н. Петков намира положението на правителство за твърде сериозно. Той смята, че въпреки признаването от Съветския съюз, кабинетът на К. Георгиев не е легитимен пред Европа и света.

²⁶ По-подробно вж. *Пинтев, Ст.* Отлагане на първите следвоенни парламентарни избори в България (нови факти и аргументи) – Исторически преглед, 1993, кн. 6, с. 58-79; *Калинова, Е.* Победителите и България (1939-1945). С., 2004, с. 329-357.

²⁷ Изгрев, № 264, 15 август 1945 г.

²⁸ *Калинова, Е.* Победителите и България ..., с. 351-352.

²⁹ *Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991, с. 33- 34.

Причината за това се крие в нежеланието на САЩ и Великобритания да признаят българското правителство. Западните държави го характеризират като непредставително и недемократично, понеже опозицията не е включена в него. Н. Петков коментира, че за това България не е поканена на лондонската сесия на Съвета на министрите на външните работи (СМВнР) и проектът за мирен договори с нея не е обсъждан³⁰.

През януари 1946 г. започват разговори във връзка с изпълнение на Московското решение за включване на двама опозиционни представители в правителството. Това трябва да придаде представителен характер на отечественофронтовското правителство. Съветският съюз отново се притича на помощ на българските управляващи. Късно вечерта на 7 януари 1946 г. в Москва Сталин обсъжда въпроса с К. Георгиев, Петко Стайнов и Антон Югов. По време на разговора Сталин си позволява груба намеса в българските вътрешни работи. Той не само дава практически съвети на българската правителствена делегация как да приложи Московското решение, но също така начертава и бъдещата политика на Отечественния фронт към опозицията. Тази политика, според Сталин, трябва да бъде насочена към разлагане на опозиционните партии³¹.

В разрез с добрия тон в двустранните отношения, Андрей Вишински, който в началото на януари 1946 г. посещава България, за да убеди опозицията, че трябва да изпълни Московското решение, поставя ултимативни искания пред Н. Петков³². Ръководството на БЗНС "Н. Петков" държи включването в кабинета на негов представител да стане при определени условия. Предложението на А. Вишински е за безусловно присъединяване, което обаче не удовлетворява земеделските представители³³. Въпреки съветската интервенция, споразумение с БЗНС "Н. Петков" не е постигнато и правителството не получава така необходимото признаване от страна на Съединените щати и Великобритания.

През 1946 г. пред българската дипломация се появява ново изпитание. През лятото в Париж започва мирната конференция, на която трябва да бъдат изработени мирните договори с победените държави. По време на борбата за сключване на справедлив мирен договор българското правителство отново получава съветска подкрепа. Съветският съюз настоява България да получи възможност да защити своите искания при изработването на проектодоговора за мир. Също така Съветският съюз се обявява срещу прекомерните гръцки териториални претенции, защитава справедливите български искания за Западна Тракия, подкрепя българското становище по въпроса за репарациите и

³⁰ Народно земеделско знаме, № 44, 2 октомври 1945 г.; *Наков, А.* Цит. съч., с. 146-148.

³¹ Советско-българские отношения 1944-1948 гг. Документы и материалы. М., 1969, с. 212-214; *Веков, А.* България в тайните архиви на Кремъл (срещи и разговори с българските премиери). С., 2002, с. 39-40, 142-143.

³² *Гунев, Г.* Цит. съч., с. 94.

³³ Архив на Министерството на вътрешните работи (АМВР), II съд, 2649, т. II, л. 313-314; т. III, л. 235.

се противопоставя на американските и британските планове за максимално намаляване на българските въоръжени сили³⁴.

В този съдбоносен за страната момент БЗНС “Н. Петков” застава зад правителството и подготвя свой меморандум до СМВнР след публикуването на правителствения меморандум до съвета от 7 май 1946 г.³⁵. В Меморандума на БЗНС “Н. Петков” до СМВнР се отстояват исторически обосноващите искания на страната по въпроса за Македония, Западна Тракия, Западните покрайнини и репарациите. Меморандумът е приет с пълно единодушие от Постоянното присъствие на БЗНС “Н. Петков”³⁶. Макар между правителствения и опозиционния меморандум да има известни разлики, БЗНС “Н. Петков” показва, че не е безпринципна опозиция и в нужния момент съумява да придаде допълнителна тежест на българските искания. Въпреки това, във вестник “Народно земеделско знаме” липсва шумна възхвала на правителствените външнополитически усилия и на съветския принос. Напрегнатата вътрешнополитическа обстановка и многобройните репресии, на които са подложени опозиционните ръководители и симпатизанти, принуждават съюза да заеме една по-предпазлива линия на поведение и да избягва всякакви директни коментари за българо-съветските отношения. Упоритото избягване на този въпрос е характерен елемент от дейността на БЗНС “Н. Петков”.

Това не пречи на представителите на БЗНС “Н. Петков” да критикуват правителството и по такъв начин, макар и косвено, да изразят позицията си по българо-съветските отношения. Предмет на техния анализ е международното положение на страната, за уреждането на което земеделците изтъкват и съветския принос, но наред с това изтъкват дипломатично и някои слаби страни от двустранните отношения. По време на разискванията по правителствената декларация на 3 декември 1946 г. Н. Петков заявява, че съветската подкрепа за “справедливата българска кауза... не е защита на правителствата, а защита на интересите на българския народ”. Земеделският лидер с основание не пропуска да изтъкне, че правителството не е получило необходимото международно признание, и по този начин с нищо не подпомага съветските усилия за сключване на справедлив мирен договор³⁷. Същевременно Н. Петков неоснователно не казва нито дума, за това, че Съветският съюз има съществен принос българското правителство да продължи да има непредставителен характер.

По време на дебатите във ВНС Н. Петков отново декларира, че опозиционния Земеделски съюз смята за “крайъгълен камък” на българската външна политика приятелските отношения със Съветския съюз и с руския народ. Той посочва Александър Стамболийски за основоположник на тази

³⁴ *Наков, А.* Цит. съч., с. 156.

³⁵ Вж. *Божинов, В.* Защита на националната независимост на България 1944-1947 г. С., 1962, с. 135.

³⁶ АМВР, II съд, 2649, т. X, л. 68; Народно земеделско знаме, № 82, 11 май 1946 г.

³⁷ Стенографски дневници на VI ВНС, дял I, кн. I, с. 87.

политика. В този смисъл Н. Петков заявява, че управляващите правят грешка, като се стремят да убедят Съветския съюз, че опозицията е негов противник³⁸. Н. Петков, от незнание или от предпазливост, отново не заявява открито, че самите съветски ръководители разглеждат опозиционния Земеделски съюз като основен противник на Комунистическата партия и на социалистическите перспективи пред страната. Земеделският лидер би трябвало да има достатъчно представа за съветския маниер на действие от срещите си с ген. С. Бирюзов и А. Вишински. Недвусмислената подкрепа от Съветския съюз за недемократичното управление на доминираната от Комунистическата партия Отечествен фронт също би трябвало да изясни опозиционното становище за българо-съветските отношения. Вероятно поради съображения от вътрешнополитически и външнополитически характер, като опасения да не се загуби съветската подкрепа при сключването на мирния договор, страх от засилване на репресиите срещу опозицията и обвинения във фашизъм и антисъветизъм, карат Н. Петков и другите опозиционни лидери да не дават категорична дефиниция на отношенията със Съветския съюз.

Друг аспект от българо-съветските отношения са икономическите връзки. В първите години след 9 септември 1944 г. се извършва възстановяване на българското стопанство и започва преход към неговото планово ръководство. Икономическите отношения между България и Съветския съюз се осъществяват чрез външна търговия, транспорт, съветски кредити и други. През тези години се сключват първите външнотърговски спогодби, поставя се началото на научно-техническото сътрудничество³⁹, съветският опит се прилага в селското стопанство, със съветска помощ започват да се строят язовири, ТЕЦ и други, използва се съветският опит при изработването на двегодишния народостопански план и т.н.⁴⁰

БЗНС “Н. Петков” обаче не е благосклонно настроен към българо-съветските икономически отношения. Представителите на съюза яростно критикуват налагането на редица елементи от съветската стопанска практика в българското селско стопанство и индустрия, но отново без ясно да се посочва къде е източникът на тези стопански експерименти.

Частично излизане от този стереотип се наблюдава пред април 1947 г. Тогава във Великото народно събрание се обсъжда двегодишният народостопански план. Общата оценка на БЗНС “Н. Петков” за плана е, че заложените в него параметри няма да се изпълнят, защото не съответстват на българските възможности. Депутатът от БЗНС “Н. Петков” Тончо Тенев отива по-далече. В пленарната зала той заявява, че на много места в плана се усеща

³⁸ Пак там.

³⁹ *Пописаков, Гр.* Икономическите отношения между НР България и СССР. С., 1968, с. 48-49; *Никова, Г.* Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945-1960) – Страници от българската история. Т. 2. С., 1993, с. 127-139.

⁴⁰ *Наков, А.* Цит. съч., с. 120-122, 131-139, 181.

“руски аршин”. Той е на мнение, че страната не разполага с достатъчно суровини за изпълнението на строежи, подобни на тези в Съветския съюз⁴¹.

През 1947 г. все по-ясно се усеща, че земеделците се страхуват от налагането на съветския модел на социализма в България. От страниците на “Народно земеделско знаме” от този период се долавя опасението и недоволството на съюзните представители, че промените в страната водят в тази посока. От Съветския съюз БРП(к) копира основните политически и икономически черти на модела, който тя се стреми да наложи в България. БЗНС “Н. Петков” е противник на установяването на “комунистически строй, който отрича частната инициатива, частната собственост и българският исторически начин на живот”⁴². Авторът на статията, Кирил Попов, обаче не посочва, че този модел се заимства от Съветския съюз, че двустранните отношения отдавна са напуснали орбитата “сърдечно приятелство” и “дружески отношения”, за която се обявява БЗНС “Н. Петков” и през 1947 г. все по-отчетливо се вписват в добре известния модел Велика сила-сателит, че активните връзки на БРП(к) със съветските представители са имали и имат една основна цел-получаването на политическа, икономическа и морална подкрепа за планираните преобразования в социалистически дух.

През периода 1945-1947 г. българо-съветските отношения излизат от рамките, в които ги поставя БЗНС “Н. Петков”. Въпреки това, представителите на съюза не отправят открита критика към съществуващото положение и неравностойното участие на България в двустранните връзки е подминато с мълчание от страна на БЗНС “Н. Петков”. През тези години съюзът е въввлечен в битка за собственото си оцеляване и за запазване на позитивните черти на буржоазно-демократичния политически модел. Такава критика би довела до допълнително утежняване на положението на БЗНС “Н. Петков” и не би дала реално отражение върху българо-съветските отношения, които следват свой собствен ход, зависещ главно от намеренията на съветската държава. За това земеделската организация се съсредоточава основно върху вътрешнополитическите и вътрешноикономическите проблеми, което съответства на нейната реална тежест в политическия живот на България.

⁴¹ Стенографски дневници на VI ВНС, дял I, кн. II, с. 794-795.

⁴² Народно земеделско знаме, № 61, 29 март 1947 г.

Николай Кънев

**МЯСТОТО И РОЛЯТА НА РОМЕЙСКИЯ ВАСИЛЕВС СПРЯМО
ЦЯЛОСТНИЯ ВИЗАНТИЙСКИ
ЙЕРАРХИЧЕН МОДЕЛ
ОТ IX-XI В.**

Nikolaj Kanev

**THE PLACE AND THE ROLE OF THE BYZANTIN BASILEUS IN
RELATION TO THE COMPLETE BYZANTINE HIERARCHICAL
MODEL OF IX-XI CENTURY**

Abstract

Discussed are the place and the role of the Byzantin Basileus in relation to the complete hierarchical model of the empire in the Middle Byzantine period, with its classical characteristics of IX-XI century. In the period of IX-XI century, the complete Byzantine hierarchical model, as an integrated structure, is comprised within the system of the rank priority. This general model of the Byzantine rank hierarchy is completely subjected to the Basileus, positioned outside and above it. The explicit role and significance of the emperor-autocrator for the very existence of the Byzantine hierarchy that claims to be universal, is emphasized even through the fact, that the formal and unique indicator, which determines the whole structural arrangement of the system, is the specific place taken by each of the Byzantine dignitaries during the palace ceremonies and receptions, and particularly – the order in which the dignitaries were summoned during the grand feasts of the emperor, which is an excellent illustration of the hierarchical position of the Basileus in relation to the Byzantine hierarchy, stemming from his own person.

През цялото многовековно съществуване на Византия, независимо от нейното моментно състояние и от конкретната историческа обстановка, божествената същност и произход на императорската власт не се поставя под съмнение. Ромейският император е на върха на осветената от волята на провидението земна йерархия, която е отражение на небесната и е проявление на идеята за божествения таксис, т.е. възможно най-добрия ред и хармония на вселената. Василевсът е считан за върховен християнски суверен, помазан по Божия воля, както и за “Божи избраник”¹. Това обуславя извънредно високото положение, авторитет и ореол на изключителност на личността на императора.

¹ Вж. *Бакалов, Г.* Византия. Културно-политически очерци, С., 1993, с. 290, 293-294.

Разбира се, за разлика от традиционния източен тип монархии, личността на византийския император не се е обожествявала. Това е и принципно невъзможно, с оглед догматичната и канонична недопустимост на една подобна постановка за християнската религия и мироглед. Самият император, обаче, е персонификация на върховната власт в християнския свят, а тя, както бе посочено по-горе, има божествен характер. Това издига императора в почти мистични и недостижими висоти, кореспондиращи с положението му на божи заместник в земната империя, пазител на вярата и на хармонията на установения на земята ред (таксис), върховен защитник и управител на християнския свят, който свят, поне на теория, би трябвало да съвпада със самата империя (да не забравяме, че за съвременниците ѝ това е Римската империя!).

Императорът в Константинопол е на върха на цялата земната йерархия и над него е вече небесната такава. В този смисъл той не е просто начело на земната йерархия – в известна степен той е над нея, бидейки божи поставленик, призван от и в Бога да управлява ойкуменето, заедно със Сина Божи Исус Христос, внушавайки идеята за съвладетелството на василевса и на Христос над империята². Неговата власт произлиза от Бога и по този начин съдържа в себе си идеята за светостта и неограничеността си. Тази постановка в идеологически план остава неизменно валидна, независимо, че на практика властта на императора в различни периоди, в една или друга степен, реално е ограничавана от ролята на сената, активността на столичното население, армията или дворцовите групировки и фаворити, от традициите, законите и църковните канони.

Мястото, ролята и значението на византийския император в управлението и в цялостния обществен живот на Византия са сравнително добре проучени в историческата литература и на тях не е необходимо да се спираме тук с оглед на целите на настоящото изследване. Това, което има значение за разглежданата тема, е положението и ролята на византийския василевс спрямо модела на ранговата йерархия на империята през IX-XI в.

В тактиконите от IX и X в. подредбата на византийската рангова йерархия е дадена, без в нея да се включват василевсът и августата (или василевсите и августите – когато има повече от един император и от една августата). Византийската йерархия в тактиконите е представена като една всеобща и общовалидна подредба на притежателите на различните рангове според тяхното старшинство и предимството им в дворцовия церемониал. Като пръв в тази подредба, обаче, обичайно стои патриархът на Константинопол и единствено в така наречения (по името на първоиздателя му) тактикон на Бенешевич от времето на Роман I Лакапин, начело е

² Вж. Хунгер, Х. Империя на ново средище. Християнският дух на византийската култура, С., 2000, с. 112 и с. 500, бел. 18 (с посочените там извори).

посочен римският папа³. Това, че начело на йерархичното подреждане в тактиконите е поставен най-висшият духовен йерарх, а василевсът и августата не фигурират в него, недвусмислено сочи, че за византийците императорът не може да е просто пръв в йерархията – той е над нея. Тъй като йерархичната подредба на империята олицетворява земния таксис, който, от своя страна, е вярно отражение на небесния ред, за ромейските и християнски поданици на василевса не е възможно да избегнат аналогията между земната и небесната йерархия. Така, както Създателят Бог – творецът на вселената и на всичко живо, е над всяка йерархия, аналогично неговият земен представител – императорът – следва да бъде над земната йерархия, тъй като, както небесната йерархия е създадена, за да служи на Бога, така и земната би следвало да е в същото положение спрямо императора - като върховен божи поставленик на Земята. Очевидно е, че измеренията на подобна трактовка са идеологически – *de facto* василевсът няма как да не стои начело на йерархията, но в идеологически план формулировката “начело” би принизила божествената същност на императорската власт и ролята на василевса като универсален владетел и единствен представител на Бога в управлението на земния свят. По тази причина формулировката “василевсът начело на йерархията” е била неприемлива, тя би поставила ранга на императора, макар и като първи, в една и съща плоскост с всички други рангове в йерархията, което е несъвместимо с неговата сакрална същност, и поради това, поне в теоретичен аспект, на василевса и съответно – на титлата император – се е гледало като на стоящи над всяка земна йерархия. С други думи, от гледна точка на византийците, ранговата йерархия не съдържа ранга на императора; тя само обслужва носителя на този ранг и се съотнася към него по същия начин, както небесната йерархия към Бога. Принципната цел на самото съществуване на византийската рангова йерархия е да показва мястото на приобщените под някаква форма (дори и само на теория) към управлението и функционирането на империята поданици на василевса спрямо личността на последния и връзката им с него, т.е. тя поначало се отнася само към императорските поданици и в този смисъл не би могла да включва в себе си и императора самодържец, августите и съимператорите, поради което и те не фигурират в подредбата на ранговите листи от IX и от X век.

Положението на василевса като стоящ над йерархията, а не като пръв в нейните рамки, се потвърждава от неоспоримото му право само той, съобразно своята воля и желание и без да се нуждае от чието и да е одобрение – било то на синклита, било на църквата, да променя традициите, принципите и правилата, ръководещи построяката на византийската рангова йерархия; да създава нови титли и рангове и да променя мястото на

³ *Oikonomidès, N.* Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris, 1972, p. 46-47, 134-135, 242-243, 262-263.

вече съществуващите в системата на дворцово предимство; да отнема, увеличава или изменя прерогативите, функциите и привилегиите на отделните титли и длъжности и като цяло – да моделира и при нужда – да реформира, според преценката си, ранговата йерархия на империята. В крайна сметка, за ромеите таксисът зависи от волята на василевса като наместник на Бога и само той има правото да го променя в интерес на империята⁴.

Изключителното положение на василевса намира пряко отражение в съществуващия дворцов церемониал и в своеобразната императорска “мистика”, подчертаващи огромната дистанция между императора и неговите поданици, в императорската титулатура и инсигнии, в епитетите, използвани към личността му, в изключителните императорски правомощия и привилегии, както и в непрекъснатото пропагандиране на императорската идея във всички излизаци от името на василевса официални документи⁵. Василевсът има изключителни, специално запазени за неговата персона, права над пурпура и въобще над пурпурния цвят, който отличава императорските багреница, облекло и ботуши; над златото, порфира, перлите, смарагдите и някои други скъпоценни камъни; само той може да се подписва с червено мастило, а използването на богато украсения шрифт на императорските документи от частни лица е строго забранено⁶. Императорът има специални, предназначени само за него, права и привилегии спрямо църквата, включително и по отношение на литургията⁷, а също така много характерно е и назоваването му с епитета “свят” (ἅγιος), който, както изтъква австрийският учен Х. Хунгер, през средновековния период е вече отдавна утвърден за василевса⁸. Всъщност, стремежът императорът да бъде обвит в ореол на сакралност и изключителност дори чрез използването и на най-малките детайли, които биха могли да изградят нужния образ в очите на неговите поданици и на чужденците, е очевиден и дава основание на Херберт Хунгер да говори за “пропаганда чрез представителност”⁹.

⁴ Вж. напр. *Oikonomides, N.* Les listes de préséance ..., p. 23.

⁵ По всички тези аспекти вж. *Хунгер, Х.* Империя ..., с. 105-149; *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Editor of chief Alexander P. Kazhdan, New York, 1991, vol. I, pp. 692-693. Вж. също и първа глава от труда на проф. Г. Бакалов за титулатурата на средновековните български владетели (*Бакалов, Г.* Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии, С., 1995, с. 14-97, както и посочените там препратки към заглавия, касаещи някои от тези аспекти), а също и *Das Byzantinische Herrscherbild*. На пропагандирането на императорската идея в уводите на византийските императорски документи специално изследване посвещава Х. Хунгер – вж. *Hunger, H.* Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien, 1964.

⁶ Вж. *Хунгер, Х.* Империя ..., с. 119-133.

⁷ Вж. специално посветения на този въпрос труд на А. Мичел – *Michel, A.* Die Kaisermacht in der Ostkirche (843-1204), Darmstadt, 1959.

⁸ *Хунгер, Х.* Империя ..., с. 115.

⁹ *Хунгер, Х.* Империя ..., с. 119.

Мястото на василевса над цялата имперска йерархия намира своето отражение и в сфрагистичните паметници от епохата. Единствено той има правото на златни печати – хрисовули ($\chi\rho\upsilon\sigma\acute{o}\beta\omicron\upsilon\lambda\lambda\alpha$), докато всички останали могат да използват единствено оловни печати – моливдовули ($\mu\omicron\lambda\upsilon\beta\delta\acute{o}\beta\omicron\upsilon\lambda\lambda\alpha$)¹⁰. Дори и по отношение на оловните печати фактически съществуват редица ограничения пред притежателите им, за да не се допусне техните моливдовули да наподобяват императорските. Последните се отличават както по иконографските си особености, така и по съдържанието на легендата, която фигурира на тях. При византийските моливдовули е принципно недопустимо на тях да присъства изображението на собственика им, независимо колко издигнато е неговото положение в йерархията на империята. Това право имат само василевсите (и съответно августите) и затова на императорските печати, като съществена отлика от всички останали моливдовули, са изобразявани управляващият в момента василевс-автократор и неговите съимператори, ако има такива. Понякога на императорските печати, заедно с образа на василевса, се открива и този на августата, най-вече, когато тя е изпълнявала функциите на регентка и на съуправителка. Изключение спрямо принципната недопустимост на моливдовулите да се изобразяват техните притежатели, се прави само за носителя на титлата кесар, който единствен освен императорите има правото да гравира своя образ върху тях. Традицията кесарите да се ползват от това по същество императорско право по отношение на оловните си печати, обаче не предизвиква учудване, тъй като те твърде дълго – най-малкото през целия ранновизантийски период, са считани за един вид “младши императори” и евентуални наследници на престола, а презумптивните им права като потенциални императорски наследници, поне на теория, се запазват и през епохата на тактиконите.

¹⁰ За императорските печати, различните документи и кореспонденция, които се скрепват с тях и най-вече за различните видове хрисовули и техните функции вж. **Dölger, F.** – **J. Karayannopoulos** Byzantinische Urkundenlehre, München, 1968, S. 117-128; **Dölger, F.** Byzantinische Diplomatik, Ettal, 1956, S. 39-45; **Oikonomidès, N.** La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle, *REB*, 43, 1985, p. 190. Публикации на императорски печати съществуват в твърде голям брой, издадени от редица авторитетни учени като Г. Шлюмберже, Н. Лихачов, К. Константинополос, В. Лоран, Г. Заκος, В. Шандровская, Н. Икономидис, Дж. Несбит, Ж.-Кл. Шейне, В. Зайбт, Ив. Йорданов, Хр. Ставракос и много други, поради което е напълно невъзможно да бъдат указани всички в рамките на една бележка, още повече, че това не е необходимо с оглед целите на настоящата работа. Ще се задоволим да посочим само няколко от по-достъпните заглавия – **Schlumberger, G.** Sigillographie de L'empire byzantin, Paris, 1884, p. 417-423; **Лухачев, Н. П.** Некоторые старейшие типы печатей византийских императоров, *Нумизматический сборник*, М., 1911, т. I, с. 497-539, с. 497-539; **Лухачев, Н. П.** Моливдовулы греческого Востока, *Научное наследство*, т. 19, Москва, 1991, с. 246-275, 277-278, 288-289, 293-294; **Laurent, V.** Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Citta del Vaticano, 1962, nos. 1-18; **Zacos, G.** – **A. Vegler** Byzantine lead seals, vol.1, part 1, Basel, 1972, nos. 1-129; **Cheyne, J.-Cl.** – **C. Morrisson** – **W. Seibt**, Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig, Paris, 1991, nos. 1-8; **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав (971-1088), С., 1993, № 2-9 и др.

Що се отнася до въпроса, следва ли на титлата на императора да се гледа като на първа в титулната йерархия във Византия, може да се приеме, че с оглед на всичко казано дотук, отговорът е по-скоро отрицателен. Така, както василевсът е над всяка земна йерархия, така и императорската титла не е част от йерархията на византийските титли, а е извън нея и над нея. Между титлата на ромейския василевс и всички останали титулни отличия съществува принципно различие не само спрямо тяхното положение, но и, на първо място, спрямо техния характер. Императорската титла е единствената титла във Византия, която има пряко отношение към властта. Тя изначално съдържа в себе си неограниченото право да се обладава цялата върховна власт в нейния пълен обем и в този смисъл няма нищо общо с всички други византийски титли, които по своя характер са изцяло почетни и не са свързани с упражняването на какъвто и да е обем власт, т.е. не съдържат в себе си никакви собствено присъщи управленски черти или елементи. Ако в западноевропейското средновековно общество всяка една титла по презумпция е неразривно свързана с притежаването на определена власт, най-вече в териториален аспект, като съответно “общият обем на властта” в държавата е, така да се каже, разпределен между всички носители на титли, съобразно йерархичното положение на последните, то във Византия целият този общ обем власт е придаден към една единствена титла – тази на василевса. Всички други византийски титулни отличия са лишени от всякаква собствена връзка с властта и не носят дори и най-малките права над нейното упражняване. Докато императорското достойнство съдържа в себе си прерогативите на върховната власт, която се предава от Бога на земния му избраник именно чрез това достойнство, т.е. то е едновременно свързано и с властта над унвесума, и с посредничеството между Бога и човеците, давайки качеството на помазан Божи наместник на ойкуменето, то титулните рангове от византийската йерархия на титлите имат като основна функция да указват единствено персоналната връзка на носителите си с василевса и по този начин – почетното им място в земния таксис. Така погледнато, императорската титла не може да бъде и съответно не е част от йерархията на византийските титулни достойнства. Невъзможно е тя по статут да бъде приравнена към този на една обикновена ἄξια διὰ βραβείων и като такава да бъде поставена начело на йерархията на ἄξια διὰ βραβείων, т.е. начело на йерархията на византийските почетни титли. Не случайно и атриклинният Филотей, разглеждайки в своя трактат за реда на рангово предимство във Византия титлите в империята, разграничава императора и сѐмператора от останалите титулни отличия и не ги брои в йерархията на иначе стриктно номерираните и класифицирани от него осемнадесет ἄξια διὰ βραβείων, указвайки по този начин надйерархичното им положение¹¹.

¹¹ Вж. *Oikonomides, N.* Les listes de préséance ..., p. 98-99. Василевсът – автократор и сѐмператорът не са посочени като съответно двадесети и деветнадесети ранг в йерархията

През периода IX-XI в. цялостният византийски йерархичен модел като единна конструкция се съдържа в системата на рангово предимство. Този общ модел на византийската рангова йерархия изцяло е подчинен на василевса, стоящ извън и над него. Изключителната роля и значение на ромейския самодържец за самото съществуване на претендиращата за универсалност византийска йерархия се подчертава дори с факта, че формалният и единствен белег, който определя цялото структурно подреждане на системата, е конкретно заеманото място от всеки един византийски сановник при провеждането на дворцовите церемонии и приеми и най-вече – редът на повикване на сановниците по време на бляскавите императорски угощения, което прекрасно илюстрира надйерархичната позиция на василевса спрямо произтичащата от неговата собствена персона византийска йерархия.

на ἄξιαι διὰ βραβείων, а са споменати единствено по повод традиционните дистрибуции на пари за църквата, синклита и царедворците, които следва да извършват при възшествието си на престола.

Данаил Петров

**РЕЛИГИОЗНИ КУЛТОВЕ ОТ РИМСКАТА КРЕПОСТ
АБРИТУС (I – III ВЕК)**

Danail Petrov

**RELIGIOUS CULTS IN THE ROMAN FORTRESS
ABRITUS IN THE IST – IIIRD CENTURIES**

Abstract

The problem of the religious cults in the Roman fortress Abritus in the 1st – 3rd centuries is very interesting. It has been treated by: G. Katsarov, Y. Todorov, M. Tacheva and others. In addition to the local Thracian population, Romans, Greeks, Syrians, etc. also lived in the fortress. This preconditioned the religious variety and overlapping of religious cult. The citizens of the town had to observe the official Roman cults to Jupiter, the city of Rome, the emperor and gods. The authorities allowed the worship of other local gods too. The period under discussion is characterized by religious Variety and tolerance.

Римската крепост Abritus (Разград) се намира в местността ”Хисарлъка”, край източните покрайнини на съвременния град Разград. Тя има неправилна квадратна форма, с площ от 15 хектара. Построена е върху съществували по-ранно праисторически поселения и тракийско селище от периода IV – I в. пр. Хр.

Крепостта се споменава в произведенията на Хиерокъл и Прокопий Кесарийски. Информация за нея се открива в трудовете на Дексип, Йорданес, Амиан Марцелин и други, които описват ”варварските” нашествия по тези земи, и най-вече - битката между римляни и готи, състояла се през 251 г., а също и разпространението на християнството в този район.

Крепостта Abritus е изградена вероятно в края на I и началото на II век, първоначално като военен лагер (седалище на помощна част - кохорта). Според лингвистите, етимологията на името Abritus е от латински произход, и означава ”стръмен” - от причастиято abruptus и глагола abrumpro ”откъсвам, разкъсвам, разрушавам”, като се свързва със стръмния източен склон на крепостта. Тя се е намирала в провинция Долна (Втора) Мизия, а след 395 г. - в Източния дял на империята. Тя е локализирана до днешния град Разград от проф. Теофил Иванов.

Проблемът с религиозните култове от римската крепост Abritus (Разград) е твърде интересен. С тази проблематика са се занимавали автори като: Г. Кацаров, А. Явашов, Я. Годоров, Т. Иванов, М. Тачева и други. На базата на намерените находки са изказвани различни мнения по този

въпрос. Основна цел на настоящата статия е да бъде направен опит за задълбочен обзор на религиозните култове в римската крепост Abritus (Разград) и нейната околност. Съчетаването на съществуващите религиозни традиции с новопроникващите идеи през вековете, водели до културни напластявания, които са оставили своя отпечатък и колорит по тези земи.

Разнообразният епиграфски материал открит при проучването на руините в местността “Хисарлъка” до гр. Разград, свидетелства за разнородния етнически състав на населението в римската крепост Abritus (Разград). Тук са живеели: траки, гърци, римляни, хора от източните провинции, военнослужещи, ветерани и цивилно население, като това предпоставяло разнообразието в почитаните култове до началото на IV век. При археологически разкопки за открити посветителски надписи, оброчни плочки, статуйки, изобразяващи божества от тракийския, гръцки, римски и източен патеон, с надписи на гръцки и латински език. Тези паметници говорят за религиозния мироглед на населението.

През 1922 г. случайно е открита колективна находка от 26 бронзови предмета: плочки – матрици с изображения на различни божества от II – III век. Върху плочките са изобразени: женски фигури – богини, конници, Херакъл, Артемида, Зевс и Хера и други божества. Тя е разгледана и обнародвана от акад. Г. Кацаров и коментирана задълбочено по – късно и от други автори. Тази находка е от район на предполагаемо светилище и те са правени в ателие на торевт от крепостта Abritus (Разград). Някои от тях имат дръжка, необходима по време на изработката. На гърба им са издълбани имената или инициалите на техните производители. Матриците от Abritus (Разград) са масивни. Формата им е различна, най – вече правоъгълна или овална. Изобразените божества дават представа за голяма част от почитаните божества в укреплението и в цивилното селище във от него.

Освен тази находка в резултат на интереса към руините в местността “Хисарлъка” до гр. Разград случайно и при проучването на крепостта по – късно са намерени и други паметници, от които също може да се съди за религиозните култове в римската крепост Abritus (Разград). Изобразените върху тях божества показват развитието на римското пластично изкуство. Част от тях се публикуват за първи път в том II на “Римски и ранновизантийски селища в България”. Тяхното местонамиране позволява да се локализират по територията на крепостта и нейната околност светилища на споменатите в надписите божества.

От официалните римски култове първо място заемал този към върховното римско божество Юпитер, наричан още “най - добър”, “най - велик”. Той отговарял на гръцкия бог Зевс. Обикновено посвещенията на бога са правени от името на властта в крепостта и се свързвали същевременно с култа към управляващия по това време римски император. Юпитер е част и т. нар. божествена capitoлийска триада: Юпитер, Юнона и

Минерва. Вероятно е било изградено значително светилище на тези божества в ранния период от съществуването на крепостта (I – III в.).

Върху правоъгълна бронзова плоча (матрица) с форма на двойна едикула, са представени божествата Зевс (Юпитер) и Хера (Юнона). Те са прави в цял ръст и обърнати на среща, в традиционните им облекла, атрибути и жестове. На дясно се вижда Зевс, с брада, наметнат с химатон, горната част от тялото му е гола. В лявата си ръка държи скиптъра, символ на върховната му власт над боговете, в дясната ръка - патера над пламтящ жертвеник, а долу вдясно е орелът му, неговата свещена птица. Хера се намира вляво. Тя е облечена в хитон и химатион. В лявата си ръка държи скиптър, а в дясната – патера над пламтящ жертвеник. Долу отдясно е паунът, свещената ѝ птица.

От крепостта Abritus (Разград) са намерени са намерени и други оброчни плочки с тези божества.

Култът към богът Аполон е бил разпространен още в тракийското селище съществувало преди римската крепост в местността “Хисарлъка” до гр. Разград по времето на одриския цар Реметалк II (19 - 26), както може да се предположи по косвен начин от подобни надписи от гр. Бургас и гр. Виза (Турция). Още А. Явашов е намерил през 1887 г. каменна плоча с посветителен надпис на гръцки език в чест бог Аполон. В превод на български той гласи: “През царуването над траките на Реметалк, внук по баща на цар – базилевс Котис и внук по майка на цар – базилевс Реметалк, син на династа на траките Рескупорис. Аполоний, сина на Ептаикент, родом от Бизия (Виза), стратег на Анхиало, Селетика и Рюзика издигна жертвеника”. Той бил употребен вторично, като настилка на трикорабна базилика, намирала се в западната част на крепостта. Според гръцката митология, той е брат близък на Артемида, родени на о. Делос от Зевс и Лето. Бил почитан като бог на светлината, на духовния живот; в това число на изкуствата (музика, поезия, драма), и като лечител. Прочуто било неговото светилище в Делфи с жрицата Пития. В България са открити много паметници издигнати в негова чест, през предримската и римска епоха.

В близост до намерения от А. Явашов надпис е намерен още един - на латински език, посветен на бог Аполон, и поставен от Валерий и Валентин, вероятно жители на крепостта. Тези два надписа и намерения фрагмент от долната част на статуя на Аполон, в коритото на река Бели Лом дава основание да се предположи, че тук е имало светилище на това божество.

Артемида (Диана) била също на почит в римската крепост Абритус, като покровителка на лова, и на живата природа (растежа и плодородието). Често в тракийските земи тя е свързвана с богинята Бентида, тракийска богиня майка, която храни хора, животни и растения, и на нея се подчинява цялата природа. Изобразена е върху четвъртина бронзова плоча (матрица) от колективната находка с форма на едикула, като тя е украсена с издълбани канелюри, листни и волутни капители и розети, фронтонът е

украшен с релефно изображение на лунен сърп. Образът на богинята е представен изправен, с гъсти коси, облечена в къс до колената хитон с ръкави и в пеплос, подгънат под гърдите. Обути са в типичните високи тракийски ловджийски обувки. В лявата ръка държи дълго копие, а в дясната ръка – патера над жертвеник. Отляво се вижда сърна, свещеното ѝ животно, а отдясно долу куче.

На особена почит сред военното население бил гръцкият герой Херкулес, наречен в надписите “непобедим”. Култът към него бил един от най – разпространените в крепостта. От Abritus са открити два посветителски надписа на латински език, имащи официален характер – единият от времето на император Антонин Пий и цезар Вер (139 - 161). В превод на български текстът гласи: “Посветено на Херкулес. За здравето на Антонин Август, благочестив и цезаря Вер, ветераните и римските граждани, и заселниците в Абритус при Елиевите канаби поставиха жертвеника”. Вторият е от времето на император Септимий Север и консула Викторин – 200 г. От колективната находка произхожда една матрица (бронзова плочка) във форма на едикула, върху която са изобразени част от подвизите на Херкулес.

В колективната находка от матрици заслужава да се отбележи находката на бронзовата статуйка с образа на Хермес (Меркурий), бога вестител на олимпийските богове и покровител на търговията. С крила, шапка на главата и мантия на раменете. Керийон в лявата ръка, плочка в дясната, а на гърдите има две кръгчета.

Изключителен интерес като качество на изработка представлява апликация от находка с изображение на Силен. Представен е мъжки бюст в жизнерадостна, естествена поза, с леко наклонена към дясното рамо глава, широко лице с къдрава брада и мустаци. Плешивата му глава е увенчана с венец от цветя и бръшлянови клонки, а силно окосменото му тяло е покрито с небрида, превързана на лявото рамо чрез козите крака. Статуйката е излязла от калъп и допълнително е обработена, кука с кръгъл отвор – втулка, служещ за прикрепване към някоя част на колесница или мебел.

В крепостта Abritus били почитани и други божества като: Нике (Виктория), Венера, Тюхе, Палеос, Асклепий и Хигия, Арес (Марс), Церера (Деметра), келтската богиня Erona Regina.

Разгледаните по–горе божества били почитани от римските граждани от Италия и Западните провинции, гърците и част от тракийското население, живеещо в крепостта и нейната околност.

През римската епоха в тракийските земи, част от местните божества се сближили и отъждествили с божества от гръко – римския пантеон. Най – популярното тракийско божество – Тракийският конник, богът на лова и войната, запазило своя ореол и по това време. Местното население на крепостта Абритус (Разград) и нейната околност почитало своя главен бог – Тракийския конник (херос), както показват откритите

мраморни оброчни плочки (цели или фрагментарни) с негово изображение и с посвещения на гръцки език. Той бил почитан отделно или заедно с други божества.

Според Г. Кацаров изображенията на Тракийския конник върху оброчни плочки се делят на три групи: 1) конникът в спокойна поза (тип А); 2) конникът ловец (тип В) и 3) конникът се връща от лов (тип С). Тук може да се отбележи една оброчна плочка, от която е запазена само горната част, с посвещение на бога, който носи епитета Μάρμαρος или Μαρμάριος, непознат до сега между епитетите на божеството от територията на днешна България. Богът язди кон, в лява посока държи поводите на коня, а в дясната – убита сърна. В десния горен ъгъл на плочката с малки размери, е скулптурната фигура на Тракийския конник, който се връща от лов (тип С по класификацията на акад. Г. Кацаров). Оброчната плочка може да бъде отнесена към периода II в. или началото на III век, според стиловите си особености. Тя е била намерена навън от куртина Н между кулите № 9 и 10 на северната крепостна стена. Несъмнено светилището се е намирало на друго място, може би в цивилното селище.

От разгледаните паметници може да се направи и изводът, че през разглеждания период значителна част от населението на Abritus (Разград) и неговата околност е от тракийски произход.

При проучването на крепостта са намерени находки, върху които са изобразени божества от източен произход.

За почитането на източни божества и за синкретизма им със сходни тракийски божества свидетелстват други четвъртити бронзови плочки (матрици) от колективната находка. Представени са бюстове на богини, обърнати насреща. Почти цялото изобразително поле е заето от бюста на богинята, облечена в диплеста дреха с ръкави, а главата и е увенчана с висок, разширяващ се нагоре калатос (кошница), богато украсен с два хоризонтални пояса от растителни мотиви. Долният пояс е образуван от спирален орнамент, обграждащ многолистна звездобройна розета, а горният – от редуващи се триъгълници, звездобройна розета в кръгове и една шестолистна розета. Над челото се спускат косите, разделени на път по средата, а върху рамената и гърдите падат дълги коси. На шията си носи три гердана (торкви), като първия и третия имат по една висулка с форма на полумесец (лунула), а на китката – широки гривни. Ръцете са вдигнати на горе, обърнати с дланите напред. Отстрани на калатоса висят две звънчета и цинбал.

От същата колективна находка има още шест подобни изображения на богини, върху бронзови плочки (матрици).

Според Г. Кацаров това е изображение на Великата понтийска богиня Ма, наследница на по – стара кападокийска богиня. Присъствието на куче, той го отдава на идентифицирането и с Атина, а орела на връзката с култа на Митра. Според М. Тачева това изобразяване на богинята има аналог, описан от Х. Сериг. Той идентифицира образа с кървавата богиня,

въведена от К. Сула при завръщането му от Азия, наречена от римляните Белона. Изтъква, обосновавайки се на доказаната у хетите богиня (Ма) със слънчев аспект, че Ма не е била просто велика богиня на природата, но и царска богиня със слънчев аспект. В тази насока може да се добави изследването на Й. Юркова върху синкретичните божества изобразени на монети.

Г. Кацаров тълкува разгледаните по - горе богини от Abritus (Разград) като Кибела – великата майка на боговете и Анахита. Според него те произхождат от разрушено светилище и произхождат от римската епоха по тези земи (I – III в.). Сходно е мнението на Я. Тодоров. Според него става дума за Великата малоазиатска и семитска богиня на земята и водата със свещената риба (Бентида – Артемида – Алаитис – Атаргатис дори Кибела). Изображението на риба при разгледаните плочки било символ на водата и живота. По – късно този символ е използван от християнството още през II в. сл. Хр. вероятно от района на Сирия.

М. Тачева – Хитова внася известни корекции в тази теза. Според нея, те са различни варианти на Великата майка на боговете, като са се смесили чертите на източните с местните тракийски богини. Изображенията върху плочките тя свързва с т. нар. Синкретични богини. Иконографските особености и идентифицирането на синкретичните явления говорят за силно източно влияние, което може да се обясни с присъствието на войници по Лимеса, рекрутирани в Ориента. Откриването на тези паралели, следователно, трябва да се обяснява с проникването на това явление чрез тракийски войници и колонизирани ветерани от източен произход във вътрешно тракийските земи.

Сред колективната находка има правоъгълни матрици с изображения на божества върху коне, някои от които носят рога на изобието и понякога - лък на гърба си. Г. Кацаров предполага, че това е фригийско – тракийският бог Сабазий, но според М. Тачева – Хитова тяхната същност не е точно определена. Я. Тодоров се опитва да го свърже с трако – персийското божество Диоскури – Митра.

Върху два жертвеника с латински надписи се наблюдава синкретизъм между римския върховен бог Юпитер и сирийския бог Долихен, като божеството се нарича “Юпитер - Долихен”. Единият е с посвещение на това божество, направено от Флавий Валенс, бенефициарий консуларис на легата на легиона, другият е с изображение на бича глава, най-вероятно е свързан също с култа към това сирийско божество. Долихен, е божество защитник на гр. Долихе в днешна Сирия и е бил почитан от лица от сирийски произход (военни или цивилни), живеещи в лагерните центрове по долнодунавския лимес. Култът му се разпространява по Долен Дунав през II – III век. Представен е с атрибутите на Юпитер – мълния и орел, но в някои релефи наподобява на божество от Близкия изток – с атрибути на войнствен бог.

Разгледаните по-горе паметници свързани с религиозните култове от източен произход в района на римската крепост *Abritus* (Разград) показват взаимните влияния между Тракия и Азия. Техни носители са войници и цивилно население от района на Близкия Изток, заселили се в тракийските земи.

До сега в археологическите проучвания на крепостта *Abritus* (Разград), не е доказана сграда или светилище на разгледаните божества. Причина за това е, че твърде малко се знае за ранноримското укрепление. Вероятно те са били разположени както в укрепената част, така и в неукрепените квартали на града.

Напълно възможно е официалните римски култове към Капитолийската троица и императора да са имали храмове в укрепената част в местността Хисаръка. Има податки за изповядването на императорския култ в крепост *Abritus* (Разград). Освен писменото сведение на Йорданес за смъртта на Деций Траян (249 - 251), който принесъл жертва в т. нар. Дециев олтар преди битката с готите край крепостта след нейното възстановяване в края на III век, при Северната порта на крепостта били оформени ниши, в които се поставяли скулптурни фигури, вероятно на римските императори. Може да се предположи, че и преди разрушаването на укреплението от готите е имало подобно съоръжение при главната порта.

В заключение може да се посочи, че в римската крепост *Abritus* (Разград) били изповядвани много религиозни култове, от разнообразното по етнически състав население. Въпреки относително толератното отношение на римските власти към местните култове, всички жители на крепостта били длъжни да спазват и изповядват официалните римски култове.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. **Шкорпил, К.** Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С. 1914, 37 – 40, фиг. 35; К. Шкорпил. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. Сб. Абоба – Плиска. ИРАИК, 1905, 489 – 490; **Явашов, А.** Разград. Неговото археологическо и историческо минало. С. 1930, 3 и сл.; **Иванов, Т.** Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. С. 1980, I, 5 и сл.; **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus*. История и археология. Разград, 1985, 3 и сл.; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** Абритус. Римски и ранновизантийски градове в българските земи. С. 2002, II, 110 – 148 (и цит. там литература).
2. Извори за историята на България. С. 1959, III (ГИБИ - II), 90, 178; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** Абритус. Римски..., 112, 117 (и цит. там литература).
3. **Радославова, Г., Г. Дзанев.** Абритус. Римски..., 111 - 112 (и цит. там литература – В. Георгиев. Траките и техният език. С. 1977, 36. Според А. Павлов, Р. Станев и С. Стоянов името е тракийско.); **Явашов, А.** Разград. Неговото..., 77 и сл. (и цит. там литература – обобщава мненията за името на града и река Бели Лом).
4. **Явашов, А.** Разград. Неговото..., 6 и сл.; **Кацаров, Г.** Антични паметници из България. – ИБАИ, IV, 1927, 100/102; ИБАИ, VI, 1930, 117/134; **Казаров, G.** Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens.– Arch. Anzeiger, 37, 1922, 188; **Тодоров, Я.** Паганизмът в Долна Мизия. С. 1928, 3 и сл. (и цит. тук литература); **Тачева – Хитова, М.** История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. - IV в. н. е. С. 1982, 396 – 411 (и цит. там

- литература); **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 41/52, 62/71; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 117 – 123 (и цит. там литература).
5. **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, 121.
6. **Казаков, Г.** *Neue Denkmaler...*, 190, № 7, обр. 7; **Тодоров, Я.** *Паганизъмът...*, 232, № 600; **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 62/3, обр. 79; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 125, обр. 32.
7. **Явашов, А.** *Разград. Неговото...*, 42/44; **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 63, обр. 89; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 120, обр. 22.
8. **Явашов, А.** *Разград. Неговото...*, 36; **Шкорпил, К.** *Опис...*, 161; **Тодоров, Я.** *Паганизъмът...*, 168, № 17; **Иванов, Т.** Два надписа от античния град Разград. – ИАИ, Сб. В чест на Г. Кацаров, 1955, 167, обр. 6
(CIL III 7469); **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 66, обр. 2; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 112, обр. 6; 114 (CIL III 7463); **Огнянова, Л., М. Лазаров.** Нов надпис на стратега Аполоний Ептайкент. – ИАИ, XXV, 1962, 197 - 203.
9. **Иванов, Т. и С. Стоянов.** *Abritus...*, 66, обр. 81; **Казаков, Г.** *Neue Denkmaler...*, 189, № 6, обр. 6.
10. **Иванов, Т.** Два надписа..., 175 (CIL III 7474); **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 63, обр. 3, 80; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 118, обр. 2, 16; 120, обр. 34; **Казаков, Г.** *Neue Denkmaler...*, 189, № 4, обр. 4.
11. **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 67, обр. 87; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 124; **Казаков, Г.** *Neue Denkmaler...*, 189, № 5, обр. 5.
12. **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 68, обр. 88; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 124, обр. 36.
13. **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 67; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 119 – 121, обр. 24, 127, обр. 42, 128.
14. **Иванов, Т., С. Стоянов.** *Abritus...*, 67, обр. 82; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 120, обр. 21; **Гочева, З.** *Завещано от траките. С. 1987, 89 – 92* (мненията на Г. Кацаров за Тракийския конник).
15. **Казаков, Г.** *Neue Denkmaler...*, 191, № 8, обр. 8; **Тодоров, Я.** *Паганизъмът...*, 204, № 508; **Тачева, М.** *История на източните...*, 396, обр. 1.
16. **Казаков, Г.** *Neue Denkmaler...*, 191, № 9, обр. 9; 192, № 10, обр. 10; 193, № 11, обр. 11; 194, № 12, обр. 12; 196, № 16, обр. 16; 196, № 17, обр. 17; **Тодоров, Я.** *Паганизъмът...*, 175, 204, № 508; 221, № 509, № 510, № 511, № 512; **Тачева, М.** *История на източните...*, 397, обр. 2; 397, обр. 3; 398, обр. 4; 398, обр. 5; 399, обр. 6; 399, обр. 7; **Юрукова, Й.** *Религиозен синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монетите от римската епоха. – ИАИ, 34, 1974, 39, фиг. 2.*
17. **Тачева – Хитова, М.** *История на източните...*, 400 – 411 (и цит. там литература и за мнението на Г. Кацаров); **Юрукова, Й.** *Религиозен синкретизъм...* 23 – 49.
18. **Тачева – Хитова, М.** *История на източните...*, 400 – 411 (и цит. там литература).
19. **Казаков, Г.** *Neue Denkmaler...*, 188, № 3, обр. 3; **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 123/4, обр. 30.
20. **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 119.
21. **Радославова, Г., Г. Дзанев.** *Абритус. Римски...*, II, 112, 128/9 (и цит. там литература).

Тодорка Симеонова

**БЪЛГАРО - ЮГОСЛАВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ 1929-1932
ГОДИНА НА СТРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ПЕЧАТ**

Todorka Simeonova

**BULGARIAN -YUGOSLAV RELATIONS DURING 1929-1932 ON PAGES
OF THE BULGARIAN PERIODICAL PRESS**

Abstract

In this article are presented Bulgarian-Yugoslav relations during 1929-1932 on pages of the Bulgarian periodical press. Their concrete expressions are the agreements of Pirot during this period. They are at the roof of the further good neighborly relations between Bulgaria and Yugoslavia, which register progress in 1933 and 1934 year.

България излиза от Първата световна война, победена с тежък мирен договор: българските земи и население са оставени в пределите на съседните на България държави, хиляди бежанци, напуснали родните си краища, търсят подслон на българска територия, а българската държава е разоръжена и заставена да плаща непосилни за стопанските и възможности репарации. Това положение определя и основната цел на българската външна политика: освобождение на България от клаузите на Ньоския договор, т.е. ревизия на съществуващото положение на Балканите.

Макар и претърпяла поражение по време на войните, българската буржоазия не може да приеме установените с Ньойския договор граници като окончателни и постоянни. Общественото мнение в България сочи асимилаторската политика спрямо българските малцинства в Югославия, Румъния и Гърция като извор на несигурност и конфликти на Балканите.

Ревизионизмът на българската външна политика противопоставя България на всичките ѝ съседи. Затова след Първата световна война тя се оказва в значителна степен в изолация не само на Балканите, но и извън тях. Поради това важна задача на българската външна политика след Първата световна война става преодоляването на изолацията.

Най-благоприятни перспективи за преодоляване на изолацията на България предлага сближението с Югославия¹.

През 1929-1930 г. възникват положителни симптоми в развитието на българо - югославските отношения. На 7 февруари 1929 г. е отворена 300-километрова обща граница между двете държави.²

¹ *Манчев, Кр., В. Бистрицки.* България и нейните съседи (1931-1939) Политически и дипломатически отношения, С., 1978.

На 25 февруари 1929 г. започва работа смесената българо- югославска комисия в Пирот, която прави опит да реши редица въпроси в отношенията между България и Югославия: двувластническият въпрос, въпроса за охраната на границата и реда за нейното преминаване.

По въпроса за двувластниците българската делегация поставя на обсъждане следните въпроси:

-преминаване на двувластниците да става през цялата година;

-да не се пречи на двувластниците, чрез които ще се избягват инцидентите;

-да се предвидят достатъчно пропусквателни пунктове;

-да се разреши преминаването за траурни и семейни тържества с групови билети, а също така и на строителните работници;

-да не се допусне ангария на двувластниците, да се разрешава престояване повече от един ден за работа по нивите;

-да се разрешава търсене на изгубен добитък и др.³

След продължителни разисквания е приет “Правилник за полицейските мерки и облекчаването на преминаването на границата” и “Правилник за граничната служба”.

През декември 1929 г. в София е проведена българо-югославска конференция в резултат на която е подписана “Конвенция за ликвидиране на двувластните имоти”. На 14 февруари в София е подписан нов “Правилник за поддържане добрия ред и сигурност на границата”. Основната цел е да се ликвидират пограничните инциденти и да се осигури спокойствие на населението от двете страни на границата⁴.

Пиротските споразумения не изменят общия характер на българо-югославските отношения, главните спорни въпроси между двете държави остават открити.

За това говорят и редица статии в българския печат:

Вестник “Панагюрско ехо” от 28 януари 1929 г.⁵

Статия “Коварно убийство на границата”:

“На първия ден на Коледа са убити трима българи на границата при гр. Трън от сръбската гранична стража, след като нещастните българи били успокоени да минат границата и посетят своите близки, откъснати по последния договор за мир. Тая постъпка е възмутила българското население,

² Дневници на XXII ОНС, II р.с.

³ *Мичева, З.* Българо – югославски споразумения (1929-1930). – В: Балкански проучвания XX век, С., 1972.

⁴ *Манчев, К.* Югославия и международните отношения на Балканите 1933-1939, С., 1989; K-S CHANDAN LES BALKANS ET LA DEMOKRATIE, PARIS, 1937.

⁵ *Панагюрско ехо* – отг. Ред. д-р К. Панайотов, Броеве от 28 януари 1929 г.; 15 април 1929 г.; 29 април 1929 г.; 21 май 1929 г.; 8 юли 1929 г.; 15 юли 1929 г.; 29 юли 1929 г.; 5 август 1929 г.; 12 август 1929 г.; 2 октомври 1929 г.; 8 октомври 1929 г.; 23 януари 1930 г.; 21 февруари 1930 г.; 1 април 1930 г.

управниците на което са се отнесли в Обществото на народите. Изглежда, че нашата съседка откъм запад търси повод за усложнения и влошавания на отношенията ни.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 15 април 1929 г.:

“Министърът на търговията в Югославия наредил да се започнат преговори с България за сключване търговски договор между двете страни.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 29 април 1929 г.:

“От Белград се съобщава, че югославянският пълномощен министър Нешич направил постъпки в София против югославянските манифестации по повод на посрещането на А. Павелич (хърватин) от македонската организация.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 21 май 1929 г.:

“Няколко български семейства от заетите от сърбите след войната западни покрайнини са дошли в България поради лошия режим от сръбските власти”.

Вестник “Панагюрско ехо” от 8 юли 1929 г.:

”Поради зачестилите убийства, вършени от сърбите около българската граница над българите, английският вестник “Таймс” счита, че югославянското правителство трябва да вземе мерки да наложи дисциплина на своята погранична стража, в противен случай България вероятно ще се обърне към Обществото на народите.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 15 юли 1929 г.:

“По границата ни със Сърбия преди няколко дена са убити още трима българи от сръбските граничари.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 29 юли 1929 г.:

“В град Щип е станало сбиване от двама хора и полицията, вследствие на което има убити. Сърбите използват този случай и сипят обвинения спрямо България.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 5 август 1929 г.:

“В сръбска територия по българската граница сръбските граничари не престават да убиват българи. Започнати са преки преговори между България и Югославия.”

В същия брой:

“В София е разкрита група чужди агенти, които били натоварени от една съседна държава за организиране атентати против наши държавни хора.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 12 август 1929 г.:

“Земеделци и широки социалисти са подкрепили правителството по отношение на България спрямо Сърбия.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 2 октомври 1929 г.:

“Преговорите в град Пирот между българските делегати и югославянските такива вървят успешно.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 8 октомври 1929 г.:

“Между Пирот и Цариброд на железопътната линия е избухнала адска машина и повредила слабо машиниста, а недалече друга машина е намерена, като избухнала и трета такава машина и ранила двама стражари. Предположенията за тези машини трябва да се посочат към някои личности в Сърбия, които целят пропасти между България и Югославия.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 23 януари 1930 г.

Статия: “Македонците до ОН, молбата на Илиев и Шолев”:

“За пръв път двама представители на македонското население в Югославия бившия съдия от Илек Илиев и бившият кмет на Скопие Шолев подадоха една обстойна молба до секцията за малцинствата при секретариата на Обществото на народите, с която настояват да се дадат на македонците предвидените в мирните договори права на малцинствата. Подобни молби са подадени и от македонските организации от Югославия.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 21 февруари 1930 г.:

“Искането на тримата българи македонци до Обществото на народите за спазване правата на малцинствата в Македония е предизвикало съчувствие сред европейския свят.”

Вестник “Панагюрско ехо” от 1 април 1930 г.:

“Въпросът с атентатите към сръбско-българската граница е уреден съгласно конвенцията между двете страни.”

Вестник “Пладне” от 7 октомври 1931 г.⁶

Статия: ”Белград не е спирал транзита на наши стоки, преговори за сключване на обща тарифа”:

“От Белград са уведомили нашите железници, че транзитът на български стоки през Югославия никога не е спиран.

Изисквано е само от белградското министерство на земеделието удостоверение, че транзитираният добитък не е заразен. Някои български износители вече са получили такива удостоверения и могат да експортират птици и др. през Югославия.

Инж. Драгнев и Ив. Тилков от дирекцията на железниците, които заминаха да уредят въпроса за транзита в Белград, са констатирани много добро разположение в югославянските власти за отстраняване на съществуващите пречки.

Вчера са започнали преговорите по изработване на пряка тарифа за превоз на живи и заклани птици.

И нашата, и югославянската железопътни администрации са в преговори да се сключи обща пряка тарифа между двете страни за превози на всички видове стоки.”

Вестник “Пладне” от 13 октомври 1931 г.:

Статия: “За освобождение на поробените ни земи”:

⁶ *Пладне* - директор инж. Георги Ив. Вълков. Броеве от 7 март 1931 г.; 27 юни 1931 г.; 22 юли 1931 г.; 25 юли 1931 г.; 7 октомври 1931 г.; 13 октомври 1931 г.

“Поради зачестилите напоследък насилия и издевателства върху нашите малцинства в поробените ни земи, вчера съюза Отец Паисий устрои голямо публично протестно събрание в Славянска беседа.

Издигнаха глас за пълна свобода на поробените крайща.”

Вестник “Пладне” от 7 март 1931 г.:

“Югославянският пълномощен министър в Париж д-р. Мирослав Спалайкович е направил изявления по външната политика на Югославия през 1930 г. За България е казал: „Смесената комисия ще продължи своята работа и през тази година с твърдата воля да допринесе нови елементи за поддържане добро съседство между България и югославянското кралство.

Назначението на Вукчевич за пълномощен министър в София дава най-добри надежди за бъдещия развой на нашите отношения с България.”

Вестник “Пладне” от 27 юни 1931 г.

Статия: “Югославянската преса за изборите” :

“Търговински гласник ”на уводно място пише по повод на изборите:

“Българският народ с голямо болшинство се изказа за политиката на мир и вътрешно консолидиране.”

Нашият вестник като орган на стопанския съвет и стар поборник за братство и приятелство между сърби и българи, не може да не поздрави славянската победа на опозиционния блок под шефството на Малинов. Тяхната победа той поздравява и за това, защото тя показва, че българските народни маси са миролюбиви, че се стремят най-вече към уреждането на България, към нейното стопанско повдигане и към заякчаване връзките със съседите. Тяхната победа поздравяваме още и затова, че тя по наше разбиране, представлява дезавоюлиране от народните маси на политиката на вечни обвинения и провокации, политика, която доведе до 1913 и 1915 г.

Мирът, установеният правен порядък и добрите отношения между народите на Балканите, са едно условие за неговата свобода и неговото развитие. Българските маси се изясниха за такава политика и това ни радва.

На нашия съседен и братски народ пожелаваме сегашните избори да донесат премахването на тежката криза, която преживява, особено след смъртта на народния трибун и водач Александър Стамболийски.”

Вестник “Пладне” от 22 юли 1931 г.:

Статия: “Българският износ през Югославия, улеснения за българските търговци”:

“На 15, 16, и 17 юли в Белград заседава една железопътна конференция за подобрене на транзита в интерес на търговските сношения.

Постигнато е споразумение за българските пратки с яйца и югославските железници да правят 40 на сто отстъпка от сточните тарифи. Също така е осигурено и бързото пътуване на другите стоки: плодове, зеленчук, грозде, птици и месо.

Направени са улеснения за износа ни, като се премахват редица митнически формалности.”

Вестник “Пладне” от 25 юли 1931 г.

Статия: “На западната граница” :

“Положението на западната граница, особено в околностите на Босилеградско, през дните 20, 21 и 22 т.м. е било особено натегнато, тъй като върху железопътната линия Враня-Скопие бил извършен някакъв атентат. Сръбските военни власти засилили охраната на границата, която херметически била затворена. Едва от завчера нормалното положение било възстановено. Двувластниците обаче още не се пушат да минават през границата.”

Вестник “Трудова борба” от 18 януари 1932 г.⁷ в статия се казва:

“Положението на емигрантите се е влошило. Сърбите ги третират много зле и поради това някои неамнистирани и със смъртни присъди били склонни да се върнат в България. Всички емигранти били недоволни от амнистията. Но и много амнистирани още не са си тръгнали. Настроението сред емигрантите било против правителството, защото не дало амнистия на всички.”

Вестник “Трудова борба” от 9 май 1932 г.:

Статия: “Югославия пред революция”:

“Крал Александър е свикал в Белград началниците на армейските корпуси, с които е разгледал положението в разни части на Югославия, гдето имало опасност от революция. Особено критично е било положението на сърбите в Македония, гдето било решено да бъдат изпратени нови войски.”

През 1933 г. тази картина постепенно се изменя, а българо-югославското сближение става политика на управляващите среди както в Югославия, така и в България. Пиротските спогодби са основа за понататъшните добросъседски отношения между България и Югославия на Балканите, които през 1933 г. и 1934 г. отбелязват нови моменти на подобрение.

⁷ *Трудова борба* - ред. Тома Константинов. Броеве от 18 януари 1932 г.; 9 май 1932 г.

Николай Николов

ОТНОШЕНИЯТА НА МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ С ВИЛАЕТСКИТЕ ВЛАСТИ В РУСЕ

Nikolay Nokolov

THE RELATIONSHIP OF METROPOLITAN BISHOP GRIGORIUS WITH THE AUTHPRITIES IN THE VILAYET OF RUSSE

Astract

The paper traces the basic moments in the relationship of metropolitan Grigorii with the local church authority. The ambition of the Bulgarian bishop is to endorse the authority of the newly found national church institution – the exarchate, attesting honour and respect to the local and the central state authorities. He uses the respect to oneself in order to solve the numerous problems in his eparchy.

Митрополит Григорий застава начело на Доростоло-Червенската епархия с ясното съзнание, че нейното местоседалище в същото време е и местоседалище на Дунавския вилает, чиито предели се простират в цяла Северна България, включвайки и Софийска област¹.

Начело на новосъздадения вилает е поставен младият и амбицизен османски сановник **Мидхат паша** (1822-1884), който до този момент има вече солидна биография. От 1849 г. е привлечен в апарата на Държавния съвет, където само за две години се издига до първи секретар. През следващите години пътува често в Париж, Лондон, Виена и Брюксел, за да изучава западноевропейската административна уредба с цел за нейното приложение в Османската империя. През 1861 г. е назначен за управител на Нишката област².

След заемането на поста русенски валия, Мидхат паша пристъпва незабавно към изграждане на стройна административна уредба на поверения му вилает. Съществуващите 7 санджака той подразделя на 45 кази и поставя начело на тях по един каймакамин. В помощ на каймакамите се учредява т. нар. меджлис-и ираде (административни съвети – б.м.) и меджлис-и темизи хукук (съдебни съвети – б.м.). Полицейската власт била поверена на т. нар. меджлис-и джинает (полицейско управление – б.м.)³.

1 *Плетньов, Г.* Административно-стопанската политика на турската власт в Дунавския вилает/1864-1868/ - В: Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", 1976, т. 13, Факултет по история.

2 Пак там, с. 4.

3 Пак там, с. 13-14.

Изглежда, по всяка вероятност, че изработеният от Мидхат паша образец на административната уредба на Дунавския вилает е получил одобрението на централната султанска власт, защото по неговия модел след това била уредена административната система и в другите вилаети на Османската империя – Босна (1865), Сирия (1865), Халеб (1866), Одрин (1866) и др.

Мидхат паша управлява Дунавския вилает само 4 г. (до 1868), след което е преместен в Цариград, където му са поверени нови, още по-отговорни държавни постове – председател на Държавния съвет (1868-1872) и велик везир (юли-октомври 1872 и декември 1876 – февруари 1877). Опитите му да извърши някои макар и козметични операции за реформиране на старата закостеняла османска администрация се натъкват на консервативно мислещите кръгове в османската столица и след встъпването на Абдул Хамид II на султанския престол под предлог, че бил замесен в детронирането на султан Абдул Азис (1876), е свален от заеманите длъжности и изпратен на вечно заточение в Таиф (Хеджас). Няколко години по-късно по изричната заповед на новия султан е удушен⁴.

След заминаването на Мидхат паша за Цариград през 1868 г., на негово място в Дунавския вилает до Освободителната война се изреждат още няколко други османски сановници, но нито един от тях не достига размах на неговата реформаторска дейност⁵.

Град Русе обаче не загубва своя престиж като център на един от най-големите вилаети в османската империя. Показател за това е фактът, че в него се увеличава броят на чуждестранните дипломатически консулства, които достигат до 10⁶.

Очевидно, митрополит Григорий си е давал ясна сметка за големите правомощия на дунавския валия и за това една от първите му стъпки след като застава на Доростоло-Червенската епархия е да даде израз на своето уважение към него и въобще към цялата османска администрация. Това ясно проличава от речта, която произнася пред русенското население след пристигането му в крайдунавския град на 25 август 1875 г.: “Признателността е свята длъжност и едно от първите свойства на образованите народни хора”.... “ний всинца трябва да бъдим дълбоко признателни към високото царско правителство”⁷.

И веднага пояснява защо: загдето е позволило възстановяването на българската екзархия⁸, което е един безспорен исторически факт – без султанския ферман от февруари 1870 г. нямаше да има тази българска църковна институция.

Този факт ясно се съзнава, не само от духовния началник на Доростоло-Червенската епархия, но и от всички по-видни дейци на българското църковно

4 По подробно вж. *Самарджиев, Б.*

5 *Сиромахова, Ж.* Русе през Възраждането, с. 33.

6 Пак там, с. 34.

7 ДА-ПР, ф. 43к, оп 1, а.с 1590, п. 4 гръб-5.

8 Пак там, с. 57.

дело по онова време. Ще си позволим да припомним някои по-малко познати факти по този повод. В заседанието на Привременния съвет в Цариград от 6 март 1870 г., т.е. само седмица след оповестяване на султанския ферман, Гаврил Кръстевич заявява: “За тая добрина сега ний сме длъжни да се явим пред негово височество садразамина (великият везир Али паша – б.м.), за да благодарим на Негово Императорско Величество....”⁹

Познавайки добре азиатските маниери, същият Г. Кръстевич предлага освен благодарствено писмо до султана и великият везир да се помисли още и за даване на бакшиши на видни представители на османската администрация. Това, според него, било “стародавна практика” в османската администрация: “Ний досега (когато) сме ходили до садразамина, ако не и официално, но все по нещо се е давало”¹⁰, а Пловдивският митрополит добавя: “Всичките чиновници чакаха кога (то) излезе ферманът, за да вземат бакшиш”¹¹

След станалите разисквания, при които никой от присъстващите на заседанието на Привременния съвет не оспорил предложението на Г. Кръстевич, взето било решение общата сума, която трябвало да се даде за бакшиши на най-високопоставените османски сановници да възлезе на 450 т. лири¹², която никак не била малка за онова време.

В речта си по време на първото редовно заседание на Църковния народен събор от 23 февруари 1871 г. д-р Стоян Чомаков произнася дълга реч, в която също не пропуска да изрази “приличната признателност” на цариградските българи към великия везир Али паша и султан Абдул Азис¹³

Сервилни чувства към султана и Високата порта не липсват и от страна на русенските първенци. По повод пристигането на новоизбрания български екзарх Антим I в града, на път за Цариград, където да заеме високия църковен пост, те му връчват специално приветствие, в което между другото заявяват: “нашият баща цар султан Абдул Азис – хан знае кое е потребно за нас и наше (то) благоденствие и от отеческата си любов (?! б.м.) е благоволил да обсипе верните си поданици бългре (те) с църковните им правдини, обезпечени с казаният вече високославен императорски ферман”¹⁴

В подобен дух е и приветственото слово на свишовските първенци до митрополит Григорий от 25 август 1872 г. по повод пристигането на вилаетския център: “Като благодарим на царската милост на Негово Императорско Величество султан Абдул Азис и на неговото правосъдие за възобновление на нашата народна йерархия (разбирай: Българската екзархия – б.м.) и за поставянето на нейния духовен началник, препоръчваме се на Вашите святи молитви....”¹⁵

9 Църковно-народен събор 1871, с.55.

10 Пак там.

11 Пак там.

12 Пак там.

13 Пак там, с. 195.

14 *Билчев, Т., Д.Костадинова*. Митрополит Григорий Доростолски и Червенски 1872-1898. Б. м 2006, с. 62.

15 Пак там, с. 73.

Със сервилност към султана и Високата порта се отличават и всички действия на екзарх и Светия Синод при непосредствените си прикосновения с тях. Ето по какъв начин представя екзархийското ръководство своята среща с великия везир, станала на 15 септември 1875 г.: “В увереност, че благочестивите населения ще съумеят с мирно и благоразумно обяснение в тия обстоятелства да покажат още по-бляскаво доказаната си вярност към светлий престол на Негово Императорско Величество султанът и така да бъдат още повече достойни за високото царско благоволение, което е най-здравото поръчителство за достигането на всяко подобрене на състоянието им, ми (ние – б.м.) счетохме за своя длъжност да засвидетелствуваме пред великий везир Махмуд Недим паша непоколебимата вярност на българский народ; а понеже Негово Величество (е) представил това наше засвидетелствование в подножието на светлий царский престол, Негово Императорско Величество султана, великодушний господар, милостиво благоизволил да покаже Височайшето си задоволство....” и т.н.¹⁶

Раболепното поведение към султанската институция от страна на българския висш клир не се променя и след настъпилата през 1876 г. промяна на султанския престол. На 18 май с.г. султан Абдул Азис е свален чрез дворцов преврат и заместен със султан Мурад V.¹⁷ По този повод митрополит Григорий получава нареждане от екзарх Антим I да предприеме незабавни действия да станат в поверените му две епархии (Доростоло-Червенската и Търновската – б.м.) “прилични молебствия”¹⁸

В изпълнение на тази заповед владиката изготвя специално окръжно до архиерейските си наместници в двете епархии с разпореждане то да се направи достояние до всички селища¹⁹.

Както е известно царуването на султан Мурад се оказва твърде краткотрайно – на 19 август 1876 г. е извършен нов дворцов преврат, при който той е свален и на престола се възкачва Абдул Хамид II²⁰. Отново следват разпореждания от екзархийското ръководство и митрополит Григорий за разгласяване на това събитие в двете епархии²¹.

Подобни наставления от българската екзархия до митрополит Григорий последват и при смяната на русенските валии. При една такава, станала през април 1873 г., екзарх Антим I му изпраща специално поздравително писмо с молба да го поднесе на новия валия и заедно с това устно да изрази “радостните чувства” на българската екзархия за неговите добри чувства и разположения към българския народ²².

16 Пак там, с. 149.

17 История на България, С., 1987, т. VI, Българско Възраждане (1856-1878), с. 409.

18 ДА-РС, ф.43 к. оп 1, а.е14, л.71 Писмото на екзарха е от 28 май 1875 г.

19 Пак там, а.е12, л. 259.

20 История на България, т. VI, с. 426.

21 ДА-РС, ф.43 к. оп 1, а.е 13, л. 45, а.е 14, л. 97-99.

22 Пак там, а.е. 6, л. 54. Писмото е от 23 април 1873г.

Разбира се, ще бъде неправилно да се определя поведението на Доростоло-Червенския митрополит само като ответ на заповедите и нарежданията на екзархийското ръководство в Цариград. В не малко случаи архиереят сам дава да се разбере, че сервилното му поведение към османските власти е и негова искрена позиция. Ето какво пише той по този повод в писмо до епископ Евстатий Пелагонийски: “ние **сякогаш** (к.м.), а най-паче в такива обстоятелства (визира одобрението на III част на Екзархийския устав от Високата порта – б.м.) трябва да покажем нашата **преданост и готовност** (к.м.) да направим туй, което позволяват слабите ни сили за подкреплението на този престол, под сянката на който живееме”²³.

Верноподаническите чувства на митрополит Григорий не остават незабелязани от османската власт. Преди всичко те му осигуряват изключително влияние пред местната вилаетска администрация в Русе.

Разбира се това не е случаен акт от нейна страна, а по-скоро резултат от голямото внимание, с което главата на Доростоло-Червенската епархия се ползва в Цариград от Високата порта. Израз на това внимание са високите държавни отличия, които получава от султанското правителство като духовен началник на Доростоло-Червенската епархия 1872 г. до края на Руско-турската война. Първото от тях той получава още през пролетта на 1874 г., когато е награден с високия орден “Меджидие” III степен²⁴. В следващите няколко години владиката получава нови още по-високи отличия²⁵. Вниманието, оказвано на владиката от вилаетските власти в Русе предизвиква известна ревност от страна на някои висши османски сановници.

Един от тях – Шакир бей, изпратен със специална мисия в Русе от Мидхат паша (по това време председател на Държавния съвет – б.м.) в рапорта си до него донася, че главата на Доростоло-Червенската епархия “управлявал валията”²⁶.

Разбира се, подобна констатация е твърде пресилена, но факт е, че митрополит Григорий се е ползвал и с високото благоволение на местните вилаетски власти.

Интересното в случая е, че той не използва това благоволение за свои лични облаги, а за решаване на редица проблеми поставени пред него от различни страни в качеството му на духовен началник на Доростоло-Червенската епархия, а от 1875 до 1878 г. и като временно управляващ Търновската епархия. Затова говорят голям брой сведения, от които ще се ограничим да посочим само някои от тях. На първо място от високопоставеното положение на владиката се възползва екзархийското ръководство в Цариград. На 6 септември 1874 г. Антим I го моли да се застъпи пред русенския валия, който

23 Пак там, а.е 6, л. 54.

24 Пак там, а.е 21590, л. 89.

25 *Маркова, З.* Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия през 70-те години на XIX век. – В: Известия на Българската патриаршия. Църковноисторически и архивен институт. т. III, 1985 г..

26 ДА-РС, ф. 43 к, оп 1, а.е 2, л. 284.

да се разпореда пред османските власти във Враня да прекратят своите действия в полза на гръцкия владика Паисий. В същото писмо главата на българската екзархия спира вниманието на владиката, че властите в посочения град простирали услугите си на гръцкия архиерей дотам, че си позволявали да изпращат заплата по селата на казата, които да говорят на селяните, че всеки който искал да бъде под църковното върховенство на българската екзархия бил “душманин на Негово Императорско Величество султана”. Отделно от това към местното население във вранско се отправяли заплахи, че екзархистите щели да бъдат изселвани в Русия²⁷. В потвърждение на казаното, екзархът предлага към писмото си препис от оплакването на местните жители от посочената околия до Българската екзархия²⁸. С друго писмо, от 23 януари 1876 г., екзарх Антим отново моли архиерея да се застъпи пред валията за спиране на черкезки золуми в софийската епархия. Молбата е приета присърце от главата на Доростоло-Червенската епархия. За стореното той уведомил своевременно Българската екзархия в Цариград, а тя на свой ред – Високата порта. Султанското правителство не оставило без ответ подадения сигнал и уведомило екзархийското ръководство, че била изпратена комисия на място, която да проучи оплакването, но не потвърдила изнесените факти. Поради тази причина Българската екзархия отново се обръща към Доростоло-Червенския владика да направи необходимите постъпки пред дунавския валия за спирането на посочените золуми²⁹.

С различни молби за съдействие към Доростоло-Червенския митрополит се обръщат и подведомствените му органи от епархията. В писмо от 13 януари 1875 г. епископ Климент Бранички лично го моли да се застъпи пред вилаетските власти в Русе за наказване на османските злосторници в Силистра³⁰. В писмо от 1 декември 1874 г. мухтарът на село Хърсово, Разградско известява владиката от името на цялото село, че преди известно време османски злосторници действали в техния край, грабили добитък и всявали страх сред местното население. Те се оплакали на вилаетските власти в Русе, от където бил изпратен някой си Саид юзбаша, който за кратко време разтръснал тези злодейци и обстановката в селото се успокоила. След неговото заминаване злодеянието от страна на османлиите отново се подновили и създали в селото обстановка на страх. Ето защо те се обръщат към своя архипастир да направи достойние пред “потребното място” тяхното оплакване, като молят отново да бъде изпратен посочения по-горе юзбашия да се разправи с тези злосторници³¹.

На всички подобни сигнали, оплаквания и прочие, митрополит Григорий отговарял според случая, намесвал се, доколкото позволявали неговите правомощия като духовен началник на двете епархии.

27 Пак там.

28 Пак там, а.е 4, л. 79.

29 Пак там, л. 80-81.

30 Пак там, а.е 14, л. 20-21.

31 Литературен архив. С., 1973 г. V Из архива на Васил Друмев, Климент Гърновски. Ръкописи, материали и документи, с. 170.

ЕЗИКОЗНАНИЕ
И
ФИЛОСОФИЯ

Имре Х. Том

СЛАВЯНСКО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ПРАУНГАРСКИЯ ЕЗИК

Imre H. Tom

THE SLAVONIC INFLUENCE ON THE PROTOHUNGARIAN LANGUAGE

Abstract

In the present research paper the author dwells on the Slavonic influence on the ProtoHungarian language. As a result of his survey the author has come to the conclusion that the Slavonic influence on the ProtoHungarian language must be searched in the sphere of lexis. The old Russian, as well as the old Bulgarian language had a greater influence than it was traditionally expected, but at the same time a less influence than a number of researchers, vacillating from one extreme to another, considered to support.

Според периодизацията на историята на езика т.нар. *праунгарски период* се определя във времето между обособяването на унгарския език като самостоятелен и продължава до основаването на унгарската държава. От този период няма писмени паметници. Той се дели на два основни подпериода: 1) уралската прародина (ок. средата на 5-ти век) и 2) преселението на унгарските прадеди от Уралските райони в Карпатския басейн.

Това мащабно преселение, протекло през относително не много дълъг период, носи със себе си значими промени в живота и битието на унгарското население. Тези промени приключват със заемането на “новата родина”, и са започнали от южноруските тревни степи. Преселението на прадедите на унгаците не преминава през ненаселени, празни пространства. Напротив, те попадат сред различни приятелски или враждебно настроени племена. Тук няма да се спираме върху разнообразните влияния на тюркските народи върху унгарците (унгарското население). Задачата ни е да разгледаме славянското влияние върху праунгарския език.

Може да се приеме, че на практика не е съществувал езиков контакт между унгарците и праславяните, тъй като прародините на двете народности са били разположени на значително разстояние една от друга. От гледна точка на езикознанието такъв тип влияние не е възможно.

Другият факт, върху който се опираме, е, че независимо от констатацията на *Щефания Вертеи*, основаваща се на етимологичните речници, че славянските заемки в унгарски определят 12,4% от унгарския лексикон, тук трябва да се отчете, че тези заемки не произлизат само *от един език*, а произходът им е *от различни славянски езици*. Така приемаме

съвременната гледна точка, че в унгарския език има славянски заемки от различни слоеве (географски названия, калки, в ограничен смисъл и ономастичен материал), които са навлезли в езика от различни славянски говори през различни периоди и от различни места. Като важни се очертават отговорите на въпросите *къде*, *кога*, и *от кои езици* са прониквали славянски елементи в унгарския език. Все още не могат да дадат еднозначни и изчерпателни отговори на тези въпроси и едва ли някога ще успеят цялостно да разяснят тази проблематика.

Тъй като унгарските племена навлизат в Карпатския басейн от изток, без съмнение, най-напред се сблъскват с източните славяни и със славянобългарите. По отношение на техните конкретни извори съществува активна дискусия в научните среди. *Шандор Марки*, по-късно и *Бернат Мункачи* – вероятно следвайки разработките на Павел Йозеф Шафарик – в академичната си лекция *Начало на унгаро-славянските етнически връзки*, по-късно отпечатана като статия, стигат до заключението, че голяма част от славянските заемки са навлезли в унгарски именно през периода на прародината, на териториите между реките Днепър и Дунав. Мункачи се позовава на по-ранните констатации на *Яков Карлович Грот*, според когото първите славянски учители на унгарците са руснаците, а именно, тяхното влияние се усеща при пребиваването на унгарците по поречието на Волга, когато те са имали за слуги славяни.

Мункачи построява тази теория върху три основни факта: 1) Третиране на фонетичната форма на славянските заемки по идентичен начин, което може да се обясни с факта, че те навлизат в унгарски, преди той да се раздели на различни диалекти. 2) Старославянският език не е достигнал до унгарците на територията на Панония, тъй като през IX век там не е имало значително по брой такова население. 3) Рядконаселените славянски територии не биха могли да способстват за заемането на такова голямо количество славянски заемки, каквито има в унгарски език. Те могат да произлизат само от езика на многобройното източнославянско население. Старобългарските заемки – според втората теза на Мункачи – не навлизат в унгарски нито на територията на Панония, нито на Карпатския басейн, а проникват от езика на дунавските славянобългари като: *mostoha* ‘машеха’, *rozda* ‘ръжда’, *mezsgye* ‘межда’. За източник на такъв тип думи едва ли може да се приеме църковнославянският език. Мункачи доказва голям брой ранни славянски заемки и със заместване на назалните гласни *ŕ* и *ę*: *szerencse* ‘щастие’, *pénz* ‘пари’, *rend* ‘ред’, *gomba* ‘гъба’, *dorong* ‘дръг’, *konkoly* ‘къкъл’, *donga* ‘дъга’, *gerenda* ‘греда’, *porond* ‘пруд’, *parancsol* ‘заповядвам’ и др.

Мункачи разкрива значителен брой руски думи в унгарския език. Разширявайки своята теория, той заявява, че някои от източнославянските заемки (*lengyel* ‘поляк/полски’, *orosz* ‘руснак/руски’) носят и тюркски следи, като резултат на тюркското посредничество.

На безспорно оригиналната, но силно дръзка теория на Мункачи отговаря големият славист Оскар Ашбот, критик и отличен познавач на източниците и на специализираната литература. Той така оборва хипотезата на Мункачи, че дълги години не се появява езиковед, който с изследванията си да опровергае тезата на Ашбот.

Същността на сериозната, опираща се на унгарската историческа фонетика критика на Ашбот, е следната: "...няма данни славянските езици да са оставили по-дълбока следа, видна и до днес, върху езика на унгарците от древните територии. Основание за това намираме във факта, че в появилите се сега славянски думи не се откриват никакви руски характеристики." Според Ашбот българското влияние, видно и в днешната християнска терминология, върху унгарския език се появява, когато унгарците са вече на днешните си територии. Своята позиция, че славянските заемки навлизат в унгарския език основно след заемането на днешните земи, смекчава с това, че все пак някоя руска дума е навлязла в унгарския език и че българският оказва влияние върху него още при устието на Дунав.

Янош Мелих прави стъпка в тази област, като доказва в работата си *Славянските думи на нашия език*, че набеязаната от Мункачи дума *lengyel* 'поляк' всъщност е със староруски произход. В тази си и до днес актуална работа Мелих разработва критериите за класифициране на славянските заемки в унгарски език. Това са фонетични, културноисторически, семантични и топонимични критерии. Безспорно най-сигурни са фонетичните признаци (напр. образуването на звукосъчетанията праслав. **tj*, **dj*, **kt* + *ĭ*, **gt* + *ĭ*). Едновременно с това обаче поради близостта на славянските езици през IX–X век различаващите ги тенденции са доста малко. Фонетичните признаци обособяват група, в която назалните гласни *ę* и *ǫ* се адаптират в унгарски като звукосъчетания (*on*, *om*, *en*, *em*), даващи безспорно доказателство, че заемките са навлезли в езика преди X век, без да хвърлят светлина върху конкретния славянски език донор. Поради недостатъчната информация относно фонетичните развития на езиците значението на останалите признаци нараства. Различните комплексни анализи на критериите водят до разнообразни резултати при отделните изследователи (а понякога и при едни и същи). Мелих отчита, че някои славянските заемки са навлезли в езика както преди заемането на сегашните земи, така и след това. Към предходните славянски заемки той посочва етнонимите *lengyel* 'поляк/полски' *görög* 'грък/гръцки', а в една по-късна публикация – и *zsidó* 'евреин/еврейски'.

Ищван Кнежа значително развива въпроса. В творбата си *Славянските заемки в унгарски език*, том I/1, той се стреми да докаже руския произход на немалко славянски думи, сред тях *görög* 'грък', *halom* 'хълм', *ikra* 'хайвер', *iszap* 'тиня', *jász* 'иранско племе' (според *Ищван Мандоки Кангур* – в устна дискусия – може да е през турски, от **ās*) *lengyel*, 'полски/поляк', *szégye* 'риболовно оръдие', *orosz* 'руски/руснак', *tanya*

‘махала’, *varsa* ‘връша’, *kerecset* ‘ловен сокол’, *zsír* ‘мазнина’, *veréb* ‘врабче’. Според една публикация от 1995, Кнежа включва и думата *császár* ‘император’. Той не изключва възможността и заемките *kemence* ‘камина’ и *naszád* ‘катер’ да са със староруски произход. Това предположение на отличния изследовател Кнежа се потвърждава и от многостранния труд на археолога *Ицван Фодор*, а по отношение на думата *naszád* – от обстойната публикация на Лайош Киш.

Не бихме искали под претекста на анализа на най-старите славянски заемки прекалено да се впускаме в детайлни езикови описания. По отношение на тази проблематика, приключвайки я, нека да кажем, че професор *Шандор Рот* е имал право, като твърди, че думата *veréb* ‘врабче’ е сред най-старите източнославянски заемки. С доста стар произход е и думата *halom* ‘хълм’. Същото можем да кажем и за *lengyel* ‘поляк’, където звукосъчетанието *-en-* в унгарски, заместващо назалната гласна е от **lęd-*, говори за истински стара заемка. Думата *jász* ‘иранско племе’ е заета от руски, като от своя страна води началото си от староиранско **ās*. Подобна е съдбата и на етнонима *orosz*, за който Мункачи сочи, че е тюркско посредничество (навлязъл е през тюркски).

Ласло Хадрович доказва, че определената от Кнежа като източнославянска заемка *szégye* е със сръбски или хърватски (според Хадрович - сърбохърватски) произход. В полза на това твърдение на Хадрович е и следната фонетична особеност: малко вероятно е еквивалент на унгарското *gy* да е от староруското *dž'*, след като по правило на сърбохърватското (по Хадрович) *đ* в унгарски език съответства именно *gy*. Интересно е да отбележим, че както *dž'* така и старословашкото *dz* може да бъде интерпретирано в унгарски като *gy*. Наистина, ако поставим под съмнение заместването *dž' – gy*, тогава ще е трудно да се обясни промяната на староруското *dž' > gy* в думата *lengyel* ‘поляк’. Хадрович успява да докаже староруския произход на няколко думи с неустановен до дадения момент езиков източник – *óriás* ‘великан’ и *csere* ‘смяна’. Звуковата форма е разяснена, а от гледна точка на значението обясненията са приемливи. В труда си *Славянските заемки в нашия език* освен на семантичните съответствия Мелих отдава важно значение и на значимите фонетични характеристики (напр. праслав. **tj*, **dj*, **kt + ĭ*, **gt + ĭ > стб. џ, жд*), и на ритуала, и на културноисторическите и историческите критерии. По отношение на староруските заемки тези критерии в голяма степен не са приложими. Звуковата форма на заемките *veréb* и *halom*, значението на *tanya*, както и ясните следи от назална гласна в *lengyel*, което сочи само старинното присъствие в унгарския език, предоставят някаква отправна точка за разкриване на точния произход на думите. Останалата предоминантна част от заемки в ръцете на изследователите няма сигурен критерий за определяне на произхода им.

Като вземат предвид това, *Елемер Мор*, а по-късно и *Йожеф Перени*, опирайки се на резултатите от съветските археологически изследвания, се занимават с хронологията на връзките. Изследванията на Перени върху ранните източнославянски и праунгарски връзки значително увеличават броя на заемките, определяни като староруски (*lengyel, jász, német* ‘немски’, *zab* ‘зоб’, *szolga* ‘слуга’, *cseléd* ‘слуга, ратай’, *varsa, szégye, tanya, balin, turbuk* ‘риболовно оръдие’). Индексът на заемките в известна степен има нужда от допълнителни проучвания.

В обширната си монография *Венгерско-восточнославянские языковие*, както и в отделни по-малки унгароезични публикации *Шандор Рот* разработва резултатите на *Перени*, като се опитва да ги изследва, изхождайки от точно дефинирани основи. Не може да се отрече, че в неговата книга има немало находчиви решения, но едновременно с това, независимо от благородния му стремеж, от гледна точка на унгарското езикознание по пътя на специфичната си изследователска техника, той достига ниво под установеното от Ашбот. Голям недостиг на работата му е, че освен вече познатите като староруски замки, Рот взема под внимание и такива, за които унгарската славистика доказва, че не са със староруски произход.

Следващите въпроси са къде и кога праунгарците влизат в контакт с източнославянските племена.

Без конкретно да уточнява хронологичните координати, *Мункачи* определя, че началото на контактите е поставено на териториите по поречието на Волга. Отбелязва, цитирайки *Карой Тагани*, че праславянското влияние върху унгарците (както и секеите) се наблюдава още при пребиваването им в прародината, и се засилва с придвижването им из района на Днепър, където, освен хазари, са живеели и руски славяни.

Ако унгарските племена са напуснали земите на прародината си през ок. V век, тогава именно към този период се отнася началото на контактите им с източните славяни и продължава през Етелкъоз – (*Ätil ~ Etel*) местоживееене на праунгарците между реките Серет и Днепър през X век. Тази концепция се разкрива в думите на Мункачи (свързани с *Šafařik*). Сходна теория развива и историкът *Перени* в труда си *Връзките между унгарци и източни славяни през периода преди установяване на унгарската държава*. Според него връзките между унгарци и източни славяни са много по-древни, отколкото до момента е установено, като датират от периода на оногурската племенна общност (VI–VII век), когато и названието *Qgre* (<*Qgьre*) за унгарците се разпространява сред източните славяни.

Авторът също така подчертава, че част от унгарското население живее в постоянен контакт с източното славянство, заедно ловят риба и обработват земите. Безспорен принос на *Перени* е, че отново поставя тази проблематика в центъра на изследователското внимание.

Паралелно с тази хипотеза за по-ранни контакти съществува и една по-стара теза, която определя началото на унгаро-славянските връзки през

по-късен период и съответно не приема връзките за толкова интензивни, колко предходната хипотеза. А. А. Шахматов, едновременно отличен историк и специалист по историческо езиковедие (езиковед), установява, че южноруските племена (говорещи т.нар. γ -диалект, при който вместо стопа g се произнася африкатът γ), които завладяват южното поречие край река Днепър и влизат в упорити битки с унгарците, които, от своя страна, нападат славяните. По това време унгарците живеят на териториите на север от Азовско море, в Леведия – стара родина на унгарците на Долни Дон, на Волга и в Кубан.

Още две мнения в унгарската специализирана литература заслужават да бъдат отбелязани. Според *Дюла Немет* унгарците напускат Велика Унгария (Magna Hungaria), или Башкирия, след 830 или след 840 година и с под ръководството на вожд *Леведи* навлизат в Леведия, където северни съседи са им най-вероятно именно източните славянски племена от гористите и тревните степи.

Според мохамеданските автори постоянно е имало набези на унгарците срещу славяните. Нападат руснаците, грабят им храната и ги третират като пленници (Ибн Руста). Същият автор посочва въз основа на по-ранни източници, че славянските пленници са бивали отвеждани в град К.р.к. (Керч?), където на византийските пазари те са продавани за слуги. Възможно е първоначално тази дейност да е била развивана от унгарците по поръчка на хазарите, като впоследствие унгарците я поемат самостоятелно и в Етелкьоз практикуват този начин на набавяне на имущество и провизии.

Вероятно не всички славянски пленници са били продавани като слуги. Една немалка част са били приемани като *членове на семейството* (унг. *család*). Според *Йожеф Деер* унгарците не са използвали славяните единствено като слуги, а високо са ценели работоспособността им, отнасяли са се по-мекко към тях отколкото, например, аварите. Така, основателно термините женска слугиня в семейството *cseléd* ‘слуга’, *igríc* ‘игрец’ се отнасят към този период.

Другата наистина приемлива теория, която е в съзвучие със славистичните изследвания, е свързана с името на *Дьорд Дьорфи*. Според неговото мнение, изказано в историко-географската му разработка *Началото на унгаро-славянските връзки и миналото на Етелкьоз*, унгарците масово преминават река Дон през около 750 година, веднага след кангарското нападение, и именно там влизат в пряк контакт със славяните (племето севери). След това следва преместване на племената в Етелкьоз. Тук нека отбележим, че *Анатал Барта* в своята монография въху праисторията на унгарците смята за отворен въпрос доколко печенежското или кангарското нападение дава начало за преселването на унгарците в Етелкьоз.

По отношение на локализирането на Етелкьоз, приемаме мнението на един авторитетен унгарски историк. Според *Петер Вацу*, преди заемането

на днешните си територии, унгарците са обитавали обширните земи между реките Дон и долен Дунав (унг. *Al-Duna*), наречени Етелкюз.

Кои може да са били източните славянски съседи на унгарците: на този въпрос относително лесно може да се даде отговор. Очевидно следва да бъдат взети под внимание следните племена: *вятйчи*, най-източното славянско племе, *север* или *севери*, *поляни* – племе, населяващо района на Киев, с малобройно, но с относително развита култура, смесващо скандинавска и византийска култура, и накрая двете най-западни племена – *тиверци* и *уличи*. Последните две, след нападенията на печенегите и хуните, се придвижват от районите на Прут и Днестър на север, като вероятно имат роля и за “порусването” на Трансилвания. Възможно е и по-рано, на по-малки групи, те да се попадали в унгарските територии (трансилванските тревни площи), например, в резултат от княжеско заселничество (унг. княз Такшон). Изглежда най-ранното познато славянско племе са били *северите*. Това е най-източното племе (районите на Десна, Сейм, Сула), появило се на тези територии отново по пътя на колонизирането.

Разпространеното мнение в специализираната литература (Перени) е, че контактите с *вятйчите* са започнали от доста ранни времена, през VI–VII век, по времето на оногурската племенна общност. В противоречие на това предположение е твърдението, че първоначално *вятйчите* са живеели по горното и средното поречие на Ока. Оттам се изтеглят към долината на река Москва. Предвижването им е в източна посока. По времето на *Светослав* достигат област Рязан. Оттам продължават към горното поречие на Дон, към района на Воронеж. Ако са имали контакт с праунгарците, то това е станало едва през VIII век, когато, придвижвайки се по поречието на Дон, достигат до Азовско море. По това време праунгарците вече са в Леведия, където, според умерени мнения, се появяват след 750 или 830 година. Така напълно достоверните данни за първите контакти с вятйчите още очакват потвърждение, което в немалка степен зависи от локализирането на Леведия.

Най-много знаем за връзките с *поляните*. Известно е, че в руската Древна хроника, *Повесть*, на две места се упоменават угорите.

През 6390 (тоест през 882) година княз Олег тръгва срещу Киев, разбрал, че там управляват Асколд и Дир. Скрива войните си в лодки, извежда ги под *Угорское*, след което убива двамата наместници (Асколд и Дир) и ги погребва на един хълм, известен с името *Угорское* (среден род!), където, по време на написването на хрониката е бил владетелският *двор Олмин*. Тук няма да се спираме върху *двора Олмин*, за който някои смятат, че е бил престолоседалището на унгарския вожд Алмош. Вероятно по-късно Олма издига църква на св. Михаил до гроба на Асколд, а до гроба на Дир – църква на св. Ирена. Можем да отчетем, че ако именният източник е *Алмиш (Almyš)*, то тогава от фонетична гледна точка от него не може да произлезе названието *Олмин двор*. Именно затова следва да се съгласим с мението на *Антал Барта*, че зад *Олмин* не се крие името на *Алмош*, а името

на някой издигнат хазарин. Интересно е да се отбележи, че преди да достигне до *Olminъ dvor*, *Олег* пристига с отрядите си до едно пристанище, наречено *Угорское*. Топонимът е само прилагателно. Отнася се към съществително в среден род. Възможно е това да е съществителното в руски *město*, което има 11 значения. Сред тях седмото значение е ‘град’ (например, въ своихъ мѣстѣхъ = πόλεσι). Бихме могли да допуснем, че става въпрос за една част на град с названието *Угор*, получено от обитаващите го по някаква причина унгарци, или от гарнизона, който е управляван от Олма, хазарски водач, назначен от кагана да ръководи.

Не можем да се изкажем по отношение на споменатата от унгарските летописци *Анонимус* и *Кезаи* за киевска обсада, но можем да отбележим, че в *Повестъ*, записка 6408 (тоест 900), отнасяща се до преселването на унгарците, подкрепя съществуването на топонимите *Угорское* (град Угор/Угорско място) и *Ugor hegy* (‘Угорски хълм’), със запазена поради някаква значима причина информация за тях и след 9-ти век. Бихме искали още да отбележим, че според тази публикация, унгарците по стечение на обстоятелствата са минали дори два пъти покрай Киев.

Двете най-южни племена на унгарците са били *уличите* и *тиверците*. Първоначално те са живеели в южните части на Днепер и Буг, а оттам са се преселвали в други посоки. Спускаяки се на юг достигат до морето, както и до Дунав, или поне съобщават на унгарските си съседи за река Дунав. От славянското Дунай се получава Дуна (унг. *Duna*, заемка от източнославянски), може би следа именно от езика на уличите и тиверците. Вероятно на мястото на аварите настъпват унгарците, и на двете славянски племена се налага да плащат данък или да заплащат с роби. Унгарските племена са населявали предимно тревните степи и рядко, например в периода на киевските военни действия, са дръзвали да навлизат в гористите степи. *Уличите* и *тиверците* също се придвижват на запад, в района на тревните степи, като по този начин става възможен контактът с унгарците. Нека представата ни за степите да не е картината за тези места, която изобразява състоянието им след настъпилата суша и пустош след 894 година.

В района на долното поречие на река Дунав унгарските ни деди се срещат и с българославяните, с които през 894 са били във вражда. Добрата политика на Симеон, изпратил печенегите срещу унгарците, подтиква унгарските племена да търсят по-безопасно и сигурно място. Естествено, унгарците влизат в контакт не само с българославяните. По времето на ханове Маламир и Пресиян през 836–838 племената са в съюз с прабългарите. Безспорно, връзките с българославяните оставят следи и в езиково отношение. *Кнежа* определя като българославянски елементи в унгарски и тези заемки, които са свързани с църковната терминология – за разлика от Оскар Ашбот, който търси произхода на унгарските българизми в църковнославянския език (т.е. по-късно). Сериозна трудност представлява

дефинирането и отделянето на слоя заемки от периода преди установяването на унгарската държава и от периода на заселване в Карпатския басейн. Сред българославянските заемки от този стар период е *vajda* ‘войвода’, която по всяка вероятност чрез един български преводач попада в творбата на Константин II. С българославянски произход са и *palota* ‘палат’, *pitvar* ‘предверие’, *imel* ‘имел’, *jávor* ‘явор’, *porgolát* ‘ограда’, *morotva* ‘старица’. Твърде дълбокото навлизане в тази област за момента е научна авантюра.

Следователно, с немалка увереност можем да твърдим, че праунгарският е попаднал под умерено влияние на староруски в периода на пребиваване в Етелкьоз, което е било съпроводено от определена промяна в бита. Същевременно в етелкьозкия унгарски се наблюдава и относително повърхностно българско влияние.

Резултатите и от двата контакта се доразвиват през периода след установяването на унгарската държава. Влиянието на староруски и българославянски език през периода преди заемането на днешните територии се реализира най-вече в лексиката. Обаче вероятно именно славянското лексикално влияние спомага за появата на *c* [ц], и още повече на *zs* [ж], в унгарски, напр. *zsidó* ‘евреин’, *zsir* ‘мазнина’, *zsizsik* ‘жужел’. Славянското влияние се разкрива и по отношение на наставки: от сл. в унг. *-nik-*, (*-nok*, *-nök*), *-ar-*. Същевременно, обаче, за такова влияние можем да говорим след 10-ти век. Като резултат от унгаро-руските връзките след установяването на унгарците в Карпаткия басейн вероятно се появяват нови думи, като напр. *émely* и може би *karácsony* ‘коледа’. В унгарската православна терминология се появяват заемки от старобългарски, както в терминологията в областта на държавността, семейството и се засилва българското влияние. По-подробното разглеждане на тази тематика не е обект на настоящото изследване.

В обобщение на изложеното по-горе може да кажем, че славянското влияние върху праунгарски се регистрира в областта на лексиката. Староруският, както и старобългарският език оказват по-голямо влияние от традиционно отчитаното, но същевременно и по-малко влияние, отколкото единица изследователи, залитащи в крайност, им отдават.

АНОТИРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

Относно Леведия и Етелкьоз:

Барта, А. = Bartha, A. *A magyar nép története. MŰT I-II.* По-детайлно и самостоятелно изследване от предходното: **Bartha, A.** *A magyar nép őstörténete.* Вр. 1988.

Особено важни по отношение на изследването на славянските връзки: Промяна в традиционното мнение: леведската ХМК (НМК) личност е третирана като реална историческа фигура. Преселението на унгарското население е разглеждано от историко-географска гледна точка: **Дьорфи, Д. = Győrffy, GY.** *A magyar-szláv érintkezések kezdetei és*

Etelköz múltja. Századok 124 (1990) 2–22. Анализирани на археологически и на историческите данни: **Перени, Я. = Perényi, J.** *A magyarok és keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt*. In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. **Кovács, Е.** Вр. 1956, 5–34. Основна, но в голямата си част и остаряла монография: **Грот, Я.К. = Ja. K. Grot.** *Moravija i Mad'jary s poloviny IX do načala X veka*. Sanktpeterburg 1881; **Н.П. Третьков.** *Восточнославянские племена*. Москва 1953. Приложение на Šafařík теорията на Я.К. Грот и Я.П. в ранните унгаро-руски връзки: **Мункачи, Б. = Munkácsi, B.** *A magyar–szláv etnikai érintkezés kezdetei*. Ethn. 8 (1897) 1–30; **Ашбот, О = Asbót, O.** *A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora*. NyK 30 (1900) 1–38; **Мелих, Я. = Melich, J.** *Nyelvünk szláv jövevényszavai*. Вр. 1910.

Славянското население из териториите на Унгария в края на IX век. **Мелих, Я. = Melich, J.** *A honfoglaláskori Magyarország*. Вр. 1925–29 Обстойна, подробна, основополагаща работа по въпроса, която, за съжаление, е останала незавършена: **Кнежа, И. = Kniezsa, I.** *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I-I*. Вр. 1955. Тематичен анализ на базата на изследванията на Кнежа, основно върху сръбските и хърватските данни: **Хадрович, Л. = Hadrovics, L.** *Szláv jövevényszavaink kérdéséhez*. Допълваща бележка към работата на Ищван Кнежа *A magyar nyelv szlávjövényszavai*. МТА I. ОК 10: 1–2 (1956) 133–168. Широкообхватна, опираща се на богат материал монография, с интересни идеи за отделни части, но като цяло не успява да даде очакваните резултати, независимо от съвременната методика на изследване: **А. М. Пом.** *Венгерско-восточнославянские языковые контакты*. Вр. 1973.

Основен източник на данни. МНК, МЕН Археологичен анализ на контактите на унгарците от Етрелкьоз, протобългарите и славянските съседи: **И. Фодор = I. Fodor.** *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland*. Archäologische Beiträge. Mit Vorwort von S. Szádeczki-Kardoss. Szeged 1977. Нов поглед върху унгаро-българските връзки през IX век: **Ш. Л. Том = S. L. Tóth.** *Hungarian-Bulgarian contacts in the ninth century*. In: Szegedi Bolgarisztika/Cередската българистика. Szeged, 1994, 71–79.

Христо Трендафилов

**ОПИСАНИЕ ПЕТЕРБУРГСКИХ СПИСКОВ ХРОНИКИ ГЕОРГИЯ
СИНКЕЛЛА**

Hristo Trendafilov

**A DESCRIPTION OF THE PETERSBURG LISTS OF GEORGE
SINKEL'S CHRONICLES**

Abstract

In this research paper the author suggests a description of the Petersburg lists of George Sinkel's chronicles. The paper focuses on two Petersburg manuscripts of the Chronicles which the author worked on in the Manuscript department of the Russian national library.

Славянский перевод (или славянская версия: Тотоманова, в печати) Хроники Георгия Синкелла сохранился только в пятих русских списках XV-XVII вв. В другой нашей работе мы сделали археографическое описание старейшего московского списка Хроники, Егоровскому 863 из собрания Российской государственной библиотеки (Трендафилов, в печати). Продолжая археографические наблюдения над рукописной традицией сочинения, мы предложим теперь описание двух петербургских списков Хроники, с которыми ознакомились в Рукописном отделе Российской национальной библиотеки (РНБ).

1.РНБ. СОЛОВЕЦКИЙ 829/939.1608 г. VIII+656 л. 4°. Полуустав.
Оглавление сделано видимо в XIX веке.

Л. 1 на́ло њ во҃гословленіе ѡ дѣлѣ бѣжінѣ н ѡ чюдесѣхъ

ѡго. ꙗ́ко сѣтворн ѡсперѡва. њ лѣтоѡ оуказаніе по рлдѣ. ѡ
црѣи н прѡрцѣ до хѣ ѡ аплѣхъ н мѣнцѣхъ. њ стлѣхъ

- Нач. : Превлѣгынъ гѣъ бѣъ, њ трѣвагын. ѡго славнѣ въ еднѣноѡ бѣжѣтѣ...
- 17b ѡ моуѣскѣнѣ.
- 33b Ѡ готонілкѣ
- 34a ѡ гедѣѡнѣкѣ
- 35 b Ѡ сѣсонѣкѣ
- 40 Ѡ црѣѣ

- 42 Ⓔ слоўлак:
- 546 Ⓔ соломонк
- 58 ѡ рокоамк
- 59b ѡ сѣсакѹмк
- 60 ѡ іасафатк
- 68b Ⓔ нн
- 70 ѡ захарін
- 121 Ⓔсюдоу рнмьскымаъ внсменѣ положн лѣта
- 129 ѡ хѣк мжцѣ.
- 142 ѡ снмонк влѣскѣ.
- 153 іѡснфова ѡ томже
- 157 іевсеїева повѣсть
- 161b Ⓔтго нрннѣл ѣппа лѣгджньскаго. ѡ двѡѣсловца ѣже протнвѣ іерее. н ѡ стѣк ннѡаннѣ фѣѡлогѣ.

188a-b іще ѡ мѹнцѣ. нже сж хѣ радн оѹмрѣлн. в дѣкѣво гоненіѣ. ѡ томъ бжженнаго днѡннсїа ѣпнстоїїа.

- 197a Ⓔ црѣквынѡ історїа. іевсеїа панѣфла. ѡ павлак сатннѣ н ѡ зловѣ іго.
- 200a таѹѣ посѣ павлово жнѣ сказѣѡ.
- 2096Ⓔ кѡстѡнтннѣ блгоѹтнвѣ црн.
- 218 ѡ арнн іретнцѣ
- 221 ѡ кѡстѡнтннѣ црѣ блгѹѣстнвѣмаъ н хрѣѡлюкннѣмаъ снѡу велнкѡго кѡстѡнтн.
- 222 ѡ снѡвѣстрѣ
- 228b ѡ выкоѹ.
- 236b ѡ спнрдонѣ
- 239b ѡ снѡвѣстрѣ.
- 307b ѡ сѣтѡворенїн амѡна.
- 313 выпадаѣт; л. 313б и следующий, который не считается, пусты.
- 314 пѡвѣѣтѣ вѣдатн, вѣзлюбленнн мѡ дхѣвннн вратѣ, іакѡ сказанїѣ ѡ вжѣтвнн псанїн....
- 318 Слѡво на іерееь. новогрѡцкѣ іретнкѡ глѡцнн. іакѡ не подѡвѣѣтѣ пнсѡтн на стѣн нконѡ стѣжю і єдїносѣщнжю трѣцж. (Просветитель Иосифа Волоцкого, Слово 5. См. издание этого сочинения: Просветитель, 1903).

Нач.: пѡвѣѣтѣ вѣдатн іакѡ всѡ оѹво запѡвѣѣтѣ...

- **319** слово на новонавлешлю сѧ ѳресь. новогрѣцкѣ ѳретникѡвъ глѡщѣн. ꙗко не ꙗѡбаѣ покланѣти сѧ. ꙗ ꙗ ржкѣ Ѹлуьскѣ сътворѣннѣ вѣщѣ...
- **344** слово .ж. сказаніе вжѣвены писаніи. како ꙗ которыѧ рѣди вѣны ꙗѡбаѣ покланѣти сѧ. (Просветитель, Слово 7).

Нач.: подоваѣтъ вѣдатн. ꙗко всакомѣ крѣтѣннѣ достѡн писати на все...

- **445b** слово на ѳресь. новогрѣцкѣ ѳретниковѣ глѡщ. ꙗко ꙗѡбаѣ законѣ моусеѡ дрѣжатн ꙗ хрѣнѣти ꙗ жрѣтвы жрѣти ꙗ ѡврѣзати сѧ. (Просветитель, Слово 3)

Нач.: л. 446 блжннѣ аплѣ ꙗ блгвѣстнѣ лѣка ѳалнстѣ. пшѣ...

- **461** выпадает, потом следует пустой, нумерованный лист.
- **462** ѡ ꙗраклнѣ црн. ꙗ ѡ млѣтнн.

Нач.: вѣ ꙗчѣто сѣцево, въ градѣ кѡстѣнтнѣ звѣа сѧ...

- **464b** ѡ стѡвѣства
- **468b** стго ꙗѡанна злѣ. ѡ слова в сѣж патікоствнѡ. вѣманѡ.

Нач.: Воспомані сѧ члѣе кто ѳсн...

- **480-480b** събраніе ѡ словѣ ѡ велкѣ кннгѣ прѡѡнѣ ꙗѡкона. ѡ втораго слѡ. л. **480b** вѣпрѡ. стѣа ѳнастѣа ѳннанскѣ.
- **481b** Слова Феодорита Кирского, Максима Исповедника, Макария, Василия Великого, Нила, Анастасия Синаита, Иоанна Златоуста, Ефрема Сирина, Исидора, Правила святых апостолов, Евсевия Панфила.
- **510** ꙗлѡ з вогѡ съворнѣ. ка ꙗѡбаѣ чтемѣ пѡслѣшатн: рѣ блжннѣ ꙗѡ злѡѡѣ. Нач.: Да не въ грѣ сѣвѣ стѣ ꙗѡ ꙗ ꙗ словеса почитанѡ...
- **512** выпадает; далее отрывки из слов Козмы Превзитера, Иоанна Златоуста, Григория Богослова, Ефрема Сирина, из книги Чисел, Городского закона (несколько раз), Патерика, Климента Римского, пророка Иеремии, Иоанна Лествичника.
- **577b-579** Мѣфѡднѣ стго патрѣарха кѡстѣнтнѣа грѣ завѣщаніе ѡврѣгшѣ рѣлнчнѣ ѡвразѡ ꙗ възрѣстѡ.
- **582** выпадает.
- **583** ꙗ въ стѣ ѡца ꙗѣ ѡфонѣл алѣсѣдрѣскѣ ѡ рѣзлннѣ ѡвразѣ. сѣнѣа. ꙗ покланѣа

Нач.: Рѣно вѡо вѣ прѣ малѡ

- **588b** Бѣсѣдованіе солѣскаго архѣрѣ грѣѡрѣа. ѳже сътворн. съ хнѡны. ꙗ тѣркн. списано. ѡ врача. Тароннта.

Нач.: вѣдѣтн. ꙗ поюднѣ сѧ ꙗстнннѣнѣ слѣ...

- 5956 Великіѣ аѣтъ рѣ. ꙗко все кнѣжное слово. љ прорѣство нѣ было волею члѣвскою...
- 600 Кирла еѣпа. сказаніе ѡ чернѣствѣ чннѣ. ѡ вѣтѣхаго закона љ нова.
- 6096 Стго Епифаніа. О. вѣ. камыкѣ.
- 6126 Іполнтово что ѣ мѣтъ создѣшѣа совѣ дѣ.
- 614 Изреченія и отрывки из слов Зосимы, Петра Афонского, различные толкованія, короткіе рассказы из библейской исторіи.
- 620 Я птоломѣн кнѣголюбѣ. собра кнѣги многи во ѣнтѣ до нѣ.
- 628 О Иоанне Дамаскине сказано: Хоцѣши ли члѣвѣ рѣмѣтн ѡ сѣ. љ разѣ добръ нѣашн. то рѣмн кнѣга Іѡнна Дамаскина. љ тѣ в кѣ обрѣшиши.
- 639 мѣа дѣ. вѣ. ѡ жѣа стго ѡца. Епифанона чю ѡ. ѡ љсцѣленіѣ блѣгѣтѣва црѣ. константина. блѣн ѡчѣ.

Нач.: Црѣ Константіевн. снѣ великѣ Кѣстантіна (до л. 640б)

- 642 Слово ѡ разкѣннѣ. полѣзно каѣущѣ.

Нач.: Снѣ варварѣ. хѣтъ мѣнѣтъ... (до л. 644)

- 644 Повѣсть ѡ Лапсанка ѡ нѣкоѣ старѣце...

Нач.: Старѣць некѣ повѣда нѣ. Стѣданѣ в пѣстынѣ. лѣ. ѡ.

- 647 Стѣданѣ љ пнтнѣ. инокѣ ѡшѣннѣ же. љ сѣшнѣ короужннѣ. ꙗко хлѣ љ вода ѣ црѣскнн пѣннѣ. Слово. жѣ. нѣвна

Нач.: љ ꙗкоже заслаженнѣ пнѣ.

- 654 По вопросѣ ѡ мѣрѣ грѣска ѣзыка. вопро.
- 655 Стго Кирла ѡ .л. сревреннѣхѣтъ. Вѣдомѣ вѣдн.

Нач.: ꙗко лѣта зовѣтъ сѣ ѣсарнѣ. снрѣ ѣ нѣмнѣ. жѣ.

- 654-656 выпадают.
- 656б запись: Снѣ кнѣгоу дѣ по родитѣлѣ старѣ нѣвна прѣтопопѣ. лѣта зрѣ.
- Всего 16 нѣномерованных , пустых листов .

2. РНБ. СОФИЙСКИЙ 1479. Сборник П+397 лл. 4° (21x14,5 см), полуустав и скоропись XVI-XVII вв.

Разные руки. Первый лист нѣномерован, л. 33 оставлен чистым.

Водянные знаки:

1. Двойная папская тиара, сверху - большой крѣсть.
2. Рука в рукавчикѣ.
3. Буква "Р" с раздвоенным концом, сверху - крѣстообразная розетка.
4. Буква "Р" с раздвоенным концом.
5. Голова быка, между рогами - большой крѣсть, вокруг которого обвилась змея.

Переplet: толстые деревянные доски в корешке из желтой кожи; застязки - сиромятные ремешки.

- л. I Запись: **Совѣрникъ. Совѣннъ Генѣа пѣстыннка.**
- 16 пустой.
- На внутренней доске запись: **Совѣннкъ Генѣѣ пѣстынннкѣ.** На внутренней исподней доске: **Совѣннкъ родѣта пречнтыѣ вѣцы и рождѣства Христова Запогорские волости. Подписалъ Атонец. Лѣта 161(?) ноября 28 день.**

Содержание:

- II Нач. поучения: **Н в конечное погѣвленіе впаде. Внѣжъ...**

Согласно Абрамовичу (1910:314) это поучение отъ поученіа въ недѣлю влоудного сына.

- 1 Генѣа патрїарха цѣнгрѣа, ѡ вѣщїи кннги. слова

Нач.: **что влѣче тревѣши мнѡгы кннгѣ нша.**

- 16 ѡ поученїа вѣльскѣ.

Нач.: **Вездѣ во ѣ мнѣтнѣ выти что...**

- 2 Премѣраго іѡснфа н ѡ вѣрен бывшаго:

Нач.: **Трѣн во вн законнѣ ѣсть во іѡудеѣ. едїномѣ нма. фарсеѣ. а второмѣ саддоукеѣ. а третїемѣ ѣсен. нже есть внстѣн. ѡ**

- 5 Црьстїн главы наказателны, кѣ возлюбленномѣ снѣ ннїн же глїотъ іаже Васнїа црѣ грецкѣа, кѣ снѣ ѣо н црѣю лѣѣ. нмѣще краегранесїе се, Васнїе ѡ хѣ црѣ грекѣа. лѣѣ возлюбленномѣ снѣ, н съцрѣтѣвѣющемѣ, глава. а. ѡ доводѣтѣнѣ наказанїн.

Нач.: **Жнвотополезна нѣкаа вещь. н поспѣшиѣншѣ, не токмо црѣ, но н невѣжѣа наказанїе...**

- 31 (без начала) о сѣфонѣ вѣ вѣначѣствїе лѣ мѣ. н кождѣ н твораше слоѣ іакѣ хотѣше...

- 34 **Хроника Георгїа Синкелла:** начало н богословенїе ѡ дѣлѣ бжннѣ н ѡ чюдесѣ

ѣго, іаже ствѣрн нсперва. н лѣтѣ оуказанне по роуѣ. ѡ црѣ н прѣцѣ до хѣ. ѡ аплѣ н мѣнцѣ. н стлѣ

Нач.: **Превѣлгын гѣ вѣгѣ, н трѣвѣлгын, ѣгѣ славнѣ въ едннѣ вжтѣвѣ, н въ трѣ впоетасехѣ, рекше совѣствѣ. (Заглавія рубрик даны на полях кинваром).**

426 ♂ Моусен

50 ♂ старцѣ

506 ♂ Готонїнаѣ

506 ♂ Гедѣѡнѣ

516 Ґ Самсонѣ

536 Ґ црѣ

546 Ґ Саѡлаѣ

60 Ґ Солѡмонѣ

61 Ґ Ровѡданѣ

626 Ґ Осакѡланѣ

63 Ґ Іасафатѣ

636 Ґ Нн

646 Ґ Захарнн

926 Ґ сюдѡу рнмьскннѣ унсменемѣ положннѣ лѣта.

946 Ґ Хѣ

956 Ґ Хѣк мѡцѣ

101 Ґ Гнмонѣ влѣсѣѣ

1056 Іосифѡ ѡ том же

109 Ст҃го Нринѣа еѣпа л҃гдѡльскаго. ѡ двоесловцѣ. еже протнѣвересе ѡ ѡ ст҃ѣмъ Іѡаннѣ. Феѡлосѣ.

1216 еше ѡ мѡнцѣ. нже сѡ Ха ра оѡмрѣан в декіѣво гоненіе. ѡ тоѡ влѣженѡго дїѡнісіа, епнстолїа.

1256 ѡ црковннѣ исторїа. евсеѣїа паньфнла. ѡ павлѣсатннѣ н ѡ зловѣ е҃го.

1266 таѡе по сѣ павлѡво жнтїе сказѡютѣ.

131 ѡ константннѣ в҃гостѣвѣмѣ црѣ.

1346 ѡ арїн еретнцѣ

1356 Ґ КОСТЯНННѣ ЦРѢ БЛ҃ГОУЄСТННѣ, н хѡлювнѣѣ, снѡ велнкаго константнна. (Часть Хроникн Георгїа Амартола)

• 172 Рассказ о создании церкви Св. Софии в Константинополе (без начала):

Дѡра епарха н Баснанда стронтеа во ѡстрѡ цѣѣтннѣ н сдѣласта тоѡ керемнды равны в мѣры... (о византийско-славянских сказаниях о создании храма “Св. София в Константинополе см.: Вилинский, 1900).

• 1776 Летописные заметки: Нач.: Б мѣр сѡф.кѣ. велнкнн кнзѣ волѡмер кнѣскнн прѣставн сѡ їзліа еѣ.

• 179 Слово Генадїа патрїарха ѡ чтоѡщн кнннн.

Нач.: что ѡлѡе трѣѣѡшн многѣ кнн нща. не во едннѡ ѡтешн...

• 180 Молитвы и псалмы на греческом языке, писанные славянскими буквами. (См.: Никольский, 1892, Прилож. 1).

• 194 Толкование значения имен (собственных и других). Нач.: ѡѡ, влѣтъ. фнлн, конолюбеѣ. Варфоломен, снѣ повѣсн водѣ (См.: Никольский, 1892).

Нач.: По маѡентѣн цѣтвѣеть Костантинъ Великѣн. лѣ. лѣ... На лл. 2556-256
временник окончивает так: По александръѣн цѣтвѣова. Костантинъ сыновець
Александровъ. Семью лѣ сын възростомъ. съ мѣтрыю лѣ. з. а съ романомъ лѣ.
кз. а съ мѣдръжьцьемъ. лѣ. еі. || съунтающн лѣтъ всѣ. н. како ѡдръжа
цѣтвѣне истинны ромѣ. Явастакта. цѣтвѣова съ Костантиномъ затемъ сконимъ.

Возможно, это отрывок из Еллинского летописца первой редакции.

- **257** предисловие Исаи Серского к переводу сочинений Дионисия Ареопагита:

Нач.: Понеже оубо мнози прѣ многими времени, н лѣты.

- **259** Ряд выписок и изречений о почитании книжном.

Нач.: Великѣн же апѣлъ петръкъ рече, іако всѣ кѣннжнѣо слово...

- **263** Въ стѣы ѡца нашего. Нп'полнта еіпа римьска н мѣуеннка
(толкование на 1, 2 и 3 стихах, гл. 20 Апокалипсиса. Так отмечено
новым почерком).

Нач.: Разрѣшеніе неизрѣннаго. ѡкровеніа іѡан'на бѣгословца...

- **263б** Словъ стѣаго Евсеѣіа ѡ пнлатѣ.

Нач.: Понесенши же книгѣ Пнлатовымъ в Римь.

- **266** Кирила еіпа. Сказаніе ѡ черкнечьстѣмъ чиноу ѡт вѣтъхаго закона
н нвагѡ.

Нач.: Прѣвоѣ ѡво речеми, ѡ нсхѡдѣщн нз мнра в манастирь.

(Слово Кирилла Туровского)

- **274** Стѣго епифаніа. ѡ .бѣ. камыкоу. нже вѣдѣхѣ на аналогѣ н стѣлевѣ
насаженіи...

Нач.: Съ арднѡнъ. Ваклаонскѣн нарнцѣмын...

- **276** Уто вѣкаше ефѣ. ннже вѣпрашааше стнтель бѣа.

Нач.: Нма іго ѡво тѣкъемое іавленіе...

- **276б** Нполнтово. что естъ мѣрѡтъ. създавшіа севѣ дѡмѣ. Нач.: Хѣ, вжїа
н ѡчѣ мѣрѡтъ н сна...

- **278б** пустой, **279** упражнение пера, **279б** пустой.

- **280** Слѡ ѡ разбоннцѣ, полезно кѣжщн сѣ

Нач.: Сїн вѣрваръ хѣ мнѣтъ...

- **283б** пустой.

- **284** Послание к духовному брату о поклонении иконам Иосифа
Волоцкого.

Нач.: Подѡкаѣ ти вѣдатн, възлюбленнын н дѣховнын мон вратѣ...

287 Слово на новоявлѣшїю сѣ ересь. новогорѡскѣй еретнкѡвѣ гїающн. іако не
пѡваеть кланѣти сѣ. н ѡ рѡкѣ ѡлѣвѣскѣ сътворенїи вѣщемъ... (Просветитель
Иосифа Волоцкого, Слово б)

Нач.: 287б Мнози оубо ѿ ѱретничьствоующн...

- **310** Оказаніе ѿ вѣтвены пнсаніи. како ѿ которыхъ рѣ вны подобаетъ хрїстіанѡ покланятннѡучитатнежтѣв'ныииконы...

Нач.: Подоваѣ вѣдатн, іако всакомѣ хрїстіанноу... (Просветитель Иосифа Волоцкого, Слово 7).

- **366** Слово на ѱресь. новогрѣскы ѱретнкѡ. Гл҃ющн, іако не пѡбаѣ пнсатн на іконахъ стѡуію ѿ ѱднносоуціноу трѣцю.

Нач.: Подоваѣ вѣдатн іако вса оубо заповѣдн... (Просветитель Иосифа Волоцкого, Слово 5).

- **391-393** Отрывки из Старчества.

Нач.: Я ѿ ѿ сѣць рѣ вашн, ѿ рещн ѿ сѣца...

См.: Абрамович, 1910, с. 313-318; Никольский, 1896, с. V-VIII.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Абрамович, 1910 - Абрамович, Д. И. Описание рукописей С.-Петербургской духовной академии. Софійская библиотека. Выпуск III. Санкт Петербург, 1910.

Вилинский, 1910 - Вилинский, С. Г. Византийско - славянскія сказанія о создании храма св. Софїи Цареградской. Одесса, 1900.

Никольский, 1896 - Никольский, Н. К. Речь тонкословія греческого. Русско - греческіе разговоры XV-XVI вв. Санкт Петербург, 1896.

Просветитель, 1903 - Просветитель или обличеніе ереси жидовствующих. Твореніе преподобного отца нашего Иосифа, игумена Волоцкого. Изданіе четвертое. Казань, 1903.

Прохоров, 1972 - Прохоров, Г. М. Преніе Григорія Паламы "с хионы и турки" и проблема "жидовская мудрствующих". - Труды Отдела древнерусской литературы, XXVII. Ленинград, 1972.

Тотоманова, в печати - Тотоманова, А.-М. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел (Изданіе и коментар).

Трендафилов, в печати - Трендафилов, Х. Первый Егоровский список Хроники Георги Синкелла.

Веселин Панайотов
УНИКАЛЕН (ГЛАГОЛИЧЕСКИ?) ПРЕВОД НА КАНОН ЗА
ПЕТДЕСЕТНИЦА СЪС СПАЗВАНЕ НА ВИЗАНТИЙСКИЯ АКРОСТИХ

Vesselin Panayotov
UNIQUE (GLAGOLITIC?) TRANSLATION OF A PENTECOST CANON
WITH REGARD TO THE BYZANTINE ACROSTIC

Abstract

In this paper the author publishes a unique (glagolitic?) translation of a canon for Pentecost with regard to the Byzantine acrostic. This is a particularly rare case in the practices of translation of acrostics, which makes it unique in the history of the medieval hymnography.

Според славянската традиция преводачът на химнографските текстове обявява програмата на византийския акростих в тях (ако го има), но не я спазва, защото разликата в езиците е достатъчно голяма, за да бъде осъществена тази тежка задача. Впрочем опити не липсват, но те или са несполучливи, или частични, или не са достигнали до нас в пълния си вид¹. По тази причина преводът на един канон за Петдесетница, с посочен византийски автор Козма, предизвиква значителен интерес.

Това е известният канон с акростих Пεντηκοστή εορταζομεν (“*Да ? празнуваме Петдесетницата*”), който изследователите отнасят към творчеството на Козма Маюмски². Това име е посочено и в славянските преводи, така че авторството като че ли не буди съмнение. Този канон закономерно влиза в състава и на гръцкия, и на славянския Цветен триод.

При неговия превод на старобългарски се появяват доста проблеми, определени от това, че славянският книжовник сякаш се е опитал да спази византийската програма. Първата трудност, пред която

¹ Мога да посоча като интересен пример опита за спазване на византийския акростих в канона за Мария Египетска (по старопечатното издание от 1648 г. - Триодион, Киев, 3-изд., 1648, с. 665 и сл.), където програмата е: **Ты преп^абнаѧ М^рїе помаган**, а в първите тропари на канона преводачът се е опитал да изобрази началните думи **Ты препо**. Цитирам началата на тропарите от първа и втора песен:

Ты ми даж^аъ свѣтозарнѣю блг^атъ

Преклониши сѧ Хвѣмъ бж^ѣ веннымъ законммъ,

Протерла еси рѣцѣ свои, къ шедромъ бѣ.

Съвпаденията на някои следващи инициали на тропарите с букви от останалата част на програмата очевидно трябва да се смята за случайност, поне до откриването на някакъв по-ориентиращ текст.

² Архиеп. **Филарет**. Исторический обзор песнопевцев и песнопений греческой церкви. Чернигов, 1864, с. 293.

се изправя преводачът, е разликата в броя на буквите: двадесет в гръцката програма срещу двадесет и две **п^т десѣтницю прѣз^а нжимъ** (евентуално двадесет и четири, ако глаголната форма е **да прѣз^а нжимъ**) в славянския вариант на програмата. Това обаче е и най-лесният проблем, който бързо може да се реши с помощта на добавяне на тропари. По-трудно е да бъдат подбрани началните думи (респ. началните букви) на тропарите, които трябва да образуват акростиха. Този проблем славянският преводач е решил не само чрез познанията си върху двата езика (спокойно можем да кажем със силата на своя талант), но и чрез използване на акростишната тайнописна азбука³ и универсализиращата функция на определени думи. Всичко това говори, че той е един изтънчен (думата не е силна!) филолог, който няма никакви проблеми нито с двата езика, нито с химнографията, чиито похвати са му отлично познати.

Химнографската схема, по която е изграден акростихът, е същата, която употребява Константин-Кирил в службата за св. Климент Римски⁴, така че няма да се спирам подробно на нея, а ще дам реда на акростишната фраза. Използвам ръкопис от XV век (IP HANU, ф. 301, № 141, л. 206c-210d):

- П** – П^жчина покры фарауна съ ѱр^жжне^м.
- А** – И^же свыше силж оу^чнко^м Х^е. дондѣ^ж ѱблечете^с реклѣ еси.
- (Т)** – Закономъ и^ж древле проповѣданое и прѣ^рркы исполнил сѧ.
- Д** – Дѣломъ иакѡ^ж древле жченикомъ, ѱвѣциалъ еси.
- А** – И^же бж^вна^в дѣ^ха прише^а ши сила. раздѣлшии^с гла^с.
- С** – С^матра прѣ^рркъ, послѣднее твое Х^е пришествіе,
- С** – И^же въ прѣ^рцѣ^х г^лавы^н. и законо^м проповѣданы^н,
- (Т)** – Знаме^не бж^ства носѧ. ап^лмъ ѱгнены^м дѣ^хомъ раздѣли сѧ.
- Н** – Наше^а шѣа сила днѣ^с сѣа дѣ^х бл^гъ.
- И** – И^же страха ра^н твоего приахо^м г^н.
- П** – Плаваа волненіемъ житинскы^х молвъ.
- (Р)** – **У**тѣ дѣ^ха твоего на пло^т всакж.

³Избирам определеното *тайнописна* (азбука), защото явлението изцяло повтаря модела на криптографската система със замяна на едни букви с други. За логиката, по която се извършват тези замени, виж моята работа *Четири закона на старославянския акростих. Тайнописната акростишна азбука* (под печат).

⁴ **Панайотов В.** Из старославянската химнография. Ч. II. Акростишният венец на Константин-Кирил Философ. - Любословие, 5, 2004, с. 18-28.

(А) – Иже в печи ^вгнѣни, ввержени прѣ^внѣи штрѡци•

(З) – Вѣт^вжюще бж^втвѣнаа величїа ап^лмъ д^ха д^внство

(Д) – Нераздѣльное ^ество• православно ^бгословаще•

И – Неопалима ^вгню, в ^синан прича^ш юци са•

(Ж) – Животнѣ ^свыше бж^рж носимѣ•

И – Юко не касаемѣ превъсходяще в горѣ•

И – ? Не тла ^{иск}сомъ р^вши,

М – ? Палаши ^{древ}ле ^вгнѣнѣ колесници•

Ъ – Закона ^ества ^{кром}ѣ, и ^странно слышаше са ^жч^нкомъ•

Най-беглият поглед показва, че спазването на византийската програма става само по отношение на първата дума, а по-нататък съответствието се разпада и се наблюдават само отделни съпадения, макар те да са на необходимите места, т. е. биха могли да са част от разпаднала се акростишна структура, съответстваща на програмата. От тази гледна точка редът в акростиха представя няколко загадки:

- от какво е определена инверсията на втори и трети тропар в първа песен;

- защо **З** в инициална позиция е с такава фреквентност (нетипична за славянските канони);

- защо във втората си част акростишната фраза на канона се различава силно от програмата?

Първият въпрос не е от съществено значение, защото представлява едно често срещано явление в славянската химнография. Досега то се е обяснявало преди всичко като грешка (объркване) от страна на преписвача. Множеството примери обаче подсказват една друга теза: съставителят на акростишната фраза си е представял думата в по-различен графически вид, отколкото ние днес я възстановяваме. Според мен първата дума е изглеждала не **ПАТДЕСАТНЕ**, а **ПАТ^АЕСАТНЕ**⁵. Тъй като надредната буква твърде често

⁵ Една интересна закономерност може да се проследи, ако съпоставим графичния вид на програмата - **п^лт^дес^лт^ни^цю** с последователното заместване на **Т** със **З** в инициалния ред: би могло да се предположи, че първоначалният вид на думата от програмата е бил **п^лт^дес^лт^ни^цю**. Закономерността се изразява в това, че надредните букви се изписват с акростишния тайнопис. Това предположение отчасти отговаря и на втората загадка. По-лесният начин да се реши проблемът, е да се предположи, че и двата тропара са започвали с показателно местоимение с начално **Т**.

се изписва малко по-напред⁶ от мястото ѝ в думата П^АТ^ЬС^ЬАТ^НЄ. Възможно е, по логиката на някои химнографи, нейният инициал да се изпише според графическия, а не според морфологическия ред на буквите. Следователно, в някои случаи инверсията на тропари не съществува - навярно авторът на фразата си представя по друг начин графическия образ на конкретната дума и редът на тропарите следва реда на графиката.

Втората загадка има по-труден отговор. Прави впечатление, че последните тропари на три от песните започват с инициал **З**. От друга страна този инициал (със сигурност поне в първите два случая) се появява на мястото на **Т**. Този факт подсказва, че може да се говори за определена системност при замяната на **Т** със **З**. Шом фактът е налице, трябва да си зададем и въпроса, по каква логика става тази замяна? Изключвам възможността това да е въпрос за случайност⁷. Според мен има голяма вероятност за възможен глаголически протограф, защото заместването (объркването) на **Т** и **З** по първия закон на акростишните замени, може да стане само на глаголическа почва.

Най-сложният проблем е третият. От дадената по-горе съпоставка между програмата (инициалите най-вляво) и реалния инициален ред (вдясно, представен чрез начална фраза) се вижда, че първата дума на програмата е сравнително точно спазена (макар и може би съкратена), докато втората дума е деформирана (поне половината от инициалите не съвпадат. Това положение ни поставя пред избора или да предположим, че заявеният в програмата византийски акростих не е спазен, или че славянският книжовник е постъпил обичайно - споменал е византийската програма, но е създал свой акростих, който в началото е много подобен на своя образец. В полза на първия вариант говори фактът, че съответстващите на програмата инициали: **П**, **Л** **И** (=И), **Н**, **Ж** (=Ж), **И** (=И)⁸ са в същия ред, както присъстват във втората

⁶ Психологическите основания на този палеографски проблем са ясни: при четене съзнанието трябва да се подготви за предстоящото разчитане на дума под титла и изпреварващото изписване на надредната буква подсказва, как трябва да се разбира цялостната дума или поне тази част от нея, която е съкратена.

⁷ Вече няколко пъти съм отбелязвал, че се опитвам да изследвам хипотезата за **системността** на замените, а не предположението за грешка или случайност, което не изисква обяснение от гледна точка на прочита на акростишната фраза.

⁸ Както се вижда, **И** и **И** са взаимозаменяеми въз основа на графемите, изразяващи един и същи звук. Разбира се, тук говорим само за случаите, в които **Ї** и **И** могат да изразяват един звук, а не за по-сложния въпрос за фонетическите варианти, в които **Ї** има особена роля. Основанията на древния автор за заменяне се градят именно на възможността за еднакво използване на двете

дума от преводната програма на Козма. Нещо повече, те като че ли са и на същите места, на които би трябвало да бъдат.

Ако е необходимо да изразя процентно своята увереност в тази хипотеза (за пълно спазване на византийската програма) бих казал, че нейната вероятност е около 50%. Разколебава ме обаче и фактът, че първата дума не е дадена цялостно - липсва последната сричка, което също е озадачаващо, освен ако не отчетем стриктното придържане на преводача към гръцкия текст.

Ще изследвам и второто предположение: че славянският химнограф само отчасти е спазил византийската програма, създавайки свой оригинален акростих. Повод за такъв извод ми дават инициалите от шеста и седма песен, където може да се види форма за 1 л. двойствено число на глагола **пѣти - поквѣ** (в реалния инициален ред **ПШИВѣ**)⁹.

Прочетено заедно с предната дума, ще изглежда така: **ПАТ^АЕСАТНЕ**

ПШЕВѣ. Следователно, проблемът за авторството става особено интересен: славянският акростих ще трябва да се възприема като общо дело на двама книжовници. В известен смисъл това облекчава проблема за идентификацията или поне подсказва известни старославянски книжовници, които са работили съвместно. На първо място сред “заподозрените” са братята Кирил и Методий, за чието сътрудничество имаме свидетелствата не само на странични източници, но и тяхният общ подпис под *Написание за правата вяра*¹⁰. Следващите са съавторите на службата за Методий Климент и Сава, които са оставили своите подписи в осма и девета песен. Те също биха могли да укажат съвместната си работа, чрез глагол в двойствено число. Разбира се, това са само известните ни сега съавтори, което съвсем не означава, че са единствените¹¹. Навярно този проблем престои да бъде решен след откриването на нови факти или изследването на индивидуалните особености на канона за Петдесетница •

букви (на графическата взаимозаменяемост в писмената практика). **И** обаче може да изразява и **А**, затова, ако се предположи, че първата дума е била **ИАЖЕ**, е възможен прочит на начално **А**. Не поставям този прочит под съмнение единствено при отчитане на хипотезата за спазване на византийската програма. В останалите случаи, както ще се види по-нататък, началната буква на **ИЖЕ** трябва да бъде прочетена по друг начин.

⁹ Формата за относителното местоимение трябва да се прочете като **ЮЖЕ**, а последната буква е поддържаща.

¹⁰ *Панайотов, В.* Нови акростишні підписи Кирила і Мефодія. - XIV Міжнародний славістичний колоквиум, Львів, 24-26 травня 2005 року. Львів, 2005.

¹¹ Примери за съвместна работа на старославянските химнографи давам в: За творческото сътрудничество на старобългарските поети. - Златоструй, кн. 11, 2007, с.103-109; Българските средновековни поетеси. – In: *Studia Hungaro-Bulgarica*. Tomus 1, Szeged-Sumen, 2007, p. 217-226.

Предложеният нов прочит преосмисля и първата дума от акростиха, защото вече няма да е необходимо да предполагаме съкращаването ѝ, а ще трябва да я възприемаме като допълнение. Приблизителният превод трябва да бъде: “*Пеем (двамата за, към) Петдесетницата*”.

По-нататък следва поредицата инициали **ННЖІА**, която би трябвало да се подреди в следния ред, за да има някакъв смисъл:

Н – **Н**ераздѣлноє ѿ стѣно• православно бѣгословацѣ•

Н – **Н**еопалима огню, в **С**инан прича^ѿ ющи са•

Ъ – **І**ко не касаемѣ превъсходяще в горѣ•

Ж – **Ж**ивотнѣ свыше вѣрнѣ носимѣ•

Тя може да се възприеме като съкращение на **нынѣ же** = **ннѣ**^ж, по логиката, която изложих, анализирайки думата **ПАТ^АЄСАТНЄ**.

Цялостно фразата на акростиха дотук ще бъде: **ПАТ^АЄСАТНЄ**

ПШЄВѣ ННѣ^ж. Остават последните три инициала **НПЗ**, които са и най-трудно разгадаеми. За мен стои първо въпросът: трябва ли инициалът от нивото на ирмосите да бъде четен или той принадлежи към двучленно обозначаване на малката носовка? Приемам по принцип, че последните два инициала са монограми на имената (името) на автора.

Те могат да се прочетат като **П** + **З** или чрез тайнопис **К** + **Г** (по кирилска цифрова система). За съжаление, не е ясно коя система на криптографиране е възприета. Ако се замени кирилската цифрова с хърватска глаголическа цифрова се получава интересната поредица

ДІГ’= ДГ’І, което като че ли е единственият що-годе разбираем вариант, който се доближава най-близо само до името Ангеларий. Спекулативните варианти (тайнописни или не) са доста, но няма да се спирам на тях, защото жонглирането с възможности в случая няма нищо да даде. Ще се спомена обаче към друго четене на групата, което вече имах възможност да експериментирам - хронографическото¹². Последните инициали на акростиха биха могли да се прочетат като дата, която в глаголическия си вариант ще даде 889 г., а в кирилския - 997 г. Такова прочитане ще е в логиката на текста, защото той ще изглежда примерно така: **ПАТ^АЄСАТНЄ ПШЄВѣ ННѣ**^ж – 889 (997) г. Това

¹² *Панайотов, В.* Из старославянската химнография. Ч. I. Най-старият датиран славянски акростих или имала ли е акростих службата за св. Ахил? - Любословие, 5, 2004, с. 18-22.

предположение обаче се нуждае от още доказателства и засега го поставям на последно място като възможност.

За съжаление, предположението, че акростишната фраза завършва с дата, усложнява изключително много атрибуцията на текста към познати автори, защото трябва да отговори поне на въпроса кой от тези автори през 889 г. би могъл да напише текста на глаголица? Предположенията би трябвало да се насочат преди всичко към западните български земи и, разбира се, Охридската школа или предполагаемия манастир на Горазд. Обединени с идеята за двама създатели на текста тези предположения създават истинска главоблъсканица.

Предположенията за авторството на този превод, съответно на акростишната фраза обаче, трябва да се сформират с оглед на характеристиките на книжовника, демонстрирани при работата му над текста. Ще ги припомня накратко: това е автор (автори¹³), който прекрасно владее и гръцки, и славянски език, той е химнограф, преводач и отличен филолог, запознат с тайните на акростиховата техника, работил е в глаголическия период на славянското богослужение, неговият текст е в един сборник с творби на св. Методий, Сава, Леон. Тези черти от дейността на анонимния автор дават основание за няколко хипотези. Първите са свързани с възможността един от тримата цитирани книжовници да е преводач на канона за Петдесетница, който обаче не е оставил своето име¹⁴, възможно е също така да е някой от другите ученици на славянските първоапостоли. Фактът, че се употребява система на създаване на канона, използвана от Кирил Философ, тенденцията към еднovoкален акростих, непременно изискват обявяването и на още един вариант на тази хипотеза: това може да бъде и самият Кирил. По втората хипотеза - за колективното авторство на двама славянски книжовници, трябва да се имат предвид споменатите по-горе творчески тандеми: Константин-Кирил и Методий, Сава и Климент или друг, който не ни е известен засега. Всеки един вариант на споменатите хипотези води до историята на славянския Цветен триод¹⁵, който намира своето исторически закономерно място - в моравския период на славянската култура, защото е ясно, че преводът на канона за Петдесетница не може да бъде случайно или единично явление, а би

¹³ Тъй като по-горе изследвах две хипотези: едната, която предполага един автор и преводач, а другата - двама. По тази причина, ако говоря общо за автора, то във втория случай става дума за колективен автор.

¹⁴ Против тези предположения остава съпоставката на този превод с останалите текстове на споменатите автори. В никой от известните им преводи не е приложена същата система и адекватен акростихов превод на византийския акростих. Това може би говори, че техният творчески подход не съответства на превода на канона за Петдесетница.

¹⁵ Други факти съм дал една предна работа върху историята на славянския превод на Цветния триод - *Панайотов, В.* Чие дело е славянският Цветен триод. - В: Преславска книжовна школа, т. 8, с. 111-131.

трябвало да е съставна част от цялостния превод на сборника. Следователно, в неговото съставяне може да са участвали двамата братя и техните ученици. Възможно е преводът на първоначалния вариант на богослужебната книга да е завършен до 867 г., когато Кирил и Методий заминават за Рим и оставят своите ученици да проповядват в църквата на Моравия.

Независимо как ще се погледне на акростишната фраза: дали като опит за точен превод на византийския акростих или като негов вариант, следващ го само в първата част, славянският акростих в канона за Петдесетница е един изключително рядък случай на преводен акростих, което го прави засега уникален в историята на средновековната химнография. Ограниченията, които е наложила тази амбициозна задача (превод едновременно и на текста на канона, и на акростиха му) е изпълнена блестящо с използването на разнотипни похвати, показващи изключителните качества на славянския преводач.

Публикувам канона по реда на акростиха, като използвам второто четене, което ми се вижда по-вероятно.

л. 206с-210д

П

Пжчина

покры фаравна съ w-
ржжне^м • съкржшаа бра-
ни високою мышцею •
понмъ емоу іако просла^в ; -
Иже свыше силж оу^тнко^м
Х̄е • дондѣ^ж вблечете^ѣ ре-
клъ еси • сѣ^м те въ Іер^ѣлмѣ •
азъ^ж іако мене ѓтѣши^т -
ла иного • д̄ха моє^ѣ в̄чла^м
послю • w немъ^ж жтверди^м

сѧ • ;

Т

Закономъ и^ж дре-

вле проповѣданое и
пр̄ркы исполни сѧ • б̄е-
ственаго д̄ха дн̄ь • всѣ^м
во вѣрнымъ излани сѧ ; -

Дѣломъ ѿко^ж древле жче-
никомъ, обѣщаль еси.
жтѣшителя дѣла по-
сласть еси хѣ восіалъ еси
миръ свѣтъ члколю-
бче ;—

Є Иже бжвна^ѿ дѣла
прише^аши сила. раздѣ-
лши^ѿ гла^ѿ ѿко^ж зрѣ^н смы-
сливши^х, въ единомы-
сліе. бж тво съвожпи
ра^зума. наставаляци въ-
рны^х къ тр^ѿци. ѿ неи же
жтвердохомъ сѧ .;

Є матрѧ пр^ѿркъ, послѣ-
днее твое хѣ пришествіе,
вопїаше. твою гѣ оуслы-
ша^х силъ. ѿко всѧ спа-
сти бл҃гѧ своѧ прише-
лъ еси .;

А Иже въ пр^ѿрцѣ^х
г҃лавы^н . и законѣ^м пропо-
вѣданы^н, первѣе не-
свершены^м . бѣ исти-
нныи жтѣшитель,
слова слж^ж телемъ . и
свѣ^а телемъ познава-
ет^ѿ днь^ѿ .;

Т Знаме^н є бж тѣѧ

носа̄ • ап̄лмъ̄ ѡгнены̄^м
д̄х̄омъ̄ раздѣли са̄ • и стра-
ннымӣ ѡзыкӣ ѡблацӣе̄
ѡко̄ ѡч̄ ка̄ бж̄твена̄ си-
ла̄ • грады̄ прїиде̄ своӣ^м
званіе̄^м ;•

И Наше̄^а ш̄ѡа̄ сила̄ днь̄ с̄ѡа̄ д̄х̄^х
бл̄гъ̄ • д̄х̄ъ̄ премдр̄тӣ бо̄^ж -
а̄ • д̄х̄ъ̄ ѡ̄ оца̄ исходанӣ •
и д̄х̄омъ̄ вѣрны̄^м намъ̄
ѡви са̄, издательенъ̄ •
в нӣ^х же̄ вселит са̄ е̄ство̄^м
л. 208b

И в неже̄ зрѣт са̄ бл̄г̄тно̄ ;:-
И же̄ страха̄ ра̄^а твоего̄ при-
ѡх̄о̄^м г̄н̄ • въ̄ чревѣ̄ пр̄рече̄-
скыӣ родихомъ̄ на̄ зе-
млӣ д̄х̄ъ̄ сп̄нїа̄ • ап̄лкаа̄
ср̄ца̄ зиж̄еть̄ ч̄та̄ • и въ̄
вѣрны̄^х правѣ̄ ѡбнавлѣ-
ет са̄ • вѣтъ̄ бо̄ и миръ̄
зане̄ твоя̄ повелѣнїа̄ ;:-

И Плаваа̄ волненїемъ̄ жи-
тинскы̄^х молвъ̄ • съ̄ пла-
вателнымӣ потапла-
е̄^м грѣхы̄ • и д̄ше̄ тлѣ-
ниж̄ звѣрю̄ премѣта-
е̄^м • ѡко̄ Ивна̄ Х̄е̄ вопїю̄
тӣ • ѡ̄ см̄ртоносныа̄

МА ГЛѢБИНЫ ВОЗВѢ^{АН} ;—

Ш **Ш**ТѢ ДѢХА ТВОЕГО НА ПЛО^Т
ВСАКЖ• ИАКО РЕКЛѢ ЕСИ
БОГАТНО ИЗЛІА• И ИСПО-
ЛНИША ^С ТВОЕГО ВСА ^С СКАА
РАЗЖМА ГИ• ИАКО НЕТАѢ-
ННО СѢНЪ ИЗЪ ШЦА РО^{АН} СА•
И ДѢХЪ НЕРАЗДѢЛЕНЪ И-
ЗЫДЕ •;

И **И**ЖЕ В ПЕ-
ЦИ ОГНЬНѢИ, ВВЕРЖЕ-
НИ ПРО^А ВНИ ШТРОЦИ•
ОГНЬ НА РОСЖ ПРЕЛОЖИ-
ША• ПѢСНИ СИЦЕ ВОПІЮ
ЦЕ• БЛВНЪ ЕСИ ГИ БЖЕ ;—

ВѢ **ВѢ**ТЖЮЩЕ БЖ^С ТВЕНАА
ВЕЛИЧІА АП^С ЛМЪ ДѢХА ДѢ-
ИСТВО НЕПЩЕВАШЕ^С• ПІА-
НСТВО НЕВѢРЖЮЩЕ^МЪ•
ИМЪ * ТР^С ЦА ПОЗНАВАЕТЪ^С
ЕДИНЪ БѢ ШЦЬ •;

И **И**ЕРА-
ЗДѢЛНОЕ ^С СТВО• ПРАВО-
СЛАВНО БГОСЛОВАЩЕ•
БѢ ШЦА БЕЗНАЧАЛНА^Т• ТОІА *
ВЛАСТИ СЛОВА И ДѢХА• БЛ^С В ;—

И **И**ЕОПАЛИ-

ма огню, в Сиѣи при-
ча^ѿ ющи сѧ. кжпна бѧ
показа. мжтноизы-
чномоу и гжгнвж Мо-
нсею и дѣти ревните-
ла неизреченны, огне-
мь пѣвца показа. всѧ
дѣла гн̄ .;

Ъ **И**ко не каса-
емѣ превъсходяще в го-
рѣ. не боица^с огна стра-
шаца. прїидѣте и ста-
немъ в домж бжїемъ.
въ градѣ живаго бѣга.
дхонасыщенными жчнky.
ннѣ сликоүюще, всѧ дѣ^а ;-

Ж **Ж**ивотнѣ
свыше бжрнж носимѣ.
гласовнѣ дх̄а, всестго
рыбаремъ дыханїю,
огненомъ видомъ
языкъ. величїа бжїа
вѣтїнствовахоү,
всѧ дѣ^а .;

И **Н**е тла искѣ-
сомъ рѣ^{ан} вши, и всехы-
трецю словж пло^т в зае^м
давшю. мѣти неискж-

сомѣжнаа двѣ Бѣце. прѣа-
тлице нестерпимо-
мъ, вмѣстлице не-
искжснаго. создате-
ла твоего тебе величае^м ;•

II Палаци древле огньнѣ

колесници. ревнитель

огнедохновенный,

л. 210b

ра^а ѹга сѣ носи^м, є^ж ннѣ въ-
спавшее дохновеніе по-
вѣдоуаше, свыше ап^лло-
мъ. ѿ него^ж всвѣщше^с,
тр^оцю всѣмъ сказаша ;•

3 Закона єства кромѣ,

и странно слышаше сѣ

жчнкомъ. единомѣ

во глѣж гласащѣ. дѣа

блг^атїю различнѣ угла-

ша^х ѹ сѣ. людїе племена

и языци. бж^ттвенаа

величїа тр^оцю. разоу^м на-

жчающе^с ;•

Мариан Виздал, Николай Николов

**ЗА ИЗГОТВЯНЕТО НА ПЪРВИЯ БЪЛГАРСКО-
СЛОВАШКИ/СЛОВАШКО-БЪЛГАРСКИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
РЕЧНИК**

Marian Vizdal, Nikolay Nikolov

**ON THE WORKING OUT OF THE FIRST BULGARIAN-
SLOVAK/SLOVAK-BULGARIAN ARCHEOLOGICAL DICTIONARY**

Abstract

In the present research paper the two authors have tried to clarify what the basis in the working out of a Bulgarian-Slovak/Slovak-Bulgarian archeological dictionary actually is. There is a certain demand of such specialized literature as it is of great importance for the archeological terminology used in the specialized Bulgarian and Slovak texts. A precondition concerning the great interest in the so called synchronic (monolingual and bilingual) specialized terminological dictionaries is the mutual work in the sphere of the common international archeological research work.

The terminological dictionary, due to its genre specificity, will be used as a reference book of applied-didactic character which is meant to serve the concrete sphere of the human knowledge.

През месец май 2007 г. в ШУ "Епископ Константин Преславски" се осъществи среща между катедрите по история на Шуменския университет и Прешовския университет (гр. Прешов, Република Словакия), чиято цел бе потвърждението на двустранния интерес за съвместна работа в областта на историята и археологията, което е конкретизирано на двустранните договори между двата университета и между Факултета по хуманитарни науки към ШУ и Философския факултет към ПУ. Двете страни¹ стигнаха до извода, че е потребно съвместно да се изготви археологически речник, който да отразява съвременното състояние на археологичната терминология, използвана в специализираната българска и словашка литература. Осъществяването на този проект би запълнило липсваща част в българско-словашките контакти в областта на археологията, които в различни области на изследване на праисторията, античността и средновековието имат дълголетна традиция. От своя страна, работата върху сборника би способствала за по-интензивните

¹ Факултетът по хуманитарни науки към ШУ "Епископ Константин Преславски" бе представен от декана на факултета доц. д-р Стоян Витлянов, членовете на Катедрата по история към ФХН на ШУ участваха начело с ръководителя на катедрата доц. д-р Неделчо Неделчев, а Катедрата по история към Прешовския университет бе представена от екип под ръководството на доц. д-р Мариан Виздал.

двустранни връзки между изследователите на двете държави, в частност на двата университета, във връзка с богатите културни връзки между словашките и балканските земи от праисторически времена до днес. Към това може да се добави, че в последно време българската археология показва решителен развой и във връзка с новообявените находки в областта на праисторията и тракологията. Разработката на тези новоткрити находки позволява да се анализират в нова светлина културните контакти между южноевропейските балкански земи и Средна Европа, които са констатирани в словашката научна литература още в 70-те години на XX век². В този аспект издаването на българско-словашки / словашко-български речник би допринесло за практическото усвояване на археологическата терминология от студентите и младите научни работници археолози и историци от двете държави, а в по-широк контекст и от археолозите и историците от останалите славянски държави.

Предпоставка за работата върху издаването на подобен речник е засиленият интерес към издания на т. нар. синхронни (едноезични и двуезични) отраслови терминологични речници през втората половина на XX в. и началото на нашия век както в България, така и в Словакия. За съжаление, в България тази тенденция не засяга в еднаква степен всички научни области³, а по отношение на българската археология са фиксирани някои спорадични прояви - археологически термини са включени или към отраслови речници, или към издания по помощни археологически дисциплини⁴. Традицията за

² Вж. напр.: *Dušek, M.* Thrakisches Graberfeld der Hallstattzeit in Chotin. Bratislava, 1966; *Dušek, M.* Sie Thraker im Karpatenbecher. Amsterdam, 1978.

³ Вж. следните издания за терминологията в отделни области: *Музикален* терминологичен речник. Съст. С. Четриков С., 1969. *Ницолов, Л.* Речник на литературните термини. София, 1980; *Еймос, Ст.* Речник по електроника. С., 1987; *Савов, К.* Морската терминология като проблем на превода. - В: Езикови проблеми на превода (руски език). Съст. И. Васева. С., 1987, с. 194-201; *Арнаудови, Г. и П.* Terminologia medica poliglota (Медицинска терминология на шест езика), С., 1992; *Ангов, К.* Речник на банкови термини. С., 1994; *Добрев, Д., Добрева, Е.* Речник на семиотичните термини. Русе, 1994; *Мутафов, Е.* Кратък гръцко-българско-английски иконографски речник. - В: Е. Мутафов. "Европеизация на хартия". Съчинения за живописата на гръцки език през първата половина на XVIII в. С., 2001; *Бешикова, С.* Френско-български речник на изобразителните изкуства. Изд. "Хейзъл", 2002.

⁴ *Витлянов, С.* Старобългарското въоръжение (по археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав). С., 1996; *Витлянов, С., Димитров, Я.* За класификацията и хронологията на битовата керамика от манастира при Голямата базилика в Плиска. - Епископ-Константинови четения. Шумен, 1996, Т. 2, с. 238-256; *Витлянов, С., Николов, Н.* Терминологията на зидарските инструменти в старобългарския език. - Преславска книжовна школа, Т. 6, С., 2002, с. 233-249; *Витлянов, С., Николов, Н.* Към въпроса за старобългарските метрологични термини. - Епископ-Константинови четения, Т. 8, Шумен, 2004, с. 356-372; *Витлянов, С., Николов, Н.* Наименованията на занаятчийските производства и професии в старобългарския език. - Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Кн. IV. Текстове в архитектура и образи. Сборник, посветен на 60 годишнината на проф. Казимир Попконстантинов. София, 2005, с. 140-153; *Марков, Н.* Терминологичен речник на стария български железодобив. - В: Справочник по металургия. Т. 1. Многоезичен тълковен речник, Изд. "Варин Дринов", С., 2006; *Харитонов, Хр.* Речник на основни колекционерски и нумизматични термини и названия. - В:

издаване на речници с археологическа терминология в Словакия включва издаването както на двуезични речници, така и на поредица от материали относно древните накити, облекла, оръжия и т.н.⁵.

Актуалността на подобно начинание е маркирана и от тенденцията от 90-те години на XX в. в двата славянски езика да се сътворяват термини, чието съдържание отразява промяната както в теоретико-методологическото разбиране на историческите процеси, така и в езиково-практическото интерпретиране на вече известни или новооткрити археологически артефакти. Именно в този аспект голяма част от включения в речника словен фонд би отразила приликите и различията в употребата на високофреквентни археологически термини в специализираната научна литература на двата езика - българския и словашкия.

Замисленият тип речник е двуезичен отраслов речник в областта на археологията - не само за вековете от т. нар. праистория, но и за по-новите исторически векове (античност и средновековие), в които като цяло се използват методите на теренното археологическо изследване. От тази гледна точка в някои от речниковите статии за термините е необходимо да бъдат въведени и словосъчетания, които в научната литература често се използват за отразяване на един или друг археологически (и исторически) факт. Освен основните термини, в речника е необходимо да бъдат въведени също така специализирани изрази, възникнали в последните години под въздействието на разрастващата се интердисциплинарна научна дейност и на новите начини за намиране на находки и документация. От друга страна, за по-голяма прегледност е важно археологическите артефакти (респ. техните части) да бъдат въвеждани и с техните схематични илюстрации. По този начин - присъствието на терминологизувани словосъчетания, специализирани изрази и коментари в някои речникови статии, прибавянето на схеми - терминологичният характер на речника може да придобие и енциклопедични черти, но целта е чрез подобен двойак подход малко текстово пространство да

Хр. Харитонов. Тайните на нумизматиката - кратък пътеводител. Изд. ИК "Борина", 2005; **Харитонов, Хр.** Стари мерки, теглилки и монети - България (VII - XX век). Изд. ИК "Абагар", Велико Търново, 2004.

⁵ **Novotný, B.** Příručný archeologický nemecko-slovenský slovník, Bratislava 1967. **Paulík, J.** Maďarsko-slovenský archeologický slovník. Bratislava, 1969; **Krekovič, E.** Srbochorvátsko-slovenský archeologický slovník / Srbohrvatsko-slovački arheološki rečnik. Bratislava, 1972; **Bujna, J., Bátora, J., Čiliňská, Z., Kuzmová, K., Rejholcová, M., Žebrák, P.** Šperk a sůčasti odevu. - Terminológia archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku. I. Nitra, 1990; **Ožlání, O., Zábojník, J., Nevizanský, G., Kuzma, I.** Militária - Kónský postroj - Voz. - Terminológia archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku. II. Nitra, 1992. Във връзка със словашката терминология са използвани също така излезлите в Чехия: **Sklenář, K., Hartl, J.** Archeologický slovník 1. Kamenné artefakty. Praha 1989; **Sklenář, K.** a kol. (ve spolupráci s Michalem Lutovským). Archeologický slovník 2. Kovové artefakty 1. Praha 1992; **Sklenář, K.** Archeologický slovník 3. Keramika a sklo. Praha 1998; **Sklenář, K.** Archeologický slovník 4. Kostěné artefakty. Praha 2000; **Košnar, L.** Německo-český archeologický slovník. Vyd. Universita Karlova, Praha 2005.

се насити с информация във възможно най-голяма степен, при което двуезичният отраслов речник да стане максимално полезен и ефикасен.

За ексцерпирането и структурирането на корпуса от археологически термини в двата езика е използван набор от извори, които представят най-значими научни монографии и сборници⁶ или студии и статии от специализираната периодика⁷, използвани са също така и материали, издавани в университетски и музейни институции. Като извор се използват и наличните българско-словашки и словашко-български речници, в които е представена една немалка част от словния фонд на двата славянски езика⁸. Разбираемо е обаче, че тези общи двуезични речници са ползвани изключително в началния етап от събирането и структурирането на археологическата терминология, тъй като те не включват голяма част от съществуващата археологическа терминология или пък представят някои термини, придобили определена обща

⁶ **Венедиков, И.** Панагюрското златно съкровище. Албум. Изд. "Български художник". С., 1961. **Миятев, Кр.** Архитектурата в средновековна България. С., 1965; **Живкова, Л.** Казанлъшката гробница. Изд. "Наука и изкуство", С., 1974; **Керам, К.** Богове, гробници и учени. Роман за археологията. Изд. "Български художник". С., 1978; **Бояджиев, Ст., Чанева-Деческа, Н., Стамов, Ст., Ангелова, Р., Коева, М., Стойков, Г., Атанасов, Хр., Глухаров, И., Тодорова, М., Иванчев, И.** Българската архитектура през вековете. Изд. "Техника", С., 1982; **Тотев, Т.** Преславската керамична икона. С., 1988; **Тотев, Т.** Средновековна Виница. Шумен, 1996; **Фол, А.** Тракийската култура: казано и премълчано. С., 1998. **Totev, T.** Ceramic Icon in Medieval Bulgaria. Pensoft Pub, 1999; **Фол, В.** Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия. С., 2000; **Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен, 2000; **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България. Изд. "Агато", 2001; **Георгиев, П., Витлянов, С.** Архиепископията – манастир в Плиска. С., 2001; **Пенчев, В.** Колективна находка от медни (билонови) скифати от първата половина на XIII в. Изд. "Агато", 2004; **Фол, А. и В. Фол,** Траките/The Thracians. ТАНГРА ТанНакРа Общобългарска фондация, 2005; **Маджаров, М.** Римският път Ескус - Филипопол. Пътни станции и селища. Пловдив, 2005; **Панайотов, П.** Българско средновековие. Политическа, икономическа и културна история на българското ханство (VII-IX), княжество (IX-X) и царство (X-XIV). Извори, факти, мнения. Велико Търново, 2005; **Marazov, I.** Ancient Thrace. Lettera, 2005. **Китов, Г., Агре, Д.** Въведение в тракийската археология. 2006; **Чокоев, И.** Текстил от средновековни археологически обекти в България. Изд. "Фабер", 2006; **Маришак, Б. И., Лвова, З. А.** и кол. Златото на хан Кубрат. Першчепинското съкровище. Изд. "Брифон", 2006; **Ковачев, Г.** Теоретична археология. Изд. "Фабер", 2007; **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. Велико Търново, 2007; **Авдев, С.** Българските средновековни монети. С., 2007; **Рашев, Р.** Прабългарите през V-VII век. Велико Търново, 2007; **Изследвания** по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Изд. "Фабер", 2007.

⁷ **Чангова, Й.** Средновековната битова керамика в България (VII – XI в.). – Археология, 1970, кн. 1; **Иванов, Д.** Сребърното съкровище от с. Борово. - Изкуство 3-4, 1975, 14-21; **Тотев, Т.** Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. - Средновековна България и Черноморието. Варна. 1980. с. 79-88; **Маразов, Ив.** Погребаните съкровища. - Проблеми на изкуството, 3-4, 1992, 3-18; **Китов, Г.** Нови паметници на тракийската култура от могиления некропол Шипка-Шейново в Казанлъшко. - Първи международен симпозиум "Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа. Казанлък 4-8 юни 1993. Пик. В. Търново, 1994, 105-113; **Китов, Г.** Александровската гробница. - Анали 13, 2000, 4-60.

⁸ **Bulharsko-slovenský slovník.** Bratislava, 1977. **Slovensko-bulharský slovník / Словашко-български речник.** С., БАН, 1970. **Košková, M.** a kol. Bulharsko-slovenský slovník. I (A - K). Slavistický kabinet SAV. Bratislava, 2004.

културологична значимост поради своята висока фреквентност в публицистичната и всекидневната реч.

Изключително важно при подбора на термините от ексцерпирания материал се оказва необходимостта те да отразяват както теоретичните аспекти в археологическата наука, така и номенклатурата от специфичните артефакти, откривани при теренна работа в България и Словакия. В тази връзка структурата на двуезичния археологически речник бе сведена до следните тематични групи: 1. общи археологически термини (теоретико-методологически термини); 2. занаяти - наименования на занаятите, на занаятчиите, на оръдията на труда, на съоръженията, на продукцията, на суровините; 3. нумизматика и сфрагистика; 4. администрация (длъжности, титли и др. под.); 5. религия (религиозни термини, имена на светци, наименование на книги, свързани с религията); 6. артефакти, свързани с книжнината; 7. наименования на народи и държавности; 8. топоними, хидроними; 9. оръжие; 10. хронология и летоброене; 11. мерни единици; 12. архитектура; 13. наука и изкуство; 14. имена на средновековни личности; 15. имена на известни български и словашки учени археолози. При структурирането на археологическите термини се изхожда от факта, че археологията е интердисциплинарна наука, в която се използват методи на изследване и терминология както от хуманитарните науки (история, етнология, история на изкуството и др.), така и от природните науки (напр. геология, палеонтология, климатология, химия и др.).

В очертаните тематични групи терминологичните единици са организирани по азбучен ред. Структурата на речниковата статия включва освен основната терминологична единица на двата езика, след която чрез съкращения се отбелязват лексикално-граматични характеристики на думата като част на речта, така също и най-употребяваните турминологизирани словосъчетания от конкретния термин, напр.:

бълг. **енеолитен, -тна, -тно, -тни**, прил. - слвш. **eneolitický, -á, -é**
словосъчетания / spojenia: енеолитна могила - eneolitická mohila;
енеолитно селище - eneolitické osídlenie / eneolitická osada; енеолитна находка -
eneolitická vukopávka; енеолитно находище - eneolitické nálezisko

бълг. **ера**, същ. ж.р. - слвш. **éra, letopočet, obdobie**
словосъчетания / spojenia: *предхристиянска ера - predkresťanská éra / predkresťanské obdobie; християнска ера - kresťanská éra / kresťanské obdobie; преди новата / нашата ера - pred naším letopočtom; от новата / нашата ера - nášho letopočtu*

Не се въвеждат словосъчетания, като *палеозойска ера - Ø (paleozoikum), мезозойска ера - Ø (mezozoikum)*, които се тълкуват като геологически термини, а не археологически термини, тъй като археологията като наука се занимава с т. нар. антропозоикум, т. е. времето от възникването на човека насетне.

бълг. **епоха**, същ. ж.р. - слвш. **doba, epocha**

словосъчетания / spojenia: *ледникова epocha - doba ľadova; каменна epocha - doba kamenná; бронзова epocha - doba bronzová; желязна epocha - doba železná; римска epocha - doba rimská*

Словосъчетанието *ледникова epocha - doba ľadova*, използвано като термин и в геологията, е въведено и като археологически термин, тъй като отразява времеви отрязък от антропозоикума, предмет на проучване в археологията.

бълг. **боил**, същ. м.р. - слвш. **Ø** (titul starobulharského veľmoža, napr. bojar, veľmož, hodnostár)

словосъчетания / spojenia: *ичиргу боил - ičirgu boil; боил(a) таркан - boil tarkan*

бълг. **таркан**, същ. м.р. - слвш. **Ø** (titul starobulharského veľmoža, vysoký hodnostár)

словосъчетания / spojenia: *боил(a) таркан - boil tarkan; бори таркан - bori tarkan; зера таркан - zera tarkan, жупан таркан - župan tarkan*

В посочените примери знакът **Ø** отразява, че липсва точен еквивалент на термина в словашкия език, поради което в скоби е въведен термин, най-близък до значението на българския. При предаването на словосъчетанията на словашки език се прибегва до транслитерация от кирилица на латиница (в словашкия й вариант), а не до превод на вътрешното значение на термина.

Представените по-горе примери до голяма степен илюстрират проблема с подбора на археологическите термини. От една страна, в изработвания двуезичен археологически речник се включват термини (и поради липсата на едноезични български и словашки речник на историческите термини), които отразяват общи теоретико-методологически постановки в историята и археологията - общи теоретико-методологически термини, като *era, epocha, век, време* и др. под. От друга страна, в речника са включени термини, като *хан, канасюбиги, кавхан, боил, таркан* и др. под., използвани и в други науки, напр. история, епиграфика, лингвистика и т. н., но влезли в научно обращение благодарение на конкретни археологически проучвания (в немалко случаи посредством археологическите разкрития се потвърждава известна от ръкописните паметници терминологизирана употреба на дадена лексема).

Не е маловажен и подборът на термини измежду т. нар. общоупотребима лексика - думи, като *стена - stena, зид - múr, покрив - strecha, гърне - hrniec* и др. под., се вписват сред археологическите термини, доколкото са във връзка с описанието на конкретни археологически находки и с проявите на определена локална култура или с културните връзки в един по-голям европейски регион, напр. Балканите, Карпатите, Среднодунавските земи и т. н.

По същите причини в двуезичния археологически речник се включват термини, като *височина* - *vyška*, *широчина* - *šírka*, *дебелина* - *hrúbka*, *дълбочина* - *hlbka*, *периметър* - *obvod*, *perimeter* и др. под., чийто статут може да се определи като помощни археологически термини, без които обаче е невъзможно илюстрирането на конкретната информация за параметрите на намерени археологически обекти или артефакти, вкл. при отразяването на особеностите и тенденциите в разволя на отделни култури (или отделни културни области).

При включването на т. нар. интернационални археологически термини, отразени в речниците на чуждите думи в двата славянски езика⁹, се оказва необходимо представянето на синоним или на синонимно домашно (българско и/или словашко) словосъчетание, отразяващо вътрешната семантика на чуждицата. В речниковите статии за тези термини се прибавя ред "синоним(и)" и/или "синонимни словосъчетания", напр.:

бълг. **палеолит**, същ. м.р. - слвш. **paleolit**

синонимни словосъчетания: *старокаменна епоха* - *staršia / skorá doba kamenná*

бълг. **мезолит**, същ. м.р. - слвш. **mezolit**

синонимни словосъчетания: *среднокаменна епоха* - *stredná doba kamenná*

бълг. **неолит**, същ. м.р. - слвш. **neolit**

синонимни словосъчетания: *новокаменна епоха* - *mladá doba kamenná*

бълг. **енеолит**, същ. м.р. - слвш. **eneolit**

синоним: бълг. *халколит*, същ. м.р. - слвш. *chalkolit*

синонимни словосъчетания: *каменно-медна епоха* - *medeno-kamenná doba*

Последните примери поставят въпроса дали в археологическия речник трябва да се впишат в скоби след термина хронологичните граници на съответната епоха, тъй като е известно, че в различните части на Европа посочените епохи протичат с различна продължителност. Подобен компонент в тези речникови статии, макар че би придал известна енциклопедичност на речника, ще допринесе за по-доброто ориентиране на ползвателите на речника в разликите при употребата на термините (и съответните синонимни терминологизирани словосъчетания) в българската и в словашката археология.

От изложеното става ясно, че обект на така очертанятия изследователски проект е създаването и издаването на синхронен двуезичен речник на термините, използвани в българската и в словашката археология. По своята

⁹ *Буров, С., Пехливанова, П.* Малък речник на чуждите думи в българския език. Изд. "Слово", 2000. *Милев, А., Николов, Б., Братков, Й.* Речник на чуждите думи в българския език. Преработено и допълнено издание. Изд. "Наука и изкуство", С., 2004. *Паилова, Г., Наймушин, Б., Велева, Б.* Речник на чуждите думи в българския език. ИК "Хермес", 2008. *Šaling, S., Ivanová-Šalingova, M., Maniková, Z.* Veľký slovník cudzích slov. Druhé, revidované a doplnené vydanie. Vydavateľstvo Samo. Bratislava - Veľký Šariš, 2000.

жанрова специфика подобен терминологичен речник е справочник с приложно-дидактичен характер, чиято основна цел е да обслужва конкретна сфера на човешкото познание. Резултат от осъществяването на проекта ще бъде, от една страна, запълването на празнота в българската и словашката лексикография, а от друга страна, попълването на съществуващия лексикален археологически регистър и с нови терминологични единици. В този смисъл цел е включването в речника на термини, терминологизирани словосъчетания и изрази, които отразяват спецификата, произтичаща от особеностите на археологическите обекти и извори в България и Словакия. Приносен момент ще бъде и изготвянето на приложения, включващи не само схематично представяне на археологически артефакти (вкл. типа, формата, частите и т. н.), но и снимков материал на най-известните археологически обекти в България и в Словакия.

Димитър Киров

ОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ САКРАЛНИЯ И СВЕТСКИЯ АСПЕКТ НА РЕЛИГИЯТА И КУЛТУРАТА

Dimitar Kirov

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SACRED AND THE MUNDANE ASPECTS OF RELIGION AND CULTURE

Abstract

The relationship between culture and religion is an old and living one, even when they mutually reject each other. This topic has multiple aspects due to the different levels of interaction between religion and culture.

The theological position, in particular, about this relationship we interested in, has persisted in time, when the issue acquired a more ecclesiastical character. Despite the fact that in different periods many Church representatives have not really come to appreciate the benefit from this interaction of Christianity with culture, and especially with philosophy, the Church has always appreciated the creative cooperation with culture by paying respect to non-theological knowledge.

Contemporary researchers of the topic, such as culture scientists and theologians, objectively take into consideration the old realities in this direction and relatively exact in their definition of the boundaries between the relationship of religion and culture, and they also bear in mind the benefit throughout the centuries, still valid nowadays.

Culture continues to be under the so called sacral influence of religion.

Всяка по-широка характеристика на религията включва и анализ на връзката ѝ с културата, както и на произтичащите резултати от тази връзка. Същевременно изследванията върху културата често пъти насочват търсенията на специалистите към религиозното учение, откъдето се извличат съществени факти, повлияващи развитието на някои форми на култура. По пътя на историко-религиозни и на богословско-културологични проучвания и въз основа на личния опит на теолози и историци на културата се утвърждава представа за генетичната връзка между религията и културата. Тази представа, която е придобила значение на възглед, определя и характера на интересуващата ни тема. Тя обхваща няколко идейни направления, обуславяни от различни политически, църковни и културни ситуации, а тук ще се спрем конкретно на богословската позиция спрямо отношението между религия и култура.

Понятията *култура* и *религия* – християнска гледна точка

Преди да разгледаме отношението между религия и култура, е необходимо да означим основните понятия. В по-общ смисъл *култура*

означава онова, чрез което човекът усъвършенства своите дарования (Мт, 5:48), променя заобикалящата го действителност и хуманизира обществения живот.

Религията е универсална система, която съдържа огромно знание за живота на човека и за междуличностните отношения; тя е особен начин за възприемане на света, специфично поведение, което се основава на вярата в нещо свръхестествено и свещено: религията е и мащаб за творчество в културата, поради което се говори за *религиозна култура*.

Кое е особеното в отношението между *култура* и *религия*?

Религията зачита автономията на културата, което не означава, че последната е изцяло независима от нея и от традицията ѝ. Според християнското богословие светът и културата са както обект на Христовото изкупително дело, така и посредник за спасението на хората – това е особеното, което не трябва да се пренебрегва. Преди много векове Бог се открива на юдейския народ и си служи с културата му; това е начало на творческо взаимодействие. Вплъщението на Бог Слово като живо откровение прониква в тогавашната култура на юдеите, като ѝ придава неземан нюанс. Преподавайки Евангелието, Църквата също използва подхода на различни култури за огласяване на Христовото послание сред народите и тъкмо чрез този процес тя участва в изграждането на тези култури.

Пропагандистичните действия на културата в сферата на религията достигат различни степени и в зависимост от носителя образуват следните кръгове: индивидуален – носител е отделният човек (микрокултура); общностен – носители са семейството, регионът, държавата (макрокултура); многонационален – характерен като латинска, византийска и славянска култура (мегакултура).

1. РЕЛИГИЯ И КУЛТУРА

Многообразието от връзки между религията и културата е резултат от действията на световните религии и от плурализма на моделите в културата.

А. Философска позиция

Между религията и културата са възможни два вида отношения: противопоставяне между сакралното и светското или взаимното им допълване.

а) *Противопоставянето* на културата срещу религията и обратно възниква в древността, когато представителите на старогръцката класическа философия се разграничават от тогавашната политеистична религия; то се засилва през Средновековието и най-ярко се проявява днес. През 18 век поддръжниците на механистичния детерминизъм (Жулиен Ламетри, Пол Холбах, Франсоа Волтер) схващат християнството като опонент на науката. Твърде възможно е тази констатация да е била по-силно обусловена от веровата убеденост на назованите лица, отколкото от обективните факти. За опозиция между култура и религия говорят Ф. Ницше, Л. Фойербах и други, а конкретно срещу християнското учение противодействат Огюст Конт, Р. Карнат, Ж.-П. Сартр, дори и някои представители на постмодернизма като Ж. Дерида.

Не знаем дали трябва да приемем като основна причина за противопоставянето между религия и култура отъждествяването на монотеистичните с политеистичните религии и дори с примитивните религии, както и априорния характер на определени епистемологични и онтологични принципи. Според папа Йоан Павел II източници на конфликти между религията и културата са крайният рационализъм във философията, релативизмът и nihilизмът. Трудности при помиряването между културата и религията произтичат и от неправилното разбиране на същността на религиозния акт, възприеман като суеверие, магия и окултизъм.

б) Вторият вид отношение между религията и културата се изразява във **взаимно допълване**. Този модел се свързва с името на Климент Александрийски (2-3 век), според когото християнството и културата са два клона на едно дърво, на св. Василий Велики (4 век), св. Григорий Богослов (4 век), блажени Августин (4 век), Тома Аквински (13 век), които са убедени в правотата на принципа: вярата търси разума и разумът търси вярата. Св. Василий Велики препоръчва на младежите християни да четат философски съчинения, които съдържат ценни идеи за нравствен живот. Тома Аквински говори за автономния и взаимно допълване на естествената рефлексия на човешкия разум и Божието откровение: между християнството и науката няма никакво противоречие, обратно – по много въпроси съществува съгласие.

Мястото на религията в културата се възприема като принадлежащо към културата или есхатологично. Представителите на първото направление – А. Тойнби, Ч. Доусън и А. Гурски, смятат, че религията е вкоренена в културата. Тя използва ресурса ѝ от понятия, средства и подходи и постоянно участва в нейното развитие; религиозната култура възниква пряко или индиректно чрез религиозното инспириране, което творците изпитват. Според привържениците на есхатологичната интерпретация – Ж. Мартиен, Ж. Данелу, Е. Муние, религията е надкултурно явление, поради което е трудно да се говори за непосредствена връзка между културата и религията, макар често едната да въздейства върху другата. В същност религията е колкото трансцендентна, толкова и иманентна, поради което тя изпълнява своята мисия сред хората в този свят.

Културнотворческата функция на религията е забележима в науката и образованието, във философията и изкуството, в музиката и литературата, както и при формиране на нравствената култура. Известно е, че нравственият закон е специална проява на човешката личност със значение на критерий за познаване на добро и зло, закон, който е вложен от Бога у човека (Бт, 1:26, 27). Като зачита този закон и оценявайки „съдебната” функция на съвестта в живота на човека, религията допринася за изграждането на духовната култура на човечеството. Икономиката, науката и изкуството служат на човека като личност, съобразявайки се със социалните нравствени норми, които произтичат от същия първоизточник. Съзидателната дейност конкретно на християнството в културната сфера е плод на теизма: вярата в съществуването на Бога изостря ценностното чувство на човека за надматериалните ценности,

като възпитава отговорност за участие в материалните дела на обществото. Понякога много проявления на съвременната култура, която се превръща в псевдокултура или антикултура, са последица от опозицията спрямо християнските ценности или от непознаването на самото християнство.

Б. Богословска позиция. Модели на взаимоотношение

Макар че отношението на културата към религията е многопластово, то може да бъде представено чрез следните няколко модела.

а) Монистичен, прилаган в Западна Европа главно под влияние на Аристотеловата философия. Според този модел културата и религията функционират на едно ниво и са тъждествени по същност и въздействие. Ако обаче в културата включим цивилизацията и материалната култура и разширим съдържанието на понятието, тогава религията ще заема неголяма част, макар и най-добрата. Този модел е характерен за древен Китай, Египет и Вавилон.

б) Дуалистичен. От този зрителен ъгъл религията и културата се схващат като независими една от друга, но противодействащи си понякога. Според някои крайни разбирания религията се определя като антикултура, а културата – като антирелигия.

в) Субординационен. Религията доминира над културата. Подобно отношение се наблюдава в старозаветния юдаизъм и в исляма, където делата на човека и социалният живот са религиозно обусловени. Възможно е и културата да господства над религията, особено при някои вярвания, които не са свързани с християнската доктрина.

г) Персоналистичен. Този модел се основава на диалектическия принцип за единство в двойствеността. Поддръжниците му смятат, че културата и религията са независими една от друга. Те се различават и управляват от свои закони, но същевременно си взаимодействат и взаимно се повлияват, като създават инкултурация в религията и евангелизация на културата. Същност религията и културата са прояви на човека, на индивидуалната и социалната личност, пряко свързана с Бога, към Когото се съотнася всяко човешко дело, защото човекът е сътворен от Бога и е Негов съработник.

В. Йерархия на ценностите

Основното действие на човека като личност е свързано с неговото съществуване (екзистенция), второ – той се разпознава сред другите хора, т.е. развива самосъзнание (историзъм), трето, приспособява външната действителност към собствените си цели и я благоустроява (култура), четвърто – определя отношението си към Бога (религия), и пето – изгражда своя ценностна система (морал). Опитът показва, че културните прояви изпреварват религиозните и нравствените. Това подреждане на проявите на човека, което в известна степен е условно, е извършено от Аристотел, който включва религията и морала в културата и ги означава като два от нейните четири дяла, тъй като той си е служил само с натуралното разбиране за религията и морала, според което те са човешко изобретение. Християнската психология определя

също културните актове като подготовка за по-сложно конструиране, макар и прост сам по себе си религиозен акт; те предшестват и изграждането на нравствен кодекс, който е пряко свързан с християнството като носител на съвършен морал.

Г. Обусловеност между религия и култура

Изграждането на културата е мотивирано от определена вяра на нейните творци в целесъобразността на делата. Освен това, създаването на култура разширява свободата на хората, благодарение на което те усъвършенстват както себе си, така и света, в който живеят. Единствено човекът е едновременно творение и творец, който участва в доустройването на света. Там, където възникват цели и планове и се твори, съществува вяра в класическия смисъл, като упование и очакване за събднати намерения. Затова всяка култура може да бъде определена и като вяра в действие. Разбира се, вярата, за която говорим, е свързана с религията, и е религиозна, защото ангажира човека с някого, който е извън нашия свят, който ни амбицира и вдъхновява. С помощта на тази вяра човек надниква отвъд пределите на физическия свят, в областта на свръхестественото. Затова религията, схващана като пределен стремеж на човека към Бога, е субстанцията, която придава смисъл на културата, а културата е съвкупност от формите, които изразяват характера на религията. Накратко, религията е съдържание на културата, а културата е нейна форма. Този възглед изключва дуализма в отношението религия-култура.

Всяка култура е религиозна по произход, макар нейното емпирично съдържание да се изгражда извън религията и църковната традиция. Целите и идеалите на хуманизма също са свързани с християнството. Европа изгражда своята култура въз основа на християнските ценности и дори от позициите на войнстващия хуманизъм не може да не ги уважава. Животът на европейските народи е проникнат от християнската духовност и въпреки острите църковни разногласия и антицърковно напрежение, тези народи са носители на християнска култура, християни, които не могат да забравят Исус Христос, макар и да не изпълняват постоянно Неговото послание.

2. ХРИСТИЯНСТВО И КУЛТУРА

В границите на еклезиологията и нравствеността се разкрива по-ярко връзката между християнството и културата, както и характерът на формиращите се възгледи по тази тема. Въпреки това, в религиозното съзнание традиционно се проявяват две крайни позиции спрямо културата: *първа*, акцентирание върху сакралността на битието и отъждествяване на религия и култура, и *втора* – отричане на закономерната връзка между религия и култура, определени като полярни: сакрално-светско.

През двехилядолетната си история християнството въздейства върху близкотоизточната, елинската и азиатско-европейската култура. Поради това историята на Европа се разбира по-достоверно в културно-историческия контекст на разширяващото се влияние на християнска религия чрез християнизирването на народите. Българската национална култура също се

заражда в лоното на Църквата, дълго време се подхранва от нея и се идентифицира с нея: първите творци в сферата на културата са духовниците, книгописците, храмостроителите, учителите и други, които са придобили образование в тогавашните църковни училища. Паметниците на нашата средновековна култура (обвеяна от християнството) много пъти представят България извън нейните граници.

Макар да участва в изграждането на културата, Църквата не абсолютизира нейните произведения и не подчинява твореца на културата на самата култура. Това разбиране е традиционно, тъй като християнството като персоналистична религия издига човека над всички ценности в този свят. Според логиката на йерархията в ценностите културата е за човека, а не човекът – за културата. Специалният произход на човека и особеното му положение в света (да управлява този свят) не позволяват неговото произведение – културата, да придобива абсолютен характер. Това не означава, че християнството не цени постиженията на културата и че не се ползва от тях в своята мисия. Църквата не само оценява всеки продукт на културата, но поощрява и съзидателното творчество, което християните определят като дело, възложено им от Бога. Тази особеност се схваща правилно, когато вникнем в Божието творчество. Дори мислители като Жак Мартиен, които схващат християнството като трансцендентно на този свят, се отнасят към християнската култура като към майка на много култури и като към универсална система от непреходни ценности, които формират светогледа на милиони хора.

Общественият морал показва, че културата, която е подхранвана от християнството, е по-съдържателна и по-трайна, защото в нея се отразяват правдата и любовта. Религията е символ на духовното търсене, на служение на доброто, на християнската нравственост.

А. Духовна култура и гражданска култура

В широк смисъл културата произтича от същността на човека и е негова цел. Човекът притежава способности за творчество, което е висш художествен израз на разумното му битие и път за лично съвършенство.

а) Антропология. Взаимодействието между християнството и културата се изразява ярко и в екзистенциален план: човекът е едновременно религиозно същество и творец на култура. Въпросът на цар Давид: „*Що е човек, та го помниш, и син човешки, та го спохождаш*” (Пс, 8:5), както и призивът на Сократ „*Познай себе си*”, взет от фронтоната на Делфийския храм, следват историята на религиозната и гражданската култура.

Съвременната култура изпитва потребност от по-разширено учение за човека, което хармонично да се вгражда в светогледа на нашите съвременници и да въздейства върху техния морал. Знанията за човека повлияват върху хората, защото засягат техния живот и копнежа им към добро.

Потребността, за която говорим, може да се схваща и като повеля на времето, което се характеризира с нездрава духовност.

б) *Техническа култура*. Съвременната гражданска култура не успява да привлече интересите на хората за дълго време. Много художествени и развлекателни програми, замислени като културни, не удовлетворяват потребностите на гражданите. Развитието на техническите науки, консумативният стил в нашия живот, мощното медийно въздействие върху милиони хора често възпрепятстват развитието на духовната култура и ритмичното ѝ усвояване от хората. За технически образования и уютно живеещ наш съвременник такава култура не е достатъчна, поради което той се чувства несигурен в този свят. Макар нашето време да демонстрира голям напредък във всички области на живота, същевременно то сигнализира за недостиг на ценности в нашата култура. През последните години, когато мисленето на хората се технизира, потребностите се материализират и мнозина забравят за ценностното си чувство, Църквата изпраща нови послания с адекватно съдържание на днешната ситуация. Отдавайки дължимото на материалната култура и с оглед на бъдещ баланс между материалната и духовната култура, тя извършва съответна просветителна дейност.

* * *

Религията и културата непрестанно се преплитат и макар тяхното взаимодействие понякога да поражда несъгласия или конфликти, то допринася полза и за двете.

Като запазва своята съдържателна суверенност, културата разкрива много истини, черпейки идейни основания от християнството.

Постмодерната култура, която често декларира своя атеистичен характер, също остава в границите на постоянното църковно сакрално влияние. И това е естествено, защото християнството не напуска екзистенциалната чувствителност на хората. То остава отворена зона за дискусии, докато не се уравни с духовната култура, която се грижи за доброто и красивото в света и останалата култура, която е полезна за хората.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Православие и култура. Сборник религиозно-философских статей, Под редакцией В. В. Зенковский, Берлин, 1923, с. 27-29.

Спекторский, Е. Християнство и култура. Прага, 1925, с. 12-15; 76-69; 161, 162.

Тилих, П. Религия и култура. Прев. Т. Велчев. www.harta-bg.info;

Феномен богословия в култура: опыт культурологического исследования на материале христианской традиции. www.bankrabort.com.

Anwander, A. Wörterbuch der Religion. Würzburg.

Bartnik, Cz. Kultura i świat osoby, Lublin, 1999,;

Bartnik, Cz. Teologia kulturi, Lublin, 1999.

Bergson, H. Les deux sources de la morale et de la religion, Paris, 1972, p. 45-55.

Bouyer, L. Dictionnaire théologique. Paris, 1993.

Dondeyne, A. L'essor de la culture, Paris, 1987, p. 455-465.

Encyklopedia katolicka, T. X, Lublin, 2004, s. 188-200.

- Folquie. Dictionnaire la langue philosophique*, Paris.
- Guardini, R.** *Christianisme et culture*, Paris, 2003, p. 155-173.
- Kamiński, S., Z. Zdibicka.** *Definicja religii a typy nauk o religii*, w: *Roczniki Filozoficzne*, 1974, 22, s. 103-115.
- Landmann, M.** *Der Mensch als Schöpfer und Geschöpf der Kultur*, München, 1981, S. 192, 193.
- Linton, R.** *Kulturowe podstawy osobości*. Warszawa. 2001.
- Lusbetak, J.** *Kultura religijna*, AK, 1970, 75, s. 213-220.
- Laloup, J., J. Nélis.** *Culture et Civilisation*, Paris, 1997, p. 17, 18.
- Maritain, J.** *Religion et culture*, Paris, 1986, p. 12-14.
- Messner, J.** *Kulturethik*, Wien, 1994, S. 336.
- Szymański, A.** *Katolicyzm a kultura i cywilizacja*, Lublin, 1986.
- Wojtła, K.** *Chrześcijanin a kultura*, W: *Znak*, 1964, 16, s. 1153-1157.
- Woźniakowski, J.** *W jakim sensie można mówić o kulturze chrześcijańskiej?*, W: *Znak*, 1964, 16, 781-800.

Галя Йорданова

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЛИЧНОСТТА В ХРИСТИЯНСТВОТО

Galya Yordanova

ON THE QUESTION OF THE PERSONALITY IN CHRISTIANITY

Abstract

In the present research paper the author dwells on some philosophical theories about the man. Some of them are optimistic and pessimistic, others – naturalistic and religious, dualistic and pantheistic interpretations of the man's way of living. Some of the views are unilateral, even superficial, though some common characteristics concerning the status of the man in the world can be found. The paper focuses on the question of the personality in Christianity.

Въпросът за личността се простира в пространството и времето, преминавайки в безкрайността и отвъд времето във вечността. Не случайно този въпрос е предмет на изследване от представители на различни научни направления. Настоящото изследване е още един прочит на необятната тема за ролята на личността в християнството и нейната философска същност.

Размишленията и изследванията на философите в тази насока от древността са свързани главно с космоса, поради което възгледите им били космоцентрични. При това положение, естествено е било човекът в тази система да бъде схващан преди всичко като елемент от космоса. Антропоцентричното разбиране на Протагор (+411 г. пр. Р. Хр.) за личността, според което човекът е мярка на всичко, не получило по-нататъшно философско развитие. Обикновено древните философи, като например Сократ и други, насочвали вниманието си към човека най-често във връзка с моралните проблеми на своето време. Други, като Платон и Аристотел, изследвали битието на човека в контекста на засилващите се интереси към произхода, същността и проявленията на човешката душа.

Според Питагор (+496 г. пр. Р. Хр.), душата е число и е математически свързана с тялото. Днес е много трудно да си представим какво точно са разбирали питагорейците под понятието “душа-число”, защото всички знания по тази тема произхождат от по-късно време и принадлежат на други философски традиции. Според питагорейците, всичко съществуващо има един път на развитие, което произхожда от космическия ред на универсалната вседуша. Питагорейската теория за човека се извежда от учението за числата и се свързва с нравствения ред в личния и в обществения живот на хората.

Човекът, според Хераклит (+484 г. пр. Р. Хр), както всички вещи в света, е произлязъл от огъня. Той е хармонично цяло от тяло (материя) и от душа

(наподобява топъл полъх). Според философа тялото и душата имат обща огнено –материална основа и поради това човешката душа е безсмъртна и непознаваема, защото произхожда от огъня. Изследвайки човешката душа, Хераклит настойчиво е проповядвал, човек да размишлява за себе си, за своята съдба и за мястото си в света. Не случайно Демокрит (+350 г. пр. Р. Хр.), определя човека като малък свят, образ на големия вселенски свят.

Съгласно атомистичната теория на Левкит и Демокрит, живата и неживата материя съществуват в единство. Душата на човека в това единство е изградена от атоми (кръгли и подвижни), а тялото се състои от атоми с неопределена форма. Атомите на душата задвижват атомите на тялото и то оживява. В този смисъл животът се осъществява чрез дишане. Тялото, според Демокрит, е щит за душата. Последната изпитва три вида преживявания – сетивни, емоционални и мисловни. В зависимост от тях Демокрит различава два вида знание: сетивно (тъмно знание) и истинско знание. Целта на живота, според него, е спокойствие на душата, което се постига чрез голяма духовна работа и добро разположение на човешкия дух. За постигане на това спокойствие от човека се изисквала вътрешна и външна дисциплина, и овладяване на лошите страсти.

В процеса на своята практическа дейност, Сократ учи, че човекът трябва да изгражда своето поведение върху научно установени и обосновани понятия и съждения. За тази цел обаче, той трябва да познава себе си, защото самопознанието е върховната цел на човешкия разум, от който извира всички знания. Изучаването на човека е много дълбок и безкрайно сложен процес, поради което Сократ развива своята философия в границите на знанията за човека. По време на антропологичните си изследвания той стига до съществени изводи: знанието трябва да се отнася до всеобщото и еднаквото у човека, а не до единичното и индивидуалното; всички хора притежават еднаква духовна природа, у която има нещо постоянно и неизменно. Следователно, когато познаем себе си, ние откриваме еднаквото в нашата природа и в природата на всички хора, установяваме общото между тях. Сократ препоръчва още човек да се вглежда в себе си, да размишлява върху себе си, да познава доброто и злото и да постига щастие. Философът смятал, че корените на знанието се намират у самия човек, а етическите знания се съдържат в неговата душа, откъдето посредством критичен размисъл и методичен разговор той може да извлече истинско знание за най-важните въпроси в този свят.

За разлика от Сократ, Платон (+348 г. пр. Р. Хр.) основава метафизическата философия и етика. Неговото учение за човека и за морала е изградено върху трансцендентни основи. Според Платон, човешката душа е рожба на духовния свят, където съществуват чисти форми. Преди да слезе в сетивния свят и да се облече в смъртно тяло, душата е съзерцавала идеите и е запечатала красотата им в себе си. Затова всяка душа се стреми към доброто и вечността. Този стремеж на душата произтича от предвечното ѝ съществуване в света на идеите. Човекът е сроден на вечното добро, защото душата му произлиза от идеята за доброто. У човека, според Платон, непрекъснато се борят

тези проявения на душата, като върховенство запазва разумната душа¹. Личният избор на човека в духовно-нравствения живот в голяма степен се обуславя от доминиращото проявление на душата. Тъй като човекът е запазил у себе си спомен за ценността на доброто и стремижата към него, той желае да участва в съществуването на идеята за доброто. Тази цел на човешкия живот се разбира като уподобяване на Бога, защото у Платон идеята за доброто е тъждествена с божественото а пътят за богоуподобяването е свързан с умерения аскетизъм.

Интерес представлява човешката личност във философската система на Аристотел. Според него, индивидът е органично свързан с природата и едновременно с това е цел на космическото развитие на света. Единствено човекът на земята притежава съзнание и самосъзнание и изключителни сетивни способности. Той притежава ум и управлява своите действия. У него се съсредоточва съвършенството на органичния свят. Това означава, че природата чрез човека изявява съвършенството на разумните животни. Израз на това съвършенство е разумната човешка душа. Специалната цел на човека и смъсълът на неговото съществуване трябва да се разбира в системата на разумната му дейност. Доброто човешко поведение се определя като постоянно проявление на душата, съобразено с разума й.

Внимание заслужават и възгледите на Епикур за човека, който според него се състои от атоми, които съществуват в състава на земята. Под влияние на слънцето тези атоми създават нови битийни структури и форми. Хората притежават свойствата и инстинктите на животните, но чрез разума си ги превъзхождат. Епикурейците били убедени, че това, което придобивал човекът, не е дар от Бога. Човекът постигал всичко с много труд. Епикур изследвал внимателно човека в неговото биологично, обществено и културно развитие, проследявал неговото движение от земята до връщането му към нея. Според епикурейците, човекът се състои от тяло и от мислеща душа. Частта от душата, свързана с тялото, Епикур нарича алогична, а другата част – логична. Последната се свързва със сърцето. Нейните функции се проявяват в мисленето и в чувствата.

Философите от ранното Средновековие насочвали вниманието си към нравствения живот на човека и към неговото спасение, а по-малко се занимавали с неговата същност. Интересна е Аристотелево-Томистичната концепция за човека. Според класическата философия, човекът се определя като *animal rationale* – разумно същество. Той е единство от душа и тяло. Аристотел разглежда проблема за човека в границите на хилеоморфизма. В битието на човека се разграничава самобитен и специфичен елемент – душата. По-късно, като използва тази форма на Аристотел, Тома Аквински (+1274 г.) изяснява въпроса за психо-физическото единство на човека, който е съставен от душа и тяло. Същността на душата е неунищожима. Тя е вложена в ума, който се

¹ Паси, И. Избрани произведения. Т.1, 2003.

проявява като активен и пасивен. Активният ум създава понятия, чрез които се изгражда познанието и неговите форми. Душата като субстанция е самостоятелно битие, а като форма на тялото – съконститутивна сила у човека. Тази парадоксална действителност Тома Аквински изяснява чрез понятията “пълна субстанция” и “непълна субстанция”. Пълната субстанция притежава всички видове битие, които самостоятелно съществуват като определен ред; непълната субстанция притежава самостоятелно съществуващи видове битие, които не могат да образуват родова цялост на конкретно битие, а само съдействат при изграждането на родовото общество. Безсмъртието на човека се състои във вътрешната независимост на душата от тялото. В сложния състав на тялото е заложено неговото постепенно разпадане. Естествено, преходността на тялото не засяга същността на душата. Именно за това човекът е безсмъртен.

През XVI век философите схващали човека като знаещ и познаващ субект. Напр. Николай Кузански (+1464 г.) издигнал човешката личност над антропологичната категория “познаващ субект”, като отделил специално внимание върху нейната персоналност и върху творческите ѝ способности. Нравствеността, според Тома Аквински, е съвкупност от всички добродетелни човешки постъпки, които в този свят не са достигнали своята пълнота. През епохата на Възраждането и Просвещението философите изследвали систематично битието на човека и се старали да проникнат в неговата същност и в назначението му. В това направление са изучавани въпросите – как разумно да се живее (Монтен, 1592) и по какви пътища да се усъвършенства личният морал (Ларошфуко, 1680). От величието на човека и от неговото нищожество се интересува Блез Паскал. Така възниква понятието антропология (във връзка с изсл. в психологията (1954 г.). През XVII в. се развива теоретико-познавателният антропоцентризъм. Човешкото съзнание като субект и обект на философски анализи се превърнало в най-важен извор на човешкото знание и в критерий за ценността на човека (Р. Декарт, Дж. Лок). От това време във философията била подета идеята да бъдат заместени термините душа, тяло, форма и материя (чрез които се характеризира битийната същност на човека), с понятията съзнание и материя. Втората половина на XVII век е време на задълбочаване и структуриране на естествената антропология с отделяне на философската антропология и на прагматичната философия. Последната разглежда човека като свободно творческо, самоусъвършенстващо се същество. Хегел издига теорията на културата като най-висша област на философията. Фойербах пък разбира културната действителност като духовна проекция на човешкото творческо битие. Два века по-късно възниква онтологичният антропоцентризъм (Шелинг, Киркегор, Ницше). Тези философски представители смятат, че проникването в съзнанието на човека е неописуем досег с истинското битие - общуване с метафизичното. В пряка връзка с личността на човека възниква философската антропология на М. Шелер. Последната изследва човешката онтологична природа и се разкрива като философия на човешкото съзнание и самосъзнание. Човекът е духовна личност, която познава себе си и трансцендентира, а не е само елемент от органичния свят и най-висш продукт в биологичното развитие.

Шелер развива сериозна концепция за метафизичното битие на човека. Според него човекът търси своя корен в отвъдното, запитва се за мястото си в космоса. Човекът произхожда от света, но копнее и се стреми да премине отвъд света.

Идеализмът определя човека като носител на разум и ценности – логически, етически, естетически. Но при това учение за човека остава непонятно как се „съединява“ природният човек с разума и идеалните ценности. Последните се оказват в човека със свръхестествени начала. Несъстоятелен се оказва и натурализмът, за когото човекът е продукт на еволюцията, преходно явление на природата, усъвършенстващо се живо същество. Динамизмът в човешката природа не е следствие на еволюция, а е свързан с човешката свобода.

С изследване на етическото у човека се е занимавал и Н. Хартман². Човекът има задача чрез своята свободна активност да осъществява ценностите, които без него ще останат иреални. Човешката воля не е онтологична, а аксиологична и е носителка на ценности. Под влияние на Л. Фюербах етиката на Хартман придобива атеистичен мотив. Личното битие според философа има етичен характер. Личност се явява само човекът. Затова етиката на Н. Хартман е силно персоналистична, личността при него виси във въздуха и няма основание в битието. Човекът е аксиологично битие за себе си. Телеологията съществува само в човека. Човекът е свободен посредник между света на ценностите и света на действителността и целта внася той. Като нравствено същество, той не би могъл да съществува в телеологически детерминиран свят. Ценността не предопределя, затова тя е съединима със свободата на личността. Според Н. Хартман, човешката свобода е противоположна на Божията воля. Въпреки че подобно твърдение е метафизически несъстоятелно, то философът поставя сериозно въпроса за свободата на човека и творческата реализация на ценностите, защитавайки неговата свободна воля и творческо призвание.

Интерес представлява феноменологията на Е. Хусерл. Той обръща специално внимание на научната потребност от конкретни изследвания на човешкото съзнание. В процеса на своята работа Хусерл установява, че съзнанието е знание (съ-знание) за някого, за нещо, съвместно с някой друг. В съзнанието си човек долавя гласа на друго по-висше същество, което в хармония с действията на собствената ни личност отправя изисквания и следи за тяхното изпълнение.

При разглеждане на проблема за човешката личност от значение е развитието на обществената антропология (културната), която обхваща знанията за човека като социално същество, създаващо и консумиращо обществена култура. Докато при структуралната антропология става пренасяне на лингвистичната методология в антропологичните изследвания, библейската

² *От Кант до Хартман*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, С., 2005.

антропология се формира в тясна връзка с библейското богословие на Стария и на Новия Завет, под културното въздействие на юдейската среда и на църковното учение. Богословската антропология изяснява произхода и същността на човека, състоянието му до и след грехопадението, извършеното от Иисус Христос изкупление на човешкия род, личното усъвършенстване, мисията и богоуподобяването на хората.

Обобщавайки, може да се каже, че съществуват много философски теории за човека, като оптимистични и песимистични, натуралистични и религиозни, дуалистични и пантеистични интерпретации на човешкото битие. Някои от възгледите за човека са едностранчиви, дори повърхностни, но въпреки това се установяват и общи характеристики относно статуса на човека в света. В християнското богословие човекът се разкрива като изключително същество, което произхожда от Бога и от физическия свят и се стреми към Бога (Ек. 12:7). Той е безсмъртен и неговият живот продължава отвъд границите на този свят. Централно място в християнската антропология заема учението за Божия образ у човека (за неговата персоналност) и във връзка с него се изгражда цялата индивидуална и социална нравственост. Личността на човека е носител на нравствено съзнание и е върховна ценност. Нейните дела определят смисъла на човешкия живот. Личността въздейства и върху света, като го променя и го усъвършенства, оставайки негов духовен център и цел, която продължава своето развитие във вечността.

Учението за човека може да се изгражда само във връзка с учението за Бога-Първообраз на човека. Истинността и пълнотата на християнската антропология се обуславят от знанията за Бога. Човекът, въз основа на битийната си обусловеност и на религиозната си потребност, се привлича от Бога, следва Го и се усъвършенства. Обратното, когато човек оценява себе си само в отношенията си с хората и със света, той не може да се издигне над света. Единствено в духовното общуване с Бога той открива своя образ и се издига над сътворения свят. У Бога се открива достойството и благородството на човека. Когато човекът общува с Бога, той придобива благодатни сили за своето развитие. Усъвършенстването на човека и богоуподобяването му са свързани много здраво с христологията и сотирологията. Православната християнска антропология се корени в учението за Бога, същевременно чрез Иисус Христос тя води към Бога. Бог е мярката за човека. Темата за човека винаги е поставяна през всички времена и е получавала различни отговори. Въпреки големите постижения на антропологичните научни изследвания, човекът като цяло все още е загадка.

В началото на XX век Зигмунд Фройд посочва, че полът е определящ в живота на човека и е в основата на човешкото развитие. Чрез него се определят художествените, философските и религиозните наклонности на човека. А. Адлер, като последовател на Фройд, сочи, че човешкият живот се основава на желанието на човека да се самосъхранява, проявява и властва. Това може да намери податки в подбудите на Адам и Ева да станат „като богове, знаещи добро и зло” (Бит. 3:5). Според богословската антропология човекът притежава

същност, която превишава природния свят. Затова човек се съзнава като природно и нравствено същество. Човекът е нещо повече от прах, от естествено влечение и от инстинкт. Той е нравствена личност, надарена със свобода, отговорна за постъпките си. Човекът е личност. Това дава възможност да се определят основните положения на антропологията.

Разглеждайки понятието „личност“, е необходимо да се спрем на други две характеристики на човешкото битие, които по-точно проникват в особената му структура. Тези понятия са „индивид“ и „индивидуалност“. Човекът е *индивид*, т. е. Единично същество сред много други същества, които са подобни нему. Обаче към битието на човека като индивид принадлежи белегът „*индивидуалност*“. Това ще рече, че човек, при цялата си еднаквост с другите хора, не само има собствено битие, но е различен от тях. Следователно, човекът е индивид, надарен с индивидуалност, защото той има в себе си това, което е общо за всички хора, обаче го има с индивидуална оцветеност (с неповторимо съчетание и проявление). Докато с понятието „индивид“ се означава чисто количествена единичност, с понятието „индивидуалност“ се означава единствеността на нещо поради особеното му качествено съдържание. Индивидуалността включва в себе си особеното, изключителното, единственото, по което даден индивид се различава от всички други индивиди от същия вид. Чрез своята индивидуалност човек едновременно е свързан с всички други хора и е различен от тях: той е свързан с тях чрез общата човешка природа и е различен от тях чрез особената структура, която човешката природа притежава у него. Например гениалният човек е човек, но изключителен човек по своята ценностна структура. Индивидуалността придава изключителна ценност на всеки човек, понеже той носи в себе си нещо, което никой друг човек не притежава. Човешката индивидуалност не може да бъде „обяснена“ чрез закони, но тя може да бъде „разбрана“ в особената структура на човешката природа и в особеното ѝ проявяване. Индивидуалността у човека се основава върху даденост, но се оформя под въздействието на заобикалящата ги среда, както и на неговата дейност. Изясняването на човешката индивидуалност с логическа необходимост се натъква на *личния* характер на човека и въвежда в сферата на персонализма. Човек е индивид, който притежава индивидуалност. Тези характеристики не изчерпват съдържанието на човешкото битие и не посочват неговата висота и неговото достойнство. „Индивид“ е натуралистическо-биологическа категория – тя не прониква в ядрото на човешкото битие. Индивидуалността посочва само неповторимостта на човешката телесно-духовна структура, но не установява нейната ценност и висота. Учението за човека не постига своята задача, докато не разкрие личния характер на човешкото битие. Затова истинската антропология е персоналистична. Тя е учение преди всичко за човека като лице и личност. Човекът се различава от всички неща от света и се възвисява над неорганичната природа и растително-животинския свят чрез това, че той е лице. Категорията „лице“ принадлежи

само към човешкото битие. Човекът се издига над безличния свят и е лице, защото притежава разумен и свободен дух.

Понятието „лице” много трудно се поддава на точно определение. Има много опити за тълкувания на това понятие, които понякога стигат до противоположности и взаимно отричане. Например, критичният персонализъм, с представител германският психолог Вилиям Щерн (1871-1938), дава определение – в него лицето се приписва само на човека, но не се дава израз на най-същественото у човека: творческата мощ на неговия дух и на неговото съзнание за нравствен дълг и нравствена отговорност. И. Кант в съчиненията си „Критика на чистия разум” и „Критика на практическия разум” посочва, че лицето е самосъзнателен и активен субект, който се самоопределя в решенията и постъпките си и е способен да отговаря за делата си. Самостоятелността на лицето по отношение на останалия свят и способността му да се саморазкрива и самоопределя, не означава, че лицето е битие, което е изолирано от всичко извън него. В битието и в актовете си лицето е свързано с целия заобикалящ го свят. Лицето не е само познаващ субект, който извършва познавателни действия. Субектът е неотделима съставка на лицето и е една от неговите основни прояви. В познавателните прояви на лицето, които са свързани най-вече с ценностите, се откриват тенденциите лицето да бъде много повече от познаващ субект. Към ценностите лицето има не само теоретико-познавателно отношение. То съзнава обвързаността на битието си с тях и чувства отправените в тях изисквания, които го задължават. Следователно, лицето не се конструира само от своите познавателни актове; към него принадлежат и оценъчните актове и свързаната с тях нравственост. Лицето е немислимо без отношението си към ценностите. Чрез осъзнаването и осъществяването им се разкрива същностното му ядро. Когато човек излезе извън чисто познавателната сфера и се насочи към етическата област, тогава той е не само субект, а и лице в същинския смисъл на думата. В тази сфера лицето познава ценностите, оценява ги, самоопределя се към тях, поставя ги за цели на дейността си и ги осъществява. Същностното ядро на лицето се разкрива в оценяването и в самоопределиението към ценностите, както и тяхното реализиране. Лицето е свързано с *личността*, която е изпълнена с ценностно съдържание. Битието на всяко лице е насочено към осъществяване в личност. Всеки човек е лице (защото то е форма на духовния му живот), но не всеки човек е личност (защото последната е само битийна насоченост, която трябва са се реализира чрез съзнателно-свободни творчески актове). Личността е активното осъществяване на личното битие чрез нравствена дейност.

Според Н. Бердяев, трябва да различаваме в човека дълбинно и повърхностно „аз”³. Човекът често пъти играе роля в живота и е възможно да не играе своята роля. Социалната дресировка и цивилизоването могат да имат положително значение за човека – варварин, но не показва оформяне на личност. Напълно социализиран и цивилизован човек може да бъде свършено

³ *Бердяев, Н.* За робството и свободата на човека. С., 1992.

безличен, да е роб, без да го забелязва. Личността не е част от обществото, затова може да се каже определено, че проблемът за човека, респективно за личността, е първичен в сравнение с проблема за обществото. Интересни са схващанията на Бердяев за личността. Според него тя е активност, съпротива, победа над тежестта на света, тържество на свободата над робството в света. Затова страхът от усилия пречи за реализацията на личността. Философът стига до прозрението, че лицето на човека не може да бъде създадено единствено от космически сили, то предполага действието на духовна сила, надвишаваща кръговрата на природните сили. Персонализъмът на Бердяев прехвърля центъра на отговорността от обективните общности – обществото, нацията, държавата – върху личността. Трябва да се подчертае, че той разбира личността като напълно противоположна на егоцентризма. Последният разрушава личността. Общуванията протичат в екзистенциалния свят и принадлежат на царството на свободата. А егоцентризмът означава двойно робство на човека – да бъде роб на самия себе си, и роб на света. На егоцентрика не му достига човечност и не обича живите конкретни хора⁴.

В християнското богословие човешката личност е най-висшата ценност, защото е образ на Бога. Следователно, същността на човека може да се изрази чрез понятието „личност“. Последната не може да бъде разкрита чрез философски и богословски определения. Тя не се поддава на описание и се познава единствено чрез духовно самовглъбяване. За човека винаги е трудно да определи що е личност и да проникне в нейната дълбочина. Докато при определяне на същността на даден предмет се използва сравнение с други сродни на него предмети, то личността не е предмет. Тя е висша ценност и не трябва да се сравнява с явления от този свят. Въпреки своята тайнственост човешката личност е достъпна за любов. Познанието на Бога като личност предшества познанието на човека като личност. Божията личност като първообраз на човешката личност е неизследима. Бог ни се разкрива чрез Свещеното Писание, познаваме Го непосредствено и доколкото е възможно за хората, те по косвен път познават човека. Следователно, може да се каже, че познаването на Бога като личност предшества познаването на човека като личност. В творенията на църковните писатели и отци от първите три века няма систематично и пълно изясняване на понятието „човешка личност“. Но въпреки това, основите на християнската антропология, разработвана от светите отци през първите три века, както и по-късно, е изградена на персоналистични основи.

Личността винаги е свързана с конкретна индивидуалност. Такова съдържание не притежават останалите същества, чиято същност се изчерпва с физическо битие. Според някои философи, личността е духовен инструмент на битието, а Вселената е съвкупност от личности. Такъв парадокс съществува в някои направления на персонализма. Според християнското учение, човекът не

⁴ *Бердяев, Н.* О назначении человека. М., Республика, 1993.

се състои само от физическа материя⁵. Човекът не е само материално тяло, но и дух. Докато при Г. Лайбниц личността е бездейна, то в християнството тя се стреми активно към вечността, разкривайки себе си чрез нравствения идеал. През земното си развитие личността е немислима без материални форми. Така тя обединява безкрайното и общото: свръхличното и индивидуалното, от една страна, а от друга - Бога и света. Личността е субект познаващ, самоосъзнаващ се, както и носител на ценности. Макар и да не се променя в онтологичното си ядро, личността не се намира в застинало състояние – тя е в постоянно развитие⁶. Човешката личност не е дадена цялостно оформена и завършена. Тя е идеал за всеки човек. Към хората е отправена динамична задача: в индивидуалния си образ да вместим вечното многообразие.

Личността има освен онтологичен, психологичен аспект и духовно-нравствен. Тя е духовно-нравствена категория и централно понятие за етиката. Античните философи изследват същността на човешките прояви и действия, както и техния произход. Те разглеждат морала като субективно-личностен феномен. Нравственото изразява действителната природа на човешката душа. Според християнската етика, същността на човека съвпада с нравственото и се проявява в междуличностните отношения. Човешката личност е център на етническото съзнание и върховна човешка ценност, защото е изявител на божественото начало в света. От нея непрекъснато се излъчват нравствени послания, които динамизират човечеството. По този начин личността е нравствен център на света. Поради тази причина Макс Шелер изгради персоналистична етика, защото човекът се развива отвън този свят. В същността си личността е независима от природата и от обществото. Тя не може да бъде дефинирана, защото богоподобното ѝ ядро не може да бъде разкрито отвън. Отношението между човешката и божествената личност не е строго определено. То е извън границите на условните определения и е реализируемо само в духовния свят⁷. Достойнството на личността се дължи на свободата, която е важно условие за пълноценен живот. То е понятие за съзнание, което изразява представа за ценността на всеки човек като нравствена личност, а също така и категория на етиката, която означава особено морално отношение на човека към самия себе си и отношение към него от страна на обществото, в което се признава ценностната система на личността. От една страна, съзнанието на човека за собственото си достойнство е форма на самосъзнание на личността, на него се основава възискателността на човека към себе си. Утвърждаването на личното достойнство предполага извършване на съответстващите му нравствени

⁵ *Каллистос Уеър, еп.* Човешката личност в православната духовност. Лекции”, изнесени в Института за православни изследвания “Ийгъл Ривър” в Ийгъл Ривър, Аляска, през август 1998 г.

⁶ *Социология на личността. Текстовете.* Л. Николов и Л. Деянова, съст., С., 1990.

⁷ *Маслоу, Е.* Мотивация и личност. С., 2008.

постъпки. В този смисъл разбирането на собственото достойнство наред със съвестта и честта е един от начините, по които човек осъзнава своята отговорност пред себе си като личност. От друга страна, достойнството на личността изисква и от другите хора да се отнасят с уважение към нея, да признават на човека съответни права и възможности, да бъдат взискателни към него. В богословски аспект човешкото достойнство принадлежи към най-дълбоката същност на човека и се обуславя от битийната му връзка с Бога⁸. Затова Бог вдъхнал живот на Своето творение и го предназначил за свободна, разумна и самостоятелна работа (Бит. 2:7), вложил у него способност да обича ближния си и Бога. Според религиозната онтология и според феноменологията, Бог и неговата любов заемат главно място в живота на човека и обуславят битието му. Същността на човешкото достойнство се изразява във възможността на човека да избира и свободно да постъпва, както и да отговаря за делата си. Човекът е свободен в своята автономия, която Бог му е предоставил – автономия на любимото творение. Когато се говори за човешката свобода, трябва да се разбира, че тя е вградена в божествения ред, който е най-добрата форма на свободен човешки живот. Човекът е свободен, когато свободата му съответства на Божия ред⁹.

Важно е да се отбележи, че личността се стреми към други личности. Тя не може да съществува затворена само в себе си. Отношението на една личност към друга е качествено отношение на човешкия живот. Когато не общува с другите, човешката личност отслабва. Никой не може да се усъвършенства, ако не цени другия човек и не уважава достойнството му. Егоцентризмът пречи на човека да обнови духа и живота си, затваря го в себе си. В собствения смисъл на думата пълноценна личност е тази, която участва в усъвършенстването на другите. Затова персонализмът има значение само в общочовешкото единство. Другият човек, с когото личността общува, също е личност, а не обект. По такъв начин тя е съпричастна с другите личности. Формирането на личността е сложен процес. В него участват обективната действителност и божественият свят. У човека се проявяват два образа – човешки и божествен. Тази истина не може да се изрази чрез догматически формулировки и етически определения¹⁰.

В заключение се налага изводът, че двусъставната природа на човека се утвърждава като целесъобразно и хармонично цяло в общуването му с другите хора и с Бога. Личността, от една страна, изгражда свой свят, който я защитава от социалните условия, а от друга страна, тя не престава да бъде социална и исторически отговорна пред обществото. Тази взаимна връзка е от съществено значение за християнската социология, тъй като Божият образ свързва онтологически човечеството в духовно цяло. Следователно, всички хора са единосъщни, но в процеса на своето съществуване и развитие се оформят като индивидуални личности.

⁸ Киров, Д. Богословие на общественния живот. С., 2003.

⁹ Киров, Д. Измеренията на човека. С., 2005.

¹⁰ Киров, Д. Трите измерения на етиката. I. Антропология. С., 2001.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	9
<i>проф. дин Ив. Карайотов</i> В ЛОНОТО НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ.....	11
<i>проф. дин Т. Тотев</i> ДОЦ. Д-Р СТОЯН ВИТЛЯНОВ В ЗЛАТНАТА ВРЪЗРАСТ ЗА АРХЕОЛОГА	15
<i>гл. ас. д-р К. Константинов</i> CURRICULUM VITAE НА ДОЦ. Д-Р СТОЯН ВИТЛЯНОВ И ПОДБРАНА НАУЧНА БИБЛИОГРАФИЯ	17

АРХЕОЛОГИЯ

<u>Рашо Рашев</u> ОЩЕ ЗА ХРИСТИЯНСКИЯ СМИСЪЛ НА НЯКОИ „ПРАБЪЛГАРСКИ” ЗНАЦИ.....	25
<u>Rasho Rashev</u> SOMETHING ELSE ON THE CHRISTIAN MEANING OF SOME “PROTOSLAVIC” SIGNS	
<i>Тотю Тотев</i> ОЩЕ ЗА ЕДИН КРЪСТ-ЕНКОЛПИОН ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ	32
<i>Totyu Totev</i> ON A RARE ENKOLPION CROSS FROM PRESLAV	
<i>Хенрик Мамзер</i> ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА МЕТААРХЕОЛОГИЯТА.....	39
<i>Henrik Mamzer</i> FROM METAARCHEOLOGICAL POINT OF VIEW	
<i>Стойчо Бонев</i> ОТ “РАЙОНА НА ЮЖНАТА ПОРТА” ДО “ЮЖНАТА ЧАСТ НА ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ” ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ. РАЗВИТИЕ НА ИДЕЯТА.....	48
<i>Stoycho Bonev</i> FROM “THE REGION OF THE SOUTH CITY GATE” TO “THE SOUTHERN SECTION OF THE ROYAL PALACE” IN VELIKI PRESLAV. THE DEVELOPMENT OF THE IDEA	

<i>Константин Тотев</i> ОЛОВЕН МЕДАЛЪОН С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА СВ. ТЕОДОР..	58
<i>Konstantin Totev</i> A LEAD MEDALLION WITH IMAGES OF ST. THEODOR	
<i>Стела Дончева</i> МАТРИЦА ЗА РЕЛЕФНИ ИКОНИ ОТ КРЕПОСТТА ОВЕЧ, ПРОВАДИЙСКО.....	65
<i>Stela Doncheva</i> A MOULD FOR RELIEF ICONS FROM THE OVECH FORTRESS, PROVADIA REGION	
<i>Константин Константинов</i> ПОНЯТИЯТА “БИТ” И “БИТОВА КУЛТУРА” В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ НАУЧНИ СРЕДИ.....	74
<i>Konstantin Konstantinov</i> THE TERMS “DAILY USE” AND “DAILY USE CULTURE” IN THE WESTERN EUROPEAN AND BULGARIAN SCIENTIFIC ENVIRONMENT	
<i>Еюб Еюб</i> ПРОУЧВАНЕ НА ЗЕМЛЕНИТЕ УКРЕПЛЕНИЯ ЧРЕЗ ГЕОФИЗИЧНИТЕ МЕТОДИ- ВЪЗМОЖНОСТИ И ГРАНИЦИ	82
<i>Eyub Eyub</i> UNTERSUCHUNG VON ERDSCHUTZWÄLLEN DURCH GEOPHYSISCHE VERFAHREN – MÖG	
<i>Красимир Кръстев</i> ЕМПОРИОНИ И АНТИЧНИ СЕЛИЩА В ГРАД БУРГАС И БЛИЗКИЯ РАЙОН.....	87
<i>Krasimir Krustev</i> EMPORIA AND ANCIENT SETTLEMENTS IN THE TOWN OF BOURGAS AND HIS REGION	
<i>Ivan Karayotov</i> THE BRONZE COINAGE OF MESAMBRIA IN THE PERIOD OF THE ROMAN EMPIRE.....	100
<i>Иван Карайотов</i> МОНЕТОСЕЧЕНЕТО НА МЕСАМБРИЯ ПРЕЗ РИМСКАТА ЕПОХА	

<i>Иван Йорданов</i> ПЕЧАТИ НА ДВАМА ВИЗАНТИЙСКИ ТЪРГОВЦИ (IX-X В.), НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРСКАТА СТОЛИЦА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ.....	114
<i>Ivan Jordanov</i> SEALS OF TWO BYZANTINE MERCHANTS (IX-X C.) FOUND IN THE BULGARIAN CAPITAL PRES LAV	

<i>Женя Жекова</i> ПОХОДЪТ НА ИСАК II АНГЕЛ В БЪЛГАРИЯ ОТ 1190 ГОДИНА. ОПИТ ЗА НУМИЗМАТИЧНА РЕКОНСТРУКЦИЯ СПОРЕД ДАННИТЕ ОТ КОЛЕКТИВНИТЕ МОНЕТНИ НАХОДКИ.....	117
<i>Zhenya Zhekova</i> THE MILITARY CAMPAIGN OF ISAAC II IN BULGARIA FROM 1190. AN ATTEMPT FOR NUMISMATICAL RECONSTRUCTION ACCORDING TO THE HOARDS	

<i>Пламен Караилев</i> РАННОВИЗАНТИЙСКИ ИЗДЕЛИЯ ОТ КОСТ.....	124
<i>Plamen Karailiev</i> EARLY BYZANTINE BONE OBJECTS FROM FORTRESS AT ALEKOV BAIR NEAR VILLAGE OF ZNAMENOSSETZ, MUNICIPALITY RADNEVO	

ЕТНОЛОГИЯ

<i>Рачко Попов</i> ДЕМОНИЧНИТЕ ПЕРСОНИФИКАЦИИ НА ВРЕМЕТО В КАЛЕНДАРНИЯ ЦИКЪЛ НА БЪЛГАРИТЕ.....	131
<i>Rachko Popov</i> THE DEMONIC PERSONIFICATIONS OF THE TIME IN THE CALENDAR CYCLE OF THE BULGARIANS	

<i>Диана Радойнова</i> ТРАДИЦИОННИ СЕМЕЙНИ МОДЕЛИ НА ЧЕРНОМОРСКИТЕ ГЪРЦИ – В МИНАЛОТО И ДНЕС. ЕТНОРАЗГРАНИЧИТЕЛНИ ФУНКЦИИ.....	146
<i>Diana Radoynova</i> LES MODÈLES FAMILIAUX TRADITIONNELS DES GRECS DE MER NOIR-AU PASSÉ ET AUJOURD'HUI	

<i>Венета Янкова</i> РАЙОНЪТ НА ПЛИСКА. (БЕЛЕЖКИ КЪМ ЗАПИСАНАТА И КЪМ УСТНАТА МУ ИСТОРИЯ).....	165
<i>Veneta Yankova</i> THE REGION OF PLISKA (INFORMATION ON ITS WRITTEN AND ORAL HISTORY)	

<i>Ирина Витлянова</i> ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ТРАДИЦИОННОТО ОБЛЕКЛО ОТ ПРОВАДИЙСКИЯ СЪРТ.....	177
<i>Irina Vitlyanova</i> REVIEW OF THE RESEARCHES INTO THE TRADITIONAL COSTUMES FROM THE PROVADIA HEIGHTS	

ИСТОРИЯ

<i>Любомир Огнянов</i> ОРГАНИЗАЦИЯТА НА ОБЕДИНЕНИТЕ НАЦИИ И ПРИНУДИТЕЛНИЯТ ТРУД В БЪЛГАРИЯ (1949 – 1956).....	187
<i>Lyubomir Ognyanov</i> UNITED NATIONS ORGANIZATION AND THE FORCED LABOR IN BULGARIA (1949-1956)	

<i>Радослав Мишев</i> ДИПЛОМАТИЧЕСКОТО ДЕЛО НА АВСТРО-УНГАРИЯ 1867 – 1918 Г. ИНСТИТУЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ.....	202
<i>Radoslaf Mischev</i> DIPLOMACY OF AUSTRIA-HUNGARY (1867-1918) - INSTITUTIONAL ASPECTS	

<i>Димитър Игнатовски</i> КЛИМЕНТ БРАНИЦКИ И ТЪРНОВСКИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЕКЗАРХ ЙОСИФ I.....	213
<i>Dimitar Ignatovski</i> KLIMENT BRANITSKI AND TARNOVSKI THROUGH THE EYES OF EXARCH YOSIF I	

<i>Неделчо Неделчев</i> АСИРИЙСКАТА КОНФЕДЕРАЦИЯ.....	224
<i>Nedelcho Nedelchev</i> DIE ASSYRISCHE KONFÖDERATION	

<i>Стоян Танев</i> БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ – ВЕЧНИ МЪЧЕНИЦИ НА ЧУЖДА ДЪРЖАВА И НА СВОЯТА РОДИНА.....	234
<i>Stoyan Tanev</i> THE BULGARIAN MUSLIMS: LIFE LONG MARTYRS OF A FOREIGN COUNTRY AND OF THEIR OWN	
<i>Росица Ангелова</i> ЧАСТНО ПИСМО – УНИВЕРСАЛНА КАРТИНА НА СЕВЕРОИЗТОЧНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК.....	253
<i>Rositsa Angelova</i> A PRIVATE LETTER – A UNIVERSAL PICTURE OF THE NORTHEASTERN BULGARIAN LANDS DURING THE 60'S OF THE 19TH CENTURY	
<i>Тодор Тодоров</i> ВЪТРЕШНОДИНАСТИЧНИЯТ ПРОБЛЕМ В БЪЛГАРИЯ ОТ КРАЯ НА 20-ТЕ – НАЧАЛОТО НА 30-ТЕ ГОДИНИ НА X ВЕК.....	263
<i>Todor Todorov</i> THE INTERNAL DYNASTIC PROBLEM IN BULGARIA IN THE LATE 920s AND THE EARLY 930s	
<i>Стефан Минков</i> НЯКОИ АСПЕКТИ НА ГРЪЦКАТА ПОЛИТИКА СПРЯМО БЪЛГАРИЯ СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (КРАЯ НА 1918 – 1920 Г.).....	280
<i>Stefan Minkov</i> CERTAIN ASPECTS OF THE GREEK POLICY TOWARDS BULGARIA AFTER WWI (LATE 1918-1920)	
<i>Васил Параскевов</i> БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТА НА ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА БЗНС “НИКОЛА ПЕТКОВ” 1945-1947 г.....	297
<i>Vasil Paraskevov</i> SOVIET-BULGARIAN RELATIONS AND THE BULGARIAN AGRARIAN NATIONAL UNION ‘NIKOLA PETKOV’, 1945 – 1947	

<i>Николай Кънев</i> МЯСТОТО И РОЛЯТА НА РОМЕЙСКИЯ ВАСИЛЕВС СПРЯМО ЦЯЛОСТНИЯ ВИЗАНТИЙСКИ ЙЕРАРХИЧЕН МОДЕЛ ОТ IX-XI В.....	309
<i>Nikolaj Kanev</i> THE PLACE AND THE ROLE OF THE BYZANTIN BASILEUS IN RELATION TO THE COMPLETE BYZANTINE HIERARCHICAL MODEL OF IX-XI CENTURY	
<i>Данаил Петров</i> РЕЛИГИОЗНИ КУЛТОВЕ ОТ РИМСКАТА КРЕПОСТ АБРИТУС I – III ВЕК.....	316
<i>Danail Petrov</i> RELIGIOUS CULTS IN THE ROMAN FORTRESS ABRITUS IN THE I ST – III RD CENTURIES	
<i>Тодорка Симеонова</i> БЪЛГАРО – ЮГОСЛАВСКИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ 1929- 1932 ГОДИНА НА СТРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ПЕЧАТ.....	324
<i>Todorka Simeonova</i> BULGARIAN -YUGOSLAV RELATIONS DURING 1929- 1932 ON PAGES OF THE BULGARIAN PERIODICAL PRESS	
<i>Николай Николов</i> ОТНОШЕНИЯТА НА МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ С ВИЛАЕТСКИТЕ ВЛАСТИ В РУСЕ.....	330
<i>Nikolay Nokolov</i> THE RELATIONSHIP OF METROPOLITAN BISHOP GRIGORIUS WITH THE AUTHPRITIES IN THE VILAYET OF RUSSE	

ЕЗИКОЗНАНИЕ И ФИЛОСОФИЯ

<i>Имре Х. Том</i> СЛАВЯНСКО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ПРАУНГАРСКИЯ ЕЗИК...	339
<i>Imre H. Tom</i> THE SLAVONIC INFLUENCE ON THE PROTOUNGARIAN LANGUAGE	

<i>Христо Трендафилов</i> ОПИСАНИЕ ПЕТЕРБУРГСКИХ СПИСКОВ ХРОНИКИ ГЕОРГИЯ СИНКЕЛЛИА.....	349
<i>Hristo Trendafilov</i> A DESCRIPTION OF THE PETERSBURG LISTS OF GEORGE SINKEL'S CHRONICLES	
<i>Веселин Панайотов</i> УНИКАЛЕН (ГЛАГОЛИЧЕСКИ?) ПРЕВОД НА КАНОН ЗА ПЕТДЕСЕТНИЦА СЪС СПАЗВАНЕ НА ВИЗАНТИЙСКИЯ АКРОСТИХ.....	358
<i>Vesselin Panayotov</i> UNIQUE (GLAGOLITIC?) TRANSLATION OF A PENTECOST CANON WITH REGARD TO THE BYZANTINE ACROSTIC	
<i>Мариан Виздал, Николай Николов</i> ЗА ИЗГОТВЯНЕТО НА ПЪРВИЯ БЪЛГАРСКО- СЛОВАШКИ/СЛОВАШКО-БЪЛГАРСКИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РЕЧНИК.....	371
<i>Marian Vizdal, Nikolay Nikolov</i> ON THE WORKING OUT OF THE FIRST BULGARIAN- SLOVAK/SLOVAK-BULGARIAN ARCHEOLOGICAL DICTIONARY	
<i>Димитър Киров</i> ОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ САКРАЛНИЯ И СВЕТСКИЯ АСПЕКТ НА РЕЛИГИЯТА И КУЛТУРАТА.....	379
<i>Dimitar Kirov</i> THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SACRED AND THE MUNDANE ASPECTS OF RELIGION AND CULTURE	
<i>Галя Йорданова</i> КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЛИЧНОСТТА В ХРИСТИЯНСТВОТО....	387
<i>Galya Yordanova</i> ON THE QUESTION OF THE PERSONALITY IN CHRISTIANITY	

ИСТОРИКИИ

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК В ЧЕСТ НА ДОЦ. Д-Р СТОЯН ВИТЛЯНОВ
ПО СЛУЧАЙ НЕГОВАТА 60-ГОДИШНИНА

Отговорен редактор:
Проф. дин Иван Карайотов

Коректор:
Гл. ас. Анета Маринова

Технически коректори:
Доц. д-р Веселин Панайотов
Гл. ас. д-р Галя Йорданова

Формат 70x100/16
Печатни коли 25,5